

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΜΑΡΙΑ Λ. ΣΕΛΕΚΟΥ

**«ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑ ΛΙΒΑΝΑΤΩΝ
(6^{ος} -2^{ος} αι. π.Χ.). ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΛΟΚΡΙΔΑΣ»
Α΄ ΤΟΜΟΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2014

Ημερομηνία αίτησης της Μαρίας Σελέκου: 17.10.2007

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 289/ 19.12.2007,
(αντικατάσταση μελών Γ.Σ. 344/9.11.2011 και 351/9.5.2012).

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπουσα

Βασιλική Παππά, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη

Αλέξανδρος Μαζαράκης–Αινιάν, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
Δημήτρης Παλαιοθόδωρος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 199/ 27.12.2013

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Βασιλική Παππά, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αλέξανδρος Μαζαράκης–Αινιάν, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Δημήτρης Παλαιοθόδωρος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Ιωάννης Πετρόχειλος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αικατερίνη Λιάμπη, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Νικόλαος Κατσικούδης, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Πλαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ευρυδίκη Κεφαλίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης 9.4.2014. **Βαθμός «Άριστα»**

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα (N.5343/32 αρθρ.202 παρ. 2).

**Στη μνήμη
του πατέρα μου Λάζαρου
και
στη μητέρα μου Δήμητρα**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α΄ ΤΟΜΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σ. 9
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	σ. 11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σ. 35

Α΄ - ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ

1. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	σ. 41
2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	σ. 47
3. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ	σ. 53

Β΄ - ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑΣ ΛΙΒΑΝΑΤΩΝ

1. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ- ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ	σ. 75
2. Ο ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ	σ. 89
3. ΤΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ	σ. 91
4. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ	σ. 179
5. Η ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ	σ. 211
6. Η ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΣΕ ΑΡΧΑΙΟ ΟΙΚΙΣΜΟ	σ. 215

Γ΄ - ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΤΟΥ ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟΥ ΣΕ ΠΙΘΟΥΣ

1. ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟΣ ΣΕ ΠΙΘΟΥΣ ΣΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑΣ ΛΙΒΑΝΑΤΩΝ	σ. 223
--	--------

2.	ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ	σ. 225
3.	ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΣΤΗΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΕΛΛΑΔΑ	σ. 247
Δ΄	ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ – ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ	σ. 277
Ε΄		
•	ΧΑΡΤΕΣ, ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ	σ. 293
•	ΣΧΕΔΙΑ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΑΦΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ	σ. 315
Β΄	ΤΟΜΟΣ	
•	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ ΤΟΥΣ	σ. 11
•	ΠΙΝΑΚΕΣ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ ΤΟΥΣ	σ. 295
•	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Πίνακας αντιστοιχίας αριθμών καταγραφής των Ευρετηρίων της ΙΔ΄ΕΠΚΑ με τους αριθμούς των ευρημάτων του Καταλόγου της παρούσας μελέτης.	σ. 311

Α΄ ΤΟΜΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ανασκαφική έρευνα στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών διενεργήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 1981 – 82 υπό την επίβλεψη της Αρτέμιδος Ωνάσογλου, που υπηρετούσε ως Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων της ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Η Ωνάσογλου προετοίμαζε τη δημοσίευση¹ του υλικού όλων των τάφων του νεκροταφείου, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, αφού διακόπηκε απότομα από τον πρόωρο θάνατο της μελετήτριας. Ωστόσο, το άρθρο της «Νεκροταφείο των Οπουντίων Λοκρών στην Τριανταφυλλιά Λειβανατών, Οι ελληνιστικοί τάφοι» που δημοσιεύτηκε το 1994, αποτέλεσε ένα πολύτιμο βοήθημα για τη γράφουσα στη μελέτη των τάφων του νεκροταφείου.

Αφορμή για την ενασχόλησή μου με το υλικό του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών και τα έθιμα ταφής της περιοχής της Ανατολικής Λοκρίδας ήταν η απασχόλησή μου ως συμβασιούχος αρχαιολόγος στην ΙΔ΄ ΕΠΚΑ τα έτη 2003 -2004. Το 2006 ζήτησα το αρχαιολογικό υλικό του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών από την προϊσταμένη της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ Μ. – Φ. Παπακωνσταντίνου, προκειμένου να παρουσιάσω τα ζωόμορφα ειδώλια των τάφων του νεκροταφείου στο Διεθνές Συνέδριο για την Κοροπλαστική που διοργανώθηκε στη Σμύρνη το 2007. Από συζητήσεις με τον καθηγητή Α.Μαζαράκη – Αινιάνα προέκυψε η ιδέα της παρούσας μελέτης, εξαιτίας της ιδιαιτερότητας του νεκροταφείου στα ταφικά έθιμα και δεδομένου ότι καμία συνολική συστηματική μελέτη για τα έθιμα ταφής στην περιοχή δεν είχε γίνει έως τότε. Το θέμα της διδακτορικής διατριβής διαμορφώθηκε το 2006. Στην επεξεργασία του συνέβαλαν ιδιαίτερα οι παρατηρήσεις της πρώτης επιβλέπουσας, καθηγήτριας Κ. Γραβάνη, την οποία ευχαριστώ θερμά και για την ουσιαστική της καθοδήγηση στα πρώτα στάδια της μελέτης μου.

Νιώθω βαθιά υποχρεωμένη στον καθηγητή της τριμελούς επιτροπής Α.Μαζαράκη –Αινιάνα για την αμέριστη συμπαράστασή του και την πολύτιμη

¹Υπό τη μορφή αυτοτελούς μονογραφίας στη σειρά των εκδόσεων της Αρχαιολογικής Εταιρείας, βλ. Ωνάσογλου 1994, σ.65, υποσημ. 43.

βοήθεια που μου παρείχε με τις γόνιμες συζητήσεις που είχα μαζί του καθόλη την πορεία της έρευνας. Ευχαριστώ ολόψυχα την εισηγήτρια της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής Β.Παππά που δέχθηκε να αναλάβει την επίβλεψη της διατριβής μου μετά την αποχώρηση της καθηγήτριας Κ.Γραβάνη, λόγω πρόωρης συνταξιοδότησης και για τις χρήσιμες υποδείξεις της σε ζητήματα επιστημονικά, μεθοδολογικά και γλωσσικά. Πολλές ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή Δ.Παλαιοθόδωρο για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις του και τη βοήθεια που μου παρείχε στο τελευταίο στάδιο της μελέτης μου, που δέχτηκε να συμμετάσχει στην τριμελή συμβουλευτική επιτροπή.

Την ευγνωμοσύνη μου απευθύνω προς την προϊσταμένη της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ Μ.–Φ. Παπακωνσταντίνου για την άδεια μελέτης του αρχαιολογικού υλικού, τη διάθεση των ημερολογίων των ανασκαφών και τις διευκολύνσεις που μου παρείχε καθόλο το διάστημα της μελέτης μου στις αποθήκες και στα γραφεία της Εφορείας στη Λαμία και την Αταλάντη, καθώς επίσης για τη συμπαράσταση και το ενδιαφέρον της. Επίσης, ευχαριστώ τις συναδέλφους της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ, Ε.Ζάχου και Σ.Δημάκη που μου παρείχαν πληροφορίες από νεότερες δημοσίευτες ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή. Θερμά ευχαριστώ όλο το προσωπικό της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ τόσο στη Λαμία όσο και στην Αταλάντη (αρχαιολόγους, σχεδιαστές, τοπογράφους, εργατικό και φυλακτικό προσωπικό) για την προθυμία τους να με βοηθήσουν.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα την προϊσταμένη του Τμήματός μου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Α.Χριστοπούλου για την προθυμία της να προβεί σε χρησιμότερες υποδείξεις, ενθαρρυντικές πάντα προτροπές, αλλά και για την υπομονή που έδειξε κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής μου άδειας. Επίσης, ευχαριστώ πολύ όλους τους συναδέλφους μου από τη Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου για τις χρήσιμες συμβουλές τους.

Τέλος, θέλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου από τα βάθη της καρδιάς μου στους γονείς μου Δήμητρα και +Λάζαρο για τη συμπαράσταση που μου παρείχαν για όσο διάστημα απαίτησε η συγγραφή αυτής της εργασίας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες του *American Journal of Archaeology*, χρησιμοποιήθηκαν και οι ακόλουθες:

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ' Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΑ	<i>Aegean Archaeology</i>
ΑΕΘΣΕ 1	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Θεσσαλία και Στερεά Ελλάδα I, Βόλος 27 Φεβρουαρίου – 2 Μαρτίου 2003, (Βόλος 2009).
ΑΕΜΘ 2	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη II, Θεσσαλονίκη 1988, (Θεσσαλονίκη 1991).
Α'ΕΛΛΚερ	Α' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Δεκέμβριος 1986 Ιωάννινα, (Αθήνα 1994).
Γ'ΕΛΛΚερ	Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Χρονολογούμενα σύνολα – εργαστήρια, 24 – 27 Σεπτεμβρίου 1991 Θεσσαλονίκη, (Αθήνα 1994).
Δ'ΕΛΛΚερ	Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Χρονολογικά προβλήματα, Κλειστά Σύνολα – εργαστήρια, Μυτιλήνη 27 Μαρτίου – 3 Απριλίου 1994, (Αθήνα 1997).
Ε'ΕΛΛΚερ	Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα – εργαστήρια, Χανιά 6-13 Απριλίου 1997, (Αθήνα 2000).
ΣΤ'ΕΛΛΚερ	ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα – εργαστήρια, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000, (Αθήνα 2004).
Ζ'ΕΛΛΚερ	Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4 – 9 Απριλίου 2005, (Αθήνα 2011).
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
SNG Cop.	<i>Sylloge Nummorum Graecorum: The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, Copenhagen.</i>

- Αδάμ – Βελένη κ.ά.2003 Π.Αδάμ – Βελένη, Ε. Πουλάκη, Κ.Τζαναβάρη, *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία*.(Αθήνα 2003).
- Αλλαμανή – Τζαναβάρη 1994 Β.Αλλαμανή-Κ.Τζαναβάρη, «Σχήματα αγγείων της πρώιμης ελληνιστικής εποχής από ταφικά σύνολα της Βέροιας», *Γ ΈλλΚερ* (1994), σ.90 - 103.
- Αλαμανή 1999 Β.Αλλαμανή, το έργο της ΙΣΤ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 54 (1999), *Χρονικά*, σ. 541.
- Αλεξανδρή 1972 Ο.Αλεξανδρή, το έργο της Α'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 27 (1972), *Χρονικά*, σ. 32 – 35.
- Αλεξανδροπούλου 2011 Α.Αλεξανδροπούλου, «Ο ηλειακός υψίπους κάρναρος», *Ζ ΈλλΚερ* (2011), σ. 613 – 622.
- Ανδρειωμένου 2001 Α.Ανδρειωμένου, «Ταφικά σύνολα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από την Ακραιφία», *ΑΔ* 56 (2001), *Μελέτες*, σ. 191-220.
- Ανδρειωμένου 2007 Α.Ανδρειωμένου, *Τανάγρα, η ανασκαφή του νεκροταφείου (1976- 1977, 1989)*, (Αθήνα 2007).
- Anlagan 1980 C. Anlagan, «Les nouvelles fouilles de Clazomènes», *CRAI* 1980, σ. 354 – 359.
- Αραβαντινός 1994 Β.Αραβαντινός, το έργο της Θ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 49 (1994), *Χρονικά*, σ. 269 – 71.
- Αραβαντινός 2000 Β.Αραβαντινός, το έργο της Θ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 55 (2000), *Χρονικά*, σ. 377 – 88.
- Αραβαντινός 2002 Β.Αραβαντινός, «Βοιωτία. Σύνομη ιστορική και αρχαιολογική επισκόπηση», στο *Η αρχαιολογία στην Ελλάδα, Οι μεγαλύτερες αρχαιολογικές ανακαλύψεις του 20^{ου} αιώνα και οι θησαυροί των ελληνικών μουσείων 2002, Corpus:Ιστορία των Πολιτισμών*, (Αθήνα 2002), σ. 82 –91.
- Αραβαντινός 2009 Β. Αραβαντινός, «Από τη “σιωπηλή γη” της αρχαίας Θήβας. Η σημασία των πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2009), σ. 729- 42
- Αραπογιάννη 1985 Ξ.Αραπογιάννη, «Νεκροταφείο του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. στην Οινόη Μαραθώνος», *ΑΔ* 40 (1985), *Μελέτες*, σ.207- 228.
- Αρχαία Μακεδονία* 1988 *Αρχαία Μακεδονία* (κατάλογος έκθεσης στην Αυστραλία, 25.11.1998- 23.7.1998), (Αθήνα 1998).
- Agora* IV R.Howland, *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora* IV, (Princeton 1958).
- Agora* VIII E.Brann, *Late Geometric and Protoattic Pottery, Mid 8th to late 7th Century B.C., Athenian Agora* VIII, (Princeton 1962).
- Agora* XII B.Sparkes-A.Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora* XII, (Princeton, New Jersey 1986).

- Agora XXII S.Rotroff, *Hellenistic Pottery Athenian and Imported Moldmade Bowls, The Athenian Agora XXII*, (Princeton, New Jersey 1982).
- Agora XXIII M.More-M.Z.P.Philippides, *Attic Black-figured Pottery, The Athenian Agora XXIII*, Princeton, (New Jersey 1986).
- Agora XXIX S.Rotroff, *Hellenistic Pottery Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, The Athenian Agora XXIX*, (Princeton, New Jersey 1997).
- Agora XXX M.More, *Attic Red-figured and White-ground Pottery, The Athenian Agora XXX*, (Princeton, New Jersey 1997).
- Audin 1960 A.Audin, «Inhumation and incineration», *Latomus* 19 (1960), σ.312 -322 και 518 -532.
- Αχειλαρά 2000 Λ.Αχειλαρά, το έργο της Κ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 55 (2000), *Χρονικά*, σ. 934.
- Babelon 1901-1933 E.Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, vol.3.I, Paris 1914-16.
- Barron 1988 J.Barron, «The liberation of Greece», στο *CAH IV*, (εκδ. J.Boardman – N.Lewis – M.Ostwald), (Cambridge 1988), σ. 603
- Bequignon 1937 Y.Bequignon, *La vallée du Spercheios des origines au IVes siècle études d'archaeologie et topographie*, (Paris 1937).
- Besques 1971 S.Besques, *Catatalogue raisonné des figurines et reliefs en terre- cuite grecs, étrusques et romains*, III, (Paris 1971).
- Βιβλιοδέτης 2008 Ε.Βιβλιοδέτης, «Η κεραμική από το νεκροταφείο του δήμου Μυρρινούντος», *ΑΕ* 146 (2008), σ. 79 – 129.
- Βιγλάκη- Σοφιανού 2004 Μ.Βιγλάκη – Σοφιανού, «Γεωμετρική νεκρόπολη της αρχαίας Σάμου», στο *Το Αιγαίο στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1 – 4 Νοεμβρίου 2002*, (επιμ. Ν.Σταμπολίδης, Α.Γιαννικουρή), (Αθήνα 2004), σ. 189 – 96.
- Βικάτου 2000 Ο.Βικάτου, το έργο της Ζ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 55 (2000), *Χρονικά*, σ. 276- 77.
- Βλαχογιάννη 2000 Ε.Βλαχογιάννη, το έργο της Θ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 55 (2000), *Χρονικά*, σ. 396- 97.
- Blegen 1926 C.W.Blegen, The site of Orous, *AJA* 30 (1926), σ. 401- 404.
- Boardman 1980 J.Boardman, *Αθηναϊκά ερυθρόμορφα αγγεία, Αρχαϊκή Περίοδος*, (μτφρ. Ε.Παπουτσάκη-Σερμπέτη, Γ.Χατζή), (Αθήνα 1980).
- Boardman 1980^α J.Boardman, *Αθηναϊκά Μελανόμορφα αγγεία*, (μτφρ. Ο.Χατζηαναστασίου), (Αθήνα 1980).
- Boardman 1980^β J.Boardman, «The karchesion of Heracles»,

- Bölte 1912 *JHS* 99 (1979), σ. 149 -151.
Bölte, στο *RE* 14 (Stuttgard 1912), col. 2227-8, s.v. *Halai*.
- Βοκοτοπούλου 1969 Ι.Βοκοτοπούλου, «Πρωτογεωμετρικά αγγεία εκ της περιοχής Αγρινίου», *ΑΔ* 24 (1969), *Μελέτες*, σ.74 -94.
- Βοκοτοπούλου 1986 Ι.Βοκοτοπούλου, *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας Μολοσσικής κώμης*, (Αθήνα 1986).
- Βοκοτοπούλου – Κουκούλη 1998 Ι.Βοκοτοπούλου, Χ.Κουκούλη – Χρυσανθάκη, στο *Αρχαία Μακεδονία, Κατάλογος έκθεσης*, (Αθήνα 1998), σ. 22 -26.
- Borworth 1984 A.Borworth, «Alexander the Great: Events», στο *ACH* VII, (εκδ. F. Walbank – A.Astin – M.Frederiksen – R.Ogilvie), (Cambridge 1984), σ. 810 -815.
- Boulter 1953 C.Boulter, «Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora», *Hesperia* 22 (1953), σ. 59-140.
- Bradley – Smith 2007 R.Bradley – A.Smith, «Questions of Context: A Greek Cup From the River Thames», στο *Communities and Connections, Essays in Honour of Barry Cunliffe*, (επιμ. G.Gosden- H.Hamerow- P.DE Jersey- G.Lock), (Oxford 2007), σ. 40-42.
- Bruneau 1970 P. Bruneau, «Tombe d' Argos» *BCH* 94 (1970), σ. 437 – 531.
- Buchholz 2007 Η.G.Buchholz, «Γεωλογία και προϊστορική αρχαιολογία στη Νίσυρο και στο Γυαλί, δύο μικρά νησιά των Δωδεκανήσων», στο *Αρχαιολογικές έρευνες και ευρήματα στα Δωδεκάνησα. Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί*, (2007).
- Buchner-Ridgway 1993 G.Buchner- D.Ridgway, *Pithekoussai I: La necropolis: Tombe 1- 723 scavate dal 1952 al 1961*, (Roma 1993).
- Buckler 1989 J.Buckler, «Philip II and the Sacred War», *Mnemosyne Suppl.* 109, (Leiden 1989).
- Buikstra - Ubelaker 1994 J.Buikstra – D.Ubelaker, «Standards for data collection from human skeletal remains», *Arkansas Archaeological Survey Research* 44 (1994).
- Bursian 1862 C.Bursian, *Geographie von Griechenland*, I, (Leipzig 1862).
- Γαλλής 1982 Κ.Γαλλής, *Καύσεις νεκρών από τη νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία*, (Αθήνα 1982).
- Γιαννικουρή κ.ά. 1994 Α.Γιαννικουρή, Β.Πατσιάδα, Μ.Φιλήμονος, «Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου»,

- Γιαννοπούλου 2011
 Α ΈλλΚερ, (1994), σ. 56- 94.
 Μ.Γιαννοπούλου, «Οι πίθοι του ελλαδικού χώρου: Συμβολή στη χρονολόγηση και στη μελέτη της τεχνολογίας και της τυπολογίας των ελληνιστικών αποθηκευτικών αγγείων», Ζ ΈλλΚερ (2011), σ. 683 – 696.
- Cèbeillac-
 Gervanosi 1976 -77
 Μ.Cèbeillac – Gervanosi, «Une étude systématique sur les nécropoles de Mégara Hyblaea: l' exemple d' une partie de la nécropole méridionale», *Kokalos* XXII – XXIII (1976 -1977), σ. 587- 597.
- Γκαδόλου 2008
 Α. Γκαδόλου, *Η Αχαΐα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής*, (Αθήνα 2008).
- CIRh III
 G. Jacopi, *Clara Rhodos III, Scavi nella necropoli di Jalisso, 1924 – 1928*, (Ρόδος 1929).
- CIRh IV
 G. Jacopi, *Clara Rhodos IV, Esplorazione archeologica di Camiro I, Scavi nelle necropolis Camiresi, 1929 – 1930*, (Ρόδος 1929).
- CIRh VI - VII
 G. Jacopi, *Clara Rhodos VI - VII, Esplorazione archeologica di Camiro*, (Bergamo 1933).
- Clement et al. 2009
 A.Clement, S.Hillson, M.Michalaki-Kollia, «The ancient cemeteries of Astypalaia, Greece» *Archaeology International* 12 (2009), σ. 17 – 21.
- Coldstream 1977
 J.N.Coldstream, *Geometric Greece*, (London 1977).
- Coleman et al.1992
 J.Coleman, K.O'Neill, M.Pomeroy, K.Carr, A.Heafitz, «Excavations at Halai, 1990 – 1991», *Hesperia* 61 (1992), σ. 265- 289.
- Coleman et al. 1999
 J. Coleman, K.O'Neill, W.Yielding, J.Near, P.Wren, K.Quinn, «Halai: The 1992- 1994 Field Season», *Hesperia* 68 (1999), σ. 285- 341.
- Constantinou 1964
 J.Constantinou, το έργο της Ι'ΕΠΚΑ, ΑΔ 19 (1964), *Χρονικά*, σ. 224.
- Corinth VII, III
 G.R.Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VII,III*, (Princeton, New Jersey 1975).
- Corinth VII, V
 M.K.Risser, *Corinthian Conventionalizing Pottery, Corinth VII,V*, (Princeton, New Jersey 2001).
- Corinth XIII
 C.Blegen- H.Palmer- R.Young, *The North Cemetery, Corinth XIII*, (Princeton, New Jersey 1964).
- Corinth XV, III
 A.Newhall Stillwell-J.L.Benson με τη συμβολή των A.L.Boegehold, C.G.Boulter,

- The Potter's Quarter. The Pottery, Corinth* XV,III, (Princeton, New Jersey 1984).
- Γρυπάρη κ.ά. 1999 Μ.Γρυπάρη, Χ.Κοιλάκου, Ε.Κουντούρη, Ν.Μέλιος, Α.Παπαδόπουλος, *Κωπαΐδα, Μια περιήγηση στο χώρο και στο χρόνο*, (Αθήνα 1999).
- Δαβάρας 1985 Κ.Δαβάρας, «Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου», *ΑΕ* 124 (1985), σ. 130 – 216.
- Δακορώνια 1977 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 32 (1977) *Χρονικά*, σ. 104 – 105.
- Δακορώνια 1978 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 33 (1978), *Χρονικά*, σ. 139- 41.
- Δακορώνια 1979 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 34 (1979), *Χρονικά*, σ. 186 – 91.
- Δακορώνια 1979^α Φ.Δακορώνια, «Λοκρικά Ι», *ΑΔ* 34 (1979), *Μελέτες*, σ. 56 – 61.
- Δακορώνια 1980 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 35 (1980) *Χρονικά*, σ. 244- 47 και 252.
- Δακορώνια 1985 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 40 (1985), *Χρονικά*, σ. 165 – 67, 169, 174 – 75, 228 – 31.
- Δακορώνια 1986 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 41 (1986), *Χρονικά*, σ. 62-64, 68 – 69 και 74.
- Δακορώνια 1987 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά*, σ. 169, 226- 31.
- Dakoronia 1990 F.Dakoronia, «Αρχαϊκές κεραμίδες από την Ανατολική Λοκρίδα», *Hesperia* 59 (1990), σ. 175 - 80.
- Δακορώνια 1990 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 45 (1990), *Χρονικά*, σ. 178– 79.
- Δακορώνια 1992 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 47 (1992), *Χρονικά*, σ. 201-2, 207, 212-13.
- Dakoronia 1993 F.Dakoronia, «Homeric Towns in East Lokris : Problems of Identifications», *Hesperia* 62 (1993), σ. 115- 27.
- Δακορώνια 1993 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 48 (1993), *Χρονικά*, σ. 207-208.
- Δακορώνια 1995 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 50 (1995), *Χρονικά*, σ.3 33- 35, 340.
- Δακορώνια 1997 Φ.Δακορώνια, «Σύνολα κεραμικής από τάφους με νομίσματα από την Ανατολική Λοκρίδα», *Δ' ΕλλΚερ* (1994), σ. 41- 49.
- Δακορώνια 1997^α Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 52 (1997), *Χρονικά*, σ. 437- 43.
- Δακορώνια 1999 Φ.Δακορώνια, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 54 (1999), *Χρονικά*, σ. 372- 77.
- Δακορώνια 2000 Φ.Δακορώνια, «Ασυνήθιστοι τύποι ελληνιστικών αγγείων από την κοιλάδα του Σπερχειού», στο *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία*, (Αθήνα 2000), σ. 214- 220.

- Δακορώνια 2000^α Φ.Δακορώνια, «Μεγαρικοί σκύφοι από την ανατολική Λοκρίδα», *Ε' ΕλλΚερ* (2000), σ. 453 – 460.
- Δακορώνια κ.ά 2002 Φ.Δακορώνια, Δ.Κωτούλας, Β.Συθιακάκη, Ε.Μπαλτά, Γ.Τόλιας, *Λοκρίδα: Ιστορία και Πολιτισμός*, (Αθήνα 2002).
- Δακορώνια 2002 Φ.Δακορώνια, *Ο δρόμος είχε τη δική του ιστορία. Αρχαιολογικά ευρήματα από τις ανασκαφές στη Φθιώτιδα κατά μήκος της Νέας Εθνικής Οδού και του Αγωγού Φυσικού Αερίου*, (Λαμία 2002).
- Δακορώνια 2003 Φ.Δακορώνια, «Ερευνώντας δύο «περιφέρειες: ανατολική Λοκρίδα και ΒΑ Φωκίδα. Ομοιότητες και διαφορές», στο *Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά, Λαμία 26 -30 Σεπτεμβρίου 1999*, (επιμ. Ν.Κυπαρίσση- Αποστολικά, Μ.Παπακωνσταντίνου), (Αθήνα 2003), σ. 339 – 49.
- Δακορώνια 2006 Φ.Δακορώνια, *Αρχαιολογικό Μουσείο Αταλάντης*, (Αθήνα 2006).
- Δακορώνια 2006^α Φ.Δακορώνια, «1998-1999: Τέλος εποχής», *ΑΕΘΣΕ 1* (2006), σ. 889- 96.
- Δακορώνια 2008 Φ.Δακορώνια, «Ανατολική Λοκρίδα», στο *Αρχαιολογία, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, (επιμ. Α.Βλαχόπουλος), (Αθήνα 2008), σ. 274- 91.
- Δανέζης 2001 Ι.Δανέζης, *Σαντορίνη, Θήρα, Θηρασιά, Ασπρονήσι, Ηφαιστεία*, (Αθήνα 2001).
- Δεκουλάκου 1973 Ι.Δεκουλάκου, «Γεωμετρικοί ταφικοί πίθοι εξ Αχαΐας», *ΑΕ 112* (1973), σ. 15 - 29.
- Δεκουλάκου 1973- 4 Ι.Δεκουλάκου, το έργο της ΣΤ'ΕΚΠΑ, *ΑΔ 29* (1973 -1974), *Χρονικά*, σ.377 – 78.
- Δεκουλάκου 1982 Ι.Δεκουλάκου, «Κεραμική 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ. από τάφους της Αχαΐας και της Αιτωλίας», *ASA tene LX N.S XLIV* (1982), σ. 219 - 35.
- Δεσποίνη 1997 Αικ.Δεσποίνη, στο *Σίνδος, Κατάλογος της έκθεσης*, (Αθήνα 1997), σ. 11-13.
- Δημάκη 2001 -2004 Σ.Δημάκη, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ 56 – 59* (2001 – 2004), *Χρονικά*, σ. 380.
- Δημάκη 2007 Σ.Δημάκη, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* (2007), (υπό έκδ.).
- Δημακοπούλου- Κόνσολα 1995 Κ.Δημακοπούλου-Ν.Κόνσολα, *Αρχαιολογικό Μουσείο Θήβας. Οδηγός*, (Αθήνα 1995).
- Δρούγου – Τουράτσογλου 1980 Σ.Δρούγου-Γ.Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας*, (Αθήνα 1980).
- Δρούγου 1992 Σ.Δρούγου, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964, Οι πήλιννοι λύχνοι*, (Αθήνα 1992).

- Errington 1989 R.Errington, «Rome against Philip and Antiochus», στο *ACH VIII*, (εκδ. A.Astin – F. Walbank – M.Frederiksen – R.Ogilvie), (Cambridge 1989), σ. 269 -274.
- Ellis 1984 J.Ellis, «Macedon and Noth – West Greece», «Macedonian Hegemony created», στο *ACH VII*, (εκδ. F. Walbank – A.Astin-M.Frederiksen – R.Ogilvie), (Cambridge 1984), σ. 739 – 742 και 782 - 785.
- Ζαχαρτζή 2012 Ο. Ζαχαρτζή, «Αττική ερυθρόμορφη κύλικα» στο *Μουσική Παιδεία και Δημοκρατία στην Κλασική Αθήνα: Κατάλογος έκθεσης*, (επιμ. Α.Γιουλιάκη – Βουτυρά), *Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων*, Μάρτιος 2012, (Αθήνα 2012), σ. 35.
- Ζάχου - Moortel 2001-2004 Ε.Ζάχου - Α.Moortel, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ 56 – 59 (2001- 2004)*, *Χρονικά*, σ. 398 – 402.
- Ζάχου - Moortel 2012 Ε.Ζάχου - Α.Moortel, «Αρχαιολογική έρευνα στη νησίδα Μήτρου της ανατολικής Λοκρίδας», Προφορική ανακοίνωση στην επιστημονική διημερίδα «Αρχαιολογικοί χώροι και Μνημεία στα όρια του Δήμου Λοκρών. Το σημερινό στάδιο της αρχαιολογικής έρευνας», 30 Ιουνίου –1 Ιουλίου 2012, Αταλάντη.
- Zimi 2011 E.Zimi, *Late Classical and Hellenistic silver plate from Macedonia*, (Oxford 2011).
- Foley 1988 A.Foley, *The Argolid 800 – 600 B.C., An Archaeological Survey Together with an Index of Sites from the Neolithic to the Roman Period*, (Göteborg 1988).
- Forrest 1982 W.Forrest, «Central Greece and Thessaly», στο *CAH III*, (εκδ. J.Boardman – N.Hammond), (Cambridge 1982), σ. 300 -302.
- Fossey 1990 J.Fossey, *The Ancient Topography of Opuntian Lokris*, (Amsterdam 1990).
- Fraser - Matthews 2000 P.Fraser - E.Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names,III B (Central Greece from Megarid to Thessaly)*, (Oxford, 2000).
- Frödin - Person 1938 O.Frödin, W.Person, *Asine. Results of the Swedish Excavations, 1922-1930*, (Stockholm 1938).
- Funke 1999 P.Funke, στο *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* 6, (Stuttgart 1999), col. 1020, s.v. *Kyrtones*.
- Gates 1983 C. Gates, *From cremation to inhumation:*

- Burial Practices at Ialysos and Kameiros During the Mid – Archaic Period, ca. 625 – 525 B.C.*, (Los Angeles 1983).
- Geiger 1924 Geiger, στο *RE* 23 (Stuttgart 1924), col. 880 - 81, s.v. *Larymna*.
- Gell W.Gell, *Itinerary of Greece*, (London 1819).
- Girard 1878 P.Girard, «Inscriptions archaïques de la Locride Opontienne», *BCH* 2 (1878), σ. 588.
- Girard 1879 P.Girard, «Sur quelques nécropoles de la Grèce du Nord», *BCH* 3 (1879), σ. 211- 21.
- Girard 1881 P.Girard, *De Locris Opuntiis*, (Paris 1881).
- Goldman 1931 H.Goldman, *Excavations at Eutresis in Beotia*, (Cambridge 1931).
- Goldman 1940 H.Goldman, «The Akropolis of Halai», *Hesperia* 9 (1940), σ.397- 477.
- Goldman- Jones 1942 H.Goldman- F.Jones, «Terracottas from the necropolis of Halae», *Hesperia* 11 (1942), σ. 365-415.
- Hägg 1974 R.Hägg, «Die Gräder der Argolis in submykenischer, protogeometrischer und geometrischer Zeit», *Boreas* 4.1, (Uppsala 1974), σ. 100 – 161.
- Hägg 1980 R.Hägg, «Some aspects of the burial customs of the Argolid in the dark ages», *AAA* 12 (1980), σ. 119– 26.
- Hägg 1980^α R.Hägg, *Excavation in the Barbouna area at Asine*, (Uppsala 1980).
- Higgins 1954 R.Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum I, Greek:730-330 B.C.*, (London 1954).
- Higgins- Burn 2001 R.Higgins-L.Burn, *Greek Terracottas in the British Museum*, III, (London 2001).
- Himera II* N.Allegro, O.Belvedere, N.Bonacasa, R.M.Bonacasa Carra, C.A.Di Stefano, E.Epifanio, E.Joly, M.T.Manni Piraino, A.Tusa A.Tullio, Curtoni (επιμ.), *Himera II, Campagne di scavo 1966 – 1973*, (Roma 1976), σ. 816 - 18.
- Hamilton 1992 R.Hamilton, *Choes and Anthesteria, Iconography and Ritual*, (Ann Arbor 1992).
- Hammond 1988 N.Hammond, «The Expedition of Xerxes», στο *CAH* IV, (εκδ. J.Boardman – N.Lewis – M.Ostwald), (Cambridge 1988), σ. 349 – 551.
- Hoorn 1951 G.Van Hoorn, *Choes and Anthesteria*, (Leiden 1951).
- Θέμελης 1965 Π.Θέμελης, το έργο της ΛΗ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 20 (1965), *Χρονικά*, σ. 208.
- Θεοχάρης 1964 Δ.Θεοχάρης, το έργο στη Θεσσαλία, *ΑΔ* 19 (1964), *Χρονικά*, σ. 242.

- Jonhston 2006 A.W.Johnston, *Trademarks on Greek vases: addenda*, Warminster 2006.
- Juliis 1988 E.De Juliis, *Gli Iapigi, Storia e civiltà della Puglia preromana*, (Milano 1988).
- Καββαδίας 1997 Γ. Καββαδίας, «Ο Θησέας και Μαραθώνιος Ταύρος. Παρατηρήσεις σε ένα νέο αττικό ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα από το Άργος», στο *Athenian Potters and Painters*, (επιμ. J.Oakley, W.Coulson, O.Palagia), (Oxbow Monograph 67), (Oxford 1997), σ.309 – 18.
- Καλλιντζή- Τερζοπούλου 2001 Ν.Καλλιντζή -Δ. Τερζοπούλου, *Αρχαιολογικός Οδηγός, Άβδηρα*, (Πολύστυλον 2001).
- Καλτσάς 1998 Ν.Καλτσάς, *Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, (Αθήνα 1998).
- Katsonopoulou 1990 D.Katsonopoulou, *Studies of the eastern cities of Opountian Lokris: Kyrtones, Korseia, Bumelitaia*, (Cornell University 1990).
- Kefalidou 2001 E.Kefalidou, «Late Archaic Polychrome Pottery from Aiani», *Hesperia* 70 (2001), σ.183 – 219.
- Kefalidou 2004 E.Kefalidou, «On Phormiskoi Again*», *BICS* 47.1 (2004), σ.23 - 44.
- Kerameikos IX* U.Knigge, *Der Südhügel. Kerameikos IX*, (Berlin 1976).
- Kerameikos XI* I.Scheibler, *Grichische Lampen, Kerameikos XI*, (Berlin 1976).
- Klaffenbach 1926 G.Klaffenbach, *Zur Geschichte von Ost-Lokris*, *Klio* 20 (1926), σ. 1- 88.
- Κόλλια 2012 Μ.Κόλλια, «Ένα εξαιρετικό σύνολο με 2770 “εγχυτρισμούς” βρεφών από το νησί της Αστυπάλαιας: Παιδικό νεκροταφείο ή ιερό;», Προφορική ανακοίνωση, 3^η διάλεξη του κύκλου «Περιηγήσεις με την Αρχαιολογική Υπηρεσία» 30.3.12, Αθήνα.
- Κολώνας- Χριστακοπούλου 1994 Λ.Κολώνας- Ο.Χριστακοπούλου, το έργο της ΛΣΤ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 49 (1994), *Χρονικά*, σ. 242 -243.
- Κουμανούδης 1872 Σ. Κουμανούδης, «Επιγραφαί Λοκρίδος και Βοιωτίας Ανέκδοται», *Αθήναιον* 1 (1872), σ. 482- 504.
- Κορρές 1976 -1978 Γ.Κορρές, «Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι της Μεσσηνίας», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, (Αθήνα 1976-1978), σ. 337-369.
- Κριτζάς 1973 -74 Χ.Κριτζάς, το έργο της Δ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 29 (1973 -74), *Χρονικά*, σ. 247.
- Κυπαρίσση-

- Αποστολικά 2001- 2004 Ν.Κυπαρίσση- Αποστολικά, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 56 -59 (2001- 2004), *Χρονικά*, σ. 309.
- Κυριάκου 2005 Α.Κυριάκου, «*Η στενόμακρη Τούμπα της Βεργίνας. Συμβολή στη μελέτη της ταφικής διαδικασίας στη Μακεδονία των ύστερων κλασσικών και πρώιμων Ελληνιστικών χρόνων*», (Αδημ. διδακτ. διατριβή Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2005).
- Kunze - Götte 1965 E.Kunze - Götte, *CVA Stuttgart* , (Deutschland 26),1965.
- Kurtz- Boardman 1994 D.Kurtz- J.Boardman (μτφρ. Ο.Βιζυηνού-Θ.Ξένος), *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, (Αθήνα 1994).
- Λάγια 2002 Α.Λάγια, «Ραμνούς, τάφος 8: ανασύσταση της ταφικής συμπεριφοράς μέσα από το πρίσμα της ταφονομικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης», *Ευλιμένη* 3 (2002), σ. 203-22.
- Λαζαρίδης 196 Δ.Λαζαρίδης, το έργο της ΙΣΤ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 21 (1966), *Χρονικά*, σ. 363.
- Λαμπροπούλου 1981 Λ.Λαμπροπούλου, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 36 (1981) *Χρονικά*, σ. 218- 21.
- Λαμπροπούλου 1982 Λ.Λαμπροπούλου, το έργο της ΙΔ' ΕΠΚΑ, ΑΔ 37 (1982) *Χρονικά*, σ. 187 – 89.
- Leake 1835 W.M.Leake, *Travels in northern Greece*, II, (London 1835).
- Leslie - Shear 1993 T. Leslie-J.Shear, «The Persian Destruction of Athens: Evidence from Agora Deposits», *Hesperia* 62 (1993), σ.383- 482.
- Lewis 1992 D.Lewis, «Mainland Greece, 479 – 451 B.C.», «The Archidamian war», στο *ACH V* (εκδ. D.Lewis – J.Boardman– J.Davies – M.Ostwald), (Cambridge 1992), σ. 115- 133 και σ.395.
- Leyenaar- Plaisier 1979 P.G.Leyenaar-Plaisier, *Les terres cuites grecques et romaines, Catalogue de la collection du Musée National des Antiquités a Leiden I-II*, (Leiden 1979).
- Λιλιμπάκη- Ακαμάτη 1994 Μ. Λιλιμπάκη- Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, (Αθήνα 1994).
- Lohmann 1998 H.Lohmann, στο *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* 5, (Stuttgart 1998), col.86, s.v. *Halai*.
- Lolling 1889 H. Lolling, «Hellenische Landes Kunde und Topographie», *Handbuch Altertums- Wissenschaft* 3 (1889), σ. 101- 289.
- Lovejoy 1985 C.Lovejoy, «Dental wear in the Libben population: Its functional pattern and role in the determination of adult skeletal age at death», *American Journal of Physical Anthropology* 68, σ. 47-56.

- Mazarakis-Ainian 1998 A.Mazarakis- Ainian, «Oropos in the Early Iron Age», στο *EUBOICA, L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, (επιμ.Μ.Βατς Β.Δ'Αγostino) *Atti den convegno internazionale di Napoli, 13 -16 Novembre 1996*, (Napoli 1998), σ. 179 - 215.
- Μαζαράκης-Αινιάν 2000 Α.Μαζαράκης - Αινιάν, «Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση. Ανασκαφή στην ομηρική Γραία», στο *Ελληνική παρουσία στην Κάτω Ιταλία και στη Σικελία*, (επιμ. Θ.Παππάς), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέρκυρα 29 – 31 Οκτωβρίου 1998*, (Κέρκυρα 2000), σ. 13 – 36.
- Μαζαράκης 2000^α Α.Μαζαράκης - Αινιάν, *Όμηρος και Αρχαιολογία*, (Αθήνα 2000).
- Μανακίδου 1994 Ε.Μανακίδου, *Παραστάσεις με άρματα (8^{ος}-5^{ος} αι. π.Χ.). Παρατηρήσεις στην εικονογραφία τους*, (Θεσσαλονίκη 1994).
- Μαραγκού 2002 Λ.Μαραγκού, *Αμοργός Ι. Η Μινώα. Η πόλις, ο λιμήν και η μείζων περιφέρεια*, (Αθήνα 2002).
- Martha 1880 J.Martha, *Catalogue des Figurines en terre cuite*, (Paris 1880).
- Meindl – Lovejoy 1985 R. Meindl – C. Lovejoy, «Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral anterior sutures», *American Journal of Physical Anthropology* 68, σ. 57- 66.
- Mtchell 1984 - 85 S.Mitchell, «Archaeology in Asia Minor 1974 - 84», *AR* 31 (1984 - 85), σ. 70 – 105.
- Mitchell 1999 S.Mitchell, «Archaeology in Asia Minor 1990-98», *AR* 45 (1999), σ. 147 – 48.
- Mollard- Besques 1954 S.Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains*, I, (Paris 1954).
- Morris 1987 I.Morris, *Burial and ancient society: The rise of the Greek city-state*. Cambridge 1987.
- Morris 1989 I.Morris, «Attitudes Toward Death in Archaic Greece», *CIAnt* 8:2 (1989), σ.296 – 320.
- Morris 1997 I.Morris, *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα*, (μτφρ. Κ.Μαντέλη), (Ηράκλειο 1997).
- Μοσχονησιώτου 1991 Σ.Μοσχονησιώτου, Θέρμη- Σίνδος, «Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 2 (1991), σ. 283 - 96.
- Μοσχονησιώτου 2004 Σ.Μοσχονησιώτου, «Εγγώρια Διακοσμημένη Κεραμική από το Νεκροταφείο της Αρχαίας Μένδης στη Χαλκιδική», στο *Το Αιγαίο στην*

- πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1– 4 Νοεμβρίου 2002, (επιμ. Ν.Σταμπολίδης, Α. Γιαννικουρή), (Αθήνα 2004), σ. 277 – 93.
- Moortel – Zahou 2003 -2004 Α.Μοορτέλ – Ε.Ζαχού, «2004 Excavations at Mitrou, East Lokris» *ΑΕΑ* 7 (2003 -2004), σ. 39 – 48.
- Μπανάκα – Δημάκη 2000 Α.Μπανάκα – Δημάκη, το έργο της Δ΄ ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 55 (2000), *Χρονικά*, σ.164 - 65.
- Μπαρκαράρη– Γλένη 2006 Κ. Μπαρκαράρη –Γλένη, «Νέα τοπογραφικά στοιχεία από τις τελευταίες σωστικές ανασκαφές στην περιοχή της Λέρνας», *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Στ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πάτρα -12 Ιουνίου 1996, Πρακτικά*, (επιμ. Ν.Ζαφειροπούλου), (Αθήνα 2006), σ. 289- 98.
- Μπουλώτης 1999 Χ.Μπουλώτης, το έργο της Κ΄ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 54 (1999), *Χρονικά*, σ. 747- 49.
- Μυλωνάς 1876 Κ.Μυλωνάς, *Ελληνικά κάτοπτρα*, (Αθήνα 1876).
- Μυλωνάς 1954 Γ.Μυλωνάς, «Ανασκαφή νεκροταφείου Ελευσίνος», *ΠΑΕ* 1954, σ. 50-65.
- Μυλωνάς 1975 Γ.Μυλωνάς, *Το Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνος, Α΄-Γ΄*, (Αθήνα 1975).
- Nichoria III* W.A.McDonald – W.D.E.Coulson – J.Rosser, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece III. Dark Age and Byzantine Occupation*, (Mineapolis 1983).
- Nicgorski 1994 Α.Nicgorski, «Attic red – figured vases» στο *Athenian Potters and Painters: catalogue of the exhibit: Gennadius Library, American School of Classical Studies, December 1, 1994-March 1, 1995*, (επιμ. J. Oakley- E.Langridge-Noti), (Athens 1994), σ. 32-5.
- Nielsen 2000 S.H.Nielsen, «Child burial in ancient Athens» στο *Children and Material Culture* (εκδ. J.S.Derevenski), (London and New York 2000), σ. 151 – 166.
- Nielsen 2004 T.H.Nielsen, «East Lokris», στο *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, (εκδ. M.H. Hansen- T.H.Nielsen), (Oxford 2004), σ. 664- 673.
- Niemeier 2012 W.D.Niemeier, «Οι πρόσφατες ανασκαφές στο ιερό του Καλαποδίου» Προφορική ανακοίνωση στην επιστημονική διημερίδα «Αρχαιολογικοί χώροι και Μνημεία στα όρια του Δήμου Λοκρών. Το σημερινό στάδιο της αρχαιολογικής έρευνας», 30 Ιουνίου – 1 Ιουλίου 2012,

- Αταλάντη.
- Oakley 2004 J.H. Oakley, *Picturing Death in Classical Athens: The Evidence of the White Lekythoi*, Cambridge 2004.
- Oberhummer 1897 E. Oberhummer, στο *RE* 5 (Stuttgart 1897), *col.* 328, s.v. *Bessa*.
- Oldfather 1908 W.A.Oldfather, «Lokrika», *Philologus* 67 (1908), σ. 425 - 27.
- Oldfather 1916^α W.A.Oldfather, «History and Topography of Lokris» I, *AJA* 20 (1916^α), σ. 32 – 61.
- Oldfather 191 W.A.Oldfather, «History and Topography of Lokris» II, *AJA* 20 (1916), σ. 154-171.
- Oldfather 1919 W.A.Oldfather, στο *RE* 20 (Stuttgart 1919), *col.* 1613-1615, s.v. *Καλλίαρος*.
- Oldfather 1922 W.A.Oldfather, στο *RE* 22 (Stuttgart 1922), *col.* 1438-39, s.v. *Κόρσεια*.
- Oldfather 1924 W.A.Oldfather, στο *RE* 23 (Stuttgart 1924), *col.* 29- 33, s.v. *Κύνος*.
- Oldfather 1926 W.A.Oldfather, στο *RE* 25 (Stuttgart 1926), *col.* 1185-1285, s.v. *Λοκρίς*. 1185- 1285.
- Oldfather 1927 W.A.Oldfather, στο *RE* 5, II (Stuttgart 1927), *col.*459-465, s.v. *Σκάρφη*.
- Oldfather 1932 W.A.Oldfather, στο *RE* 8, II (Stuttgart 1932), *col.*2342- 43, s.v. *Τάρφη*.
- Oldfather 1936 W.A.Oldfather, στο *RE* 11 (Stuttgart 1936), *col.* 609- 614, s.v. *Θρόνιον*.
- Oldfather 1939 W.A.Oldfather, στο *RE* 35 (Stuttgart 1939), *col.*812- 828, s.v. *Οπούς*.
- Olynthus* V D.Robinson, *Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931, Olynthus V*, (Baltimore 1933).
- Olynthus* X D.Robinson, *Excavations at Olynthus X. Metal and Minor Miscellaneous Finds. An Original Contribution to Greek Life*, (Baltimore 1941).
- Olynthus* XI D.Robinson, *Excavations at Olynthus XI. Necrolynthia. A Study in Greek Burial Customs and Anthropology*, (Baltimore 1942).
- Olynthus* XIII D.Robinson, *Excavations at Olynthus XIII. Vases found in 1934 and 1938*, (Baltimore 1950).
- Orlandini1956 P.Orlandini, «Lokroi Epizephyrioi» *NSc* 10 (1956), σ. 289 – 316.
- Orsi 1895 P.Orsi, «Lokroi Epizephyrioi» *NSc* 1895, σ. 109 - 157.
- Orsi 1909 P.Orsi, «Lokroi Epizephyrioi» *NSc* 1909, σ. 319 -324.
- Orsi 1911^β P.Orsi, «Lokroi Epizephyrioi» *NSc* , 1911b, σ. 3 – 5.
- Orsi 1912 P.Orsi, «Lokroi Epizephyrioi» *NSc* 1912, σ.

- 44 – 45.
- Ortner – Putschar 1985 D.Ortner - W.Putschar, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, (Washington 1985).
- Paleothodoros 2003 D.Paleothodoros, «The Pithos Painter», *Ευλίμενη* 4 (2003), σ. 61- 76.
- Πανταζής 1996 Β.Πανταζής, *Ομηρική γεωγραφία και ομηρική εποχή. Ι. Ο εξομηρισμός της αρχαίας Ελλάδας και το πρόβλημα των Μυκηνηών*, (Αθήνα 1996).
- Παντερμανλής 1973- 4 Δ.Παντερμανλής, το έργο της ΙΣΤ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 29 (1973-1974), *Χρονικά*, σ. 502.
- Πάντος 1981 Π.Πάντος, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 36 (1981) *Χρονικά*, σ. 220- 21.
- Πάντος 1988 Π.Πάντος, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 43 (1988) *Χρονικά*, σ. 226 – 28.
- Πάντος 1989 Π.Πάντος, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 44 (1989) *Χρονικά*, σ. 178 – 83.
- Παπαγγελή 2004 Κ.Παπαγγελή, «Η Ελευσίνα κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους», στο *Το Αιγαίο στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1 – 4 Νοεμβρίου 2002*, (επιμ. Ν.Σταμπολίδης, Α.Γιαννικουρή), (Αθήνα 2004), σ. 403 – 11.
- Παπαδάκης 1920 -21 Ν.Παπαδάκης, το έργο της Β' Αρχαιολογικής Περιφέρειας, ΑΔ 6 (1920-21), *Χρονικά*, σ. 139- 43.
- Παπαθανασίου 2006 Α.Παπαθανασίου, «Βιοαρχαιολογική ανάλυση του ανθρώπινου οστεολογικού υλικού από τον Προσκυνά Φθιώτιδος», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2006), σ. 619 - 28.
- Παπακώστα 1993 Λ.Παπακώστα, το έργο της ΣΤ' ΕΠΚΑ, ΑΔ 48 (1993), *Χρονικά*, σ. 116.
- Παπακωνσταντίνου – Κατσούνη 1983 Μ.Παπακωνσταντίνου – Κατσούνη, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 38 (1983), *Χρονικά*, σ. 157 – 160.
- Παπακωνσταντίνου - Κατσούνη 1984 Μ.Παπακωνσταντίνου – Κατσούνη, το έργο της ΙΔ'ΕΠΚΑ, ΑΔ 39 (1984), *Χρονικά*, σ. 135 - 36.
- Παπακωνσταντίνου 1994 Μ.Φ.Παπακωνσταντίνου, *Το Κάστρο της Λαμίας*, (Αθήνα 1994).
- Παπακωνσταντίνου 2009 Μ.Φ.Παπακωνσταντίνου, *Το Κάστρο της Λαμίας, Η οχύρωση - Ο ναός της Παναγίας Αρχοντικής – Το Αρχαιολογικό Μουσείο*, (Αθήνα, 2009).
- Παπακωνσταντίνου 2012 Μ.Φ.Παπακωνσταντίνου, «Το Ασκληπιείο του Δαφνούντος. Μια νέα ανακάλυψη στον Άγιο Κωνσταντίνο Φθιώτιδας», Προφορική ανακοίνωση

- στην ετήσια συνεδρίαση 2012 του Σουηδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, 29 Μαρτίου 2012, Αθήνα.
- Παπαποστόλου 1977 I.Παπαποστόλου, «Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας Ι», *ΑΔ* 32 (1977) Μελέτες Α', σ. 281 – 343.
- Παπαχατζής 1998 Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδαος Περιήγησις, Βιβλία 9 και 10. Βοιωτικά και Φωκικά*, (Αθήνα 1998).
- Παρλαμά 1974 Λ. Παρλαμά, «Μυκηναϊκά Ηλείας», *ΑΔ* 29 (1974), *Μελέτες*, σ. 32 – 58.
- Pearson 1993 M.P.Pearson, «The powerful death: Archaeological relationships between the living and the death», *CAJ* 3, σ.203 – 229.
- Pearson 1999 M.P. Pearson, *The Archaeology of Death and Burial*, Sparkford 1999.
- Perachora II* T.Dunbabin, *Perachora II. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia*, (Oxford 1962).
- Περιστέρη 2004 Κ.Περιστέρη, «Η πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στο Νομό Δράμας», στο *Το Αιγαίο στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1 – 4 Νοεμβρίου 2002*, (επιμ. Ν.Σταμπολίδης, Α.Γιαννικουρή), (Αθήνα 2004), σ. 259- 64.
- Pernice 1893 E.Pernice, «Ein attischer Friedhof», *AM* 18 (1893), σ. 73 – 191.
- Pharmakovsky 1913 B.Pharmakovsky, «Archäologische Funde im Jahre 1912, Russland», *Jdl* 28 (1913), σ.178- 234.
- Philipp 1981 H. Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia*, B XIII, (Berlin 1981).
- Philippsen 1901 A.Philippsen, στο *R E* 8 (Stuttgart 1901), col. 2148- 49, s.v. *Δαφνούς*.
- Philippsen 1951 A.Philippsen, *Die grichischen Landschaften: Eine Landeskunde, I: Der nordosten der grichischen Halbinsel*, (Frankfurt –Main 1951).
- Phenice 1969 T.Phenice, «A newly developed visual method of sexing the Os Pubis», *American Journal of Physical Anthropology* 30, σ. 297 - 302.
- Picard 1979 O.Picard, *Chalcis et la Confédération eubéenne : étude de numismatique et d'histoire, IVe-ler siècle*, Athens, Paris 1979.
- Picard 1984 O.Picard, «Monnaies» *BCH Suppl.* 9 (1984), σ.281 -306.
- Pini 1968 I.Pini, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde*, (1968).
- Πιτερός 2000 Χ.Πιτερός, το έργο της Δ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 55

- (2000), *Χρονικά*, σ.183 – 84.
- Pritchett 1982, 1985 W.K.Pritchett, *Studies in Ancient Topography* IV (London 1982); V (London 1985).
- Προσκυνητοπούλου 2011 Ρ.Προσκυνητοπούλου, *Αρχαία Επίδαυρος. Εικόνες μιας αργολικής πόλης από την προϊστορική εποχή έως και την ύστερη αρχαιότητα. Αρχαιολογικά ευρήματα και ιστορικές μαρτυρίες*, (Αθήνα 2011).
- Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1982 Ε.Πρωτονοταρίου - Δειλάκη, «Από το Άργος του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ.», *ASAtene* LX N.S XLIV (1982), σ. 1 - 47.
- Πωλογιώργη 2003 -2009 Μ.Πωλογιώργη, «Ανασκαφή νεκροταφείου στο Χαλάνδρι», *ΑΔ* 58- 64 (2003- 2009) *Μελέτες*, σ. 143 – 210.
- Πωλογιώργη 2007 Μ.Πωλογιώργη, «Χάλκινα κάτοπτρα από τη Σαλαμίνα», *ΑΕ* (2007), σ. 147 – 192.
- Ραυτοπούλου 1996 -97 Σ. Ραυτοπούλου, «Ταφές της εποχής του Σιδήρου στη Σπάρτη», *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιο 6 – 10 Σεπτεμβρίου 1995, Πελοποννησιακά*, (επιμ. Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών), (Αθήνα 1996 – 97), σ. 271 – 282.
- Ραυτοπούλου 1996 Σ.Ραυτοπούλου, «Σωστικές ανασκαφές σε δρόμους της Σπάρτης (1991- 95)», *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Στ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πάτρα 2 –12 Ιουνίου 1996, Πρακτικά*, (επιμ. Ν.Ζαφειροπούλου), (Αθήνα 2006), σ. 403-410.
- Redfield 2003 J.M.Redfield, *The Locrian maidens, Love and death in the Greek Italy*, (Princeton 2003).
- Resnick 1995 D.Resnick, *Diagnosis of bone and joint disorders*, (Philadelphia 1995).
- Richter- Milne 1935 G.Richter- M.Milne, *Shapes and names of Greek vases*, (New York 1935).
- Ridgway 1979 D.Ridgway, «Tra Oriente e Occidente: La Pithecusa degli Eubei», στο *Gli Eubei in Occidente, Atti del Diciottesimo convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 8 – 12 Ottobre 1978*, (Taranto 1984), σ. 65- 81.
- Rocchi 1988 D.Rocchi, *Frontiera e confini nella Grecia antica*, Roma 1988.
- Rocchi 1997 D.Rocchi, στο *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* 3, (Stuttgart 1997), col. 316, v.s. *Δαφνούς*.

- Rocchi 1999 D.Rocchi, στο *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* 6, (Stuttgart 1999), col. 978, 1157, v.s. *Κύνος*.
- Rocchi 2000 D.Rocchi, στο *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* 8, (Stuttgart 2000), col. 1274, v.s. *Οπούς*.
- Rocchi 2001 D.Rocchi, στο *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* 11, (Stuttgart 2001), col. 610, v.s. *Σκάρφη*.
- Rocchi 2002 D.Rocchi, στο *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* 12/1, (Stuttgart 2002), col. 30, 503, v.s. *Τάρφη*.
- Rotroff 1984 S.I.Rotroff, «Spool saltcellars in the Athenian Agora», *Hesperia* 53 (1984), σ. 343- 354.
- Rotroff 1991 S.Rotroff, «Attic West Slope Vase Painting», *Hesperia* 60 (1991), σ. 59- 102.
- Rousset 2012 D.Rousset, «Une coupe du attique à figure rouges et un pentamètre érotique à Élatée de Phocide» *RÉG* 125 (2012), σ. 19 – 35.
- Roy 1984 J.Roy, «Macedon and Greece», στο *ACH* VII, (εκδ. F.Walbank - A.Astin – M.Frederiksen – R.Ogilvie), (Cambridge 1984), σ. 232 - 236.
- Roy 1994 J.Roy, «Thebes in the 360 B.C.», στο *ACH* VI, (εκδ. D.Lewis – J.Boardman – S.Hornblom – M.Ostwald), (Cambridge 1994), σ. 188 - 89.
- Ρωμιοπούλου 1977 Κ.Ρωμιοπούλου, το έργο της ΙΣΤ΄ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, σ. 204 -205.
- Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002 Κ.Ρωμιοπούλου – Γ.Τουράτσογλου, *Μίεζα. Νεκροταφείο Υστεροαρχαϊκών – πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, (Αθήνα 2002).
- Σαατσόγλου – Παλιαδέλη 2002 Χ. Σαατσόγλου – Παλιαδέλη, «Βεργίνα (Αιγές). Παρελθόν, παρόν και μέλλον», στο *Η αρχαιολογία στην Ελλάδα. Οι μεγαλύτερες αρχαιολογικές ανακαλύψεις του 20^{ου} αιώνα και οι θησαυροί των ελληνικών μουσείων, Corpus: Ιστορία των Πολιτισμών*, 2, (Αθήνα 2002), σ. 178- 81.
- Sabetai 1994 V.Sabetai, «Attic red – figured squat lekythos» στο *Athenian Potters and Painters: catalogue of the exhibit*, (επιμ. J. Oakley, E.Langridge, Noti), *Gennadius Library, American School of Classical Studies, December 1, 1994-March 1, 1995*, (Athens 1994), σ. 41-42.
- Σαμίου 1991 Χ.Σαμίου, «Το ελληνιστικό νεκροταφείο

- των Αβδήρων», *AEMΘ* 2 (1988), σ. 471- 88.
- Samioi 2004 C.Samiou, «Hellenistic Graves in Abdera», στο *Klazomenai, Teos, and Abdera: Metropoleis and Colony, Preceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera 20 - 21 October 2001*, (εκδ. A.Moustaka, E.Skarlatidou, M.- C.Tzannes, Y.Ersoy), (Thessaloniki 2004), σ. 291 – 303.
- Σαμπετάι 2004 Β.Σαμπετάι, «Μελαμβαφής και ύστερη ερυθρόμορφη κεραμική από το νεκροταφείο της Βοιωτίας», *ΣΤ΄ ΕλλΚερ* (2004), σ. 461- 472.
- Σαρρή 1996 Ε.Σαρρή, «Ανασκαφή τμήματος νεκροταφείου των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στο Άργος», *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιο 6 –10 Σεπτεμβρίου 1995, τ. 3^{ος} Πελοποννησιακά, Παράρτημα 22*, (Αθήνα 1996- 97), σ. 395 – 413.
- Schäfer 1967 I.Schäfer, «Beobachtungen zu den seeseitigen Mauern von Larymna in der Lokris», *AA* 4 (1967), σ. 527- 45.
- SEG XXXIX H.Pleket- R.Stroud, *SEG* 39 (1992), σ. 169.
- Selekou 2007 M.Selekou, «Animal terracottas from children graves at Opuntian Lokris», στο *International Conference. Terracotta Figurines in the Greek and Roman Eastern Mediterranean. Production and diffusion, iconography and function*, Izmir, June 2-6 2007, (υπό εκτύπ. στο *BCH*).
- Σιγάλας 1988 Χ.Σιγάλας, το έργο της ΚΑ΄ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 43 (1988), *Χρονικά*, σ. 504- 510.
- Simpson 1965 Η.Simpson, *A Gazetteer and atlas of Mycenaean sites*, (London 1965).
- Simpson - Lanzenby 1970 Η.Simpson, J.Lanzenby, *The Catalogue of Ships in Homer's Iliad*, (Oxford, 1970).
- Σίνδος 1985 Ι.Βοκοτοπούλου-Α.Δεσποίνη- Μ.Τιβέριος- Β.Μισαηλίδου, *Σίνδος. Κατάλογος Έκθεσης*, (Αθήνα 1985).
- Sismanidis 1998 C.Sismanidis, *CVA, Thessaloniki, Archaeological Museum (Greece 5)* 1998.
- Σκαρλατίδου 1999 Ε.Σκαρλατίδου, το έργο της ΙΣΤ΄ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 54 (1999), *Χρονικά*, σ. 532 – 36.
- Σκαρλατίδου 2000 Ε.Σκαρλατίδου, το έργο της ΙΣΤ΄ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 55 (2000), *Χρονικά*, σ. 675 - 79.
- Skarlatidou 2004 Ε.Skarlatidou, «The Archaic Cemetery of the Klazomenian Colony at Abdera», στο

- Klazomenai, Teos, and Abdera: Metropoleis and Colony, Preceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera 20 - 21 October 2001*, (εκδ. A.Moustaka, E.Skarlatidou, M.- C.Tzannes, Y.Ersoy), (Thessaloniki 2004), σ. 249 – 59.
- Σκαρλατίδου 2010 Ε.Σκαρλατίδου, *Το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων. Συμβολή στην έρευνα της αποικίας των Κλαζομενίων στα Άβδηρα*, (Θεσσαλονίκη 2010).
- Σκιάς 1898 Α.Σκιάς, «Παναρχαία ελευσινιακή νεκρόπολις», *ΑΕ* (1898), σ. 29 – 122.
- Snodgrass 1971 A.M.Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, (Edinburgh 1971).
- Sourvinou –Inwood 1995 C.Sourvinou – Inwood, *'Reading' Greek Death: To the End of the Classical Period*, Oxford 1995.
- Σταμπολίδης 2001 Ν.Σταμπολίδης, «Οι ταφικές πυρές στην αρχαία Ελεύθερνα. Αφορμή για επανεξέταση», στο *Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου*, Πρακτικά του Συμποσίου, Ρόδος 1999 (επιμ. Ν.Σταμπολίδης), (Αθήνα 2001), σ.187 – 199.
- Σταμπολίδης 2004 Ν.Σταμπολίδης, *Ελεύθερνα, Πόλη , Ακρόπολη, Νεκρόπολη*, (Αθήνα, 2004).
- Σταυροπούλου– Γάτση 1980 Μ.Σταυροπούλου – Γάτση, «Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο της Αιτωλίας, *ΑΔ* 35 (1980), Μελέτες, σ. 102 – 130.
- Σταυροπούλου κ.ά. 2006 Μ. Σταυροπούλου –Γάτση, Γ. Αλεξοπούλου, Γ.Γεωργοπούλου, Α. Γκαδόλου, «Το έργο των σωστικών ανασκαφών στην πόλη των Πατρών και την ευρύτερη περιοχή της. Νεότερα πολεοδομικά και τοπογραφικά Στοιχεία.», *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Στ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πάτρα 2 -12 Ιουνίου 1996, Πρακτικά*, (επιμ. Ν.Ζαφειροπούλου), (Αθήνα 2006), σ. 81- 100.
- Stuart-Macadam 1992 P.Stuart-Macadam, *Diet, demography, and disease: Changing perspectives on anemia*, (New York 1992).
- Stefanakis 2002 Μ.Stefanakis, «An inexpensive ride? A contribution to death - coin rites in Hellenistic Crete», *NumAntCl* 31 (2002), σ. 171- 189.
- Stevens 1991, S.Stevens, «Charon's Obol and Other

- Σωτηριάδης 1934 Coins in Ancient Funerary Practice», *Phoenix* 45, 3 (1991), σ. 215-229.
Γ.Σωτηριάδης, «Ανασκαφή Μαραθώνος», *ΠΑΕ* 1934, σ. 29 – 38.
- Thalmann 1980 J.P. Thalmann, «Recherches aus Thermopyles», *BCH* 104 (1980), σ. 757 – 760.
- Τζάχου – Αλεξανδρή 1997 Ο.Τζάχου –Αλεξανδρή, «Απεικονίσεις των Ανθεστηρίων και ο χους της οδού Πειραιώς του ζωγράφου της Ερέτριας», στο *Athenian Potters and Painters*, (επιμ. J.Oakley, W.Coulson, O.Palagia), (Oxbow Monograph 67), (Oxford 1997), σ. 473- 90.
- Thompson 1934 Η. Thompson, «The American excavations in the Athenian Agora. Two Centuries of Hellenistic Pottery», *Hesperia* 3 (1934), σ. 311- 476.
- Thompson 1950 Η. Thompson, «Excavation in the Athenian Agora: 1949», *Hesperia* 19 (1950), σ. 313- 37.
- Τιβέριος- Γραμμένος 1984 Μ. Τιβέριος, Δ.Γραμμένος, «Ανασκαφή ενός νεκροταφείου του 5^{ου} αι. π.Χ στην αρχαία Άργιλο», *Α.Δ.* 39 (1984), *Μελέτες*, 1-47.
- Toeffer 1894 J.Toeffer, στο *RE* 2 (Stuttgart 1894), col. 1595, v.s. *Αλόπη*.
- Τουράτσογλου- Θέμελης 1997 Γ.Τουράτσογλου- Π.Θέμελης, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, (Αθήνα 1997).
- Τρακοσοπούλου 2000 Ε.Τρακοσοπούλου, το έργο της ΙΣΤ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 55 (2000), *Χρονικά*, σ. 709 – 11.
- Τσάκαλου- Τζαναβάρη 2002 Κ.Τσάκαλου- Τζαναβάρη, *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια, Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής*, (Αθήνα 2002).
- Τσάκος 1977 Κ.Τσάκος, «Ελληνιστικοί τάφοι στη Σάμο», *ΑΔ* 32 (1977), *Μελέτες*, σ. 344- 420.
- Τσαρούχα 2009 Α.Τσαρούχα, «Τα νεκροταφεία της αρχαίας Άμφισσας», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2009), σ. 855 – 61.
- Τσιριγώτου – Δρακωτού 2010 Ι.Τσιριγώτου – Δρακωτού, «Η κατοίκηση της περιοχής κατά τους κλασικούς χρόνους», στο *Μαραθών: Η μάχη και ο Αρχαίος Δήμος*, (εκδ. Κ.Μπουραζέλης, Κ.Μειδάνη), (Αθήνα 2010).
- Tzannes 2004 Μ.С.Τzannes, «The Excavations of Oikonomos at the Arhcaic Cemetery of Monastirakia in Klazomenai, 1921 – 22», *Preceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera 20 - 21 October 2001*, (εκδ. Α.Μoustaka, Ε.Σkarlatidou, Μ.- С.Τzannes, Υ.Εrsoy), (Thessaloniki 2004),

- σ. 97 – 120.
- Ubelaker 1981 D.Ubelaker, «The Ayalan cemetery: A Late Integration Period burial site on the south coast of Ecuador», *Smithsonian Contributions to Anthropology* 29.
- Ubelaker 1989 D.Ubelaker, *Human skeletal remains: Excavations, analysis, Interpretation*, (Washington 1989).
- Ure 1913 P.N.Ure, *Black Blaze Pottery from Ritsona in Beotia*, (Oxford 1913).
- Ure 1927 P.N.Ure, *Sixth and fifth century Pottery*, (London 1927).
- Ure 1933 A.D.Ure- P.N.Ure, «Beotian Vases in the Akademisches Kunstmuseum in Bonn» *AA* 48 (1933), σ.1- 40.
- Ure 1962 A.D.Ure, «Beotian Pottery from the Athenian Agora», *Hesperia* 31(1962), σ. 369- 377.
- Utili 1999 F.Utili, «Die archaische Nekropole von Assos», *Asia Minor Studien* 31 (1999), σ. 128 – 136.
- Χαραμή 2000 Α.Χαραμή, το έργο της Θ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 55 (2000), *Χρονικά*, σ. 398 – 99.
- Φαρμακίδου 1995 Ε.Φαρμακίδου, το έργο της ΚΒ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 50 (1995), *Χρονικά*, σ. 809.
- Φαρμακίδου 1998 Ε.Φαρμακίδου, το έργο της ΚΒ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 53 (1998), *Χρονικά*, σ. 962.
- Φαρμακίδου 1999 Ε.Φαρμακίδου, το έργο της ΚΒ'ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 54 (1999), *Χρονικά*, σ. 956 - 57.
- Φιλήμονος – Τσοποπού 1980 Μ. Φιλήμονος – Τσοποπού, «Νισυρικά Ι», *ΑΔ* 35 (1980), *Μελέτες*, σ. 60 – 87.
- Φιλήμονος – Τσοποπού 2007 Μ. Φιλήμονος – Τσοποπού, «Τα νέα Μουσεία στη Δωδεκάνησο», στο *Αρχαιολογικές έρευνες και ευρήματα στα Δωδεκάνησα. Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί*, (2007), σ. 121 -155.
- Vanderpool 1946 E.Vanderpool, «The Rectangular Rock-Cut Shaft», *Hesperia* 15 (1946), σ. 265-336.
- Volioti 2007 K.Volioti, «Visual ambiguity in the oeuvre of the Gela Painter: A new lekythos from Thessaly», *RdA* 31 (2007), σ. 91- 101.
- Volioti 2011 K.Volioti, «Haimonian lekythoi from Delphi, Phokis and West Lokris in a geographical context», *Pallas* 87 (2011), σ. 243- 264.
- Volioti 2011^α K.Volioti, «Travel tokens to the Corykian Cave near Delphi: Perspectives from material and human mobility», *Pallas* 86 (2011), σ. 263- 85.
- Voutsaki 1998 S.Voutsaki, «Mortality Evidence, Symbolic

- Meaning and Social Change: A Comparison between Messenia and the Argolid in the Mycenaean Period» στο *Cemetery and society in the Aegean bronze Age, Aegean Archaeology*, (Sheffield 1998), σ. 41 – 58.
- White 1991 T.White, *Human Osteology*, (Orlando 1991).
- Wells 1960 C.Wells, «A Study of Cremation», *Antiquity* 34 (1960), σ.29 -37.
- Woodford 1982 S.Woodford, «Ajax and Achilles playing a game on an olpe in Oxford», *JHS* 102 (1982), σ. 173- 85.
- Χατζή– Σπηλιοπούλου 1981-2 Γ.Χατζή –Σπηλιοπούλου, «Η πρωτογεωμετρική εποχή στη Μεσσηνία», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτρα, 25– 31 Μαΐου 1980, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8*, (Αθήνα 1981 -1982), τ.Β΄, σ.321 -347.
- Χατζή– Σπηλιοπούλου 1991 Γ.Χατζή- Σπηλιοπούλου, «Ταφικοί πίθοι στην Ηλεία κατά τον 4^ο αι. π.Χ. και τους ελληνιστικούς χρόνους», στο *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, (επιμ. Α.Ριζάκης), *Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19- 21 Μαΐου 1989, Μελετήματα 13*, (Αθήνα 1991),σ. 351 – 63.
- Χριστακοπούλου 2006 Γ.Χριστακοπούλου, «Σωστικές ανασκαφές στη Σταμνά και το Αγγελόκαστρο Αιτωλοακαρνανίας», *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Στ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πάτρα 2 -12 Ιουνίου 1996, Πρακτικά*, (επιμ. Ν.Ζαφειροπούλου), (Αθήνα 2006), σ. 511- 18.
- Ωνάσογλου 1981 Α.Ωνάσογλου, «Οι γεωμετρικοί τάφοι της Τραγάνας στην Ανατολική Λοκρίδα», *ΑΔ* 36 (1981), *Μελέτες*, σ. 1- 57.
- Ωνάσογλου 1981^α Α.Ωνάσογλου, το έργο της ΙΔ΄ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 36 (1981) *Χρονικά*, σ. 218.
- Ωνάσογλου 1982 Α.Ωνάσογλου, το έργο της ΙΔ΄ΕΠΚΑ, *ΑΔ* 37 (1982), *Χρονικά*, σ. 181- 87.
- Ωνάσογλου 1983 Α.Ωνάσογλου, το έργο της ΙΔ΄ΕΠΚΑ *ΑΔ* 38 (1983) *Χρονικά*, σ.157.
- Onasoglou 1988 Α.Onasoglou, «Ein Klappspiegel aus einem Grab in der ost – Lokris», *AA* 25(1988), σ.439-59.
- Ωνάσογλου 1994 Α.Ωνάσογλου, «Νεκροταφείο των Οπουντίων Λοκρών στην Τριανταφυλλιά Λειβανατών, Οι ελληνιστικοί τάφοι.», *Γ΄ΕλλΚερ* (1994), σ. 56- 70.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη έχει ως σκοπό να εξετάσει την πρακτική της ταφής των ενηλίκων μέσα σε μεγάλους πίθους στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών. Το υλικό, στο οποίο βασίζεται η μελέτη, προέρχεται από σωστική ανασκαφική έρευνα της ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων που πραγματοποιήθηκε στα πρώτα χρόνια της σύστασής της. Το νεκροταφείο αποκαλύφθηκε ολόκληρο σε αγρόκτημα που βρίσκεται σήμερα σε μικρή απόσταση από την κωμόπολη των Λιβανατών.

Ωστόσο, η παρουσίαση αυτή δεν αποτελεί πλήρη δημοσίευση του αρχαιολογικού υλικού του. Επικεντρώνεται κυρίως στις ταφικές πρακτικές, καθώς το νεκροταφείο παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα της αποκλειστικής ταφής μέσα σε ταφικά αγγεία: σε μεγάλους πίθους για τους ενήλικες και σε μικρότερα αγγεία για τα παιδιά, από το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. έως και τον 2^ο αι. π.Χ. Στην παρούσα μελέτη επιλέχθηκε η χρήση του όρου «ταφή σε πίθους» για τους τάφους των ενηλίκων που συγκροτούν το μεγαλύτερο ποσοστό του συνόλου των ταφών του νεκροταφείου και συνιστούν το κύριο αντικείμενο της έρευνας. Ο γενικός όρος «εγχυτρισμός» διατηρήθηκε για τις ταφές των παιδιών.

Δεδομένης της ταφικής αυτής ιδιαιτερότητας, της αύξησης των θέσεων των νεκροταφείων και τις ελάχιστες δημοσιεύσεις για τα ταφικά έθιμα της περιοχής, στόχος της μελέτης είναι η διεξοδική ανάλυση των δεδομένων για την ερμηνεία των ταφικών εθίμων της αρχαίας αυτής κοινωνίας. Η προσέγγιση είναι συνθετική, με βάση τις αρχαίες πηγές, τις δημοσιεύσεις, τα δεδομένα των νεκροταφείων και κυρίως την κεραμική των τάφων του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών. Σκοπός της είναι η αναζήτηση του χαρακτήρα της μικρής αυτής κοινωνίας: Ποιοι ήταν οι κάτοικοι του οικισμού, ποιες οι συνήθειές τους, η οικονομική τους κατάσταση, η κοινωνική τους διαστρωμάτωση, οι επαφές τους με τα άλλα πολιτιστικά κέντρα του ελλαδικού χώρου; Πόσο συχνό είναι το έθιμο της ταφής των ενηλίκων σε πίθους στην εγγύτερη και ευρύτερη περιοχή, αλλά και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο; Σε όλα αυτά τα ερωτήματα θα επιχειρήσουμε να δώσουμε απαντήσεις στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης και να προσθέσουμε

νέα στοιχεία στην ιστορία της Ανατολικής Λοκρίδας, συμβάλλοντας στην περαιτέρω πορεία της έρευνας.

Η μελέτη αποτελείται από δύο τόμους (Α' - Β').

Ο Α' Τόμος διαρθρώνεται σε πέντε Μέρη (Α' - Ε'). Το Μέρος Α', *Ανατολική Λοκρίδα*, αποτελείται από τρεις ενότητες (1 - 3). Στην πρώτη ενότητα (Α'1) περιλαμβάνονται οι πληροφορίες των πρώτων περιηγητών, αναφέρονται οι παλαιές και οι νεότερες ανασκαφικές ή άλλες έρευνες στην περιοχή, καθώς επίσης και οι έως σήμερα μελέτες που αφορούν στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών. Στη δεύτερη ενότητα (Α'2) αναφέρονται τα ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται άμεσα με την περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας, από τα μέσα περίπου του 6^{ου} αι. π.Χ. έως και τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Στην τρίτη ενότητα (Α'3) εκτίθενται τα στοιχεία της τοπογραφίας της Ανατολικής Λοκρίδας (γεωμορφολογία, γεωγραφικά όρια, πόλεις). Παρατίθενται οι πληροφορίες για τις λοκρικές πόλεις που προέρχονται από τις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων, τις επιγραφικές μαρτυρίες και τις ανασκαφικές έρευνες και επισημαίνονται οι προσπάθειες των μελετητών για την ταύτισή τους.

Στο Μέρος Β' της μελέτης, *Το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών* και ειδικότερα σε έξι (1 - 6) ενότητες επιχειρείται να δοθεί η εικόνα του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών. Εξετάζονται: η οργάνωση των τάφων, το είδος τους και ο τρόπος ταφής των νεκρών (Β'1), ο προσανατολισμός των ταφικών πίθων και αγγείων (Β'2), τα κτερίσματα και η ερμηνευτική τους προσέγγιση (Β'3 - Β'4), το σωζόμενο οστεολογικό υλικό των τάφων (Β'5) και ο οικισμός στον οποίο είναι δυνατόν να αποδοθεί το νεκροταφείο (Β'6). Αναλυτικότερα, σχολιάζονται τα κτερίσματα κατά είδη (κεραμική, κοροπλαστική, λύχνοι, μέταλλινα αντικείμενα, κοσμήματα, πολεμικός εξοπλισμός και διάφορα άλλα αντικείμενα) για την άντληση πληροφοριών που σχετίζονται άμεσα με τον οικισμό και τους κατοίκους του.

Το Μέρος Γ', *Το έθιμο του ενταφιασμού σε πίθους*, αποτελείται από τρεις ενότητες (1 -3) που αφορούν στο έθιμο του ενταφιασμού των ενηλίκων μέσα σε μεγάλους πίθους, αλλά και των παιδιών μέσα σε μικρότερα αγγεία. Πρώτα ερευνώνται τα ταφικά έθιμα του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών

(Γ'1), στη συνέχεια η έρευνα επεκτείνεται στην εγγύτερη περιοχή του νεκροταφείου και στην ευρύτερη της Ανατολικής Λοκρίδας (Γ'2) και τέλος (Γ'3) στην υπόλοιπη Ελλάδα συμπεριλαμβανομένων και των παραλίων της Μ.Ασίας, (μια πρώτη έρευνα πραγματοποιείται και στις αποικίες της Κάτω Ιταλίας).

Στο Μέρος Δ', *Σύνθεση των δεδομένων – Γενικές παρατηρήσεις*, καταγράφονται οι γενικότερες παρατηρήσεις για τις πολιτικές, καλλιτεχνικές και οικονομικές σχέσεις του οικισμού, στον οποίο αντιστοιχεί το νεκροταφείο των Λιβανατών, με τις άλλες πόλεις. Επίσης, εκφράζονται οι απόψεις για το έθιμο του ενταφιασμού των ενηλίκων μέσα σε μεγάλους πίθους, οι οποίες προκύπτουν από όλα όσα εκτίθενται στα Μέρη Α', Β' και Γ' της μελέτης.

Στο τέλος, Μέρος Ε', ακολουθούν οι χάρτες, τα τοπογραφικά και εικόνες ενδεικτικές των τάφων και των κτερισμάτων τους.

Ο Β' Τόμος περιλαμβάνει τον Κατάλογο των τάφων και των κτερισμάτων τους με τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση, συνοπτικούς Πίνακες αυτών, καθώς και ένα Παράρτημα με πίνακες αντιστοιχίας των αριθμών καταγραφής των Ευρετηρίων της ΙΔ'ΕΠΚΑ με τους αριθμούς των ευρημάτων του Καταλόγου της παρούσας μελέτης.

Α΄
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι πληροφορίες που αντλούσαμε μέχρι πριν από λίγα χρόνια για την περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας βασίζονταν κυρίως στις αρχαίες πηγές, σε λίγες αναφορές από παλαιότερους συγγραφείς και σε επιφανειακές ενδείξεις. Το 1878 ο Girard είναι ο πρώτος που μνημονεύει ένα νεκροταφείο των Λιβανατών στο άρθρο του *“Inscriptions archaïques de la Lokride orontienne”* που δημοσιεύτηκε στο *BCH*². Αναφέρεται σε μια εγχάρακτη επιγραφή ενός μελαμβαφούς σκύφου του 5^{ου} αι. π.Χ: *(Καλ[ός] Παντέλεος, [τ]α ποτήρια καλά)*³ που προέρχεται από νεκροταφείο των Λιβανατών. Το 1879 στο άρθρο του *“Sur quelques nécropoles de la Grèce du Nord”* που δημοσιεύτηκε στο *BCH*⁴, παρέχει ακριβείς πληροφορίες για το συγκεκριμένο νεκροταφείο. Υποστηρίζει ότι αυτό βρίσκεται κοντά στο χωριό Λιβανάτες και εντός των ορίων της Οπουντίας Λοκρίδας. Το χαρακτηρίζει μεγάλο σε έκταση και βεβαιώνει ότι πολλά αγγεία και ειδώλια προέρχονται από τα επιφανειακά στρώματα των τάφων του νεκροταφείου. Επισημαίνει ότι το νεκροταφείο λεηλατείται ανελέητα καθημερινά και ότι τείνει να εξαφανιστεί. Ο ίδιος απαριθμεί τρία – τέσσερα ορύγματα τάφων, από τα οποία φαινόταν καθαρά το οστεολογικό υλικό τους.

Ο Girard στο ίδιο άρθρο του εξετάζει αναλυτικά τα επιφανειακά ευρήματα δύο νεκροταφείων, δηλαδή των Λιβανατών και των Αλών και παραθέτει έναν κατάλογο με πενήντα τέσσερα αντικείμενα, από τα οποία τα σαράντα προέρχονται από το νεκροταφείο των Λιβανατών. Δηλώνει ότι αυτά φυλάσσονται στο Μουσείο του Βαρβακείου και περιλαμβάνονται στον κατάλογο του Martha⁵.

² Girard 1878, σ. 588, πίν. 26, αρ. 27.

³ IG IX I², 5, σ. 93, αρ.1997.

⁴ Girard 1879, σ. 211- 21.

⁵ Martha 1880, σ. 95 – 99.

Μετά από έρευνα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο⁶, διαπιστώθηκε ότι κανένα από αυτά δεν είναι δυνατόν να ταυτιστεί.

Η τελευταία μνεία του Girard για το νεκροταφείο των Λιβανατών είναι το 1881 στο βιβλίο του «*De Locris Opuntii*»⁷. Αναφέρεται με συντομία στα αγγεία και στα ειδώλια που προέρχονται από νεκροταφείο των Λιβανατών, ενώ εξετάζει διεξοδικά την εγχάρακτη επιγραφή του μελαμβαφούς σκύφου από την περιοχή⁸.

Με τη μυθολογία, την ιστορία και κυρίως την τοπογραφία της Ανατολικής Λοκρίδας και τις επιγραφές της ασχολήθηκε πρώτος ο Oldfather⁹ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες επιχείρησε ο Blegen το 1911¹⁰ στο Κυπαρίσσι (κοντά στη σημερινή Αταλάντη), στην προσπάθειά του να αποκαλύψει την αρχαία πόλη του Οπούντα¹¹. Οι πρώτες, όμως, συστηματικές ανασκαφές στην περιοχή πραγματοποιήθηκαν από την Goldman, όταν αυτή λίγο πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισε να ανασκάπτει συστηματικά τον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο, που ταυτίστηκε με τις αρχαίες Αλές¹². Επίσης, στοιχεία για την τοπογραφία της περιοχής μας παρέχουν δημοσιεύσεις πολλών μελετητών, όπως των Leake¹³, Bursian¹⁴, Lolling¹⁵, Klaffenbach¹⁶, Philippson¹⁷, Simpson και Lazenby¹⁸, Pritchett¹⁹, Rocchi²⁰, Κατσονοπούλου²¹, Fossey²², Δακορώνια²³, Nielsen²⁴ κ.ά.

⁶Σήμερα τα αντικείμενα του Μουσείου του Βαρβακείου φυλάσσονται στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (ΕΑΜ). Δυστυχώς, από το υλικό που υπάρχει στις αποθήκες του ΕΑΜ δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν τα αντικείμενα που περιγράφει ο Martha στον κατάλογό του. Το μοναδικό εύρημα, το οποίο προέρχεται από την περιοχή των Λιβανατών είναι ένα ειδώλιο γυμνού καθιστού νέου με πύλο στην κεφαλή, το υπ.αριθμ.5630. Σύμφωνα με τον κατάλογο καταγραφής του Μουσείου, αυτό «*ηγχοράσθη παρά Λιλιγιάννη*» και προέρχεται από το «*χωρίον Λειβανατών*». Παρόμοιος τύπος, μικρότερων διαστάσεων προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.ΧΧΙΥ (αρ.19) του εν λόγω νεκροταφείου, βλ. σ. 149 και Β΄ τόμος σ. 90 - 91.

⁷ Girard 1881, σ. 46 – 47 και σ. 90- 93.

⁸Βλ. σ. 41.

⁹Oldfather 1908, 1916^α και 1916.

¹⁰ Με την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών της Αθήνας. Blegen 1926, σ. 401.

¹¹ Βλ. σ. 58 – 60.

¹² Βλ. σ. 67 - 8.

¹³Leake 1835.

¹⁴Bursian 1862.

¹⁵Lolling 1889.

¹⁶Klaffenbach 1926.

¹⁷Philippson 1951.

¹⁸Simpson 1965 και Simpson - Lazendy 1970.

¹⁹Pritchett 1982 και 1985.

Το 1965 ο H.Simpson²⁵ εξερευνώντας την περιοχή των Λιβανατών, εντόπισε προς τα δυτικά και βορειοδυτικά του λόφου του Πύργου ίχνη οχύρωσης των κλασικών ή ελληνοιστικών χρόνων. Προς τα νοτιοανατολικά της οχύρωσης ανακάλυψε λακκοειδή τάφο με εμφανές το οστεολογικό υλικό από το εσωτερικό του, καθώς και ίχνη άλλων παρόμοιων τάφων.

Από το 1977 με την ανασκαφική δραστηριότητα της ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας αποκαλύπτονται νέα στοιχεία. Έως το 1982 ανακαλύπτονται δύο μεγάλης έκτασης νεκροταφεία της Οπουντίας Λοκρίδας, στη θέση Παληοκάστρα Μεγαπλάτανου²⁶ 7 περίπου χλμ. δυτικά των Λιβανατών και στη θέση Τριανταφυλλιά Λιβανατών 2 περίπου χλμ. δυτικά της ομώνυμης κωμόπολης (Χάρτης 6), καθώς και τμήμα ενός τρίτου, μικρότερου σε έκταση νεκροταφείου, στη θέση Ρούστιανα²⁷ 8 περίπου χλμ. βορειοδυτικά των Λιβανατών (Χάρτης 5). Ολοένα και νέες θέσεις γίνονται γνωστές κυρίως χάρη στις σωστικές ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιούνται στην περιοχή²⁸. Το 1980 στην Αταλάντη αποκαλύπτονται πολλά οικοδομικά κατάλοιπα (οικίες, δημόσια κτίρια, εργαστήρια κεραμικής, τμήματα από το τείχος οχύρωσης) και ταφές. Τα έτη 1985- 87 βρέθηκαν νέες ταφές στις Αλές και το 1997 τα νεκροταφεία της Αλόπης και της Κόρσειας.

Για την εγγύτερη περιοχή της θέσης Τριανταφυλλιάς Λιβανατών έως και το 2004²⁹ αποκαλύφθηκαν οι εξής θέσεις με αρχαιότητες στην περιοχή (Χάρτης

²⁰Rocchi 1988.

²¹Katsonopoulou 1990.

²²Fossey 1990.

²³Dakoronia 1993.

²⁴Nielsen 2004.

²⁵ Simpson 1965, σ. 466. Εξερεύνησε την περιοχή μαζί με τη σύζυγό του και την D.H.F.Gray.

²⁶Βλ. σ. 62.

²⁷Βλ. σ. 62 - 3.

²⁸ Αναλυτικότερα βλ. *Το έθιμο στην Ανατολική Λοκρίδα*.

²⁹ Έως και το 2004 οι ανασκαφικές έρευνες είναι δημοσιευμένες στα Χρονικά των Αρχαιολογικών Δελτίων. Για τα έτη 2005 έως 2012, για τα οποία το ανασκαφικό έργο της Εφορείας στην περιοχή των Λιβανατών δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί, ευχαριστώ θερμά την Δρ.Αρχαιολόγο της ΙΔ΄ΕΠΚΑ Ελένη Ζάχου για τις πληροφορίες που μου παρείχε: α) το 2007 σε οικόπεδο του οικισμού Λιβανατών αποκαλύφθηκαν κτίσματα με ψηφιδωτό δάπεδο και βυζαντινοί τάφοι (αρ.11, χάρτης 6) και β) το 2009 στο οικόπεδο Πούσια κοντά στο Λουτρό παραλίας Λιβανατών βρέθηκαν βυζαντινά οικοδομικά λείψανα (αρ.12, χάρτης 6).

6): α) Πύργος Λιβανατών³⁰ (1979), β) Κοκκινόβουζες³¹ (1980 και 1986), γ) επί της αγροτικής οδού Λιβανάτες- Ι.Ν.Μεταμορφώσεως Σωτήρος³² (1980), δ) Χιλιαδί³³ (1981), ε) Τριανταφυλλιά (αγρός Γ.Καραϊσκού, 1981-1982), στ) Λουτρό στην παραλία Λιβανατών³⁴ (1982), ζ) επί της αγροτικής οδού Λιβανατών- Παληοκάστρα³⁵ (1993), η) στον αγρό Γ.Γεωργιάδη στη θέση Παληοκάστρα³⁶ (1993), θ) οικόπεδο Αθ.Τσαρούχα³⁷ στην παραλία Λιβανατών (1995) και ι) στο οικόπεδο Τζιάκου, Αγία Κυριακή³⁸ (2003).

Σχετικά με το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών έχουν εκπονηθεί έως σήμερα η ανασκαφική έκθεση και τρεις συνολικά μελέτες. Η έκθεση της ανασκαφής δημοσιεύτηκε με την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή το 1982 στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου από την ανασκαφέα της Ωνάσογλου: Α.Ωνάσογλου, ΑΔ 37 (1982), Χρονικά, σ. 181- 87. Αποκαλύφθηκαν ογδόντα συνολικά τάφοι, εκ των οποίων εξήντα πέντε ταφικοί πίθοι, δέκα τέσσερις εγχυτρισμοί και μια πυρά, που χρονολογούνται από το τέλος του 6^{ου} έως και τα μέσα με τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. Στο νεκροταφείο επιλέγεται για τους ενήλικες ο ενταφιασμός μέσα σε μεγάλους πίθους και για τα παιδιά η ταφή μέσα σε μικρά αγγεία (εγχυτρισμούς).

Το 1988 εκπονήθηκε για πρώτη φορά μελέτη από την Ωνάσογλου, σχετική με το πτυκτό κάτοπτρο του γυναικείου ταφικού πίθου XIV του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς, που χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. : Α.Οναςογλου, «Ein Klappspiegel aus einem Grab in der ost –Lokris», ΑΑ 25 (1988), σ. 439- 59. Το πτυκτό κάτοπτρο είναι χάλκινο και διακοσμημένο στην εξωτερική του όψη με ανάγλυφο γυναικείο κεφάλι. Είχε τοποθετηθεί στον τάφο σκοπίμως χωρισμένο σε δύο τμήματα και στο εσωτερικό του είχαν τοποθετηθεί αστράγαλοι. Η Ωνάσογλου εξετάζει διεξοδικά τον τύπο του ευρήματος και τα

³⁰ Δακορώνια 1979, σ. 186-91.

³¹ Δακορώνια, 1980, σ. 244- 45 και 1986, σ. 69.

³² Δακορώνια., 1980, σ. 245- 46.

³³ Λαμπροπούλου 1981, σ. 220.

³⁴ Λαμπροπούλου, 1982, σ. 187 – 88.

³⁵ Δακορώνια 1993, σ. 207-8.

³⁶ Δακορώνια 1993, σ. 208.

³⁷ Δακορώνια 1995, σ. 340.

³⁸ Δημάκη 2001 - 2004, σ. 380.

ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της διακόσμησής του, το συγκρίνει με παρόμοια παραδείγματα, μελετά τα συνευρήματά του, το χρονολογεί και εκφράζει τις απόψεις της σχετικά με τη χρήση του.

Τους ελληνιστικούς τάφους του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς καθώς και τα κτερίσματά τους πραγματεύεται η ίδια σε άρθρο της που δημοσιεύεται στο Γ' ΕλλΚερ το 1994: Α.Ωνάσογλου, «Νεκροταφείο των Οπουντίων Λοκρών στην Τριανταφυλλιά Λειβανατών, Οι ελληνιστικοί τάφοι», Γ' ΕλλΚερ (1994), σ. 56- 70. Σε αυτό εξετάζει για πρώτη φορά τους τριάντα τρεις ελληνιστικούς τάφους του νεκροταφείου με τα κτερίσματά τους και μελετά τα νομίσματα που βρέθηκαν στους είκοσι δύο από αυτούς. Παραθέτει έναν κατάλογο των νομισμάτων αυτών με αναφορές στον τύπο και στην προέλευση τους. Σχολιάζει την τυπολογική εξέλιξη ορισμένων αγγείων και συμπεραίνει ότι οι ελληνιστικοί τάφοι, που καλύπτουν ένα διάστημα εκατόν εβδομήντα πέντε χρόνων, είναι πιθανότατα οικογενειακοί τάφοι.

Οι τάφοι του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς που περιείχαν ζωόμορφα ειδώλια παρουσιάστηκαν το 2007 από τη γράφουσα στο Διεθνές Συνέδριο για την Κοροπλαστική που διοργανώθηκε στη Σμύρνη: Μ.Selekou, «Animal terracottas from children graves at Opuntian Lokris», Paper read at the International Conference "Terracotta Figurines in the Greek and Roman Eastern Mediterranean. Production and diffusion, iconography and function", June 2-6 2007, Izmir (υπό έκδ. στο BCH). Εξετάζονται η τυπολογία, τα εργαστήρια παραγωγής και οι πιθανές επιρροές των ζωόμορφων ειδωλίων των τάφων. Διαπιστώνεται ότι το είδος αυτό των κτερισμάτων συνόδευε τους παιδικούς τάφους της κλασικής περιόδου.

Για την περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας δεν έχουν δημοσιευτεί συνθετικές μελέτες σχετικά με το έθιμο του ενταφιασμού των ενηλίκων μέσα σε μεγάλους πίθους. Το άρθρο της Δακορώνια «Λοκρικά»³⁹ που δημοσιεύτηκε το 1979 αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια για την εξέταση των ταφικών εθίμων της περιοχής. Η Δακορώνια μελετά ένα περιορισμένο σύνολο νεκροταφείων της Ανατολικής Λοκρίδας (τεσσάρων με εκατόν τριάντα τρεις συνολικά τάφους) και

³⁹ Δακορώνια 1979, σ. 56 - 61.

υπογραμμίζει ότι η ταφή των ενηλίκων μέσα σε μεγάλους πίθους είναι πολύ συχνή: «Το αξιοσημείωτο στις περιπτώσεις που εξετάζονται είναι η - σχεδόν αποκλειστικά – άσκηση της ταφής σε πίθους σε μια εποχή, όπου το είδος στον ελλαδικό χώρο είτε δεν εμφανίζεται, είτε εμφανίζεται κατ' εξαίρεση». Σχολιάζει με συντομία τα κτερίσματα των τάφων, αλλά περιγράφει με σαφήνεια τον τρόπο του ενταφιασμού μέσα στους ταφικούς πίθους, ασχολείται με τον προσανατολισμό τους και εκφράζει τις απόψεις της για τα ταφικά έθιμα της περιοχής. Συμπεραίνει ότι το έθιμο της ταφής των ενηλίκων μέσα σε πίθους στην περιοχή από τα μέσα του 5^{ου} έως και τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. αποτελεί το κυρίαρχο είδος ταφής και πιστεύει ότι είναι η επιβίωση του μεσοελλαδικού εθίμου της ταφής μέσα σε μεγάλους πίθους. Μολονότι η Δακωρόνια θίγει γενικά το θέμα, από την άλλη πλευρά ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία της Ανατολικής Λοκρίδας για τα ταφικά έθιμα και ειδικότερα για την πρακτική του ενταφιασμού των ενηλίκων μέσα σε μεγάλους πίθους.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η γεωγραφική θέση της Ανατολικής Λοκρίδας υπήρξε στρατηγικής σημασίας, γιατί αφενός μεν έλεγχε το πέρασμα προς τη Νότια Ελλάδα και αφετέρου το σταυροδρόμι μεταξύ Αιγαίου και Δελφών.

Αρχαϊκή περίοδος.

Η πρώτη Αμφικτιονία των πόλεων της Θεσσαλίας και της Κεντρικής Ελλάδας λειτούργησε σε έδαφος της Ανατολικής Λοκρίδας, στο ιερό της Δήμητρας Πυλαίας⁴⁰ στη σημερινή Ανθήλη κοντά στις Θερμοπύλες. Εκεί συνεδρίαζαν υπό την εποπτεία των Ανατολικών Λοκρών, γεγονός που αποτελεί απόδειξη της ηγετικής θέσης των τελευταίων στην Κεντρική Ελλάδα (*Χάρτης 4*). Κατά τη διάρκεια του Α΄ Ιερού πολέμου⁴¹ το 560 π.Χ. οι Ανατολικοί Λοκροί ήρθαν σε σύγκρουση με τους Δυτικούς. Την ίδια περίοδο οι Φωκείς επαναστάτησαν εναντίον των Θεσσαλών με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να εισβάλουν στη Φωκίδα μέσω των εδαφών της Ανατολικής Λοκρίδας. Στη μάχη του Γύψου στις Κλεωνές της Υαμπόλεως⁴² οι Φωκείς νίκησαν τους Θεσσαλούς και τους συμμάχους τους, τους Ανατολικούς Λοκρούς. Η νίκη αυτή σήμανε το τέλος του Α΄ Ιερού πολέμου και είχε ως συνέπεια τη μεταφορά της έδρας της Αμφικτιονίας στους Δελφούς.

Η θέση του Ιερού της Δήμητρας Πυλαίας έχει εντοπιστεί από επιφανειακές ενδείξεις κοντά στις Θερμοπύλες⁴³ και τα ορατά οικοδομικά λείψανα ταυτίζονται

⁴⁰ Ηρόδοτος, VII, 200. Forrest 1982, *ACH* III, σ. 312.

⁴¹ Ηρόδοτος, VIII, 27 - 28. Πανσανίας, X, 1.3. Forrest 1982, *ACH* III, σ. 305 - 312.

⁴² Forrest 1982, *ACH* III, σ. 317.

⁴³ Η θέση τοποθετείται στα νότια-νοτιοδυτικά του κόμβου της νέας εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας και της νέας επαρχιακής οδού προς Μπράλο και Άμφισσα.

με στοά και στάδιο⁴⁴. Στις Αβές της Υαμπόλεως⁴⁵, στα νότια σύνορα της Ανατολικής Λοκρίδας, αποκαλύφθηκε το Ιερό - Μαντείο του Απόλλωνα⁴⁶ που ανήκε στους Φωκείς.

Κατά τους Περσικούς πολέμους οι Οπούντιοι Λοκροί συμμετείχαν στη μάχη των Θερμοπυλών⁴⁷ εναντίον του Ξέρξη, ενώ παράλληλα ενίσχυσαν και τον ελληνικό στόλο στο Αρτεμίσιο⁴⁸. Μετά τη νίκη των Περσών, υποτάχθηκαν στην περσική δύναμη και ως εκ τούτου δεν υπέστησαν καμία καταστροφή στις πόλεις τους⁴⁹. Στη μάχη των Πλαταιών⁵⁰, πολέμησαν στο πλευρό των Περσών μαζί με τους Μακεδόνες, Βοιωτούς, Μαλιείς, Θεσσαλούς και Φωκείς.

Κλασική περίοδος.

Μετά τους περσικούς πολέμους και την ταπείνωση της Θήβας, οι Λακεδαιμόνιοι προσέγγισαν τους Θηβαίους και τους βοήθησαν στην ανασυγκρότηση της Βοιωτικής Ομοσπονδίας. Λίγο μετά τη μάχη στα Οινόφυτα⁵¹, το 457 π.Χ., οι Αθηναίοι που νίκησαν τους Βοιωτούς, προξένησαν καταστροφές στην περιοχή⁵² και συνέλαβαν 100 άνδρες, από τους πλουσιότερους των Οπουντίων Λοκρών, ως ομήρους⁵³.

⁴⁴ Bequignon 1937, σ.181. Thalmann 1980, σ. 757-60. Δακορώνια κ.ά. 2002, σ. 58-59 και 2008, σ. 283.

⁴⁵ Κοντά στην περιοχή που έγινε η μάχη του Γύψου.

⁴⁶ Πausanίας X, 35.1- 4. Το Ιερό τοποθετείται ένα χιλιόμετρο ανατολικά του σημερινού Καλαποδίου Φθιώτιδας και χρονολογείται στο β' μισό του 15^{ου} αι. π.Χ. έως και τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Από το 1972 μέχρι το 1982 οι πρώτες ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν υπό τη διεύθυνση του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, ενώ από το 2004 και έως σήμερα υπό τη διεύθυνση του Ινστιτούτου και την εποπτεία της ΙΔ'ΕΠΚΑ. Από τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους το κέντρο του ιερού καταλάμβαναν δύο παράλληλες ακολουθίες ναϊκών οικοδομημάτων: ο βόρειος (πιθανότατα αφιερωμένος στον Απόλλωνα) και ο νότιος ναός αντίστοιχα (πιθανότατα αφιερωμένος στην Άρτεμη). Κυπαρίσση-Αποστολικά 2001- 2004, σ. 309. Niemeier 2012.

⁴⁷ Ηρόδοτος, VII, 203. Forrest 1982, *ACH* III, σ. 304. Hammond 1988, *ACH* IV, σ. 349 -551. Nielsen 2004, σ. 666. Οι Οπούντιοι Λοκροί συμμετείχαν με 1000 ιππείς.

⁴⁸ Ηρόδοτος, VIII, 1. Hammond 1988, *ACH* IV, σ. 546 – 48. Nielsen 2004, σ. 666. Απέστειλαν επτά πλοία για την ενίσχυση του στόλου στο Αρτεμίσιο.

⁴⁹ Hammond 1988, *ACH* IV, σ. 565.

⁵⁰ Ηρόδοτος, IX, 31.5. Barron 1988, *ACH* IV, σ. 602 - 3.

⁵¹ Θουκυδίδης, I, 108.3. Διόδωρος, XI, 83.2. Lewis 1992, *ACH* V, σ. 115.

⁵² Κατέλαβαν τα εδάφη της Βοιωτίας, της Φωκίδας και κατέστρεψαν το τείχος της Τανάγρας.

⁵³ Forrest 1982, *ACH* III, σ. 304.

Στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου⁵⁴ τάχθηκαν με το μέρος των Σπαρτιατών, με συνέπεια η περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας να υποστεί σοβαρές καταστροφές από τους Αθηναίους (όπως, το Αταλαντονήσι⁵⁵, η Αλόπη⁵⁶ και άλλες παραθαλάσσιες λοκρικές πόλεις).

Με τη διένεξη Θήβας–Σπάρτης⁵⁷ για την ηγεμονία της Ελλάδας στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. οι Οπούντιοι Λοκροί ήταν στο πλευρό των Σπαρτιατών. Με την επικράτηση των Θηβαίων έναντι των Σπαρτιατών το 371 π.Χ. συμμάχησαν με τους Θηβαίους. Την ίδια χρονική περίοδο ανασυγκροτήθηκε το Κοινό των Βοιωτών⁵⁸. Το 365 π.Χ. ο Επαμεινώνδας κατέλαβε και οχύρωσε τη Λάρυμνα και τις Αλές στα νότια σύνορα της Ανατολικής Λοκρίδας.

Το 356 π.Χ., όταν το Αμφικτιονικό συνέδριο κήρυξε την έναρξη του Γ' Ιερού πολέμου⁵⁹ εναντίον των Φωκίων, οι Οπούντιοι Λοκροί συμμάχησαν με τους Βοιωτούς και τους Θεσσαλούς εναντίον των Φωκίων. Κατά τη διάρκεια του πολέμου οι Φωκείς προξένησαν πολλές καταστροφές στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας και τότε κατέκτησαν τις Θερμοπύλες και εισέβαλαν έως τον Δαφνούντα. Με το τέλος του Γ' Ιερού πολέμου⁶⁰ (346 π.Χ.) οι Φωκείς έχασαν τις κτήσεις τους στην Ανατολική Λοκρίδα και από τότε ο Δαφνούς μνημονεύεται πάλι ως λοκρική πόλη⁶¹. Με την επικράτηση των Μακεδόνων η Ανατολική Λοκρίδα κατά κανόνα είναι ελεύθερη, αλλά στην ουσία προσκολλάται στο πλευρό της νέας αυτής εμφανιζόμενης δύναμης.

⁵⁴ Θουκυδίδης II, 9.2 -3. Nielsen 2004, σ. 666.

⁵⁵ Θουκυδίδης, II, 32. Lewis 1992, *ACH* V, σ. 395. (Το Αταλαντονήσι βρίσκεται στον κόλπο της Αταλάντης και δημιουργήθηκε μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 426π.Χ., βλ. σ. 54).

⁵⁶ Θουκυδίδης, II, 26. Βλ. σ. 66.

⁵⁷ Ξενοφών, IV, 2.17. Roy 1994, *ACH* VI, σ. 188 -89.

⁵⁸ Το Βοιωτικό Κοινό ήταν το παλαιότερο και δημιουργήθηκε γύρω στο 525/520 π.Χ. Το 386 π.Χ., όμως, καταργήθηκε και ανασυστάθηκε στα χρόνια μεταξύ 379-371 π.Χ. Roy 1994, *ACH* VI, σ. 188 - 89.

⁵⁹ Διόδωρος, XVI, 23.1-6. Πανσανίας, X, 2.1-6 και X, 3.1-3. Ellis 1984, *ACH* VII, σ. 739 – 42. Nielsen 2004, σ. 666.

⁶⁰ Ellis 1984, *ACH* VII, σ. 782 - 85.

⁶¹ Βλ. σ. 67.

Ελληνιστική περίοδος.

Το 331/330 π.Χ.⁶² οι Λοκροί συμμετείχαν στη μάχη στα Άρβηλα της Μ.Ασίας. Έπειτα από το θάνατό του Μ. Αλεξάνδρου, η Ανατολική Λοκρίδα βρίσκεται υπό την επιρροή ή και κατοχή άλλοτε των Μακεδόνων, άλλοτε των Βοιωτών, μέσω του Κοινού ή των Αιτωλών, μέσω της Συμπολιτείας και κάποτε των Φωκέων.

Το 279 π.Χ. οι Ανατολικοί Λοκροί πολέμησαν στις Θερμοπύλες εναντίον των Γαλατών⁶³. Κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας των Αιτωλών⁶⁴ οι Λοκροί άσκησαν μεγάλη επιρροή στους Δελφούς και συμμετείχαν στη Δελφική Αμφικτιονία⁶⁵ με δικαίωμα ψήφου.

Ύστερα από τη διάσκεψη της Νίκαιας το 198 π.Χ., ο ύπατος Τίτος Κόιντος Φλαμίνιος εκκένωσε τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα από τη μακεδονική φρουρά του Φιλίππου του Ε΄. Το 196 π.Χ. ο Φλαμίνιος διακήρυξε στα Ίσθμια την ελευθερία και των Λοκρών⁶⁶. Οι Λοκροί συμμετέχουν στην Αιτωλική Συμπολιτεία έως το 190 π.Χ.

Μετά το τέλος του Γ΄ Μακεδονικού πολέμου (171-167 π.Χ.) η πολιτική κατάσταση στην Κεντρική Ελλάδα ευνόησε τη δημιουργία μικρών ανεξάρτητων Κοινών εις βάρος κυρίως των Αιτωλών, οι οποίοι αναγκάστηκαν να περιοριστούν στα δικά τους εδάφη. Οι επιγραφικές μαρτυρίες πιστοποιούν τη δημιουργία του Κοινού των Λοκρών⁶⁷. Το 146 π.Χ., ανασυγκροτήθηκαν στην Κεντρική Ελλάδα τα Κοινά των Φωκέων και των Βοιωτών, ενώ το παλαιό Κοινό των Ανατολικών Λοκρών διχάστηκε σε δύο επιμέρους: των Επικνημίδων και των Υποκνημίδων Λοκρών⁶⁸.

⁶² Ellis 1984, *ACH* VII, σ. 815.

⁶³ Παυσανίας, X, 19.4-23. Συμμετείχαν στη δημιουργία του κοινού συμμαχικού στρατού για την αντιμετώπισή των Γαλατών.

⁶⁴ Η παρουσία της Αιτωλικής Συμπολιτείας στο προσκήνιο ήταν ήδη αισθητή από το 370 π.Χ. Αυτή υπήρξε το πιο ισχυρό από όλα τα ανεξάρτητα κράτη στην Ελλάδα και μέχρι το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. έλεγχε το σύνολο της Κεντρικής Ελλάδας. Roy 1994, *ACH* VII, σ. 232 - 36.

⁶⁵ Διέθεταν δύο ψήφους στο συμβούλιο των Ιερομνημόνων, μία από την Ανατολική και μία από την Δυτική Λοκρίδα. Nielsen 2004, σ. 664.

⁶⁶ Πολύβιος, XVIII, 46.5. Τίτος Λίβιος, XXXIII, 32.5. Errington 1989, *ACH* VIII, σ. 273.

⁶⁷ Oldfather 1926, λ. 1232 και 1249-1250.

⁶⁸ Oldfather, λ. 1174-1175.

Σταθμός στην ιστορία της Ανατολικής Λοκρίδας υπήρξε η επιδρομή του Σύλλα το 87/86 π.Χ. Ο Σύλλας καταστρέφει τις λοκρικές πόλεις για να εμποδίσει τον Μιθριδάτη, με αποτέλεσμα την ερήμωση της υπαίθρου και των μικρών πόλεων.

Γενικές παρατηρήσεις.

Τα ιστορικά γεγονότα δείχνουν ότι οι πόλεις της Ανατολικής Λοκρίδας κατείχαν σημαντική γεωγραφική θέση στον Ελλαδικό χώρο, αφού στην περιοχή τους πραγματοποιήθηκαν εχθρικές συγκρούσεις που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην εξέλιξη της ελληνικής ιστορίας. Συμμετέχουν στις πολεμικές συγκρούσεις, αλλά η συμμετοχή τους σε αυτές δεν είναι πάντοτε δική τους επιλογή. Οι λοκρικές πόλεις στην περιοχή τουλάχιστον της Ανατολικής Λοκρίδας δεν λειτουργούν αυτόνομα, αλλά όλες μαζί είναι ενωμένες μέσω των πολιτικών συνασπισμών της εποχής τους (*Κοινών*). Οι σχέσεις μεταξύ τους είναι δυνατές, οι αποφάσεις λαμβάνονται από κοινού και ακολουθούν όλες την ίδια πολιτική στάση για τα σοβαρά θέματα που τις απασχολούν. Δεν είναι τόσο ισχυρές, όμως, ώστε να σταθούν εμπόδιο στην κατακτητική πολιτική των δυνατών, με αποτέλεσμα να εξαρτώνται από αυτούς.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Το φυσικό περιβάλλον της περιοχής.

Στην αρχαιότητα η περιοχή που ήταν γνωστή ως *Λοκρίς*, χωριζόταν σε Ανατολική και Δυτική. Η Ανατολική Λοκρίδα καταλάμβανε περίπου το νοτιοανατολικό τμήμα του νομού Φθιώτιδας (*Χάρτης 1*) και η Δυτική περίπου το κεντρικό και νοτιοδυτικό τμήμα του νομού Φωκίδας.

Η έκταση που καταλαμβάνει σήμερα το νοτιοανατολικό τμήμα του νομού Φθιώτιδας (Ανατολική Λοκρίδα) ανέρχεται σε 1456 τετρ. χλμ. και η περιοχή χαρακτηρίζεται ως ημιορεινή. Το όρος Καλλίδρομο υψώνεται στο βορειοδυτικό τμήμα και το όρος Χλωμό αποτελεί την προέκταση του προηγούμενου προς το νότιο τμήμα. Ανάμεσα σε αυτές τις δύο οροσειρές και προς την πλευρά της θάλασσας εκτείνεται το όρος Κνημίδα. Με κατεύθυνση προς την ενδοχώρα της επαρχίας υψώνεται ένα τμήμα του όρους Παρνασσός, ενώ μεταξύ των οροσειρών Χλωμού και Κνημίδας υπάρχουν αρκετοί χαμηλότεροι ορεινοί όγκοι. Αυτοί διασχίζονται από μικρούς ποταμούς ή χείμαρρους που περιβάλλουν μικρές πεδιάδες. Οι σημαντικότερες πεδιάδες στην περιοχή είναι της Αταλάντης και της Αμφίκλειας (*Χάρτης 2*).

Το ήπιο κλίμα της Λοκρίδας σε συνδυασμό με τη γεωμορφολογία του εδάφους της δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη της φυσικής βλάστησης και τον καθορισμό των βασικών ασχολιών των κατοίκων της: γεωργία και κτηνοτροφία. Οι καλλιέργειες της ελιάς και της αμπέλου είναι οι περισσότερο διαδεδομένες γεωργικές καλλιέργειες στην περιοχή. Οι εκτεταμένες, όμως, ακτές της παρέσυραν τους κατοίκους των παράκτιων οικισμών από τους αρχαίους κιόλας χρόνους ν' ασχοληθούν με την αλιεία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιστορία που αφηγείται ο Πλούταρχος⁶⁹, σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι των παραθαλάσσιων Αλών θέλησαν να προσφέρουν στον Σύλλα, που τους

⁶⁹ Πλούταρχος, *Σύλλας*, 26.

κατέστρεψε το 85 π.Χ., τα περίφημα ψάρια τους με αντάλλαγμα την ελευθερία τους. Στην περιοχή υπάρχουν, επίσης, αξιόλογα μεταλλευτικά κοιτάσματα βωξίτη, λιγνίτη και σιδηρονικελίου.

Μειονέκτημα αποτελεί για τη Λοκρίδα η υψηλή σεισμικότητα, λόγω του γνωστού ρήγματος της Αταλάντης. Ο τελευταίος μεγάλος σεισμός του 1894 προκάλεσε σοβαρές καταστροφές στην περιοχή και προξένησε γεωμορφολογικές αλλοιώσεις, όπως τη δημιουργία ενός μικρού νησιού (Γαΐδουρονήσι) στον Κόλπο της Αταλάντης. Στην αρχαιότητα, στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. καταστρεπτικός σεισμός επέφερε φθορές στα θεμέλια της αρχαϊκής στοάς στο Κυπαρίσσι και το 426 π.Χ. νέος σεισμός προξένησε γεωλογικά φαινόμενα στην περιοχή με τη δημιουργία του νησιού Αταλάντη (Αταλαντονήσι) στον ίδιο Κόλπο της Αταλάντης⁷⁰.

Γεωγραφικά όρια.

Η Ανατολική Λοκρίδα στην αρχαιότητα πλαισιωνόταν στα νότια και νοτιοδυτικά από τη Φωκίδα, στα ανατολικά και νοτιοανατολικά από τη Βοιωτία, στα βόρεια και βορειοανατολικά από τον Μαλιακό και βόρειο Ευβοϊκό Κόλπο αντίστοιχα και στα βορειοδυτικά συνόρευε με τους Δωριείς, Οιταίους και Μαλιείς. Συνέπιπτε, επομένως, με την παραθαλάσσια λωρίδα ξηράς που εκτείνεται σήμερα από τις Θερμοπύλες στα βόρεια έως και τη Λάρυμνα στα νότια.

Η περιοχή είναι γνωστή από τα ομηρικά χρόνια⁷¹. Ο Όμηρος στον Κατάλογο των Πλοίων της Ιλιάδας⁷² αναφέρει ότι η περιοχή που βρίσκεται απέναντι από την ιερή Εύβοια κατοικούνταν από τους Λοκρούς. Αυτοί λαμβάνουν μέρος στην Τρωική εκστρατεία υπό την αρχηγία του Αίαντα του νεότερου γιου του βασιλιά των Λοκρών Οϊλέα, με σαράντα μελανά πλοία. Στον Κατάλογο

⁷⁰ Θουκυδίδης, III,89. Διόδωρος Σικελιώτης XII,59. Στράβων I, 3.20.

⁷¹ Ο Πανταζής υποστηρίζει ότι η γεωγραφική γνωριμία των αρχαίων Ελλήνων με την πατρίδα τους γινόταν μέσα από τα ομηρικά έπη. Βλ. Πανταζής 1996, σ. 23. Ο Στράβων χαρακτηρίζει τον Όμηρο «ἀρχηγέτην εἶναι τῆς γεωγραφικῆς ἐμπειρίας», Στράβων I, 1.2.

⁷² Όμηρος, *Ιλιάς*, B 527-535. Ο Πανταζής αποκαλεί τον *Κατάλογο των Νεῶν* ως μια ευχάριστη και για μερικούς πλήρη «πατριδογνωσία». Πανταζής 1996, σ. 23.

αριθμούνται οκτώ πόλεις της Ανατολικής Λοκρίδας (Κύνος, Οπούς, Καλλίαρος, Βήσσα, Σκάρφη, Αυγειαί, Τάρφη και Θρόνιον) και αναγράφεται το όνομα ενός ποταμού (Βοάγριος). Κατά συνέπεια, ο Όμηρος καθορίζει τα γεωγραφικά όρια της γνωστής μετέπειτα Ανατολικής Λοκρίδας, θεωρώντας αυτή ως Λοκρίδα και δεν κάνει καμία αναφορά στην ύπαρξη της Δυτικής Λοκρίδας.

Ως εκ τούτου, η ομηρική Λοκρίδα διαφέρει από τη Λοκρίδα των ιστορικών χρόνων. Ο Στράβων⁷³ προσδιορίζει τα όρια της Ανατολικής Λοκρίδας που εκτεινόταν από τις Θερμοπύλες και το εκεί Ιερό της Δήμητρας Πυλαίας στα βόρεια και βορειοδυτικά έως και τις Αλές στα ανατολικά. Ο Πausanίας⁷⁴ συμφωνεί με τον Στράβωνα και εξηγεί ότι η Λάρυμνα παλαιότερα ανήκε στον Οπούντα, δηλαδή ήταν λοκρική πόλη, ενώ στις μέρες του ήταν βοιωτική. Όταν η Θήβα απέκτησε δύναμη υπό την ηγεμονία του Επαμεινώνδα στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., η Λάρυμνα προσχώρησε σε αυτή με τη θέλησή της, με αποτέλεσμα η περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας να περιοριστεί εδαφικά στο νότιο τμήμα της.

Η συνεχής αλλαγή «κηδεμόνων» ορισμένων πόλεων της Ανατολικής Λοκρίδας, όπως της Λάρυμνας, των Θερμοπυλών και του Δαφνούντα, αιτιολογεί τις εκάστοτε αλλαγές στα εδαφικά σύνορα της Ανατολικής Λοκρίδας. Οι Φωκείς, αντίπαλοι των Λοκρών κατέλαβαν και οχύρωσαν τις Θερμοπύλες στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., ενώ κυριεύσαν αρκετές φορές τον Δαφνούντα, λόγω της γεωγραφικής του θέσης κοντά στον Ευβοϊκό κόλπο και την έξοδο προς το Αιγαίο.

Ονόματα και προέλευση.

Τα ονόματα *Λοκρίς*⁷⁵ και *Λοκροί* προέρχονται, πιθανότατα, από τη λέξη *Λοκρός* που η ετυμολογία της δεν έχει ακόμη διασαφηνιστεί πλήρως. Προφανώς, σχετίζεται με τη φυλετική ομάδα και τον *Λοκρό* (μυθικό ήρωα και γενάρχη της φυλής), που εγκαταστάθηκε στην περιοχή και στην οποία έδωσε το όνομα. Η

⁷³ Στράβων, IX, 2.13-18 και IX, 4.1-7.

⁷⁴ Πausanίας, IX, 23.7.

⁷⁵ Oldfather 1926, λ. 1232, 1249- 1250.

Δακορώνια⁷⁶ ισχυρίζεται ότι η λέξη *Λοκρός* είναι δυνατόν να προέρχεται από τη λέξη *λεκρός* που σημαίνει κέρατο ελάφου και ίσως σχετίζεται με τους τοξότες που χρησιμοποιούσαν τόξα από κέρατα ελάφου.

Οι κάτοικοι της Ανατολικής Λοκρίδας στην αρχαιότητα αφενός μεν ονομάζονταν Λοκροί, αφετέρου ήταν γνωστοί και ως οι προς Εύβοιαν Λοκροί, σύμφωνα με τον Στράβωνα⁷⁷ και τον Πausανία⁷⁸. Έτσι, ερμηνεύεται και η προέλευση των ονομάτων Εοίοι ή Ηοίοι, δηλαδή Ανατολικοί Λοκροί, που απαντώνται σε αρκετές επιγραφές⁷⁹. Οι Ανατολικοί Λοκροί χαρακτηρίζονταν με τα επίθετα Οπούντιοι, Επικνημίδιοι ή Επικναμίδιοι και Υποκνημίδιοι πιο σπάνια. Οι Λοκροί με το επίθετο Οπούντιοι μνημονεύονται για πρώτη φορά στον Ηρόδοτο και μετέπειτα στον Θουκυδίδη, τον Ξενοφώντα, τον Στράβωνα και τον Διόδωρο⁸⁰. Νομίσματα του 4^{ου} αι. π.Χ. και επιγραφές αποδίδουν τον όρο Λοκροί σε όλους τους κατοίκους της Ανατολικής Λοκρίδας. Οι Οπούντιοι Λοκροί κατοικούν στο ανατολικό τμήμα της Ανατολικής Λοκρίδας και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή γύρω από τη μητρόπολή τους, τον Οπούντα (σημερινή περιοχή της Αταλάντης).

Ο διαχωρισμός των Ανατολικών Λοκρών σε Οπουντίους και Επικνημίδιους (*Χάρτης 3*) οφείλεται πιθανότατα στη λοκρική παραθαλάσσια πόλη του Δαφνούντα. Ο Δαφνούς βρισκόταν στο κεντρικό τμήμα της Ανατολικής Λοκρίδας και υπαγόταν άλλοτε στους Φωκείς και άλλοτε στους Λοκρούς, όπως ήδη αναφέρθηκε⁸¹. Οι κάτοικοι του δυτικού τμήματος της Ανατολικής Λοκρίδας που καταλάμβαναν την περιοχή επάνω από το όρος Κνημής ονομάζονταν Επικνημίδιοι και αυτοί που κατείχαν την περιοχή κάτω από το ίδιο όρος καλούνταν Υποκνημίδιοι. Ο Στράβων⁸² επεξηγεί ότι οι Επικνημίδιοι πήραν το όνομά τους από το όρος Κνημής και οι Οπούντιοι από τη μητρόπολή τους, τον Οπούντα. Προσδιορίζει με το επίθετο *Επικνημίδιοι* όλους τους Ανατολικούς Λοκρούς, αλλά

⁷⁶ Δακορώνια κ.ά., 2002, σ. 23. Βασίζεται στη μαρτυρία του Ομήρου (Ομηρος, *Ιλιάς*, Ν 712-718) ότι οι Λοκροί, που ακολούθησαν τον γιο του Οϊλέα στην Τροία, ήταν ικανοί τοξότες και προξενούσαν καταστροφή στις φάλαγγες των Τρώων.

⁷⁷ Στράβων, IX, 4.1.

⁷⁸ Πausανίας, X, 8.5.

⁷⁹ Klaffenbach 1926, σ. 75-76.

⁸⁰ Nielsen 2004, σ. 664.

⁸¹ Βλ. σ. 49 και 55.

⁸² Στράβων, IX, 4. 1 και IX, 2.42.

τονίζει εξ αρχής ότι ο Οπούς υπήρξε η μητρόπολη και πρωτεύουσα όλων των λοκρικών πόλεων που παραθέτει. Ο Πausanίας⁸³ διευκρινίζει ότι οι Υποκνημίδιοι κατοικούν στο δυτικό τμήμα της Ανατολικής Λοκρίδας και τους ξεχωρίζει από τους Λοκρούς που ζουν γύρω από την περιοχή του Οπούντα.

Στο σύνολό τους οι κάτοικοι της Ανατολικής Λοκρίδας (ανατολικού και δυτικού τμήματος) διαχωρίζονται από τους κατοίκους της Δυτικής Λοκρίδας που ονομάζονταν Εσπέριοι, δηλαδή Δυτικοί Λοκροί ή Οζόλαι Λοκροί. Ο διάκριση αυτή είναι γνωστή από τον Στράβωνα⁸⁴ που αποκαλεί με τα επίθετα *Εσπέριοι* και *Οζόλαι* τους Δυτικούς Λοκρούς, αλλά και από τον Πausanία⁸⁵ που αναφέρεται στη χώρα των Οζολών Λοκρών. Αυτή καταλάμβανε την προς δυσμάς παραλιακή ζώνη, στα βόρεια παράλια του Κορινθιακού Κόλπου, από τη σημερινή Ιτέα έως και τη Ναύπακτο⁸⁶.

Σχετικά με την καταγωγή των Λοκρών, ο Στράβων⁸⁷ δηλώνει ότι σύμφωνα με τον Αριστοτέλη οι Λοκροί ονομάζονταν και Λέλεγες Λοκροί. Ο Oldfather⁸⁸ θεωρεί ότι οι Λέλεγες θα μπορούσαν να ταυτιστούν με τους πρώτους Λοκρούς. Η Κατσονοπούλου⁸⁹ υποστηρίζει ότι ο τόπος καταγωγής των Λοκρών ήταν η Ήπειρος και ότι οι Λοκροί μετακινήθηκαν προς τα νότια και την περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας γύρω στο τέλος της εποχής του Χαλκού. Συνδεδειγμένος κρίκος μεταξύ Λοκρών και Ηπείρου είναι και ο επικός ήρωας Αίας ο Λοκρός που το όνομά του προέρχεται από το Αούς, ένα από τα πιο σημαντικά ποτάμια της Ηπείρου. Η Δακορώνια⁹⁰ αναφέρει ότι οι αιολισμοί στη λοκρική διάλεκτο δικαιολογούν την παρουσία των αιολικών φύλων στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας πριν από την έλευση των Λοκρών. Αυτοί κατέλαβαν την περιοχή, υπέταξαν τους παλαιούς κατοίκους και αναμείχθηκαν μαζί τους.

⁸³ Πausanίας, X, 1.2. X, 20.2 και X, 8.2.

⁸⁴ Στράβων, IX, 4.1-7.

⁸⁵ Πausanίας, X, 38.1-3

⁸⁶ Βλ. χάρτη: Παπαχατζή 1998, σ. 268 –69.

⁸⁷ Στράβων, VII, 7.2.

⁸⁸ Oldfather 1916^a, σ. 60, υποσημ. 2.

⁸⁹ Katsonopoulou 1990, σ. 1 – 2 και 15 - 18.

⁹⁰ Δακορώνια κ.ά. 2002, σ. 23.

Η Λοκρίδα, σύμφωνα με τη μυθολογία, σχετίζεται με τη γέννηση του ανθρώπινου έθνους (μύθος του Ιαπετού⁹¹) αλλά και με την αναγέννησή του μετά τον κατακλισμό (μύθος του Προμηθέα⁹²). Ήρωες του ομηρικού έπους συνδέονται με αυτή, όπως ο Πάτροκλος⁹³, ο Αχιλλέας, ο Οϊλέας και ο Αίας ο Λοκρός⁹⁴. Επίσης, η λατρεία του Ηρακλή⁹⁵ είναι γνωστή στην Επικνημίδα Λοκρίδα.

Οι λοκρικές πόλεις και η ταύτισή τους.

Ο Όμηρος είναι ο πρώτος που μνημονεύει τις λοκρικές πόλεις, όπως ήδη αναφέρθηκε⁹⁶ (*Χάρτης 4*).

Ο Οπούς⁹⁷ ήταν η πρωτεύουσα⁹⁸ των Οπουντίων Λοκρών και η έδρα του επικού ήρωα Αϊάντα⁹⁹. Κατά τον Πίνδαρο¹⁰⁰ πήρε το όνομα του από τον ομώνυμο μυθικό βασιλιά, γιο του Δία. Τμηματικά σωζόμενες επιγραφές¹⁰¹ που

⁹¹ Oldfather 1908, σ. 426. Ο μύθος του Ιαπετού, πατέρα του Προμηθέα, του Επιμηθέα, του Μενoitίου και της Πρωτογένειας σχετίζεται με το γένος των Λοκρών, γιατί ο Δευκαλίων είναι γιος του Προμηθέα, ο Αμφικτύων γιος του Δευκαλίωνα, ο Φύσκος γιος του Αμφικτύωνα, ο Λοκρός γιος του Φύσκου, ο Οπούς γιος του Λοκρού και ο Κύνος γιος του Οπούντα

⁹² Ο Έλλην, γιος του Δευκαλίωνα και της Πύρρας, αδελφός της Πρωτογένειας και του Αμφικτύωνα, κατά μία παράδοση ήταν πατέρας του Λοκρού, επώνυμου ήρωα και γενάρχη των Λοκρών. Σύμφωνα με μία παραλλαγή αυτού του μύθου, η Πρωτογένεια ήταν η μητέρα του ήρωα Λοκρού. Δακορώνια κ.ά., 2002, σ. 24.

⁹³ Κατά τον Όμηρο (*Ιλιάς*, Ψ 85) ο Πάτροκλος γιος του Μενoitίου και επιστήθιος φίλος του Αχιλλέα (του οποίου ο παππούς Αιακός ήταν αδελφός του Μενoitίου) είχε γεννηθεί και μεγαλώσει στον Οπούντα. Ο Στράβων (IX, 4.2) αναφέρει ότι ο Πάτροκλος, όταν ήταν ακόμη μικρό παιδί και ζούσε στην ιδιαίτερη πατρίδα του τον Οπούντα της Λοκρίδας, διέπραξε φόνο εξ' αμελείας και δραπέτευσε στον Πηλέα, ο οποίος και τον ανάθρεψε μαζί με τον Αχιλλέα.

⁹⁴ Ο Αίας ο Λοκρός γεννήθηκε στη Νάρυκα (σημερινό Ρεγγίни, *Χάρτης 4*), ήταν γιος του Οϊλέα βασιλιά του Οπούντα και της Εριώπης και ένας από τους ήρωες που πήραν μέρος στον Τρωικό πόλεμο. Ο Όμηρος (*Ιλιάς*, Β 527-530) τον χαρακτηρίζει γρήγορο και μικρότερο σε σχέση με τον Αϊάντα τον Τελαμώνιο.

⁹⁵ Η λατρεία του ήρωα στην περιοχή, πιθανότατα, διαδόθηκε από τα Δωρικά-Βορειοδυτικά ελληνικά φύλλα που εισέβαλαν εκεί από την Ήπειρο και τη βορειοδυτική Θεσσαλία. Κέντρο της λατρείας του ήταν το όρος Οίτη πάνω από την Επικνημίδα Λοκρίδα.

⁹⁶ Βλ. σ. 54 – 55.

⁹⁷ Oldfather 1939, λ. 813. Rocchi 2000, σ. 1274.

⁹⁸ Nielsen 2004, σ. 670 -671.

⁹⁹ Βλ. υποσημ. 94.

¹⁰⁰ Πίνδαρος, *Ολυμπιακές Ωδές*, 9.43.

¹⁰¹ Περίπου 7 χιλιόμετρα δυτικά της Αταλάντης βρέθηκαν αρκετές επιγραφές, από τις οποίες ορισμένες ήταν εντοιχισμένες σε εκκλησίες και σπίτια. Μία επιγραφή χρονολογείται τον 4^ο αι. π.Χ. (I.G., IX,1,280), εννέα τον 3^ο και 2^ο αι. π.Χ. (I.G., IX,1,267 - 77) και ελάχιστες στα ρωμαϊκά χρόνια. Οι περισσότερες επιγραφές (οχτώ με εννέα) είναι προξενικά ψηφίσματα, τα οποία

βρέθηκαν στην περιοχή της σημερινής Αταλάντης, αναφέρονται στους Οπουντίους.

Το 1926 ο Blegen¹⁰² ανέσκαψε ένα μικρό τμήμα του οχυρωματικού τείχους της Αταλάντης που το χρονολογούσε στα τέλη του 4^{ου} και στον 3^ο αι.π.Χ. Το 1985-6 ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή αποκάλυψαν αρκετά τμήματα του οχυρωματικού τείχους της πόλης στην περιοχή Μακεδονικά Αταλάντης¹⁰³, καθώς και τμήμα νεκροταφείου¹⁰⁴ της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Ξεχωρίζουν δύο σαρκοφάγοι πλούσια κτερισμένες.

Στα νοτιοανατολικά της σημερινής Αταλάντης, κοντά στο χωριό Κυπαρίσσι και πιο συγκεκριμένα στους πρόποδες του μικρού λόφου που αναπτύσσεται στα νοτιοανατολικά του χωριού και ονομάζεται Καστράκι ή Κοκκινόβραχος (ή και Γαρδινίτσα) οι Simpson και Lazenby¹⁰⁵ ανακάλυψαν όστρακα που χρονολογούνται στην ΥΕ IIIB-Γ έως και την αρχαϊκή περίοδο. Το 1978 ανασκαφική έρευνα¹⁰⁶ που διεξήχθη στην κορυφή του λόφου αποκάλυψε στοά που χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. (540 π.Χ.) και αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου ιερού της αρχαϊκής εποχής. Το οικοδόμημα ήταν πλούσια διακοσμημένο¹⁰⁷. Η καταστροφή της στοάς, της οποίας οι αλλοιώσεις στα θεμέλια είναι εμφανείς σήμερα, προκλήθηκε πιθανότατα από σεισμό στα τέλη του 6^{ου} αι.π.Χ. Με βάση κυρίως την κεραμική το κτίριο βρισκόταν σε χρήση έως και το 480 π.Χ.

αναφέρονται στη βουλή και τον δήμο των Οπουντίων. Σε ένα από αυτά (I.G., IX,1,271) διατηρείται το όνομα του επώνυμου άρχοντα Σωτέλεου. Βλ. επίσης I.G. IX, 1², 5, Orus, σ. 63 – 88.

¹⁰² Blegen 1926, σ. 404.

¹⁰³ Οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από την ΙΔ'ΕΠΚΑ, Δακωρώνια 1986, σ. 62-64. Το αποκαλυφθέν τμήμα του τείχους είχε μήκος 350μ. και έφερε τετράγωνους πύργους κατά αποστάσεις, εκ των οποίων ένας πολύ καλά διατηρημένος με δύο εγκάρσιους τοίχους στη βάση του εσωτερικά για την ενίσχυση της αντίστασης της οχύρωσης σε πολιορκητικές μηχανές.

¹⁰⁴ Δακωρώνια 1987, σ. 226-28. Το τμήμα του νεκροταφείου τοποθετείται στο νότιο τμήμα της πόλης και χρονολογείται στα πρωτογεωμετρικά χρόνια.

¹⁰⁵ Simpson- Lanzenby 1970, σ. 47-48. Simpson 1965, σ.137, αρ. 465.

¹⁰⁶ Διενεργήθηκε από την ΙΔ'ΕΠΚΑ, Δακωρώνια 1978, σ. 139-140 και 1979, σ. 187.

¹⁰⁷ Η δίριχτη στέγη του οικοδομήματος ήταν καλυμμένη με κεραμίδες κορινθιακού τύπου, πλούσια διακοσμημένες. Βρέθηκαν, επίσης, θραύσματα επαέτιας σίμης, πήλινων αγαλμάτων ή ακρωτηρίων και πήλινης μετόπης, τα οποία μαρτυρούν τον πλούσιο αρχιτεκτονικό διάκοσμο του κτιρίου.

Για την ταύτιση της αρχαίας πόλης υπάρχουν διαφορετικές απόψεις. Ορισμένοι μελετητές¹⁰⁸ υποστηρίζουν ότι ο Οπούς θα πρέπει να βρισκόταν κοντά στο χωριό Κυπαρίσσι, στο μικρό λόφο Καστράκι και ταυτίζουν τα οικοδομικά κατάλοιπα με τα τμήματα της ακρόπολης της αρχαίας πόλης. Οι μελετητές¹⁰⁹ που ισχυρίζονται ότι η αρχαία πόλη του Οπούντα θα πρέπει να ταυτιστεί με τη σημερινή Αταλάντη, βασίζονται περισσότερο στις επιγραφικές μαρτυρίες. Για τον Blegen¹¹⁰, το επιγραφικό υλικό που βρέθηκε στην Αταλάντη πιστοποιεί ότι η θέση αυτή ήταν αρκετά σημαντική και με διάρκεια ζωής από τον 4^ο αι. π.Χ. έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Η Δακωρώνια¹¹¹ διατυπώνει τη γνώμη ότι οι δύο πλούσια κτερισμένοι τάφοι από το νεκροταφείο των πρωτογεωμετρικών χρόνων της Αταλάντης θα μπορούσαν να ανήκουν σε εξέχοντα πρόσωπα της άρχουσας τάξης της πόλης.

Τα ανασκαφικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι η θέση της σημερινής Αταλάντης ήταν αρκετά σημαντική στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας, ελέγχοντας τη μοναδική οδική αρτηρία προς τη Φωκίδα. Μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες θα διασαφηνίσουν την ταύτιση της αρχαίας πόλης με μία από τις δύο προτεινόμενες θέσεις.

Ο Κύνος¹¹² υπήρξε το κυριότερο λιμάνι της Οπουντίας Λοκρίδας και πήρε το όνομά του από τον γιο του Οπούντα ή κατά άλλους τον γιο του γενάρχη Λοκρού. Ο Στράβων¹¹³ αναφέρει ότι ο Κύνος κατοικήθηκε από τον Δευκαλίωνα και την Πύρρα και ότι ο τάφος της Πύρρας υπήρχε στον Κύνο, ενώ του Δευκαλίωνα στην Αθήνα. Ο Κύνος υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια των Ανατολικών Λοκρών και μεταγενέστερα στα χρόνια του Στράβωνα¹¹⁴. Η θέση του ήταν στρατηγικής σημασίας, καθώς έλεγχε τον θαλάσσιο δρόμο προς τον βόρειο Ευβοϊκό Κόλπο.

¹⁰⁸ Leake 1835, σ.174. Bursian 1862, σ. 191- 92. Oldfather 1939, λ. 813.

¹⁰⁹ Girard 1881, σ. 43-44. Κουμανούδης 1872, σ. 485.

¹¹⁰ Blegen 1926, σ.401.

¹¹¹ Dakoronia 1993, σ. 120.

¹¹² Oldfather 1924, λ. 29- 33. Rocchi 1999, σ. 987.

¹¹³ Στράβων, IX, 4.2.

¹¹⁴ Στράβων, XIII, 1.68. Σύμφωνα με τον Στράβωνα οι Λοκροί από τον Κύνο είχαν ιδρύσει την πόλη Κάναι στη Λέσβο.

Ο αρχαίος οικισμός επιβιώνει από τη Νεολιθική έως την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Η πρώτη ανασκαφική¹¹⁵ έρευνα στον χώρο αποκάλυψε μεγάλο τμήμα ελληνιστικής οχύρωσης, λείψανα μυκηναϊκού οικοδομήματος και δύο μεσοελλαδικούς τάφους εντός του μυκηναϊκού κτιρίου. Στο βορειοδυτικό τμήμα του λόφου¹¹⁶ βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα της ύστερης εποχής του χαλκού (ΥΕ IIIΓ -12^{ος} αι.π.Χ.), τα οποία αποτελούν τμήματα των αποθηκών της γεωργικής παραγωγής και των εργαστηρίων που σχετίζονται με τις βιοτεχνικές δραστηριότητες του οικισμού¹¹⁷. Στα μέσα του 12^{ου} αι.π.Χ. προκλήθηκε καταστροφή των κτιρίων από σεισμό, αλλά ο οικισμός ανοικοδομείται αμέσως και στα μέσα περίπου του 11^{ου} αι. π.Χ. καταστρέφεται και πάλι από σεισμό που συνοδεύεται από πυρκαγιά. Τα ανασκαφικά δεδομένα δείχνουν ότι μετά την τελευταία καταστροφή χτίζονται ξανά νέες εγκαταστάσεις, οι οποίες είναι λιγότερες και φτωχότερες σε σχέση με τις προηγούμενες. Διατηρούνται λιμενικές εγκαταστάσεις που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ.

Όλοι οι σύγχρονοι μελετητές¹¹⁸ συμφωνούν ότι η θέση της ομηρικής πόλης Κύνος ταυτίζεται με τον μικρό λόφο που ονομάζεται Πύργος ή Παλαιόπυργος προς την ακτή στα βορειοανατολικά της σημερινής κωμόπολης Λιβανάτες. Η Δακορώνια¹¹⁹ πιστεύει ότι ο οικισμός που αποκαλύφθηκε ήταν σταθμός ανεφοδιασμού των ναυτιλλομένων κατά τα μυκηναϊκά χρόνια και σημείο εξαγωγής των τοπικών προϊόντων.

Η ομηρική πόλη *Καλλίαρος*¹²⁰ σύμφωνα με τον Στράβωνα έφερε το ίδιο όνομα με έναν από τους γιους του Οπούντα. Ο Στράβων¹²¹ δηλώνει ότι η πόλη δεν κατοικήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα, αλλά αντίθετα η θέση της ήταν ακόμη γνωστή έως τα χρόνια του ως «*Ευήροτον πεδίων*», δηλαδή εύφορο πεδινό

¹¹⁵ Δακορώνια 1979, σ. 186-87.

¹¹⁶ Πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφή έρευνα από την τότε έφορο Αρχαιοτήτων της ΙΔ'ΕΠΚΑ Φ.Δακορώνια.

¹¹⁷ Δακορώνια κ.ά., 2002, σ. 41-42.

¹¹⁸ Dakoronia 1993, σ. 125- 26. Fossey 1990, σ. 81. Pritchett 1985, σ. 179 – 82. Simpson-Lanzenby 1970, σ. 47.

¹¹⁹ Δακορώνια 2008, σ. 278. Nielsen 2004, σ. 668 -669.

¹²⁰ Oldfather 1919, λ. 1613-1615.

¹²¹ Στράβων, ΙΧ, 4.5-6.

μέρος. Ο Στέφανος ο Βυζάντιος μνημονεύει το όνομα *Καλλίαρα*¹²² για την περιοχή, που πιθανότατα, χαρακτηρίζει μικρότερες κώμες γύρω από την εύφορη πεδινή ζώνη. Ανάμεσα στα ευρήματα της Παλαιοκάστρα εντοπίστηκε τμήμα επιγραφής *ΙΑΡΩΝ*, η οποία, όμως, δεν χαρακτηρίζει σε ικανοποιητικό βαθμό ούτε την πόλη (Καλλίαρος) ούτε το λαό της (πιθανότατα Καλλιάρων ή και Καλλίαρων).

Στη δεκαετία του 80 και 90 η ανασκαφική έρευνα¹²³ αποκάλυψε μία μικρή ακρόπολη και οχυρωματικό τείχος σε γειτονικό λόφο κοντά στο σημερινό χωριό Μεγαπλάτανο. Πρόκειται για έναν χαμηλό λόφο του όρους της Κνημίδας με θέα προς τον κάμπο της Αταλάντης και τον Κόλπο του Οπούντα, στα νοτιοδυτικά της Αταλάντης, γνωστή ως Παλαιοκάστρα. Σε μικρή απόσταση εκτός των ορίων της ακρόπολης και προς τα βορειοανατολικά της αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου της πόλης, το οποίο χρονολογείται από τον 5^ο αι. π.Χ. έως και τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα επιφανειακά όστρακα επιβεβαιώνουν ότι η κατοίκηση στην περιοχή συνεχίζεται έως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

Στη θέση Παληοκάστρα Λιβανατών κοντά στη σημερινή κωμόπολη των Λιβανατών βρέθηκαν η βόρεια όψη ενός καλά διατηρημένου οχυρωματικού περιβόλου και ένας ορθογώνιος πύργος που ανήκει σε αυτόν.

Οι περισσότεροι μελετητές¹²⁴ ταυτίζουν την Καλλίαρο με την Αταλάντη. Ο Oldfather¹²⁵ προτείνει για την ταύτιση της πόλης τη θέση Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου και ο Lolling¹²⁶ τη θέση Παληοκάστρα Λιβανατών. Όλες οι παραπάνω υποθέσεις δεν στηρίζονται σε βάσιμες ενδείξεις, αφού φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες δεν κρίνονται επαρκείς.

Ο Στράβων¹²⁷ διευκρινίζει ότι η ομηρική *Βήσσα*¹²⁸ οφείλει το όνομά της στο γεγονός ότι βρισκόταν σε δασώδη περιοχή και επίσης δηλώνει ότι στα χρόνια του

¹²² Βλ. Oldfather 1919, λ. 1613.

¹²³ Δακορώνια 1978, σ. 140.

¹²⁴ Dakoronia 1993, σ. 120-24. Fossey 1990, σ. 75.

¹²⁵ Oldfather 1919, λ. 1613-1614.

¹²⁶ Lolling 1889, σ. 132-33.

¹²⁷ Στράβων, ΙΧ, 4.5.

¹²⁸ Oberhammer 1897, λ. 328.

η πόλη δεν υπήρχε¹²⁹ πια. Το 1980 η αρχαιολογική σκαπάνη¹³⁰ απεκάλυψε λείψανα αρχαίας ακρόπολης στη θέση Ρούστιανα. Από επιφανειακή έρευνα βρέθηκε άφθονη μυκηναϊκή κεραμική και σε μικρή απόσταση από την ακρόπολη, σχεδόν στους πρόποδες αυτής, αποκαλύφθηκε τμήμα του νεκροταφείου της πόλης που χρονολογείται στα κλασικά χρόνια. Η Δακορώνια¹³¹ ισχυρίζεται ότι η αρχαία πόλη Βήσσα θα πρέπει να ταυτιστεί με τη σημερινή θέση Ρούστιανα στα βορειοδυτικά των Λιβανατών (Χάρτης 5).

Οι ομηρικές *Αυγειαί* στα χρόνια του Στράβωνα¹³² δεν υπήρχαν¹³³, γιατί κατά τη μαρτυρία του η περιοχή κατακτήθηκε από τους κατοίκους της γειτονικής πόλης Σκάρφειας.

Η αρχαία *Σκάρφη*¹³⁴ μαρτυρείται από τα ομηρικά χρόνια έως και τα παλαιοχριστιανικά. Σύμφωνα με τον Στράβωνα¹³⁵ η πόλη απείχε δέκα στάδια από τη θάλασσα και τριάντα από το Θρόνιον. Ο Πausanίας¹³⁶ την τοποθετεί προς τον δρόμο που οδηγούσε από την Ελάτεια προς τις Θερμοπύλες μέσω, πιθανότατα, του Θρονίου. Ο Στράβων¹³⁷ βεβαιώνει ότι η πόλη καταστράφηκε ολοσχερώς από τον σεισμό του 426 π.Χ. Τμήμα επιγραφής¹³⁸ βρέθηκε κοντά στον Μύλο (προς τα νοτιοανατολικά στην περιοχή Τρόχαλα).

Ο Gell¹³⁹ το 1819 αναφέρει ότι κατά μήκος του δρόμου είναι ορατά ίχνη οχύρωσης και ότι πιθανότατα αυτά ανήκουν στην αρχαία πόλη Σκάρφη. Οι

¹²⁹ Ο Πανταζής αναφέρει ότι μεταξύ των αγνοούμενων ή αμφισβητούμενων λοκρικών πόλεων για τους αρχαίους ήταν η Βήσσα, η Καλλίαρος και οι Αυγείες. Ισχυρίζεται ότι οι ομηρικές πόλεις με τη μορφή αρχοντικών – ακροπόλεων μετά την καταστροφή τους και εγκατάλειψή τους και μετά τις ριζικές αλλαγές στην κοινωνία τους, ήταν φυσικό να χάσουν τα ονόματά τους. Πανταζής 1996, σ. 109 και 479.

¹³⁰ Δακορώνια 1980, σ. 252. Δεν έχει πραγματοποιηθεί περαιτέρω ανασκαφική έρευνα στην περιοχή.

¹³¹ Dakoronia 1993, σ. 126.

¹³² Στράβων, IX, 4.5.

¹³³ Βλ. υποσημ. 129.

¹³⁴ Oldfather 1927, λ. 459- 65. Rocchi, 2001, σ. 610.

¹³⁵ Στράβων, IX, 4.4.

¹³⁶ Πausanίας, X, 1.1-3.

¹³⁷ Στράβων, I, 3.20.

¹³⁸ I.G.I.3.314. Η επιγραφή διατηρεί δύο γράμματα *Σκ[αρφεῖς]* και πιθανότατα αναφέρεται στους κατοίκους της πόλης Σκάρφειας. Χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ.

¹³⁹ Gell 1819, σ. 236.

Simpson και Lazenby¹⁴⁰ ισχυρίζονται ότι τα αρχαία αυτά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν μεταξύ Καινούργιου και Μώλου ταυτίζονται με την αρχαία πόλη της Σκάρφειας. Ο Pritchett¹⁴¹ ταυτίζει την αρχαία πόλη με την παραπάνω θέση βασιζόμενος τόσο στα ορατά ίχνη της οχύρωσης όσο και στην επιγραφική μαρτυρία.

Την αρχαία *Τάρφη*¹⁴² ο Όμηρος την τοποθετεί στις όχθες του ποταμού Βοάγριου. Ο Στράβων¹⁴³ εξηγεί ότι η πόλη στους ιστορικούς χρόνους μετονομάστηκε σε Φαρύγαι και ότι βρισκόταν ανάμεσα στο Θρόνιο και τη Νάρυκα, καταλαμβάνοντας μια περιοχή με πολλούς καρπούς και δέντρα, απ' όπου οφείλει και το όνομά της.

Τα τείχη του μεσαιωνικού κάστρου της Βουδονίτσας, δίπλα στο σημερινό χωριό Μενδενίτσα, ακολουθούν σε πολλά σημεία τα όρια του αρχαίου τείχους και αρκετό αρχαίο υλικό έχει βρεθεί στη θέση του ή διαπιστώθηκε ότι έχει ξαναχρησιμοποιηθεί μεταγενέστερα. Το ισοδομικό σύστημα σε αρκετά σημεία του τείχους και τα μελαμβαφή όστρακα που βρέθηκαν, χρονολογούν την οχύρωση της πόλης στον 4^ο αι. π.Χ.

Οι περισσότεροι μελετητές¹⁴⁴ υποστηρίζουν ότι η θέση που βρίσκεται σήμερα το μεσαιωνικό κάστρο της Βουδονίτσας πιθανότατα ταυτίζεται με την κλασική πόλη Φαρύγαι και την ομηρική Τάρφη. Ο Pritchett¹⁴⁵ προτείνει την ταύτιση της αρχαίας πόλης με τη θέση στο σημερινό χωριό Κόμνηνα και συμπληρώνει ότι η Τάρφη που αναφέρει ο Όμηρος θα μπορούσε να είχε μετονομαστεί και σε Νάρυκα¹⁴⁶. Υποδεικνύει ότι η ομηρική Τάρφη και η κλασική Νάρυκα ταυτίζονται και ότι δεν υπάρχει λοκρική πόλη Φαρύγαι.

¹⁴⁰ Simpson- Lanzenby 1970, σ. 48.

¹⁴¹ Pritchett 1982, σ. 166 – 67 και 1985, σ. 176 – 77.

¹⁴² Rocchi 2002, λ. 30. Oldfather 1932, λ. 2342- 43.

¹⁴³ Στράβων, ΙΧ, 4.6.

¹⁴⁴ Leake 1835, σ.178 - 79. Bursian 1862, σ. 189- 90. Simpson- Lanzenby 1970, σ. 49. Simpson 1965, σ.139.

¹⁴⁵ Pritchett 1982, σ. 155 – 56 και 1985, σ. 167 – 71.

¹⁴⁶ Η αρχαιολογική έρευνα έχει αποδείξει ότι η αρχαία *Νάρυξ* έχει ταυτιστεί με τα κατάλοιπα στο ύψωμα Παλαίκαстро κοντά στο σημερινό Ρεγγίσι, από επιγραφή που βρέθηκε εκεί το 1919: Παπαδάκης 1920-21, σ. 139-43.

Το *Θρόνιον*¹⁴⁷ είναι η τελευταία κατά σειρά ομηρική πόλη. Σύμφωνα με τον Όμηρο¹⁴⁸ και τον Στράβωνα¹⁴⁹, η πόλη βρισκόταν κοντά στις εκβολές του ποταμού Βοάγριου και κατά τον τελευταίο η πόλη διέθετε και λιμάνι. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη¹⁵⁰ το 431 π.Χ. κατακτήθηκε από τους Αθηναίους. Ο σεισμός του 426 π.Χ. προξένησε μεγάλη καταστροφή στην πόλη. Το 353 π.Χ., όταν το Θρόνιο κατακτήθηκε από τον Ονόμαρχο τον Φωκαίο¹⁵¹, οι κάτοικοί του πουλήθηκαν ως σκλάβοι. Το 192 π.Χ. ο Φίλιππος ο Ε΄ και ο Τίτος Κόιντος Φλαμίνιος¹⁵² παραχώρησαν τον αιγιαλό της πόλης στους κατοίκους της και την ίδια χρονιά ο Ιερόδωρος¹⁵³ ξεκίνησε από την πόλη την εκστρατεία του εναντίον των Χαλκιδαίων. Το 191 π.Χ. τμήμα του στόλου του Αντιόχου¹⁵⁴ αγκυροβόλησε στο λιμάνι του Θρονίου. Βρέθηκε επιγραφή¹⁵⁵ στην περιοχή Παλαιόκαστρο (κοντά στο χωριό Πικράκι).

Ίχνη αρχαίων οικοδομημάτων στην περιοχή Παλαιόκαστρο είναι ορατά έως τις μέρες μας. Πολλοί ερευνητές¹⁵⁶ υποστηρίζουν ότι στην περιοχή αυτή θα πρέπει να βρισκόταν η ομηρική πόλη Θρόνιον. Το 1961, όταν οι Simpson και Lanzenby ερεύνησαν επιφανειακά τον χώρο γύρω από τα αρχαία λείψανα, βρήκαν όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ο Pritchett¹⁵⁷ ισχυρίζεται ότι η αρχαία πόλη είναι τειχισμένη και πιθανότατα κτισμένη στις απόκρημνες ακτές του Μαλιακού Κόλπου, με το φυσικό της λιμάνι σε πολύ κοντινή απόσταση.

Στους ιστορικούς χρόνους, ο Στράβων μας περιγράφει αφενός μεν τις ήδη γνωστές από τον Όμηρο πόλεις της Ανατολικής Λοκρίδας, αφετέρου προσθέτει πέντε νέες: δύο πόλεις της Οπουντίας Λοκρίδας, την Αλόπη και τον Δαφνούντα

¹⁴⁷ Oldfather 1936, λ. 609- 614. Rocchi, 2002, λ. 503.

¹⁴⁸ Όμηρος, *Ιλιάς*, Β 533.

¹⁴⁹ Στράβων, ΙΧ, 4.4.

¹⁵⁰ Θουκυδίδη, ΙΙ, 26.2.

¹⁵¹ Διόδωρος Σικελιώτης, XVI, 33.3-4

¹⁵² Πολύβιος, XVIII, 9.3.

¹⁵³ Τίτος Λίβιος, XXXV, 37 και XXXVIII, 14.

¹⁵⁴ Τίτος Λίβιος, XXXVI, 20.

¹⁵⁵ IG. IX.1.309. Πρόκειται για ψήφισμα της βουλής και του δήμου των Θρονιέων. Για τις επιγραφές των νομισμάτων, βλ. Nielsen 2004, σ. 672.

¹⁵⁶ Oldfather 1936, λ. 609- 614. Leake 1835, σ. 178- 79. Simpson- Lanzenby 1970, σ. 49.

¹⁵⁷ Pritchett 1982, σ. 152 – 55.

και τρεις της Επικνημίδας, την Κνημίδα, τη Νίκαια και τις Θερμοπύλες. Συγκρίνοντας τη μαρτυρία του Στράβωνα για τις λοκρικές πόλεις με εκείνη του Ομήρου, διαπιστώνεται ότι μόνο τέσσερις πόλεις της Ανατολικής Λοκρίδας επιβιώνουν από τους προϊστορικούς έως και τους ιστορικούς χρόνους: Οπούς, Κύνος, Σκάρφη και Θρόνιον. Ο Στράβων¹⁵⁸ δηλώνει ότι στη Λοκρίδα υπήρχαν και άλλες πόλεις, λιγότερο, όμως, σημαντικές που κατά την κρίση του δεν ήταν άξιες λόγου. Οι Αλές και η Λάρυμνα (Οπουντία Λοκρίδα) αναφέρονται από τον Στράβωνα, αλλά και από τον Πausανία, από τον οποίο πληροφορούμαστε για δύο επιπλέον πόλεις της Οπουντίας Λοκρίδας: την Κόρσεια και την Κυρτώνη (Χάρτης 4).

Η αρχαία πόλη της Αλόπης¹⁵⁹ τοποθετείται στην ακτή ανάμεσα στον Κύνο και τον Δαφνούντα, όπως επισημαίνει ο Στράβων¹⁶⁰. Εκεί το 431 π.Χ.¹⁶¹ οι Αθηναίοι κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου νίκησαν τους Λοκρούς, που ήταν με το μέρος των Σπαρτιατών. Η Αλόπη υπήρξε μία από τις πόλεις της Ανατολικής Λοκρίδας που υπέστη σοβαρές καταστροφές από το σεισμό του 426 π.Χ.¹⁶².

Το 1995¹⁶³ αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους της ελληνοιστικής πόλης με πύργο και πύλη (β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.), οικοδομικά λείψανα (5^{ος} αι. π.Χ. - βυζαντινά χρόνια) και τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου, (σε απόσταση 500μ. βορειοανατολικά του αρχαίου τείχους) των ύστερων αρχαϊκών και ελληνοιστικών χρόνων. Η ανασκαφική έρευνα επιβεβαιώνει την άποψη όλων των ερευνητών¹⁶⁴ για την ταύτιση της αρχαίας πόλης με τη σημερινή θέση Μελινδόνι στην Αγία Αικατερίνη Αρκίτσας.

¹⁵⁸ Στράβων, ΙΧ, 4.5.

¹⁵⁹ Toepffer 1894, λ. 1595.

¹⁶⁰ Στράβων, Ι, 3.20.

¹⁶¹ Θουκυδίδης, ΙΙ.26.

¹⁶² Στράβων, ΙΧ, 4.3.

¹⁶³ Δακορώνια 1997^α, σ. 437- 41. Δακορώνια 2002^α, σ. 29 – 34. Ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από την ΙΔ'ΕΠΚΑ στο 155^ο χλμ. Αθηνών-Λαμίας στο πλαίσιο της κατασκευής του νέου αυτοκινητοδρόμου ΠΑΘΕ.

¹⁶⁴ Leake 1835, σ. 176– 77. Pritchett 1982, σ. 148– 49. Nielsen 2004, σ. 666– 67. Philippsen 1951, σ. 337. Fossey 1990, σ. 91. Δακορώνια κ.ά, 2002, σ. 85, υποσημ. 28.

Ο Δαφνούς¹⁶⁵ τοποθετείται από τον Στράβωνα¹⁶⁶ στα σύνορα μεταξύ Οπουντίας και Επικνημίδας Λοκρίδας. Στα χρόνια του¹⁶⁷ η πόλη ήταν κατεστραμμένη, αλλά το λιμάνι της, το οποίο βρισκόταν σε απόσταση ενενήντα περίπου σταδίων από τον Κύνο και εκατόν είκοσι από την Ελάτεια, λειτουργούσε κανονικά. Η πόλη κατείχε στρατηγική θέση λόγω γειννιάσής της με τον Ευβοϊκό Κόλπο. Ο Στράβων προσθέτει ότι η πόλη ήταν κάποτε φωκική και ότι μεταγενέστερα ανήκε στους Οπουντίους Λοκρούς¹⁶⁸. Στα ρωμαϊκά χρόνια η περιοχή ήταν ερειπωμένη και βρισκόταν σε χρήση μόνο το λιμάνι της.

Ίχνη από τα ερείπια της αρχαίας πόλης βρέθηκαν για πρώτη φορά το 1844¹⁶⁹ στα νοτιοανατολικά του σημερινού χωριού Άγιος Κωνσταντίνος. Κατά τα έτη 2005-2007 η αρχαιολογική σκαπάνη¹⁷⁰ αποκάλυψε τμήματα της αρχαίας πόλης και των νεκροταφείων της, στη θέση Ισώματα, στις υπώρειες του λόφου Κνημής, πάνω από τον όρμο του Αγίου Κωνσταντίνου. Το σημαντικότερο κτίσμα είναι το ιερό του Ασκληπείου¹⁷¹. Η αρχαιολογική έρευνα αποδεικνύει ότι τα κτιριακά κατάλοιπα στη θέση Ισώματα Αγ. Κωνσταντίνου ταυτίζονται με το αρχαίο λιμάνι του Δαφνούντα.

Οι Αλές και η Λάρυμνα χαρακτηρίζονται από τον Στράβωνα¹⁷² ως πόλεις βοιωτικές. Οι δύο αυτές πόλεις, στα νοτιότερα σύνορα της Οπουντίας Λοκρίδας, άλλοτε βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των Λοκρών και άλλοτε των Βοιωτών. Οι Αλές¹⁷³ καταστράφηκαν ολοσχερώς το 85 π.Χ. από τον Σύλλα¹⁷⁴. Ο

¹⁶⁵ Rocchi 1997, λ. 316. Philippson 1901, λ. 2148- 49.

¹⁶⁶ Στράβων, ΙΧ, 3.17.

¹⁶⁷ Στράβων, ΙΧ, 4.3.

¹⁶⁸ Οι Φωκείς είχαν καταλάβει αρκετές φορές τον Δαφνούντα, βλ. σ. 49 και 55.

¹⁶⁹ Pritchett 1982, σ. 149-51.

¹⁷⁰ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε υπό την εποπτεία της ΙΔ'ΕΠΚΑ με αφορμή την κατασκευή του αυτοκινητοδρόμου ΠΑΘΕ στο πέταλο του Μαλιακού κόλπου.

¹⁷¹ Το κτίσμα είναι σε χρήση από τον 6^ο αι. π.Χ. έως και τους ελληνοριστικούς χρόνους και αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα και καλύτερα διατηρημένα Ασκληπεία στον ελλαδικό χώρο. Βρέθηκε πλήθος κινητών ευρημάτων, όπως αναθηματικές στήλες, μαρμάρινα αγαλματίδια, χάλκινα ειδώλια, κοσμήματα με τη μορφή φιδιού, ενεπίγραφα όστρακα με το όνομα του θεού, επιγραφές, κ.ά. Παπακωνσταντίνου, 2012.

¹⁷² Στράβων, ΙΧ, 2.13.

¹⁷³ Lohmann 1998, σ. 86. Böhle 1912, λ. 2227-8.

¹⁷⁴ Ο Μιθριδάτης στον πόλεμο εναντίον των Ρωμαίων χρησιμοποίησε το λιμάνι των Αλών για τις αποβάσεις του.

Πλούταρχος¹⁷⁵ αναφέρει ότι μετά την καταστροφή οι κάτοικοι άρχισαν να εγκαθίσταται ξανά στην ερειπωμένη πόλη και στα χρόνια του Πausανία¹⁷⁶ οι Αλές ήταν αξιόλογος οικισμός.

Η αρχαία πόλη, όπως προκύπτει από τις ανασκαφικές έρευνες¹⁷⁷, κατοικήθηκε από τη νεολιθική περίοδο έως και τα ύστερα Βυζαντινά χρόνια. Στην 6^η χιλιετία π.Χ. χρονολογούνται θεμέλια ορθογώνιων κατοικιών¹⁷⁸ με αυλές, κλίβανο και θολωτή οροφή και πιθανότατα οχυρωματικό περίβολο. Έχει ανασκαφεί βωμός και τμήμα του ναού της Αθηνάς Πολιούχου. Ο ναός καταστράφηκε στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. και μετά την καταστροφή του οικοδομήθηκε αμέσως δεύτερος¹⁷⁹. Η ακρόπολη ήταν τειχισμένη¹⁸⁰ και σήμερα διατηρούνται τμήματα που ανήκουν σε δύο διαφορετικές χρονολογικές φάσεις της οχύρωσης. Η παλαιότερη οχύρωση¹⁸¹ είναι του 6^{ου} αι. π.Χ. και η μεταγενέστερη χρονολογείται το 350-330 π.Χ. Το νεκροταφείο της πόλης τοποθετείται στα βόρεια και ανατολικά της ακρόπολης και χρονολογείται από τα μέσα του 6^{ου} αι.π.Χ. έως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

Στη θέση της σύγχρονης κωμόπολης του Αγ.Ιωάννη Θεολόγου Μαλεσίνας, αναγνωρίζονται τα λείψανα της αρχαίας πόλης των Αλών, σύμφωνα με τις επιγραφές¹⁸² που βρέθηκαν εκεί και τα ανασκαφικά δεδομένα.

Σε μικρή απόσταση από τις Αλές και προς τα νότια βρίσκεται η *Λάρυμνα*¹⁸³, σημαντικό λιμάνι της Οπουντίας Λοκρίδας, αλλά και της Βοιωτίας. Σύμφωνα με τον Πausανία η Λάρυμνα υπήρξε κόρη του βασιλιά Κύνου¹⁸⁴. Ο διαχωρισμός της, σε Άνω Λάρυμνα (ορεινή) και σε Κάτω (παραθαλάσσια) είναι

¹⁷⁵ Πλούταρχος, *Σύλλας* 26.

¹⁷⁶ Πausανίας, IX, 24.5.

¹⁷⁷ Coleman et al. 1992, σ. 273 κ.έ. Coleman et al. 1999, σ. 289 κ.έ.

¹⁷⁸ Τα κινητά ευρήματα που βρέθηκαν, οδηγούν στο ότι οι κάτοικοι ασχολούνταν με την οικοτεχνία και εξειδικευμένες παραγωγικές δραστηριότητες.

¹⁷⁹ Goldman 1940, σ. 397-77. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές (Θουκυδίδης, III.89. Διόδωρος, XII.9. Στράβων, I, 3.20) ο δεύτερος κατά σειρά ναός καταστράφηκε από τον σεισμό του 426 π.Χ.

¹⁸⁰ Nielsen 2004, σ. 667 – 68. Katsonopoulou 1990, σ. 30-66.

¹⁸¹ Αποτελείται από μεγάλους πολυγωνικούς λίθους, διαθέτει τουλάχιστον τρεις κυκλικούς πύργους και εμφανίζει ίχνη επιδιόρθωσης.

¹⁸² Nielsen 2004, σ. 667 – 668. Δύο ελληνιστικές επιγραφές χαρακτηρίζουν τις Αλές ως *πόλις*.

¹⁸³ Rocchi 1999, λ. 1157. Geiger 1924, λ.880-81.

¹⁸⁴ Ο Κύνος ήταν γιος του Οπούντα, κατά τον μύθο του Ιαπετού, βλ. σ. 58, σημ.91.

γνωστός από τον Στράβωνα¹⁸⁵. Ο Πausanίας¹⁸⁶ στα χρόνια του αναφέρει ότι υπήρχε μόνο η Κάτω Λάρυμνα με το λιμάνι και ότι αρχικά η πόλη υπήρξε λοκρική και πως στα μετέπειτα χρόνια προσχώρησε με τη θέλησή της στους Βοιωτούς.

Στην Άνω Λάρυμνα διαπιστώθηκε¹⁸⁷ προϊστορική εγκατάσταση. Στη θέση αυτή κατέληγαν τα νερά της μεγάλης καταβόθρας της Λίμνης Κωπαΐδας, που εκβάλλονταν στον Ευβοϊκό Κόλπο¹⁸⁸. Στο λιμάνι της σημερινής Λάρυμνας είναι εμφανές μικρό τμήμα κυκλώπειου πολυγωνικού τείχους¹⁸⁹ ύστερης αρχαϊκής πιθανότατα εποχής, καθώς και καλά διατηρημένα τμήματα του ισοδομικού τείχους και των πύργων του 4^{ου} αι. π.Χ. Διατηρούνται, επίσης, λείψανα λιμενικών εγκαταστάσεων από την οχύρωση της πόλης¹⁹⁰.

Σχετικά με την ταύτιση της αρχαίας πόλης, ο Oldfather¹⁹¹ υποστηρίζει ότι αυτή βρισκόταν στη θέση του σημερινού χωριού Λάρυμνα. Ο Oldfather και η Κατσονοπούλου¹⁹² κρίνουν ότι η Άνω Λάρυμνα πιθανότατα, τοποθετείται στη σημερινή θέση Παζαράκι¹⁹³ και ότι η πόλη πιθανότατα υπαγόταν στους Λοκρούς ή στους Βοιωτούς ανάλογα με τις εκάστοτε συγκυρίες. Έτσι, αρχικά (εποχή του Χαλκού) ίσως ήταν βοιωτική πόλη και με την πτώση της μυκηναϊκής κυριαρχίας του Ορχομενού προσαρτήθηκε στους Λοκρούς (χαρακτηριζόμενη ως μία από τις τελευταίες μυκηναϊκές κατακτήσεις τους). Στα χρόνια της θηβαϊκής ηγεμονίας (αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ) το λιμάνι της (Κάτω Λάρυμνας) προσαρτάται ειρηνικά στη Θήβα, γι' αυτό και στα χρόνια του Στράβωνα και του Πausanία η Λάρυμνα θεωρείται πλέον πόλη βοιωτική. Πολύ πιθανό, όμως, μετά τον θάνατο του Επαμεινώνδα και την πτώση της θηβαϊκής ηγεμονίας η Λάρυμνα καθώς και οι γειτονικές Αλές να προσαρτήθηκαν στους Λοκρούς.

¹⁸⁵ Στράβων, IX, 2.18.

¹⁸⁶ Πausanίας, IX, 23.7.

¹⁸⁷ Ο Θεοχάρης μετά από επιφανειακή έρευνα στην Άνω Λάρυμνα, στον λόφο Παζαράκη, διαπίστωσε προϊστορική εγκατάσταση.

¹⁸⁸ Η εκτροπή της ροής του ποταμού Κηφισού από το εσωτερικό της λίμνης Κωπαΐδας προς τις όχθες και τις καταβόθρες αποτελούσε μέρος του αποξηραντικού προγράμματος των Μυκηναίων. Βλ. Γρυπάρη κ.ά 1999, σ. 8-10.

¹⁸⁹ Nielsen 2004, σ. 668 – 669.

¹⁹⁰ Schäfer 1967, σ. 527-45. Η πόλη οχυρώνεται το 365 π.Χ., όταν την καταλαμβάνει ο Επαμεινώνδας της Θήβας.

¹⁹¹ Oldfather 1908, σ. 470.

¹⁹² Oldfather 1916^a, σ. 32-36. Katsonopoulou 1990, σ.118- 20.

¹⁹³ Στον λόφο που υψώνεται λίγα χλμ. μακριά από το λιμάνι, βλ. υποσημ. 187.

Η *Κόρσεια*¹⁹⁴ μνημονεύεται από τον Πausanία¹⁹⁵ ως πόλη κοντά σε άγρια δασώδη περιοχή. Η θέση της ήταν στρατηγική, καθώς έλεγχε ένα μεγάλο μέρος της πεδιάδας του Οπούντα και βρισκόταν στο σταυροδρόμι μεταξύ Θεσσαλίας από τη μια πλευρά και Βοιωτίας - Αττικής από την άλλη.

Ανασκαφικές έρευνες που διεξήχθησαν στους πρόποδες του λόφου Χιλιαδί κοντά στο σημερινό χωριό Προσκυνά¹⁹⁶, αποκάλυψαν νεκροταφείο, το οποίο λειτούργησε συνεχώς από το β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. έως και τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Στην κορυφή του λόφου Χιλιαδί¹⁹⁷ διατηρούνται τμήματα οχύρωσης και αρχαίου κτίσματος των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα επιφανειακά όστρακα από την περιοχή χρονολογούνται στα ελληνιστικά και βυζαντινά χρόνια. Ίχνη οχύρωσης διατηρούνται και στον γειτονικό λόφο Παλαίκαστρο. Τα επιφανειακά όστρακα που είναι διάσπαρτα στην περιοχή χρονολογούνται από τα γεωμετρικά έως και τα κλασικά χρόνια.

Για την ταύτιση της αρχαίας πόλης, οι μελετητές¹⁹⁸ προτείνουν δύο πιθανές θέσεις της περιοχής κοντά στο σημερινό χωριό Προσκυνά: α) το Παλαίκαστρο, δηλαδή τον λόφο δυτικά του χωριού Προσκυνά και β) τον λόφο Χιλιαδί (ή Χιλιαδού) σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του Παλαίκαστρου. Διατυπώνουν τη γνώμη ότι οι παραπάνω θέσεις είναι τόσο κοντινές, με κοινή καλλιεργήσιμη γη, ώστε η μία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πρώιμη κατοίκηση και η δεύτερη ως μεταγενέστερη του ίδιου οικισμού. Η κατοίκηση στη θέση Παλαίκαστρο θα μπορούσε να τοποθετεί χρονικά από τα γεωμετρικά έως και τα κλασικά χρόνια, ενώ στη θέση Χιλιαδί από τα κλασικά χρόνια και μετά. Οι μελετητές υποστηρίζουν ότι η αιτία αυτής της μετακίνησης ίσως ήταν ο σεισμός του 426 π.Χ. και μια πιθανή ολική καταστροφή της πρώτης πόλης.

¹⁹⁴ Oldfather 1922, λ. 1438-39.

¹⁹⁵ Πausanίας, IX, 24.5.

¹⁹⁶ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από την ΙΔ'ΕΠΚΑ με αφορμή την κατασκευή του αυτοκινητοδρόμου ΠΑΘΕ στην περιοχή της τέως Κοινότητας Προσκυνά: Δακωρώνια 1999, σ. 372-77. Δακωρώνια 2002^α, σ. 11 – 24.

¹⁹⁷ Δακωρώνια 1978, σ. 141. Δακωρώνια 2002^α, σ. 15 – 17.

¹⁹⁸ Oldfather 1916, σ. 165-67. Katsonopoulou 1990, σ. 86-99.

Η *Κυρτώνη*¹⁹⁹ τοποθετείται νότια της Κόρσειας και μόνον ο Πausanίας²⁰⁰ μιλά γι αυτήν. Σύμφωνα με την περιγραφή του, βρίσκεται σε ύψωμα και έχει κοντά της πηγή κρύου νερού που πηγάζει από τον βράχο. Στη θέση Παληοχώρι νοτιοανατολικά της σημερινής κωμόπολης Μαρτίνο ανακαλύφθηκαν²⁰¹ σπαράγματα αρχαίων οικοδομικών λειψάνων, δυσδιάγνωστου κτιρίου και κινητά ευρήματα, μεταξύ των οποίων χάλκινα νομίσματα που χρονολογούνται από τον 3^ο αι. π.Χ. έως και το 570 μ.Χ. Σε μικρή απόσταση, στα ανατολικά αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου.

Ο Oldfather²⁰² προτείνει την ταύτιση της αρχαίας πόλης με τη θέση στο σημερινό χωριό Κυρτώνη (πρώην Κολάκα), που βρίσκεται επάνω σε ύψωμα (1.080μ.) του Όρους Χλωμού. Η Κατσονοπούλου²⁰³ ισχυρίζεται ότι η αρχαία πόλη ταυτίζεται με τη θέση Παληοχώρι στην περιοχή Μοναχού του Μαρτίνου²⁰⁴.

Ο Girard²⁰⁵ το 1881 αναφέρει για πρώτη φορά την ύπαρξη αρχαίων οικοδομικών λειψάνων και επιφανειακών οστράκων (που χρονολογούνται από τη νεολιθική έως και τη γεωμετρική εποχή) στη χερσόνησο Μήτρου²⁰⁶, μπροστά από την παραλία της Τραγάνας. Το 1914 ο Oldfather²⁰⁷ προσπάθησε ανεπιτυχώς να τα δει. Τα κτιριακά κατάλοιπα εντοπίστηκαν ξανά το 1988-89, μετά από επιφανειακή²⁰⁸ έρευνα στην περιοχή.

Η πρώτη συστηματική ανασκαφική έρευνα στον χώρο διενεργήθηκε το 2004²⁰⁹ και συνεχίζεται έως τις μέρες μας. Η αρχαιολογική έρευνα απέδειξε ότι η αρχική χρήση του χώρου ξεκινά από την τελική νεολιθική εποχή και διακόπτεται

¹⁹⁹ Funke 1999, λ. 1020. Oldfather 1924, λ. 205.

²⁰⁰ Πausanίας, IX, 24.5.

²⁰¹ Δακορώνια 1985, σ. 174- 75.

²⁰² Oldfather 1916, σ. 160- 64.

²⁰³ Katsonopoulou 1990, σ. 67-68, 116.

²⁰⁴ Ο Oldfather ταυτίζει τη θέση Παληοχώρι Μαρτίνου με μία άλλη αρχαία πόλη, τη Βουλημιταία. Oldfather 1916, σ. 160- 64.

²⁰⁵ Girard 1881, σ. 39.

²⁰⁶ Η νησίδα Μήτρου έχει έκταση 36 στρεμμάτων και βρίσκεται στον Βόρειο Ευβοϊκό κόλπο.

²⁰⁷ Oldfather 1926, λ. 1137: Υποστηρίζει ότι αυτά καλύφθηκαν από τα νερά της θάλασσας μετά το βύθισμα που υπέστη η περιοχή από τον σεισμό του 1894.

²⁰⁸ Από την ομάδα Cornell Halai East Lokris Project του Πανεπιστημίου Cornell υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Coleman.

²⁰⁹ Πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία της ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με την Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Ζάχου - Moortel 2001 - 2004, σ.398 - 402. Moortel - Ζάχου 2003- 2004, σ. 39 - 48. Ζάχου - Moortel 2012.

στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Αποκαλύφθηκε ο οικισμός της Ύστερης Πρωτοελλαδικής II εποχής²¹⁰ και της Μέσης εποχής του Χαλκού²¹¹. Στις αρχές της Ύστερης εποχής του Χαλκού τμήμα του οικισμού χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο, ενώ στην Υστεροελλαδική περίοδο ο οικισμός οργανώνεται και πάλι. Η ανασκαφική έρευνα που είναι σε εξέλιξη θα προσθέσει νέα στοιχεία σχετικά με την ιστορία του τόπου.

²¹⁰Βρέθηκαν κτίρια ορθογώνιας κάτοψης που η πρακτική στέγασής τους δείχνει ότι οι κάτοικοι συμμετείχαν ενεργά στα δίκτυα ανταλλαγής.

²¹¹Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ξύλινο αποτύπωμα μιας βάρκας (1900π.Χ.), τα στοιχεία της οποίας παρέχουν πληροφορίες για την τεχνολογία της πρώιμης ναυπηγικής στην Ελλάδα.

Β´
ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑΣ ΛΙΒΑΝΑΤΩΝ

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ, ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ.

Η έκταση που καταλαμβάνει το νεκροταφείο²¹² της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών είναι 85μ. Χ 65μ. περίπου. Είναι μία επιμήκης έκταση, που το έδαφος της παρουσιάζει κλίση (στις παρυφές της πλαγιάς του βουνού) και βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με αγροτικό δρόμο πλάτους 3,50μ. Ο αγρός Καραϊσκού, στον οποίο βρέθηκε το νεκροταφείο (*Χάρτης 6, αρ.5*), τοποθετείται στα βόρεια του αγροτικού δρόμου και σε μικρή σχετικά απόσταση από τη σημερινή κωμόπολη των Λιβανατών (2 περίπου χλμ.) και από τη θάλασσα (3,5 περίπου χλμ.).

Το επιφανειακό στρώμα αποτελούνταν από χώμα και σε ορισμένα σημεία παρουσίαζε διατάραξη, λόγω της βαθιάς άροσης. Βαθύτερα ακολουθούσε ο μαλακός κοκκινωπός βράχος, χαρακτηριστικό γνώρισμα της σύστασης του εδάφους της περιοχής. Οι τάφοι βρέθηκαν σε μεγάλο σχετικά βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, που κυμαίνεται από 1,40μ. έως 2.00μ. περίπου, με μέγιστο βάθος 2,20μ. (στον ΠΘ.ΧV).

Όλοι οι τάφοι (ογδόντα συνολικά) ήταν κατανεμημένοι σε τρεις συστάδες: την α΄ στα βόρεια με υστεροαρχαίκοις τάφους, τη β΄ στο κεντρικό τμήμα του νεκροταφείου με κλασικούς και ελληνιστικούς και την γ΄ στα νότια με ελληνιστικούς τάφους. Η ανάπτυξη του νεκροταφείου σε τρεις συστάδες πραγματοποιείται κατά το μήκος τους, δηλαδή σε οριζόντια συνεχόμενη διάταξη και σε ένα επίπεδο (*Σχέδιο 2, σ. 302*).

²¹²Η ΙΔ'ΕΠΚΑ, μετά από αυτοψία για παράνομη άροση με υνί που αποκάλυψε τμήματα πύλων, πραγματοποίησε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή το 1981 (26 -30.10.81) με επιβλέπουσα αρχαιολόγο την Άρτεμη Ωνάσογλου. Ακολούθησε συστηματική ανασκαφική έρευνα του νεκροταφείου το 1982 (7.7 – 29.9.82) για την πληρέστερη έρευνά του. Ανοίχθηκαν ανασκαφικά τετράγωνα στον αγρό πλευράς 4μ. και μεταξύ τους είχε αφηθεί άσκαφη ζώνη (μάρτυρας - διάδρομος) πλάτους 1μ. Το 1982 η Ωνάσογλου ολοκλήρωσε την ανασκαφική έρευνα, αφού βεβαιώθηκε ότι αποκάλυψε το σύνολο των τάφων του νεκροταφείου. Ανασκαφικά ημερολόγια: ΧΙΙΙ, σ. 67 και ΧVΙΙ, σ. 75.

Η α΄ συστάδα (η βόρεια) του νεκροταφείου με τους παλαιότερους χρονικά τάφους (από το τέλος του 6^{ου} έως και το α΄- β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.) αποτελείται από πέντε ταφές σε πίθους (ΠΘ.LXI, LXII, LXIII, LXIV και LXV) εκ των οποίων η μία είναι συλημένη από παλιά (ΠΘ.LXII) και κατεστραμμένη κατά το μεγαλύτερο τμήμα της. Η β΄ συστάδα (η κεντρική) αποτελείται από εξήντα ένα τάφους, από τους οποίους οι σαράντα ένας είναι κλασικοί (από το α΄ - β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.) και οι υπόλοιποι είκοσι είναι ελληνιστικοί (από τέλος του 4^{ου} – αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. έως το α΄ -β΄ τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.). Οι κλασικοί τάφοι βρίσκονται στο δυτικό τμήμα της συστάδας και οι ελληνιστικοί στο ανατολικό. Από τους εξήντα ένα τάφους της β΄ συστάδας οι δέκα τέσσερις είναι εγχυτρισμοί (μέσα σε μικρότερα αγγεία) και από αυτούς οι δώδεκα (E.3-14) χρονολογούνται στα κλασικά χρόνια και οι δύο (E.1-2) στα ελληνιστικά. Οι υπόλοιποι σαράντα επτά είναι ενταφιασμοί σε πίθους, εκ των οποίων οι είκοσι εννέα είναι κλασικοί (ΠΘ.XXXVI-LI, XV-XVII, XXI-XXIX) και οι δέκα οκτώ ελληνιστικοί (ΠΘ.I-IV, VIII-XIV, XVIII-XIX, XXX, XXXII-XXXV). Η γ΄ συστάδα (η νότια) του νεκροταφείου αποτελείται από δέκα τέσσερις τάφους, εκ των οποίων οι δέκα τρεις είναι ταφές σε πίθους (ΠΘ.V-VII, XXXI, LII-LX), ενώ μία είναι καύση (ΠΥΡΑ II). Όλοι οι τάφοι της γ΄ συστάδας ανήκουν στα ελληνιστικά χρόνια (από το α΄- β΄ περίπου τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. έως και τα μέσα με τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ.).

Από τη χρονολόγηση των τάφων προκύπτει μια συνεχής και αδιάκοπη χρήση του νεκροταφείου, η οποία μάς επιτρέπει να καθορίσουμε το πέρασμα του χρόνου από τάφο σε τάφο μέσα από μια οριζόντια στρωματογραφία. Η διάταξη των τάφων της κλασικής εποχής ήταν ιδιαίτερα πυκνή σε σχέση με εκείνη των ελληνιστικών και αρχαϊκών χρόνων, που ήταν αραιότερη. Ο παλαιότερος τάφος των υστεροαρχαϊκών χρόνων της α΄ συστάδας (ΠΘ.LXV, προς το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ) βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του αγρού σε πολύ μικρή απόσταση από ένα τμήμα τοίχου²¹³. Οι υπόλοιποι υστεροαρχαϊκοί τάφοι εκτείνονται στα ανατολικά του και τοποθετούνται σχεδόν στη σειρά, σχηματίζοντας μια νοητή ελαφρώς καμπύλη γραμμή. Οι πρώτες χρονικά ταφές των κλασικών χρόνων του δυτικού τμήματος της β΄ συστάδας (α΄- β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.) βρίσκονται σε μικρή

²¹³ Βλ. σ. 87.

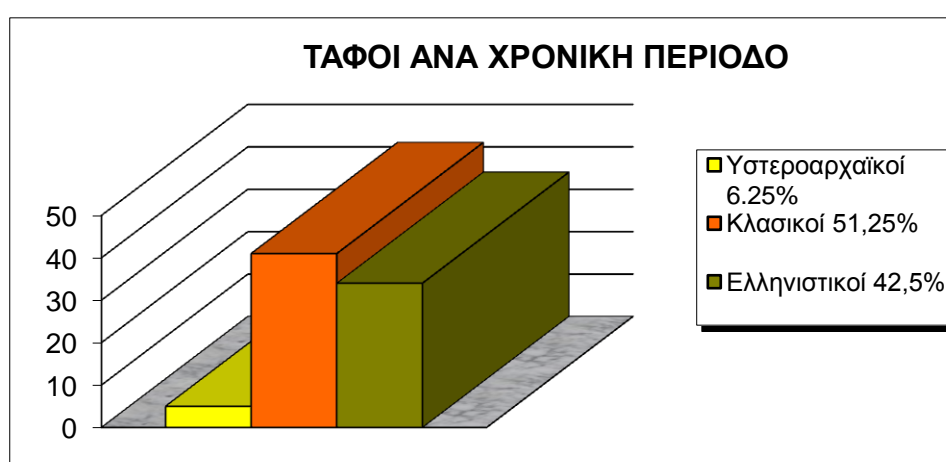
σχετικά απόσταση (7μ. περίπου) στα νότια της α΄ συστάδας. Ένας μικρός πυρήνας σχηματίζεται από τη μικρή ομάδα των κλασικών αυτών τάφων, ο οποίος διευρύνεται συνεχώς, καθώς οι μεταγενέστεροι κάθε φορά τάφοι τοποθετούνται πολύ κοντά στην περιφέρειά του (ο ένας δίπλα στον άλλον). Αυτοί εκτείνονται κυρίως προς τα νότια και φτάνουν χρονικά έως και το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. Αντίθετα, στο ανατολικό τμήμα της ίδιας συστάδας οι ταφικοί πίθοι των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων (τέλους του 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.) βρίσκονται δίπλα και στα ανατολικά των κλασικών τάφων. Αυτοί επεκτείνονται κατά μήκος προς τα ανατολικά σε αραιή σχετικά διάταξη και φτάνουν χρονικά έως και το α΄ με β΄ τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. Οι τάφοι των ελληνοιστικών χρόνων της γ΄ συστάδας αποκαλύπτονται σε μεγάλη σχετικά απόσταση (20μ. περίπου) στα νοτιοδυτικά των κλασικών τάφων της β΄ συστάδας. Σχηματίζεται και πάλι ένας κεντρικός πυρήνας γύρω από τον οποίο τοποθετούνται οι μεταγενέστεροι κάθε φορά ελληνοιστικοί τάφοι, αλλά σε αραιότερη διάταξη τώρα σε σχέση με τους τάφους των κλασικών χρόνων.

Οι εγχυτρισμοί (ενταφιασμοί μέσα σε μικρά αγγεία) των παιδιών στο νεκροταφείο ανακαλύφθηκαν στην ίδια περιοχή με τους πίθους των ενηλίκων. Προφανώς, τα μικρά παιδιά θάβονταν στον ίδιο χώρο με τους ενήλικες, όπως συνέβαινε και σε όλα σχεδόν τα νεκροταφεία²¹⁴. Στα κλασικά χρόνια τα μικρά ταφικά αγγεία είναι συγκεντρωμένα όλα μαζί στο ανατολικό τμήμα της β΄ συστάδας, ανάμεσα στους ενήλικες της ίδιας εποχής. Ορισμένα από αυτά βρέθηκαν πολύ κοντά, το ένα δίπλα στο άλλο, δημιουργώντας μικρές ομάδες, όπως: ο E.12 με τον 13, ο E.10 με τον 11, ο E.5 με τους 6, 7, 9 και ο E.3 με τον 4. Διαπιστώθηκε ότι δύο από τους παραπάνω εγχυτρισμούς παιδιών μέσα σε μικρά αγγεία εφάπτονται με ταφικούς πίθους ενηλίκων: ο E.10 με τον ΠΘ.XLVIII που χρονολογούνται την ίδια χρονική περίοδο (β΄ -γ΄ τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.) και ο E.3 με τον ΠΘ.IX που απέχουν χρονικά έναν περίπου αιώνα (τέλος 5^{ου} - πρώιμος 4^{ος} αι. π.Χ. ο E.3 και τέλος 4^{ου}- αρχές 3^{ου} αι.π.Χ. ο ΠΘ.IX). Ίσως, η πολύ κοντινή θέση τους να αποδεικνύει ενταφιασμό συγγενικών προσώπων σε γειτονικούς τάφους. Άλλωστε, κατά την κλασική περίοδο επικρατούσε η συνήθεια της ταφής των

²¹⁴ Μυλωνάς 1975, σ. 271, 280. Σκαρλατίδου 2010, σ. 349.

παιδιών με τις οικογένειές τους. Στην Κόρινθο οι παιδικόι τάφοι ήταν τοποθετημένοι κατά ομάδες κοντά στα ευρύτερα οικογενειακά συμπλέγματα²¹⁵. Οι δύο εγχυτρισμοί παιδιών των ελληνοιστικών χρόνων του ανατολικού τμήματος της ίδιας (β΄) συστάδας του νεκροταφείου βρίσκονται και αυτοί μεταξύ των πύθων των ενηλίκων, αλλά σε μακρινή σχετικά απόσταση μεταξύ τους (5,5μ.). Στην γ΄ συστάδα των ελληνοιστικών τάφων στο νοτιότερο τμήμα του αγρού δεν υπάρχουν εγχυτρισμοί με ταφές παιδιών.

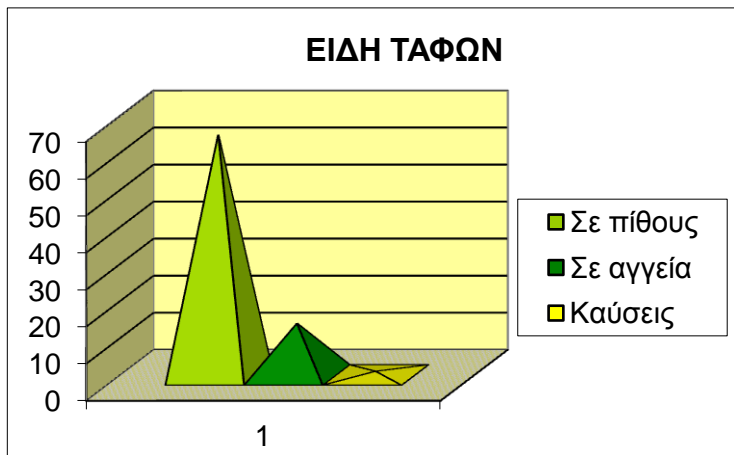
Στο γράφημα δίνονται τα ποσοστά των τάφων του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς ανά χρονική περίοδο:

Η κατανομή των τάφων ανά είδος (ποσοτική και ποσοστιαία) περιγράφεται αναλυτικά στον πίνακα:

Είδη τάφων	Αριθμός τάφων	Ποσοστό %
Σε πύθους	65	81,25%
Εγχυτρισμοί (σε αμφορείς, πρόχους, πιθοειδή αγγεία)	14	17,5%
Καύσεις	1	1,25%
Σύνολο	85	100%

²¹⁵ *Corinth XII*, σ. 68.

Οι ταφικοί πίθοι.

Οι ταφικοί πίθοι²¹⁶ της α΄ συστάδας των υστεροαρχαϊκών χρόνων είναι επιμήκεις (με ραδινό σώμα), οξυπύθμενοι, με κομβιόσχημη βάση, αλλά με συμπαγή και επίπεδη την κάτω επιφάνεια, στόμιο σχετικά μικρό, εξέχον χείλος και λαιμό σχετικά ψηλό που ξεχωρίζει από το σώμα (έως και 0,019μ. στον ΠΘ.LXV). Ο πίθος ΠΘ.LXI διατηρείται κατά το ήμισυ (με σωζόμενο ύψος 1,45μ.), ενώ οι υπόλοιποι τρεις (ΠΘ.LXIII, LXIV και LXV) βρίσκονται σε καλή κατάσταση διατήρησης. Το ύψος τους κυμαίνεται από 1,30 έως 1,50μ., το πλάτος τους στα 0,90μ. και η διάμετρος του στόμιού τους είναι περίπου 0,30μ., εκτός από του ΠΘ.LXIII που είναι 0,50μ. Ο πίθος ΠΘ.LXIII είναι οξυπύθμενος, αλλά χωρίς λαιμό και με ευρύτερο στόμιο σε σχέση με τους άλλους υστεροαρχαϊκούς πίθους. Το σχήμα τους, ίσως, έχει την καταγωγή του στην υστερογεωμετρική περίοδο²¹⁷.

Οι πίθοι των κλασικών χρόνων του δυτικού τμήματος της β΄ συστάδας εξακολουθούν να είναι επιμήκεις, αλλά με αρκετά μειωμένο μήκος σε σχέση με τους προγενέστερους τους, οξυπύθμενοι, με εξέχον χείλος, αλλά χωρίς λαιμό. Το σωζόμενο ύψος τους κυμαίνεται από 0,87 έως 1,28μ. και η διάμετρος τους από 0,70 έως 1,08μ. Το στόμιό τους είναι ευρύτερο σε σχέση με τους

²¹⁶ Οι ταφικοί πίθοι μετά το πέρας της ανασκαφής παρέμειναν στο χώρο, όπου και καλύφθηκαν με επιχώσεις, εκτός από ένα – δύο που μεταφέρθηκαν στις αποθήκες της ΙΔ' ΕΠΚΑ.

²¹⁷ Agora VIII, σ. 56, πίν.12, αρ.220.

υστεροαρχαϊκούς και φτάνει τα 0,45 με 0,50μ. περίπου. Είναι όλοι οξυπύθμενοι, με κομβιόσχημη βάση, εκτός από δύο: τον ΠΘ.XLV που έχει δακτυλιόσχημη βάση και τον ΠΘ.XXXVII επίπεδη, διαμέτρου 0,14μ.

Οι πίθοι των ελληνοιστικών χρόνων τόσο του ανατολικού τμήματος της β΄ συστάδας όσο και της γ΄ συστάδας είναι και αυτοί οξυπύθμενοι με συμπαγή κυλινδρική βάση, που σε ορισμένες περιπτώσεις (όπως ΠΘ.X, XI, XVIII) παρουσιάζει μικρή κυκλική βάθυνση στην κάτω επιφάνεια, με εξέχον χείλος και χωρίς λαιμό. Είναι αρκετά ψηλοί σε σχέση με τους κλασικούς, με σωζόμενο ύψος από 0,65 έως και 1,50μ. (ο ΠΘ.LIX) και σφαιρικοί, με σωζόμενη διάμετρο που ξεκινά από 0,56μ. και φτάνει τα 1,18μ. Το στόμιό τους είναι ελαφρώς πιο ευρύ από εκείνο των κλασικών πίθων και κυμαίνεται από 0,45 έως 0,55μ. περίπου. Ο ΠΘ.XVIII με χείλος αρκετά πλατύ (0,115μ.) έχει ωειδές σώμα μήκους 1,35μ.

Ο πηλός των πίθων είναι ρόδινος και επιχρισμένος με κίτρινο αλείφωμα. Όλοι οι ταφικοί πίθοι είναι ακόσμητοι εκτός από τον κλασικό πίθο ΠΘ.XXXVII που κοσμεύεται στην εξωτερική του επιφάνεια με πλαστικές παράλληλες ταινίες²¹⁸. Ο ελληνοιστικός πίθος ΠΘ.I φέρει σε τμήμα του χείλους του εγχάρακτη επιγραφή ΔΠΑ²¹⁹.

Οι περισσότεροι πίθοι, κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας, διατηρούνταν αποσπασματικά. Τέσσερις ήταν κατεστραμμένοι και συγκολλημένοι από την αρχαιότητα στο σώμα: οι δύο από αυτούς (ΠΘ.XXIII και LV) με μολύβδινους συνδέσμους και οι άλλοι δύο (ΠΘ.LVI και LVIII) με χάλκινους. Επίσης, ένας ακόμη πίθος, ο ΠΘ.XXVIII έφερε επιδιορθώσεις με μολύβδινους συνδέσμους στην καλυπτήρια κεραμίδα στέγης που κάλυπτε το στόμιό του²²⁰.

²¹⁸ *Agora* XII, σ. 193 -194. Σκαρλατίδου 2010, σ. 324: ταφικός πίθος κοσμεύεται στο σώμα με πλατιές ταινίες που γεμίζονται με εμπίεστο ζιγκ – ζαγκ θέμα. Γιαννοπούλου 2011, σ. 689: στα δείγματα των αποθηκευτικών αγγείων η διακόσμηση είναι σπάνια και όπου υπάρχει είναι εγχάρακτη και επίθετη.

²¹⁹ Πιθανότατα σχετίζεται με τα αρχικά του ονόματος του κατασκευαστή του ή του ιδιοκτήτη, βλ. Γιαννοπούλου 2011, σ. 686 -688 και 694. Αδάμ – Βελένη κ.ά. 2003, σ. 169: από τον πιθεώνα στην περιοχή των αρχαίων Λειβήθρων (θέση Κομπολόι) βρέθηκαν οξυπύθμενοι πίθοι με ενεπίγραφο χείλος (4^ο – 3^ο αι. π.Χ.) που σχετίζονταν με το περιεχόμενο. Johnston 2006.

²²⁰ Επίσης, στην Αστυπάλεια βρέθηκε θραύσμα πίθου που έφερε μολύβδινους συνδέσμους και το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως καλυπτήρια ταφικού αγγείου, βλ. σ. 268.

Οι τέσσερις από τους εξήντα πέντε πίθους με ταφές ενηλίκων που ήταν επισκευασμένοι από την αρχαιότητα δείχνουν ότι βρίσκονταν σε δεύτερη χρήση. Ο ένας από αυτούς ήταν κλασικής εποχής (ΠΘ.ΧΧΙΙΙ) και οι υπόλοιποι τρεις ελληνοιστικής (ΠΘ.LV, LVI και LVIII). Γενικότερα, η πρώτη χρήση των πίθων είναι χρηστική στις οικίες για τη φύλαξη των υγρών και στερεών προϊόντων και συχνά η δεύτερη είναι ταφική. Κατά τα κλασικά και ελληνοιστικά χρόνια συνηθιζόταν η επιδιόρθωση των οικιακών πίθων²²¹ με μολύβδινους συνδέσμους και αυτό αποδεικνύει την αξία τους, αλλά και τη δυσκολία στην απόκτησή τους. Η δεύτερη χρήση επιδιορθωμένων πίθων δεν είναι άγνωστη πρακτική στον ελλαδικό χώρο²²² και ίσως σχετίζεται με την οικονομική αδυναμία. Η ταφική χρήση των επιδιορθωμένων πίθων μπορεί να φανερώνει την οικονομική αδυναμία των συγγενών των νεκρών για την απόκτηση νέων, αλλά ταυτόχρονα η επισκευή τους, ίσως, αποτελεί δείγμα φροντίδας προς τον νεκρό.

Οι ταφικοί πίθοι που χρησιμοποιήθηκαν στις ταφές των ενηλίκων και των εφήβων του νεκροταφείου, προέρχονται από τοπικό εργαστήριο, που πιθανότατα τους παρήγαγε σε μεγάλες ποσότητες και για ταφική χρήση. Σε σύγκριση με τους ταφικούς πίθους που χρησιμοποιήθηκαν σε γειτονικά νεκροταφεία της Οπουντίας Λοκρίδας²²³ διαπιστώνεται ότι οι πίθοι φέρουν τα ίδια χαρακτηριστικά: είναι μετρίου μεγέθους, με ωοειδές σώμα, οξυπύθμενοι, με συμπαγή κυλινδρική απόφυση στη βάση. Η μεγάλη διάδοση των πίθων αυτών στα γειτονικά νεκροταφεία ενισχύει την άποψη να προορίζονταν μόνο για ταφική χρήση και να παράγονταν από κάποιο τοπικό εργαστήριο. Η παραγωγή κατεξοχήν ταφικών πίθων στην περιοχή επιβεβαιώνεται με τους γεωμετρικούς πίθους του

²²¹ Γιαννοπούλου 2011, σ. 694.

²²² Επιδιορθωμένοι ταφικοί πίθοι βρέθηκαν στη Θήβα, στην Ηλεία, βλ. *Το έθιμο στην υπόλοιπη Ελλάδα*. Αδάμ – Βελένη κ.ά. 2003, σ. 68: πίθοι με μολύβδινους συνδέσμους για την αποθήκευση του οίνου.

²²³ Στις Αλές (Πάντος 1989, σ. 182 - 83, Goldman – Jones 1942, σ. 368 - 369), στην Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου (Δακορώνια 1979, σ. 190 και 1980, σ. 246, Πάντος 1981, σ. 221), στα Ρούστιανα (Δακορώνια 1980, σ. 252), στις Κοκκινόφυτες (Δακορώνια 1980, σ. 244 -45 και 1986 σ. 69), στον αγροτικό δρόμο Ι.Ν.Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Δακορώνια 1980, σ. 245- 46), στη Χιλαδί (Λαμπροπούλου 1981, σ. 220), στον αγρό Γεωργιάδη στην Παλιοκάστρα Λιβανατών (Δακορώνια 1993, σ.207 -08), λόφος Χιλαδί Προσκυνά (Παπακωνσταντίνου 1983, σ. 158)

νεκροταφείου της Τραγάνας²²⁴. Η παραγωγή πίθων μόνο για ταφική χρήση δεν είναι άγνωστο φαινόμενο στο αρχαίο ελληνικό κόσμο²²⁵. Ο τύπος των ταφικών πίθων του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς μοιάζει αρκετά με εκείνο των ταφικών πίθων του γεωμετρικού νεκροταφείου της Τραγάνας²²⁶, αν και το σώμα τους είναι σφαιρικότερο (λόγω της εξέλιξής τους με το πέρασμα των χρόνων).

Από την εξέταση του τρόπου ταφής στο νεκροταφείο προκύπτει ότι όλοι οι πίθοι είναι τοποθετημένοι πλάγια, μέσα σε μια μικρή κοιλότητα του εδάφους (φυσική ή τεχνητή), απαραίτητη για τη στήριξή τους. Για την τοποθέτηση του νεκρού στο εσωτερικό των πίθων έκοβαν ένα κομμάτι από την κοιλιά του ταφικού πίθου και το επανατοποθετούσαν, αφού ολοκληρωνόταν η ταφή. Σε μία περίπτωση, στον ΠΘ.ΧΧΙV, παρατηρείται ελλειψοειδούς σχήματος εγχάραξη σε τμήμα του σώματος του πίθου και στο κάλυμμα αυτού του ανοίγματος για τη διευκόλυνση, προφανώς, του ενταφιασμού (ώστε να αφαιρείται και να επανατοποθετείται εύκολα το κάλυμμα). Στον πίθο ΠΘ.ΧΧΧΙΙ διαπιστώθηκε ότι το άνοιγμα αυτό του σώματος δεν καλύφθηκε από το ίδιο κομμάτι που αφαιρέθηκε, αλλά από δισκοειδή πήλινη πλάκα (καλυπτήρια στέγης), η οποία έφερε μικρή οπή στο κέντρο της. Γενικότερα, η διαδικασία αυτή κρινόταν, προφανώς, απαραίτητη στις περιπτώσεις που ο νεκρός δεν χωρούσε από το στενό στόμιο των πίθων.

Το στόμιο των ταφικών πίθων έφραζε κατά κανόνα μία επίπεδη κεραμίδα στέγης (στρωτήρας) κορινθιακού τύπου. Το πάχος των κεραμίδων είναι 0,04-0,06μ. και το σωζόμενο μήκος τους ξεκινά από 0,46 –0,50μ. και φτάνει τα 1,25μ. στον ΠΘ.ΧΧΧVΙΙΙ. Η κεραμίδα του προαναφερόμενου τάφου έχει το μεγαλύτερο πλάτος, 1,10μ. Ο ΠΘ.ΧVΙΙ, κατ' εξαίρεση είναι καλυμμένος στο στόμιό του με δύο κεραμίδες στέγης (στρωτήρες), αντί μίας. Σε ορισμένους, όμως, ταφικούς πίθους το στόμιο έκλειναν πήλινοι δίσκοι με οπή στο κέντρο, διαμέτρου περίπου 0,10μ.,

²²⁴ Ωνάσογλου 1981, σ. 6: οι ταφικοί πίθοι του νεκροταφείου της Τραγάνας αποτελούσαν μια γνωστή κατηγορία πίθων της γεωμετρικής εποχής που προορίζονταν μόνο για ταφική χρήση και προέρχονταν από τοπικό εργαστήριο.

²²⁵ Οι ταφικοί πίθοι από την Αχαΐα (πίθοι της Γ εποχής), μεγαλύτεροι σε μέγεθος από τους πίθους της Ανατολικής Λοκρίδας, προορίζονταν μόνο για ταφική χρήση: Γκαδόλου 2008, σ. 197.

²²⁶ Ωνάσογλου 1981, σ. 6 και υποσ. 11: Οι ταφικοί πίθοι της Τραγάνας μοιάζουν με τους πίθους από την Ελευσίνα και το Άργος.

όπως στους: ΠΘ.ΧΙ, ΧΙΙ, ΧΙΥ, ΧΧΧΙΙΙ και LVII. Σε ελάχιστους πίθους κάλυπταν το στόμιο απλές σχιστόπλακες ή απλοί πλακοειδείς λίθοι, όπως στον ΠΘ.ΧΧΧΙΙ πωρόλιθος, στον ΠΘ.ΧΧΧ πωρόλιθος και τμήμα πήλινης κεραμίδας, στον ΠΘ.ΧLVII ασβεστολιθική πλάκα, στον ΠΘ.L πλακοειδής λίθος και στον ΠΘ.LV λεπτή πλάκα και επάνω ακανόνιστου σχήματος λίθος. Εν κατακλείδι, οι πίθοι των υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων κάλυπταν ως επί το πλείστον το στόμιό τους με πήλινες κεραμίδες, ενώ των ελληνιστικών κυρίως με πήλινους δίσκους που έφεραν οπή στο κέντρο.

Τα αγγεία των εγχυτρισμών.

Τα αγγεία των εγχυτρισμών, από τους δέκα τέσσερις συνολικά εγχυτρισμούς του νεκροταφείου, είναι δέκα (E.3-8 και 10-13) οξυπύθμενοι αμφορείς, δύο (E.1-2) άβαφες πρόχοι και ένα (E.9) μικρό πιθοειδές άβαφο αγγείο. Το ταφικό αγγείο του εγχυτρισμού E.14 βρέθηκε εντελώς κατεστραμμένο. Τα περισσότερα ταφικά αγγεία βρίσκονταν σε κακή κατάσταση διατήρησης, λόγω της άρωσης στον αγρό. Το αγγείο του E.11 ήταν, προφανώς, σπασμένο από την αρχαιότητα.

Οι οξυπύθμενοι αμφορείς²²⁷, που απαντώνται με μεγαλύτερη συχνότητα, είναι μεγάλοι σχετικά μεγέθους, με ύψος που κυμαίνεται από 0,58 έως και 0,70μ., με μέγιστο 0,80 στον E.3 και σωζόμενη διάμετρο 0,40- 0,47μ. Έχουν ψηλό λαιμό, χείλος προεξέχον και κομβιόσχημη βάση. Ανήκουν, πιθανότατα, στον ίδιο τύπο και είναι κατά πολύ όμοιοι μεταξύ τους. Κατ' εξαίρεση ο E.13 έχει δακτυλιόσχημη βάση, διαμέτρου 0,08μ. και ο αμφορέας του E.5 έχει στρογγυλεμένους ώμους. Από το πιθοειδές αγγείο του E.9, που καταστράφηκε από το μηχάνημα, διατηρούνται τμήματα με δύο μαστοειδείς αποφύσεις, ενώ το στόμιο του αγγείου ήταν, μάλλον, ευρύ και με υπερυψωμένο περιχέλιωμα. Από

²²⁷ Οξυπύθμενος αμφορέας μικρότερων διαστάσεων και μελαμβαφής: *Agora XII*, σ. 339, πίν. 62, αρ.1483 (425 - 400 π.Χ. περίπου).

τις άβαφες πρόχους, οι οποίες βρέθηκαν κατεστραμμένες, έχουμε ελάχιστα στοιχεία: γνωρίζουμε ότι η πρόχους του E.2 εμφανίζει κιτρινοπράσινο πηλό.

Τα ταφικά αυτά αγγεία τοποθετούνταν σε μικρούς λάκκους πλαγιασμένα, όπως και οι πίθοι. Το στόμιό τους έφραζαν, προφανώς, κεραμίδες στέγης (όπως, E.11-13) ή πήλινες επίπεδες πλάκες (όπως, E.4). Δεν έχουμε περισσότερα στοιχεία για το αν ανοιγόταν τμήμα της κοιλιάς του αγγείου για την τοποθέτηση των μικρών παιδιών (προφανώς, βρεφών και νηπίων), όπως διαπιστώθηκε στους πίθους. Παρατηρήθηκε, όμως, ότι στον E.11 η καλυπτήρια στέγης λακωνικού τύπου κάλυπτε τμήμα ανοίγματος στο σώμα και στον λαιμό του αγγείου, που είχαν αφαιρεθεί από την αρχαιότητα. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η τοποθέτηση του μικρού παιδιού πραγματοποιήθηκε από την κοιλιά και το τμήμα του λαιμού του αγγείου, που κόπηκε για τον σκοπό αυτό και στη συνέχεια καλύφθηκε με κεραμίδα στέγης. Το γεγονός ότι στα υπόλοιπα σωζόμενα ταφικά αγγεία δεν έχουμε παρόμοια δείγματα, ίσως, ενισχύει την άποψη ότι στην περίπτωση των πολύ μικρών παιδιών αυτό δεν ήταν αναγκαίο. Δεν βρέθηκε οστεολογικό υλικό στους εγχυτρισμούς, εκτός από τον E.1, ο οποίος περιείχε ελάχιστα ίχνη οστών.

Το γεγονός ότι δεν διατηρήθηκαν τα οστά στο εσωτερικό των εγχυτρισμών και βρέθηκαν ελάχιστα ίχνη σε έναν μόνο από τους δέκα τέσσερις συνολικά (ποσοστό 7,14%), αποδεικνύει ότι σε αυτό συνετέλεσε πιθανότατα η ηλικία²²⁸ σε συνδυασμό με τη σύσταση του εδάφους. Το έδαφος της περιοχής συνίσταται από μαλακό ασβεστόλιθο κοκκινωπού χρώματος που είναι διαπερατό στο νερό και τον αέρα, με συνέπεια να βοηθά στη γρηγορότερη αποσάθρωση των οστών. Λαμβάνοντας υπόψη ότι βρέθηκαν οστά ενηλίκων σε πίθους, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι η κύρια αιτία της αποσάθρωσης των οστών των παιδιών είναι η σύσταση του εδάφους της περιοχής. Τα αδύναμα, όμως, παιδικά οστά σε σχέση με τη σύσταση του εδάφους μπορεί να προκάλεσαν τη γρήγορη διάλυσή τους.

²²⁸ Κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας η σκελετική ανάπτυξη δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί και τα οστά είναι περισσότερο αδύναμα σε σχέση με εκείνα των ενηλίκων. Ο Morris ισχυρίζεται ότι υπάρχει διαφορά στο βαθμό διατήρησης των οστών ανάλογα με την ηλικία. Morris 1997, σ. 96 – 97.

Η ποσοτική κατανομή κατά σχήμα των αγγείων των εγχυτρισμών αναλύεται στον πίνακα:

Σχήμα αγγείου εγχυτρισμών	Αριθμός τάφων
Οξυπύθμενοι αμφορείς	10
Άβαφες πρόχοι	2
Πιθοειδές άβαφο αγγείο	1
Αταύπιστο αγγείο	1
Σύνολο	14

Η καύση, ο τρόπος ταφής.

Η καύση (ΠΥΡΑ II) αποτελεί εξαίρεση στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς, αφού απαντάται μία μόνο φορά και χρονολογείται μετά τα μέσα έως το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. Βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα της γ' συστάδας του νεκροταφείου και σε μικρή σχετικά απόσταση από τους ταφικούς πίθους ΠΘ. VI και VII. Οι μακρές πλευρές του ορύγματος είναι προσανατολισμένες κατά τον άξονα ανατολής- δύσης και είναι παράλληλες με τον άξονα στόμιου- πυθμένα των υπολοίπων πίθων.

Η ΠΥΡΑ II πραγματοποιήθηκε επάνω σε φυσικό πώρινο πέτρωμα. Διανοίχθηκε τετράπλευρο αβαθές όρυγμα, διαστάσεων: 1,90 X 0,90μ. σε βάθος 0,30μ., στις γωνίες του οποίου έχουν λαξευτεί ακτινωτά πεταλοειδή αυλάκια. Ένα στενό και μακρύ αυλάκι έχει ανοιχτεί στη δυτική στενή πλευρά του ορύγματος. Στο όρυγμα βρέθηκε παχύ στρώμα στάχτης, επάνω στο οποίο εντοπίστηκαν σκόρπια σε κομμάτια τα κτερίσματά του.

Πρόκειται για τάφο με πρωτογενή καύση. Η διαδικασία της αποτέφρωσης έγινε στον χώρο της ταφής (επιτόπια πυρά). Τα ίχνη της φωτιάς ήταν εκτεταμένα και έντονα. Τα έντονα καμένα δάπεδα και τοιχώματα των λάκκων μαρτυρούν την ένταση και το μέγεθος της καύσης. Επάνω από το στρώμα αυτό, συνήθως, υπήρχε ένα στρώμα από την καμένη κλίνη και επάνω από το μελανό καμένο στρώμα ξύλου ένα λεπτό στρώμα λευκής τέφρας (η τέφρα του νεκρού). Για τα στρώματα στάχτης της κλίνης και του νεκρού της ΠΥΡΑΣ II, δεν έχουμε

περισσότερα στοιχεία. Γνωρίζουμε μόνο ότι στην επίχωση του λάκκου της βρέθηκαν τα κτερίσματα του νεκρού σε τμήματα, τα οποία εντοπίστηκαν περιμετρικά του λάκκου. Αυτό, ίσως, δείχνει ότι τα αγγεία βρίσκονταν κατά τη διάρκεια της αποτέφρωσης γύρω από την κλίνη του νεκρού.

Ο τρόπος του ενταφιασμού στην καύση ακολουθεί περισσότερο τις συνήθειες των πρωτογενών καύσεων των αρχαϊκών χρόνων, αν και κατά κανόνα οι καύσεις των ελληνοιστικών χρόνων δεν διαφέρουν από εκείνες της κλασικής περιόδου. Ο λάκκος που διανοίχθηκε είναι λίγο μεγαλύτερων διαστάσεων από εκείνους των γνωστών λακκοειδών τάφων. Τα ακτινωτά πεταλοειδή αυλάκια και το επίμηκες αυλάκι στη δυτική πλευρά του τάφου, προφανώς, παραπέμπουν σε πολύπλοκα συστήματα εξαερισμού με παράπλευρους βραχίονες που διαμορφώνονταν στο δάπεδο των λάκκων. Αυτοί βοηθούσαν, πιθανότατα, στη διέλευση του αέρα γύρω από τον σωρό των ξύλων που τοποθετούνταν στον λάκκο. Δεν αποκλείεται να χρησιμοποιούσαν τις πεταλοειδείς αποφύσεις στις τέσσερις γωνίες του λάκκου και για τη στήριξη της ξύλινης κλίνης. Οι αύλακες εξαερισμού πρωτοεμφανίζονται στα αρχαϊκά χρόνια και είναι λιγότερο συνήθειες στα κλασικά.

Γενικότερα, κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου αποτεφρώνονται κατά κανόνα οι ενήλικες και σε σπάνιες περιπτώσεις τα παιδιά²²⁹. Οι πρωτογενείς καύσεις συνεχίζονται και κατά τα κλασικά χρόνια, αλλά σε μικρότερο ποσοστό και ο τρόπος κατασκευής των λάκκων τους είναι απλούστερος σε σχέση με τους αρχαϊκούς. Στην ελληνοιστική εποχή η τεχνική κατασκευής τους δεν διαφέρει από εκείνη της κλασικής εποχής. Στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας απουσιάζουν οι καύσεις τόσο κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής όσο και της κλασικής και ελληνοιστικής περιόδου. Αντίθετα, στα γεωμετρικά χρόνια είναι συχνές.

²²⁹ Σκαρλατίδου 2010, σ. 353. Σταμπολίδης 2004, σ. 120. Σταμπολίδης 2001, σ. 189. Audin 1960, σ.312 -322 και 518 – 532. Wells 1960, σ.29 -37.

Ο τοίχος.

Δυτικά (σε απόσταση 2μ. περίπου) του ταφικού πίθου ΠΘ.LXV της α΄ συστάδας του νεκροταφείου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση βορειοανατολική – νοτιοδυτική²³⁰. Ο τοίχος έχει μήκος 8,5μ., πλάτος που κυμαίνεται από 1,20 έως 1,80μ. και ύψος 0,20μ. από την ανατολική όψη του, όπου υπάρχει ο φυσικός μαλακός βράχος και 0,50μ. από τη δυτική. Είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους και ορισμένους πλακοειδείς, τοποθετημένους με σχετική επιμέλεια. Το γέμισμά του αποτελούν τμήματα κεραμίδων στέγης, τμήματα αγγείων και τμήματα από μία - δύο ωμές πλίνθους. Από την εξωτερική του επίχωση προέρχονται όστρακα μελαμβαφών σκύφων, τμήματα λεκανίδων και άλλων αγγείων, αλλά και δύο πυραμιδόσχημες αγνύθες.

Η Ωνάσογλου²³¹ ισχυρίζεται ότι είναι ένα είδος μικρού αναλημματικού τοίχου (άνδηρο), που είχε σκοπό τη συγκράτηση των συστατικών του εδάφους (χώματα και πέτρες), λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους (ρεματιά). Δεν θα μπορούσε, ίσως, να αποκλειστεί και η περίπτωση ερμηνείας του ως ταφικού περιβόλου που είχε κατασκευαστεί για τον ενταφιασμό συγγενικών προσώπων. Δυστυχώς, έχει αποκαλυφθεί ένα πολύ μικρό τμήμα του τοίχου, γεγονός που μας εμποδίζει να προχωρήσουμε σε περαιτέρω ασφαλή συμπεράσματα.

²³⁰ Βλ. φωτογραφία αρχείου ΙΔ' ΕΠΚΑ αρ.4850, σ. 311.

²³¹ Ανασκαφικό ημερολόγιο ΙΔ' ΕΠΚΑ αρ. XVII, περιγραφή τοίχου, σ. 146-47.

Ο ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ

Από τη μελέτη των τάφων του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς προκύπτει ότι ο προσανατολισμός των τάφων του είναι σταθερός καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Όλοι οι ταφικοί πίθοι είναι προσανατολισμένοι κατά τον άξονα ανατολής – δύσης με το στόμιό τους τοποθετημένο στα ανατολικά. Από τη μελέτη της θέσης των σκελετών των νεκρών, σε όσους τάφους αυτοί διατηρήθηκαν, προκύπτει ότι η κεφαλή του νεκρού ήταν πάντοτε τοποθετημένη προς το στόμιο του πίθου, στα ανατολικά, εκτός μίας περίπτωσης. Από τους εβδομήντα εννέα ταφικούς πίθους και εγχυτρισμούς σε αγγεία, οι δέκα έξι ταφικοί πίθοι (ποσοστό 20,2%) διατηρούσαν το κρανίο του νεκρού (ΠΘ.IV, VII, IX, XII, XV- XVI, XX- XXII, XXIV- XXV, XXXVIII- XXXIX, XLI, XLVI, L). Από αυτούς οι δέκα πέντε (ποσοστό 93,7%) είχαν το κρανίο τοποθετημένο στα ανατολικά κοντά στο στόμιο του πίθου και ένας μόνο ταφικός πίθος (ΠΘ.VII) είχε τα δύο κρανία των νεκρών του στα δυτικά.

Ο τάφος ΠΘ.VII αποτελεί εξαίρεση, αφού διαφοροποιείται από τους υπολοίπους, καθώς περιείχε δύο νεκρούς μαζί (σε αντίθεση με όλους τους άλλους που περιείχαν έναν) και οι δύο νεκροί του ήταν τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλο, αλλά προσανατολισμένοι με την κεφαλή προς τα δυτικά (σε αντίθεση με τους υπολοίπους στα ανατολικά). Η πρωτογενής καύση (ΠΥΡΑ II), διαπιστώθηκε ότι είχε πραγματοποιηθεί σε λάκκο, του οποίου οι μακρές πλευρές ήταν προσανατολισμένες κατά τον άξονα ανατολής – δύσης.

Το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών είναι τοποθετημένο σε επίπεδο με κλίση, καθώς βρίσκεται στην πλαγιά ενός λόφου. Δεν γνωρίζουμε, όμως, εάν αυτή η ιδιομορφία του εδάφους αποτέλεσε το καθοριστικό κριτήριο για τη θέση των ταφικών πίθων και αγγείων του και την τοποθέτηση του στόμιού τους προς ανατολάς ή εάν διαφορετικοί λόγοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην επιλογή αυτή. Ίσως, σχετιζόταν με τον δρόμο που οδηγούσε στον οικισμό ή τη γραμμή

του κύματος της κοντινής παραλίας ή και με άλλες δοξασίες και έθιμα των κατοίκων της περιοχής.

Η μορφολογία του εδάφους²³², ο δρόμος ή το μονοπάτι, κατά μήκος του οποίου βρισκόταν το εκάστοτε νεκροταφείο αρκετές φορές καθόριζε τη διάταξη των ατομικών τάφων του²³³. Στη Βόρεια Ελλάδα σε νεκροταφεία που βρίσκονταν κοντά στην παραλία, όπως στην Άκανθο και τη Μένδη, ο προσανατολισμός των τάφων ακολουθεί τη γραμμή του κύματος της ακτής²³⁴. Κατά συνέπεια, ο προσανατολισμός των τάφων διαφέρει από τόπο σε τόπο²³⁵, αλλά ούτε και στον ίδιο τόπο είναι πάντοτε ο ίδιος.

²³² *Olynthus* XI, σ.142.

²³³ Kurtz- Boardman 1994, σ. 46.

²³⁴ Καλτσάς 1998, σ. 299.

²³⁵ Brunean 1970, σ. 524 -525. Για παράδειγμα οι ταφικοί πίθοι και τα αγγεία στην Αχαΐα είναι προσανατολισμένα προς τα ανατολικά, με μικρές αποκλίσεις προς τα βόρεια – δυτικά και νότιο – ανατολικά. Στην Αργολίδα το στόμιο των ταφικών αγγείων είναι στραμμένο προς τα δυτικά, όπως και στο νεκροταφείο της Ιαλυσού. Στην Ηλεία, αντίθετα, ο προσανατολισμός των τάφων είναι τυχαίος. Βλ. *Το έθιμο στην υπόλοιπη Ελλάδα*.

ΤΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

A) ΚΕΡΑΜΙΚΗ:

- *Κάνθαροι:*

1. *Μελαμβαφή καρχήσια.*

Ο μελαμβαφής κάνθαρος με χαμηλό πόδι και υπερυψωμένες λαβές ή καρχήσιο²³⁶, ενίοτε με κερατοειδείς αποφύσεις και οριζόντιες ταινίες, που αναπαύονται στο γνωστό αττικό τύπο των κλασικών χρόνων του 5^{ου} αι. π.Χ. (*Sessile with high handles*), αλλά και στον βοιωτικό, εκπροσωπείται από αρκετά παραδείγματα.

Το πρωϊμότερο παράδειγμα προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.LXIII (υπ.αρ.1) της α΄ συστάδας του νεκροταφείου, που σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα χρονολογείται γύρω στο α΄ με β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Στη β΄ συστάδα βρέθηκε ο ίδιος τύπος, αλλά και ένας ακόμη, ελαφρώς παραλλαγμένος. Στον ΠΘ.XXXIX (υπ.αρ.2) η βάση είναι σχεδόν δακτυλιόσχημη, το κατώτερο τμήμα του σώματος του αγγείου με το δισκόμορφο έξαρμα κατεβαίνει χαμηλότερα και στις λαβές δεν υπάρχουν αποφύσεις και οριζόντια ταινία. Στον ίδιο τάφο εξακολουθεί να υπάρχει (υπ.αρ.3) και ο αρχικός τύπος με το ψηλότερο δικόμορφο έξαρμα, τη δισκοειδή βάση και τις κερατοειδείς αποφύσεις στο κατώτερο τμήμα των λαβών. Ο τάφος χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Περί το ίδιο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα χρονολογούνται και οι κάνθαροι των τάφων ΠΘ.XXXVII και XXXVIII, από τους

²³⁶ Τα κτερίσματα εξετάζονται με βάση τη χρονολογική κατάταξη των τάφων τους και την εξελικτική πορεία τους στη διάρκεια των χρόνων.

Agora XII, σ. 114- 15, πίν. 27, αρ. 628, 450 π.Χ. Boulter 1953, σ. 77- 78, πίν. 29, αρ. 38, μέσα 5^{ου} αι. π.Χ. Beazley 1927, σ. 41, πίν. XLVIII, αρ. 1924- 4, 5^{ος} αι. π.Χ. Ure 1913, πίν.8, αρ.18235 (10). Σχετικά με την ονομασία *καρχήσιον* βλ. Boardman 1979, σ.149- 151: ο Καλλίξεινος ο Ρόδιος αναφέρεται στον τύπο του καρχήσιου κανθάρου και χαρακτηρίζει το αγγείο ψηλό με ελαφρά κοίλανση στο μέσον των λαβών του, η οποία φτάνει ως και τη βάση του. Επίσης, Αλεξανδροπούλου 2011, σ. 620 -21: ο τύπος αυτός αγγείου πλησιάζει στον κάνθαρο του τύπου *sessile* των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

οποίους προέρχονται αντίστοιχα τύποι με ή χωρίς κερατοειδή απόφυση στο κατώτερο τμήμα των λαβών και με χαμηλό δισκόμορφο έξαρμα (υπ.αρ.5 και 4 αντίστοιχα). Συνεπώς, γύρω α΄- β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. επικρατεί ο τύπος με ψηλό δισκόμορφο έξαρμα και δισκοειδή βάση, αλλά και ο τύπος με δακτυλιόσχημη βάση και χαμηλό δισκόμορφο έξαρμα και με ή χωρίς κερατοειδείς αποφύσεις και οριζόντιες ταινίες στις λαβές.

Πιθανότατα, μετά το β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και το δ΄ τέταρτο επικρατεί το χαμηλό δισκόμορφο έξαρμα, η δακτυλιόσχημη βάση και οι υπερυψωμένες λαβές με ή χωρίς αποφύσεις ή οριζόντια ταινία: ΠΘ.XLV (υπ.αρ.8-10), XV (υπ.αρ.15-22), XXIII (υπ.αρ.6).

Γύρω στο β΄ με γ΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., όμως, εμφανίζεται ένας νέος τύπος με έντονα επιμηκυμένο σώμα: πίθος ΠΘ.XLIV (υπ.αρ.5). Το σώμα είναι έντονα επιμηκυμένο, με μεγάλη δυσαναλογία σε σχέση με το δισκόμορφο έξαρμα και σε σχέση με τους προηγούμενους τύπους. Οι λαβές παραμένουν κάθετες ταινιωτές, υπερυψωμένες χωρίς, όμως, αποφύσεις και οριζόντιες ταινίες. Ο ίδιος τύπος βρέθηκε για δεύτερη φορά στον πίθο ΠΘ. XVI (υπ.αρ.8) που χρονολογείται λίγο αργότερα στο δ΄ τέταρτο του 5^{ου} – πρώιμο 4^ο αι. π.Χ.

Όμοια μελαβαφή καρχήσια συναντάμε και σε άλλα νεκροταφεία της Οπουντίας Λοκρίδας, όπως στα νεκροταφεία της Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου και της θέσης Χιλιάδι Προσκυνά²³⁷. Τα αγγεία του νεκροταφείου είναι προφανώς εισηγμένα από τη γειτονική Βοιωτία.

2. Υψίποδες μελαμβαφείς κάρθαροι - Υψίποδες μελαμβαφείς κάρθαροι με γραπτό φυτικό κόσμημα.

Ο κάρθαρος του τύπου με ψηλό και λεπτό στέλεχος και δισκόμορφη βάση με κοίλανση στην κάτω επιφάνειά της είναι περισσότερο συνηθισμένος και γνωστός

²³⁷ Αδημοσίευτα από το νεκροταφείο της Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου βλ. προθήκη ελληνιστικής- κλασικής περιόδου του Μουσείου Λαμίας, αρ.20- 22 και από τη θέση Χιλιάδι Προσκυνά προθήκη VIII Μουσείου Αταλάντης, αρ.20- 24 και 45- 46. Επίσης, αρ. φωτογραφίας 8931 του φωτ.αρχείου της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ, αρ.καταγρ. ΑΕ 1210, από Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου (βλ. σ. 347).

στη Βοιωτία κατά τον 5^ο αι. π.Χ.²³⁸. Στον τύπο αυτό ανταποκρίνονται οι κάρφαροι των τάφων της β' συστάδας του νεκροταφείου που χρονολογούνται από το β' περίπου έως και το δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Από το β' περίπου τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζονται και ορισμένα επιπρόσθετα στοιχεία, όπως οι κερατοειδείς αποφύσεις και η οριζόντια ταινία στις λαβές και ο πλαστικός δακτύλιος στο μέσον του ύψους του στελέχους: ΠΘ.ΧΧΧΙΧ (υπ.αρ.1), ΧΧΧVIII (υπ.αρ.1-4), ΧLV (υπ.αρ.6-7) ο απλός τύπος. Στον πίθο ΠΘ.ΧΧIII (υπ.αρ.3-5) συνυπάρχει ο απλός τύπος και ο τύπος με πλαστικό δακτύλιο στο στέλεχος.

Στους τάφους ΠΘ.ΧLVI (υπ.αρ.5), και XV (υπ.αρ.4-8), του α'-β' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. και του δ' τέταρτου του ίδιου αιώνα αντίστοιχα, οι κάρφαροι κοσμούνται με γραπτό φυτικό κόσμημα στη ζώνη κάτω από το χείλος: κισσόφυλλα και καρποί με τη μορφή στιγμών από λευκό επίθετο χρώμα και βλαστός εγχάρακτος. Στην περιοχή της Βοιωτίας ο τύπος του κανθάρου με κόσμημα κάνει την εμφάνισή του προς τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.²³⁹. Στον τελευταίο τάφο βρέθηκε (υπ.αρ.9) μία νέα παραλλαγή: ολόκληρο το αγγείο είναι μελαμβαφές εκτός της κοίλανσης στην κάτω επιφάνεια της βάσης και της εγχάρακτης εδαφόχρωμης γραμμής στο δισκόμορφο έξαρμα.

3. Μελαμβαφείς κανθαρίσκοι.

Ο τύπος αυτός του κανθάρου απαντάται σε παραδείγματα από τη Βοιωτία τον 6^ο αι. π.Χ.²⁴⁰. Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών βρέθηκε σε τρεις τάφους, που χρονολογούνται από το β' περίπου τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και το γ' τέταρτο του ίδιου αιώνα, σε τρεις διαφορετικές παραλλαγές του γνωστού βοιωτικού τύπου.

Στον τάφο ΠΘ.ΧΧΧVII (υπ.αρ. 3) ο τύπος έχει ψηλή, δισκόμορφη βάση και λαβές ελικοειδείς, σχεδόν προσκολλημένες στο σώμα (τελευταίο τέταρτο του 6^{ου}

²³⁸ Smith 2007, πίν. 19, αρ. 8, (βοιωτικός) 5^{ος} αι. π.Χ. Goldman-Jones 1942, σ. 375 και σ. 385. Ure 1927, σ. 34- 38.

²³⁹ Ure 1954, πίν. 33, αρ. 6 (με φυτικό κόσμημα: οριζόντιο βλαστό και φύλλα μάλλον δάφνης), προς τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Goldman- Jones 1942, πίν. 4.

²⁴⁰ Lamb 1930, πίν. XLI, αρ. 27, βοιωτικός, τελευταίο τέταρτο 6^{ου} αι. π.Χ. και αρ. 28, βοιωτικός, 6^{ος} αι. π.Χ.

αι. π.Χ.)²⁴¹, σε σχέση με τον υπ.αρ. 10 του ΠΘ.LXI που η βάση του είναι χαμηλότερη, πλατύτερη και οι λαβές πιο ανοιχτές. Στον εγχυτρισμό Ε.5 (υπ.αρ.1) ο καθαρίσκος παρουσιάζει λίγο πιο ψηλή βάση, σώμα πιο σφαιρικό και λαβές πιο ελικοειδείς σε σχέση με το υπ.αρ. ΠΘ. LXI.10.

Πιθανότατα, ο τύπος πρωτοεμφανίζεται με ανοιχτές λαβές, πλατιά, χαμηλή δισκόμορφη βάση και κατώτερο μέρος του σώματος πιο κωνικό. Η επόμενη βαθμίδα εξέλιξής του είναι με λαβές πιο κλειστές προς το σώμα και σχεδόν ελικοειδείς, βάση πιο ψηλή και σώμα πιο καμπύλο έως και σφαιρικό.

4. Μελαμβαφής κάνθαρος χωρίς πόδι.

Το μοναδικό παράδειγμα του νεκροταφείου προέρχεται από τον ΠΘ.XL (υπ.αρ.2) και πλησιάζει αρκετά τα χαρακτηριστικά των κανθάρων Type D: απουσία ποδιού, σώμα με καμπύλο περίγραμμα, λαβές ταινιωτές υπερωσμένες²⁴². Ξεχωρίζει από τον προαναφερόμενο τύπο για το πιο σφαιρικό σώμα του και τις λαβές του που δεν ξεπερνούν αρκετά το ύψος του χείλους. Πιθανότατα, προϊόν τοπικού εργαστηρίου.

Στην κάτω επιφάνεια της βάσης του υπάρχει γραπτή επιγραφή: **ΞΕΝΟΠΕΙΘΕΟΣ** και γραπτό φυτικό κόσμημα: βλαστός κισσού με τέσσερα κισσόφυλλα και καρποί αποδοσμένοι με στιγμές. Η επιγραφή αποδίδεται με το αρχαϊκό αλφάβητο της Οπουντίας Λοκρίδας²⁴³. Τόσο η γραπτή επιγραφή όσο και το γραπτό κόσμημα έχουν ζωγραφιστεί επάνω στην επιφάνεια του αγγείου πριν από την όπτησή του. Κατά συνέπεια, το όνομα Ξενοπείθης μπορεί να ήταν μια ειδική παραγγελία επάνω σε ένα αγγείο πόσεως, έναν μελαμβαφή κάνθαρο, τον οποίο ο αγγειοπλάστης κατασκεύασε για συγκεκριμένο αγοραστή σε ένα τοπικό κεραμικό εργαστήριο. Στο αγγείο αναγράφεται η γενική του ονόματος, δηλαδή **Ξενοπείθεος**²⁴⁴, η οποία συντακτικά είναι κτητική και δηλώνει ότι το αγγείο ανήκει

²⁴¹ Ure 1954, πίν.33, αρ.2.

²⁴² *Agora XII*, πίν. 27, αρ. 640, *kantharos Type D*, 450 π.Χ.

²⁴³ Jeffery 1990, σ.104 και συνοπτικός πίνακας στο τέλος. Ξεχωρίζει το αρχαϊκό λοκρικό γράμμα σίγμα.

²⁴⁴ Fraser - Matthews 2000, σ. 318. SEG XXXIX, σ. 169, αρ. 500 (Λιβανάτες). IG IX I 2, 5, σ. 92, αρ.1995.

στον Ξενοπείθη. Ως εκ τούτου και ο τάφος ανήκει σε άνδρα με το όνομα Ξενοπείθης. Το όνομα είναι αρκετά συχνό στη Βοιωτία το 382 π.Χ., στη Φωκίδα και στη Θεσσαλία.

Ο Ξενοπείθης, του οποίου η ταφή πραγματοποιήθηκε στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών, είναι δυνατόν να καταγόταν από την περιοχή της Οπουντίας Λοκρίδας και να παρήγγειλε το αγγείο με το όνομά του στην τοπική διάλεκτο από ένα τοπικό εργαστήριο. Θα μπορούσε, όμως, να καταγόταν από τη Βοιωτία, τη Θεσσαλία ή και τη Φωκίδα, αλλά να έζησε στην Τριανταφυλλιά Λιβανατών, καθώς προτίμησε να παραγγείλει το αγγείο με το όνομά του στην τοπική διάλεκτο από ένα λοκρικό κεραμικό εργαστήριο.

Ο τάφος χρονολογείται γύρω στο β' με γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. περίπου.

5. Κάνθαροι με πλαστικό χείλος και κάθετες ραβδώσεις.

Ο κάνθαρος με πλαστικό χείλος που ανταποκρίνεται στον γνωστό αττικό τύπο των κλασικών χρόνων²⁴⁵ του β' τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ., εκπροσωπείται από τα παραδείγματα ΠΘ.Χ.3 και ΧΧΙ.11. Οι κάθετες ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα του τον χρονολογούν στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ.²⁴⁶. Ο απλός τύπος κανθάρου με πλαστικό χείλος, αλλά χωρίς ραβδώσεις στο σώμα είναι πρωϊμότερος. Ο κάνθαρος με τις πλαστικές ραβδώσεις είναι μικρότερος σε μέγεθος και με ραδινότερες αναλογίες από εκείνον χωρίς ραβδώσεις και χρονολογείται στο πέρασμα από τον 4^ο στον 3^ο αι. π.Χ.

Ο τύπος του κανθάρου στον ΠΘ.Χ, που χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., έχει ψηλότερη βάση και κάτω μέρος του σώματος σφαιρικότερο σε σχέση με τον πρωϊμότερο (β' με γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.) υπ.αρ.ΠΘ.ΧΧΙ.1.

²⁴⁵ *Agora* XII, σ. 122, πίν. 29, σχέδ. 7, αρ. 704 (P.18566, 320- 310 π.Χ.) και XXIX, σ. 286, πίν. 53, αρ. 25- 26 (P3993, P101 περί το 300 π.Χ). Ure 1954, πίν.33, αρ.13- 14.

²⁴⁶ *Olynthus* V, σ. 525, πίν. 150 και XIII, πίν. 190, 192, αρ. 522^A, 522^B.

6. Κάνθαρος με απλό χείλος και κόσμημα «Δυτικής Κλιτύος».

Ο κάνθαρος του τύπου με απλό χείλος και λαβές με ελεύθερες αποφύσεις είναι περισσότερο γνωστός στον αττικό Κεραμικό· πρωτοεμφανίζεται στο β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και καλύπτει χρονικά το μεγαλύτερο διάστημα του 3^{ου} αι.π.Χ.²⁴⁷ Ο τύπος του κανθάρου με ελεύθερο χείλος είναι νεότερος από τον προαναφερόμενο τύπο με πλαστικό χείλος.

Ο κάνθαρος του τάφου ΠΘ.Ι (υπ.αρ.3), πιθανότατα, σχετίζεται μορφολογικά με τα όψιμα παραδείγματα του τύπου²⁴⁸. Σε αυτά παρατηρείται αύξηση του μήκους του λαιμού και της βάσης (που στο παράδειγμά μας δυστυχώς δεν διατηρείται) και αισθητή επιμήκυνση των λοβών στις λαβές, των οποίων οι ράχες εμφανίζονται αρκετά ανυψωμένες από το επίπεδο του χείλους. Ως προς τη διακόσμηση παρατηρείται ίχνος κοσμήματος «Δυτικής Κλιτύος» στο λαιμό του: γιρλάντα με σταγόνες λευκού επίθετου χρώματος. Ο τάφος χρονολογείται (από τα συνευρήματα, μεταξύ των οποίων και νομίσματα) γύρω στο α΄ με β΄ τέταρτο του 3^{ου} π.Χ.

7. Κανθαρίσκοι (με ιδιόμορφη λαβή).

Οι κάνθαροι με ιδιόμορφη λαβή (*Special handles*) συγκροτούν μια σχετικά ολιγάριθμη ομάδα, πιθανότατα, τοπικής παραγωγής. Τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά δείχνουν ορισμένες ομοιότητες με τον γνωστό αττικό τύπο, που εμφανίζεται στην Αττική γύρω στο β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., σύμφωνα με τα παραδείγματα από την Αγορά των Αθηνών²⁴⁹.

Οι κανθαρίσκοι με ιδιόμορφη λαβή από το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς (ΠΘ.ΧΧV.22, Ε.3.11, ΠΘ.ΧVΙI.2, ΧVΙ.10.) χρονολογούνται από τα μέσα περίπου του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και το α΄ τέταρτο περίπου του 4^{ου} αι. π.Χ. Οι λαβές τους είναι κάθετες ταινιωτές που εκφύονται κάτω από το χείλος και απολήγουν στο δισκόμορφο έξαρμα, ωοειδούς σχήματος που η καμπυλότητά τους φτάνει έως το ύψος του χείλους και με κερατοειδείς αποφύσεις στη ράχη. Οι βάσεις

²⁴⁷ *Olynthus* XIII, πίν. 82, 510A. *Agora* XII, σ. 122, πίν. 29, αρ. 704, 711.

²⁴⁸ *Agora* XXIX, υποσημ. 112.

²⁴⁹ *Agora* XII, σ. 123, πίν. 29, αρ. 720, 350- 325 π.Χ. και XXIX, σ. 90.

διαμορφώνονται ποικιλότητα: ψηλές δισκοειδείς και με βραχύ στέλεχος ή βαθμιδωτές και δακτυλιόσχημες.

8. Κάνθαροι τύπου Καβείριου (ή *baggy kantharos*).

Ο κάνθαρος τύπου Καβείριου ή *One-piece* ή *baggy kantharos* βρέθηκε σε τρεις τάφους της β' (κεντρικής) συστάδας του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών και σε έξι της γ' (νότιας). Σχετίζεται με τους γνωστούς τύπους των Αθηνών²⁵⁰ και της Κορίνθου, αλλά διαφέρει στο πόδι.

Οι κάνθαροι αυτοί του νεκροταφείου είναι προϊόντα τοπικού εργαστηρίου, με κωνικό πόδι αντί βαθμιδωτό, εκτός από τον υπ.αρ.ΠΘ.ΙΙ.4 που έχει βαθμιδωτό και είναι ο πρωϊότερος (α' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.). Ο συγκεκριμένος κανθαρίσκος είναι ο μοναδικός με διακόσμηση «Δυτικής Κλιτύος» γραπτή και εγχάρακτη μαζί. Φέρει στο σώμα του μία εγχάρακτη γραμμή αντί για δύο και οι λαβές του δεν τείνουν προς τα πάνω, όπως και στον υπ.αρ. ΠΘ.ΛVII.6.

Τα νεότερα στοιχεία που εμφανίζονται στον κανθαρίσκο υπ.αρ. ΠΘ.ΧΧΧ.1, όπως η ψηλή κωνική βάση και οι υπερυψωμένες λαβές, τον χρονολογούν στο τέλος του 3^{ου} με αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. Η διακόσμηση της «Δυτικής Κλιτύος» είναι μόνο γραπτή και αναπτύσσεται μεταξύ των δύο συνηθισμένων εγχάρακτων γραμμών. Οι κανθαρίσκοι του τελευταίου τέταρτου του 3^{ου} με αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. ξεχωρίζουν από τους προηγούμενους για την έντονη κλίση του χείλους προς τα μέσα και για την έντονη καμπυλότητα στο κάτω μέρος του σώματος: όπως, επίσης, ΠΘ.ΛΙΙΙ.2-3, ΠΘ.ΛΙV.7, ΠΘ.ΛVII.6.

9. Κάνθαρος τύπου Εξαμιλίων.

Ο τύπος αυτός κανθάρου βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.ΧΙ (υπ.αρ.2) και έχει κωνική βάση και επίπεδη την κάτω επιφάνεια, σε αντίθεση με τον κάνθαρο Κ5556²⁵¹ που η βάση είναι κωνική, βαθμιδωτή. Ο τύπος αυτός παρουσιάζει ομοιότητες με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των γνωστών παραδειγμάτων από την Κόρινθο²⁵² που χρονολογούνται στον 3^ο αι. π.Χ. (β' με αρχές δ' τέταρτου). Τα

²⁵⁰ Rottroff 1991, σ. 85, αρ. 80.

²⁵¹ Βλ. σ. 479.

²⁵² *Corinth VII*, III, σ. 86- 87, πιν. 54, αρ. 519, δ' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.

ανασκαφικά δεδομένα (μεταξύ των οποίων νομίσματα Λοκρών και Κασσάνδρου) επιτρέπουν μία χρονολόγηση του τάφου μετά το 338 ή 300 και 306 π.Χ.

- *Λήκυθοι:*

1. *Μελανόμορφες λήκυθοι.*

Λήκυθοι με μελανόμορφες παραστάσεις από το νεκροταφείο βρέθηκαν σε έναν μόνο τάφο, τον ΠΘ.LXI της α΄ συστάδας του νεκροταφείου που χρονολογείται στο α΄ με β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για τρία παραδείγματα, τις υπ.αρ.12,13 και 14.

Οι μελανόμορφες λήκυθοι αρχίζουν να εμφανίζονται σε μεγάλες ποσότητες στην Αττική το 510- 480 π.Χ. και συνεχίζουν να παράγονται και μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., αλλά όχι μετά το 460 π.Χ.²⁵³. Τα παραδείγματα του τάφου ΠΘ.LXI κατά τη γνώμη μου προέρχονται από το εργαστήριο του Ζωγράφου του Αίμονα (γύρω στο 480- 470 π.Χ.).

Στην υπ.αρ. 12 λήκυθο το σώμα διακοσμείται με διονυσιακή σκηνή²⁵⁴ (Διονυσιακός θίασος σε άρμα): μία γυναικεία μορφή (Αριάδνη;) προσπαθεί να ανέβει επάνω σε τέθριππο άρμα που κινείται προς τα δεξιά. Δίπλα στο άρμα βαδίζει μία δεύτερη γυναικεία μορφή. Μπροστά της στρέφεται προς αυτήν και συνομιλεί γενειοφόρος άνδρας, ο Διόνυσος. Προηγείται του άρματος Σιληνός, ο οποίος κοιτάζει προς τα πίσω. Από το τέθριππο αποδίδεται το σώμα του ενός ίππου, ενώ τα σώματα των υπολοίπων τριών υποδηλώνονται με τα πόδια και τις ράχες τους. Οι τρεις μορφές είναι ενδεδυμένες με μακρύ χιτώνα και επάνω από αυτό με ιμάτιο. Ο Διόνυσος και η γυναικεία μορφή (Αριάδνη;) φέρουν στεφάνι κισσού στο κεφάλι. Λευκό επίθετο χρώμα και εγχαράξεις δηλώνουν τις λεπτομέρειες στα πρόσωπα και τα ενδύματα των μορφών, καθώς και στα ζώα. Επί του ώμου διπλή σειρά μελανών γραμμών. Την παράσταση πλαισιώνει επάνω πλατιά ζώνη από τρεις επάλληλες σειρές κουκίδων.

²⁵³ *Agora XXIII*, σ. 46- 47.

²⁵⁴ F.P.Porten Palange, *CVA, Como, Museo Civico Archeologico "Giovio"* 47, σ. 5- 6, πίν.6, εικ. 3a-b (C29).

Το θέμα της διονυσιακής σκηνής είναι αρκετά διαδεδομένο²⁵⁵. Το εργαστήριο του Ζωγράφου της Μέγαιρας (β' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ), που συνδέεται στενά με τον κύκλο του Ζωγράφου του Αίμονα, έχει δώσει παραδείγματα με το ίδιο θέμα²⁵⁶.

Στην υπ.αρ. 13 λήκυθο στο σώμα απεικονίζεται Αίας και Αχιλλέας που παίζουν με τους πεσσούς κάτω από το βλέμμα της Αθηνάς που στέκεται ανάμεσά τους. Η όρθια μορφή στο κέντρο που φορά περικεφαλαία και κοιτά δεξιά κρατώντας με το αριστερό της χέρι προτεταμένο την αιγίδα, ταυτίζεται με την Αθηνά. Εκατέρωθεν της δύο οκλάζοντες πολεμιστές, οι οποίοι κρατούν με το αριστερό τους χέρι δόρυ και την κοιτούν. Οι μορφές είναι ενδεδυμένες με μακρύ χιτώνα και επάνω από αυτό με ιμάτιο. Οι λεπτομέρειες αποδίδονται με λευκό και κοκκινωπό επίθετο χρώμα και εγχαράξεις. Η παράσταση πλαισιώνεται επάνω από μαϊάνδρο και κάτω από πλατιά ταινία εντός δύο λεπτότερων. Επί του ώμου διπλή σειρά μελανών γραμμών.

Ο καλλιτέχνης απεικονίζει μια πολύ γνωστή σκηνή, η οποία έχει άριστα αποδοθεί στην αγγειογραφία από τον Εξηκία²⁵⁷, που πιστεύεται ότι είναι και ο πρώτος της εκτελεστής. Στη λήκυθο από την Τριανταφυλλιά ο Ζωγράφος αποδίδει τη σκηνή χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Οι δύο μορφές, Αίας και Αχιλλέας, φορούν κράνη στην κεφαλή, όπως συχνά συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις αγγείων²⁵⁸. Είναι τοποθετημένοι στο ίδιο σχεδόν επίπεδο και οκλαδόν, αλλά η δεξιά μορφή δείχνει λίγο μεγαλύτερη σε μέγεθος. Με τον τρόπο αυτό συνήθως απεικονίζεται ο Αχιλλέας που σε σχέση με τον Αίαντα είναι ο μεγαλύτερος σε ηλικία, αλλά και ο νικητής του παιχνιδιού. Η Αθηνά παρεμβάλλεται στο μέσον των δύο πολεμιστών (κατηγορία D²⁵⁹), σύμφωνα με τα νέα πρότυπα που ακολουθήθηκαν από τη δεκαετία του 530- 520 π.Χ.

²⁵⁵Μανακίδου 1994, σ. 181 κ.ε. Volioti 2007, σ. 94- 97.

²⁵⁶Ρωμιοπούλου-Τουράτσογλου 2002, σ. 118, Π1737, Ζωγράφος της Μέγαιρας, (λήκυθος τύπου καπνοδόχου, β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.).

²⁵⁷ Boardman 1980^a, αρ.100

²⁵⁸ Woodford 1982, σ. 174.

²⁵⁹Woodford 1982, σ. 175.

Οι καλλιτέχνες που ζωγράφιζαν ληκύθους²⁶⁰ έδειχναν ιδιαίτερη ευχαρίστηση στην επιλογή αυτού του θέματος. Η απεικόνιση του Αίαντα και του Αχιλλέα που παίζουν με τους πεσσούς είναι επίσης πολύ διαδεδομένη επάνω σε αμφορείς. Στις ληκύθους η Αθηνά, συνήθως, απεικονίζεται στο μέσον των δύο παικτών, από τους οποίους ξεχωρίζουν πολλές φορές τα γόνατα, όπως συμβαίνει και στη λήκυθο υπ.αρ. 13. Μία όμοια μελανόμορφη λήκυθος του εργαστηρίου του Ζωγράφου του Αίμονα βρίσκεται στο Μουσείο των Δελφών²⁶¹.

Για την περιοχή της Οπουντίας Λοκρίδας η εισαγωγή από την Αττική μιας μελανόμορφης ληκύθου που διακοσμείται με ένα τέτοιο θέμα, μπορεί να αποκτά και μια διαφορετική σημασία. Οι δύο αυτοί ήρωες του ομηρικού έπους συνδέονται κατά τη μυθολογία με την περιοχή, όπως έχει ήδη αναφερθεί²⁶² και ως εκ τούτου δεν αποκλείεται να αποτελεί μια συνειδητή επιλογή της οικογένειας του νεκρού. Δεν είναι απαραίτητο η λήκυθος να προοριζόταν για ταφική χρήση, αλλά είναι πιθανόν ο νεκρός να χρησιμοποιούσε το αγγείο εν ζωή και οι δικοί του για να τον τιμήσουν μετά το θάνατο, να του το προσέφεραν.

Στο σώμα της υπ.αρ.14 ληκύθου απεικονίζεται παράσταση τεθρίππου άρματος προς τα δεξιά με τον ηνίοχο²⁶³. Δίπλα του πεζός πολεμιστής- οπλίτης (αποβάτης) εφορμά με δόρυ και ασπίδα. Ο ηνίοχος με μακρύ χιτώνα σκύβει ελαφρά προς τα εμπρός και με τα τεντωμένα χέρια του κρατά τα ηνία. Μπροστά του ο πολεμιστής- οπλίτης τρέχει παράλληλα με τα άλογα και φορά κράνος στο κεφάλι, μεταλλικό, μάλλον, θώρακα και κρατά δόρυ και ασπίδα. Τα ζώα αποδίδονται σε πλήρη καλπασμό με το μπροστινό μέρος του σώματος, τα κεφάλια και τα πόδια υψωμένα. Από το τέθριππο αποδίδονται τα σώματα μόνον δύο ίππων, ενώ τα σώματα των άλλων δύο υποδηλώνονται με την απεικόνιση των πίσω ποδιών τους. Λευκό επίθετο χρώμα και εγχαράξεις χρησιμοποιούνται για τη δήλωση των λεπτομερειών. Την παράσταση πλαισιώνει επάνω πλατιά ζώνη από μαϊανδρο και κάτω λεπτή ταινία.

²⁶⁰ Παρόμοια μελαμβαφής λήκυθος: Woodford 1982, πίν. VI^a.

²⁶¹ Volioti 2011, σ. 245, αρ. καταγραφής Μουσείου Δελφών 4718.

²⁶² Βλ. σ. 58, υποσημ. 93 και 94.

²⁶³ M.F.Vos, *CVA, Leiden, The Netherlands* 4, 2, σ. 65, πίν.102, εικ. 3- 4.

Στον μελανόμορφο ρυθμό είναι πολύ συχνές οι παραστάσεις τεθρίππων που καλπάζουν και συνοδεύονται από έναν πολεμιστή που τρέχει. Η απεικόνιση των αποβατών απαντάται σε πολύ λίγες περιπτώσεις²⁶⁴. Το εργαστήριο του Ζωγράφου του Αίμονα και οι μιμητές του αρέσκονται πολύ στο συγκεκριμένο εικονογραφικό σχήμα επάνω σε ληκύθους, με συνέπεια πλήθος τέτοιων ληκύθων να παράγεται μαζικά. Το θέμα του τεθρίππου είναι γενικότερα πολύ συνηθισμένο και πολύ αγαπητό και έχει παραχθεί κυρίως σε μελανόμορφες ληκύθους και λιγότερο σε σκύφους και άλλα μελανόμορφα αγγεία²⁶⁵. Αρκετές μελανόμορφες λήκυθοι (5^{ος} αι. π.Χ.) με θέμα τεθρίππου και πολεμιστή βρέθηκαν στην Αταλάντη²⁶⁶.

Οι τρεις λήκυθοι του τάφου ΠΘ.LXI εισήχθησαν από την Αττική στην Οπουντία Λοκρίδα την ίδια χρονική περίοδο με την εξάπλωσή τους στην Αττική και τη δράση του Ζωγράφου του Αίμονα, γύρω στο 490- 470 π.Χ.

Είναι γνωστό ότι λήκυθοι από το εργαστήριο του Ζωγράφου του Αίμονα είχαν εξαπλωθεί στους Δελφούς, τη Φωκίδα και τη Δυτική Λοκρίδα²⁶⁷, μέσω θαλάσσιων και χερσαίων δρόμων γνωστών από την αρχαιότητα. Ας επισημανθεί ότι στο Κωρύκειο Άντρο²⁶⁸ αποκαλύφθηκαν μελανόμορφες λήκυθοι του εργαστηρίου του Ζωγράφου του Αίμονα που αντιστοιχούν σε ποσοστό 49% και στους Δελφούς σε ποσοστό 69%²⁶⁹. Η μεγάλη εξάπλωση των ληκύθων του τόσο στην Ανατολική όσο και στη Δυτική Λοκρίδα μπορεί να σημαίνει ότι αυτές έχρηζαν ιδιαίτερης εκτίμησης κατά την αρχαιότητα στην περιοχή ή και ότι ήταν περισσότερο προσιτές στους αγοραστές.

2. Λήκυθοι με μελανόμορφη φυτική διακόσμηση σε λευκό βάθος:

α) Λήκυθοι με διακόσμηση ανθεμίων σε λευκό βάθος.

²⁶⁴ Μανακίδου 1994, σ. 89- 90.

²⁶⁵ Π.Βαλαβάνης, *CVA, Μουσείο Μαραθώνος, Ελλάς 7*, σ. 32, πίν. 13.

²⁶⁶ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη γραπτής κεραμικής Μουσείου Λαμίας, αρ. 1, 5, 8 και 13.

²⁶⁷ Volioti 2011, σ. 243- 264.

²⁶⁸ 5χλμ. βόρεια του ναού του Απόλλωνα στους Δελφούς.

²⁶⁹ Volioti., 2011^a, σ. 271.

Η λήκυθος με διακόσμηση ανθεμίων επάνω σε λευκό βάθος (*palmette lekythoi –white ground*), η οποία ανταποκρίνεται στον γνωστό αττικό τύπο των κλασικών χρόνων²⁷⁰ του α΄ μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., εκπροσωπείται εδώ από λίγα παραδείγματα.

Ο τύπος αυτός βρέθηκε για πρώτη φορά στην α΄ συστάδα του νεκροταφείου στον τάφο ΠΘ.LXI (υπ.αρ.11) και ανήκει πιθανότατα στις δύο πρώτες ομάδες (group i-ii) των ληκύθων με ανθέμια σε λευκό βάθος, σύμφωνα με την τυπολογία των ευρημάτων της αθηναϊκής Αγοράς. Τα ανασκαφικά δεδομένα χρονολογούν τον τάφο στο α΄ με β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Η λήκυθος χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του ίδιου αιώνα²⁷¹. Παρόμοια λήκυθος, αλλά μικρότερων διαστάσεων, βρέθηκε στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας²⁷².

Εξελιγμένος είναι ο τύπος που παρουσιάζεται στον τάφο στον ΠΘ. XXXVIII (υπ.αρ.13) της β΄ συστάδας, που χρονολογείται γύρω στο β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Αυτός ανήκει, πιθανότατα, στην τρίτη (*group iii*) και πιο διαδεδομένη ομάδα των λευκών ληκύθων με ανθέμια που έχουν σώμα σχεδόν τριγωνικό και χρονολογούνται σύμφωνα με τα αττικά παραδείγματα γύρω στα μέσα της δεκαετίας 470-465 π.Χ.

Μεταξύ των όρθιων ανθεμίων που κοσμούν το αγγείο παρεμβάλλονται σχηματοποιημένα κλειστά άνθη λωτού, τα σέπαλα των οποίων αποδίδονται με λευκό επίθετο χρώμα και περικλείουν τα ανθέμια. Οι λεπτομέρειες των ανθεμίων αποδίδονται με εγχάραξη. Τα ανθέμια είναι τοποθετημένα επάνω σε αλυσίδα. Η λήκυθος ανήκει, πιθανότατα, στο εργαστήριο του Ζωγράφου της Μέγαιρας, (Beldam Workshop)²⁷³.

β) Λήκυθοι με διακόσμηση κλάδων κισσού σε λευκό βάθος.

Οι αττικές λήκυθοι με διακόσμηση κλάδων κισσού σε λευκό πάντοτε βάθος (*ivy lekythoi –white ground*) πρωτοεμφανίζονται την ίδια χρονική στιγμή με

²⁷⁰ *Corinth XIII*, σελ. 163- 64. *Agora XXII*, σ. 43- 47.

²⁷¹ A.Greifenhagen, *CVA Braunschweig, Herzog Anton Ulrich –Museum 4*, πίν.11, αρ.13.

²⁷² Αδημοσίευτα από κατάσχεση Ζουμπόπουλου στις 11.12.84 στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας, βλ. υπ.αρ.φωτ. 8964-5 του αρχείου της ΙΔ'ΕΠΚΑ, σ. 449.

²⁷³ *Corinth XIII*, σ. 163- 64, (*group iii*) γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Σίνδος 1985, σ.68- 9. H.Gropengiesser, *CVA Heidelberg Universität 4*, σ. 64, πίν.177, αρ.6.

τις τελευταίες ληκύθους με τα ανθέμια. Από τα μέσα περίπου του 5^{ου} αι. π.Χ. οι λήκυθοι με ανθέμια θα δώσουν σιγά σιγά τη θέση τους στις διακοσμημένες με κλάδους κισσού, σύμφωνα με τα γνωστά αττικά και κορινθιακά παραδείγματα εισηγμένα από την Αττική²⁷⁴.

Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς ο τύπος εκπροσωπείται από λίγα παραδείγματα, τα οποία ανήκουν σε τάφους που χρονολογούνται από το β' έως και το δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Το σώμα των αγγείων είναι ωοειδές, πετρεσμένο στους ώμους και περισσότερο ευρύ στο ανώτερο τμήμα και στενότερο στο κατώτερο. Οι ώμοι είναι ευρείς και επίπεδοι και διακοσμημένοι συνήθως με δύο σειρές από μικρά και μεγάλα σχηματοποιημένα φυλλάρια σε ακτινωτή διάταξη. Η κύρια μελανόμορφη διακόσμηση αναπτύσσεται στο σώμα του αγγείου που καλύπτεται με υπόλευκο χρώμα: κλαδί κισσού που φέρει εναλλάξ ζεύγη φύλλων και ανθέων, που αποδίδονται με κουκίδες. Η πλαισίωση του κυρίως θέματος ποικίλλει: στο υπ.αρ. ΠΘ.ΧΧΧVI.24 την παράσταση πλαισιώνουν δύο οριζόντιες γραμμές, στην υπ.αρ. ΠΘ.ΧLV.16 λεπτή μελανή γραμμή και δικτυωτό πλαίσιο, στην υπ.αρ. ΠΘ.ΧLI.11 επάνω πλαισιώνεται από πλέγμα και λεπτή γραμμή, ενώ κάτω μόνο με λεπτή γραμμή. Επίσης, παρόμοια λήκυθος, ως προς τη διακόσμηση με το δικτυωτό πλαίσιο, προέρχεται από τη Στυλίδα²⁷⁵.

Οι λήκυθοι που πλαισιώνονται από δικτυωτό πλαίσιο είναι δυνατόν να αποδοθούν στο εργαστήριο του Ζωγράφου της Μέγαιρας²⁷⁶, (Beldam Workshop) γύρω στο 460 π.Χ. Από το συγκεκριμένο εργαστήριο τα αγγεία αυτά παράγονταν σε μεγάλη ποσότητα και είχαν ευρεία διάδοση.

Η λήκυθος του τάφου ΠΘ.ΧV (υπ.αρ.28) παρουσιάζει ως νέο στοιχείο στη διακόσμηση σε σχέση με τις προηγούμενες την εμφάνιση ζώνης με μαϊάνδρο στο ανώτερο τμήμα της κύριας παράστασης και κάτω από αυτόν το γνωστό δικτυωτό πλαίσιο. Παρόμοια λήκυθος, ως προς τη διακόσμηση με την προσθήκη του μαϊάνδρου, προέρχεται από νεκροταφείο στη θέση Παλαιοκάστρα

²⁷⁴ *Corinth* XIII, σελ. 164-165. A.Greifenhagen, CVA Braunschweig, Herzog Anton Ulrich – Museum 4, πίν. 11, αρ.15.

²⁷⁵ Δημοσίευτα από οικόπεδο X. Τσανσίζη (13.7.92), Τάφος XVII, βλ. ημερολόγιο αρ.ΧΧΧIV, σ. 362, αρ. φωτ. αρχείου ΙΔ'ΕΠΚΑ 8958-9, (βλ.σ. 344).

²⁷⁶ A.Lemos, CVA Rhodes, *Archaeological Museum* 10, σ. 126 -7, πίν.93, αρ.3-6.

Μεγαπλατάνου²⁷⁷. Πιθανότατα, η πλαισίωση της κύριας παράστασης εξελίσσεται σε ολοένα και πιο σύνθετη.

Το σπιλπνό χρώμα του γανώματος (αν και απολεπισμένο πολλές φορές), ο ερυθρός πηλός και η διακόσμηση οδηγούν στο συμπέρασμα ότι είναι εισηγμένες από την Αττική. Τα εισηγμένα αυτά προϊόντα από την Αττική εμφανίζονται στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας την ίδια περίοδο εξάπλωσής τους με την Αττική, από τα μέσα έως το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ.

3. Άβαφη λήκυθος.

Μία άβαφη λήκυθος βρέθηκε στον εγχυτρισμό E.6 (υπ.αρ.19)²⁷⁸ της β' συστάδας και χρονολογείται γύρω στο γ' με δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και μία μεταγενέστερη στον ΠΘ.LIV(υπ.αρ.1) του α' τέταρτου του 2^{ου} αι. π.Χ. (γ' συστάδα του νεκροταφείου).

Η λήκυθος των κλασικών χρόνων έχει ωοειδές σώμα. Είναι άβαφη και καλύπτεται με ωχροκίτρινο επίχρισμα στην επιφάνειά της, ενώ διατηρούνται ίχνη δύο παράλληλων ταινιών λευκού επίθετου χρώματος στην εξωτερική επιφάνειά της, στο χείλος και στη βάση. Η μεταγενέστερη των ελληνοιστικών χρόνων είναι, επίσης, άβαφη και έχει σφαιρικότερο σώμα, καλυκωτό χείλος με παράλληλες αυλακώσεις εξωτερικά. Δυστυχώς, και στα δύο παραδείγματα δεν διατηρούνται οι κάθετες λαβές.

Η αμελής διαμόρφωσή τους δείχνει ότι είναι, πιθανότατα, προϊόντα τοπικού εργαστηρίου.

- *Αρυβαλλοειδή ληκύθια:*

1) *Αττικό ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο.*

²⁷⁷ Αδημοσίευτα από τον αγρό Δαλαδήμου, Τάφος XXVII, βλ. ευρ.1κγ', ημερολόγιο LV/90, σ. 83, αρ. φωτ. αρχείου ΙΔ'ΕΠΚΑ 8960-1, (βλ. σ. 389).

²⁷⁸ Ως προς το σχήμα πλησιάζει το παράδειγμα *Athenian Agora XII*, πίν. 38, αρ. 1099, 575-550 π.Χ. *Corinth XIII*, πίν. 66, αρ. 408.4.

Το αττικό αρυβαλλοειδές ληκύθιο έχει ως πρόδρομό του την κυλινδρική λήκυθο. Παρουσιάζει ευρεία διάδοση κατά τη διάρκεια του β' μισού του 5ου αι. π.Χ. και τις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ. στην Αθηναϊκή Αγορά²⁷⁹.

Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς βρέθηκε ένα ερυθροβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο στον τάφο ΠΘ.ΧLI (υπ.αρ.10) της β' συστάδας. Η βάση του είναι δισκόμορφη, το σώμα σφαιρικό, πεπεισμένο στους ώμους, ο λαιμός λεπτός και ψηλός, το χείλος χοανόσχημο και η λαβή κάθετη, ταινιωτή. Ο πηλός του καθαρός, ερυθρός. Το γάνωμα μελανό, καλής ποιότητας, απολεπισμένο σε ορισμένα σημεία. Στο σώμα κοσμείται με παράσταση όρθιας Σειρήνας μπροστά σε κίονα²⁸⁰. Γενικότερα, η διακόσμηση των αρυβαλλοειδών ληκύθων (*squat lekythos*) είναι αρκετά απλή. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα παρατηρούνται τα εξής: α) ο λαιμός παραμένει στο χρώμα του πηλού, στοιχείο, ίσως, δανεισμένο από τις ληκύθους με τονισμένο ώμο β) η παράσταση τοποθετείται ακριβώς στην απέναντι θέση από τη λαβή και γ) δεν φέρει κάποια διακοσμητική ταινία στο κατώτερο τμήμα του λαιμού, ενώ η παράσταση πατά επάνω σε αδιακόσμητη λεπτή ταινία, η οποία παραμένει στο χρώμα του πηλού.

Οι αττικοί αγγειογράφοι των μικρών κλειστών αγγείων του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. ζωγραφίζουν παραστάσεις σχετικά μικρού μεγέθους. Πολλοί από αυτούς θεωρούνται αγγειογράφοι «δεύτερης κατηγορίας», καθώς δεν αποδίδουν με ιδιαίτερη επιμέλεια και προσοχή τις παραστάσεις των αγγείων που διακοσμούν. Ο Ζωγράφος, στον οποίο πιστεύω ότι θα πρέπει να αποδοθεί το ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο από την Τριανταφυλλιά Λιβανατών είναι ο Ζωγράφος της Σειρηνίσκης²⁸¹ που έδρασε γύρω στο 475- 425 π.Χ.

Η παρουσία του κίονα σε μελανόμορφες παραστάσεις ληκύθων²⁸² είναι δυνατόν να σχετιστεί με κτίρια, ιερά και τάφους ή απλά μπορεί να αποτελεί το σημείο στο οποίο σταματά η αφηγηματική σκηνή της παράστασης. Εδώ η σφίγγα

²⁷⁹ *Agora XXX*, σ. 47- 48. *Corinth XIII*, πίν. 69, αρ. 10,11, τέλος 5^{ου} αι. π.Χ.

²⁸⁰ Ρωμοπούλου-Τουράτσογλου 1994, σ. 88- 89, αρ. Π 1653, (τύπου γ) - τέλη 5^{ου} αι. π.Χ. Sabetai 1994, σ. 41- 42, αρ. 28, τελευταίο τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.. *Agora XXX*, (*squat lekythos*) σ. 47- 48, σ. 128- 9, πίν.94, αρ. 964, ύστερος 5^{ου} αι.π.Χ. (αλλά παριστάνεται Σφίγγα στα δεξιά μπροστά σε ένα φυτικό μοτίβο, κλαδί).

²⁸¹ ARV², σ. 704,70. *ClRh IV*, σ.271 και 273 (Σφίγγα).

²⁸² Volioti 2007, σ. 95.

έχει, προφανώς, χθόνιο χαρακτήρα και η παρουσία του κίονα μπορεί να τον ενισχύσει.

Πρόκειται για μοναδικό εύρημα του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς. Στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας τα αρυβαλλοειδή ληκύθια, τόσο μελαμβαφή όσο και ερυθρόμορφα, απαντώνται συχνά σε τάφους και κυρίως σε παιδικές ταφές από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁸³. Ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια με παράσταση κύκνου (5^{ος} -4^{ος} αι. π.Χ.) έχουν βρεθεί στα νεκροταφεία τόσο της εγγύτερης περιοχής (Μεγαπλάτανος) όσο και της ευρύτερης (Λαμία, Βλύχα)²⁸⁴. Αρυβαλλοειδή ληκύθια με παράσταση Νίκης βρέθηκαν στη Λαμία και στη Βλύχα²⁸⁵, με εικονιστικές παραστάσεις στη Λαμία και στη Στυλίδα²⁸⁶ και με ανθέμια σε τάφους της κοιλάδας του Σπερχειού²⁸⁷. Τα ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια είναι δυνατόν να εισάγονταν από την Αττική για τις ανάγκες τόσο του ανατολικού τμήματος της Ανατολικής Λοκρίδας, όσο και για των πιο μακρινών περιοχών (Λαμία, Βλύχα).

Η καθαρότητα του πηλού, το ερυθρό του χρώμα και η επιμελημένη απόδοση της παράστασης του αγγείου υπ.αρ.10 συνηγορούν στο ότι αυτό είναι εισηγμένο από την Αττική. Ο τάφος στον οποίο ανήκει χρονολογείται γύρω στο α'- β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Το αγγείο εισήχθη στην Οπουντία Λοκρίδα από την Αττική την ίδια χρονική περίοδο της εξάπλωσής του.

2) Μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο.

Τα πρωιμότερα παραδείγματα αρυβαλλοειδούς ληκύθιου προέρχονται από δύο εγχυτρισμούς, Ε.6 και Ε.10, που χρονολογούνται στο γ'- δ' τέταρτο και β'- γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα. Το ληκύθιο με ευρεία βάση, κοντό και διευρυμένο σώμα, ψηλό λαιμό και στόμιο χοανόσχημο έχει τις ρίζες του στα υστεροαρχαϊκά χρόνια, αλλά διαδίδεται ευρέως στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., (*squat lekythos*). Κατασκευάζεται πριν το 450 π.Χ.²⁸⁸.

²⁸³ Δακορώνια κ.ά. 2002, σ. 70.

²⁸⁴ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη γραπτής κεραμικής Μουσείου Λαμίας, αρ.106- 8.

²⁸⁵ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη γραπτής κεραμικής Μουσείου Λαμίας, αρ.109- 110.

²⁸⁶ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη γραπτής κεραμικής Μουσείου Λαμίας, αρ.112-3.

²⁸⁷ Δακορώνια 2006^α, σ. 893.

²⁸⁸ *Agora XII*, σ. 153- 54.

Στο υπ.αρ.Ε.10.9²⁸⁹ το χείλος είναι λίγο πιο διευρυμένο σε σχέση με το υπ.αρ.Ε.6.3²⁹⁰, το οποίο είναι μικρότερο σε διαστάσεις και αποτελεί μια πιο δημοφιλή εκδοχή του τύπου, διαδεδομένη ευρέως κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Παρόμοιο παράδειγμα προέρχεται από τάφο του νεκροταφείου της Παλαιοκάστρα Μεγαπλάτανου²⁹¹. Ο πηλός τους είναι καστανόχρωμος και το γάνωμά τους θαμπό μελανό και κατά τόπους καστανομέλανο, λόγω κακής όπτησης και σε αρκετά σημεία απολεπισμένο. Ίσως, πρόκειται για προϊόντα τοπικού εργαστηρίου που επηρεάζονται από τα αττικά.

Στα ελληνιστικά χρόνια (α' τέταρτο 2^{ου} αι. π.Χ.) χρονολογούνται τα δύο παραδείγματα από τους τάφους ΠΘ.ΙΙ (υπ.αρ.5) και LIV (υπ.αρ.2)²⁹². Το τελευταίο έχει δισκόμορφη βάση, ωειδές σώμα, λαιμό στενό και μακρύ και χείλος διευρυμένο. Κατά το μεγαλύτερο τμήμα του σώματός του καλύπτεται με μελανό θαμπό γάνωμα, απολεπισμένο και στη ζώνη του ώμου διακοσμείται με κόσμημα «Δυτικής Κλιτύος»: κλαδί και λεπτά, μακριά φύλλα αποδοσμένα με λευκό επίθετο χρώμα. Πιθανότατα, προϊόντα τοπικού εργαστηρίου.

3. Αρυβαλλοειδές ληκύθιο με κόκκινο επίχρισμα.

Ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο²⁹³ με κόκκινο επίχρισμα αποσπασματικά σωζόμενο προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.ΧΧΙΧ. Η βάση είναι σχεδόν δισκόμορφη, με επίπεδη την κάτω επιφάνεια, το σώμα σφαιρικό, πεπιεσμένο, ο λαιμός ψηλός και το στόμιο ευρύ, χοανόσχημο. Η κάθετη ταινιωτή λαβή εκφύεται από τον λαιμό και απολήγει στον ώμο. Ερυθρή βαφή καλύπτει εξωτερικά το αγγείο εκτός από την κάτω επιφάνεια της βάσης που παραμένει στο χρώμα του πηλού.

²⁸⁹ *Agora XII*, πίν. 38, αρ. 1120, 450- 425 π.Χ. *Corinth XIII*, πίν. 65, αρ. 388.6, τέλος γ' τέταρτου 5^{ου} αι. π.Χ. *Perachora II*, σ. 290- 91.

²⁹⁰ Πλησιάζει το παράδειγμα *Agora XII*, πίν. 38, αρ. 1135.

²⁹¹ Αδημοσίευτα, βλ. υπ.αρ. φωτ. 8802 φωτογραφικού αρχείου ΙΔ'ΕΠΚΑ, (βλ. σ. 464).

²⁹² Ως προς το σχήμα πλησιάζει το παράδειγμα *Agora XII*, πίν. 38, αρ. 1141.

²⁹³ Ως προς το σχήμα πλησιάζει πολύ τα παραδείγματα *Agora XII*, πίν. 38, αρ.1139 (375-350 π.Χ.) και 1141 (325- 300 π.Χ.). Δακωρόνια 1997, σ. 43, τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.

Παρόμοιο έχει βρεθεί στη περιοχή της Οπουντίας Λοκρίδας²⁹⁴ και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Πιθανότατα, προϊόν τοπικού εργαστηρίου.

- *Κοτυλίσκες.*

1. Κοτυλίσκες με γραμμική διακόσμηση.

Όλες οι κοτύλες του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς παρουσιάζουν γραμμική διακόσμηση, ανήκουν στην κατηγορία των μικκύλων αγγείων²⁹⁵ και είναι εισηγμένες από την Κόρινθο. Χρονολογικά ανήκουν στην ύστερη κορινθιακή περίοδο.

Στην ύστερη κορινθιακή I περίοδο, γύρω στα μέσα του α΄ τέταρτου του 6^{ου} αι. π.Χ., ανήκει η κοτυλίσκη (E.10.8)²⁹⁶ από τον εγχυτρισμό E.10. Είναι μικρότερων διαστάσεων (σε σχέση με τις υπόλοιπες του νεκροταφείου) και εξωτερικά φέρει γραμμική διακόσμηση: κάθετα γραμμίδια στη ζώνη κάτω από το χείλος και στο σώμα δύο στενές οριζόντιες ταινίες, μία μελανή στο μέσον του ύψους της και μία ιώδης στο κατώτερο τμήμα.

Στην ύστερη κορινθιακή II περίοδο, 550-525 π.Χ., ανήκει η υπ.αρ. E.8.1²⁹⁷ με κάθετες οφιοειδείς γραμμές στο χείλος και στο σώμα δύο οριζόντιες ταινίες, μία ιώδης και μία μελανή, που πλαισιώνονται από λεπτές γραμμές. Στην ίδια χρονική περίοδο ανήκουν και οι κοτυλίσκες που φέρουν διακόσμηση ζιγκ-ζαγκ κάτω από το χείλος και στο υπόλοιπο σώμα δύο ταινίες²⁹⁸: μία μαύρη και μία ιώδης που

²⁹⁴ Δακορόνια 1994, σ. 43, τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.

²⁹⁵ *Perachora II*, σ. 290- 91.

²⁹⁶ *Corinth XIII*, πίν.26, αρ.172 f και πίν. 24, αρ. 160.5. *Corinth XV*, πίν. 67, αρ. 1713, *miniature vases*. *Perachora II*, αρ. 2955. J.Mélida, *CVA Madrid, Museo Archeologico Nacional 2*, πίν. III C, 1, αρ. 9.

²⁹⁷ *Corinth XIII*, πίν. 40, αρ. 285.2, α΄μισό 5^{ου} αι. π.Χ. *Corinth XV*, III, αρ. 1686, πίν. 67, *miniature vases*. Καλτσάς 1998, σ.172, E 881, πίν.181β, 550- 525 π.Χ. (Ύστερη κορινθιακή II περίοδος). *Perachora II*, σ. 296, πίν. 119, αρ. 2947, 2948, β΄μισό 6^{ου} αι. π.Χ. και μετά.

²⁹⁸ *Corinth XIII*, σ. 211, πίν. 35, αρ. 250.9, 253.1, γ΄ τέταρτο ή αρχές δ΄ τέταρτου 6^{ου} αι. π.Χ. και σ. 225, πίν. 40, αρ. 285.1, α΄μισό 5^{ου} αι. π.Χ. *Olynthus XIII*, σ. 302, πίν. 194, αρ. 7, 8, (πριν το 480 π.Χ.). Καλτσάς 1998, σ. 51, Τάφος 1380, αρ. 755, πίν. 42γ, τελευταίο τέταρτο 6^{ου} αι. π.Χ. *Σίνδος*

πλαισιώνονται από λεπτές γραμμές, όπως ΠΘ.XLII.2-3, XLV.12, XXXIX.70 (με μία παραλλαγή της διακόσμησης στο σώμα: την εμφάνιση ιώδους πλατιάς ταινίας ανάμεσα σε δύο μελανές που πλαισιώνονται πάλι από λεπτές γραμμές) και E.10.1-7. Η διακόσμηση αυτή στο ανώτερο τμήμα είναι γνωστή και ως πυραμοειδές μοτίβο ή μοτίβο των επάλλξεων.

Από τον εγχυτρισμό E.14 προέρχεται μια κοτύλη, η οποία χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. και αποτελεί και το μοναδικό κτέρισμα του τάφου.

- *Κύλικες – Σκύφοι.*

1. Μελανόμορφες κύλικες - σκύφοι.

Η κύλικα – σκύφος του τάφου ΠΘ.XLV (υπ.αριθμ. 11) έχει βαθύ σώμα, κοντό στέλεχος και ευρεία βάση. Ο ωχρός πηλός του αγγείου και το αρκετά λεπτό μελανό γάνωμά του δείχνουν ότι η προέλευσή του είναι, πιθανότατα, βοιωτική. Στη ζώνη μεταξύ των λαβών απεικονίζει Σάτυρο που κυνηγά Μαινάδα μεταξύ ανθεμίων. Τα ανθέμια πλαισιώνουν τη σκηνή και αποδίδονται σχηματικά. Οι μορφές απεικονίζονται ως μελανές φιγούρες, χωρίς να αποδίδονται τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους. Κύλικες – σκύφοι με σκηνές μορφών που αναπτύσσονται μεταξύ δύο ανθεμίων που τοποθετούνται στις λαβές των αγγείων έχουν βρεθεί σε τάφους στη Ριτσώνα²⁹⁹.

Χρονικά θα πρέπει να αποδοθεί γύρω στο 430 π.Χ. και σε ντόπιο ζωγράφο από τη Βοιωτία, ο οποίος μιμείται αττικό εργαστήριο. Αυτό συμβαίνει καθώς τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο σταματά η εισαγωγή των αττικών αυτών κυλικών, με αφορμή το κλείσιμο των βοιωτικών συνόρων στο αττικό εμπόριο κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Η διάδοση των αγγείων αυτού του τύπου είναι ευρεία σε πολλές περιοχές της Βοιωτίας, ίσως και της Εύβοιας.

1985, σ. 58, αρ. 78, τελευταίο τέταρτο 6^{ου} αι. π.Χ. *Corinth XV*, σ. 253, III, πίν. 58, αρ. 1407, β'μισό 5^{ου} αι. π.Χ.

²⁹⁹ Ure 1954, σ.74- 5, πίν.23, αρ.139 -43.

Η υπ.αρ. ΠΘ.XLVII.1 κύλικα – σκύφος³⁰⁰ κοσμεύεται με σχηματοποιημένα ανθήμια, εγγεγραμμένα σε ημικύκλια, τα οποία πατούν επάνω σε αλυσιδωτό κόσμημα. Το χείλος είναι ελαφρά κοίλο με τονισμένο άκρο, οι λαβές πεταλόσχημες, ωοειδούς διατομής και στραμμένες προς τα πάνω, το σώμα βαθύ και το πόδι πολύ χαμηλό. Πλατιά δισκοειδής βάση με βαθιά κωνική κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Ανήκει στην κατηγορία των τανιωτών κυλίκων – σκύφων. Κατά την άποψή μου θα πρέπει να αποδοθεί στον Ζωγράφο της Ομάδας της Λίνδου³⁰¹ και χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ. Ο τάφος χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

2. Μελαμβαφείς κύλικες - σκύφοι.

Οι μελαμβαφείς κύλικες-σκύφοι αποτελούν μια πολυάριθμη ομάδα αγγείων της τοπικής παραγωγής στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών. Ο πρωϊμότερος τύπος κύλικας-σκύφου (*early cup-skyphos*) πρωτοεμφανίζεται στην Αγορά των Αθηνών³⁰² στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. και επικρατεί έως και τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. Στα γενικά χαρακτηριστικά η μελαμβαφής κύλικα –σκύφος στο ανώτερο τμήμα του σώματος παρουσιάζει κοιλόκυρτο περίγραμμα και απολήγει σε έξω νεύον χείλος. Συνήθως διακοσμείται με μία ή δύο λεπτές ερυθρές ταινίες κάτω από το χείλος και στην κάτω επιφάνεια της βάσης με πλατιά ταινία και ολόβαφο κύκλο στο κέντρο μελανού επίθετου χρώματος. Μελανό γάνωμα καλύπτει εσωτερικά και εξωτερικά το αγγείο.

Ο συγκεκριμένος τύπος βρέθηκε στην α' συστάδα του νεκροταφείου, στον τάφο ΠΘ.LXI (υπ.αρ.1)³⁰³. Ο ίδιος τάφος, μεταξύ των άλλων κτερισμάτων περιέχει σαράντα όμοιες μελαμβαφείς κύλικες- σκύφους. Η υπ.αρ. ΠΘ.LXI.1, πιθανότατα, είναι τοπικού εργαστηρίου και επηρεασμένη από τα αττικά πρότυπα. Ο τάφος χρονολογείται στο α' με β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

³⁰⁰ A.Greifenhagen, *CVA München* 4, πίν. 178, αρ. 8, 500 π.Χ. *Corinth XIII*, πίν. 93, αρ. 237-2, (*cracow class*), γ' τέταρτο 6^{ου} αι. π.Χ. Εδώ μόνο με φυτικό διάκοσμο. *Σίνδος* 1998, σ.92, αρ.237. Πωλογιώργη 2003 -2009, σ. 163 -4, αρ. 7 (K 686).

³⁰¹ *Paralipomena* 290 (Αθήνα, Μουσείο Αγορά, αρ.Ρ25520, 525-475π.Χ.). A.Greifenhagen, *CVA München* 4, πίν. 178, αρ. 8, 500 π.Χ.

³⁰² *Agora XII*, σ. 109.

³⁰³ *Agora XII*, πιν. 25, αρ. 568 και αρ. 572, 500 π.Χ., αρ. 570 και αρ. 571, 500- 480 π.Χ. (*early cup-skyphos*).

Στη β' συστάδα βρέθηκε ο ίδιος σχεδόν τύπος (με ορισμένες παραλλαγές) σε αρκετούς τάφους: ΠΘ.ΧΧΧΙΧ, ΧΧΧVIII, LI, ΧΧΧVI, ΧLVI, ΧLV, ΧLIV και ΧLI³⁰⁴. Οι πιο συχνές παραλλαγές του αρχικού τύπου είναι: α) χωρίς ερυθρή ταινία και με λαβές ελαφρώς πιο υπερυψωμένες, χείλος λιγότερο κοίλο και βάση σχεδόν δακτυλιόσχημη και β) χωρίς ερυθρή ταινία και με σώμα βαθύ και ίσιο χείλος. Φέρουν *graffiti* συνήθως στην κάτω επιφάνεια της βάσης, αλλά και κάτω από τη λαβή ή στο σώμα του αγγείου. Στην υπ.αριθμ. ΠΘ.ΧΧΧΙΧ.65 κύλικα σώζεται *graffiti* με τη λέξη *KOINA*.

Τα αγγεία με *graffiti* που βρέθηκαν στους τάφους του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς είναι πολλά. Για παράδειγμα στον ΠΘ.ΧΧΧΙΧ βρέθηκαν εξήντα δύο παραδείγματα, στον ΠΘ.ΧΧΧVIII πενήντα έξι, στον ΠΘ.ΧLI τριάντα τρία, στον ΠΘ.ΧLVI είκοσι, στον ΠΘ. ΧLV δέκα επτά, στον ΠΘ.ΧΧΧVI δέκα έξι, στον ΠΘ.ΧLIV πέντε, στον ΠΘ.LI τρία.

Η αρχαϊκή επιγραφή *KOINA*³⁰⁵, στο εσωτερικά της υπ.αριθμ. ΠΘ.ΧΧΧΙΧ.65 κύλικας – σκύφου αποτελεί πιθανότατα τμήμα μεγαλύτερης επιγραφής. Η υπ.αριθμ.ΠΘ.ΧΧΧΙΧ.29 φέρει *graffiti* στο σώμα (έντονα απολεπισμένο), όπου διατηρούνται τρία γράμματα: *φι*, *γιώτα* και *λάμδα* κατά το αρχαϊκό αλφάβητο. Το *λάμδα*³⁰⁶ αποδίδεται κατά το λοκρικό αλφάβητο της περιοχής της Οπουντίας Λοκρίδας. Πιθανότατα, επρόκειτο για το όνομα του προσώπου που κατείχε το αγγείο³⁰⁷. Μεταξύ των ονομάτων που αρχίζουν από τα τρία αυτά γράμματα, το πιο διαδομένο είναι ο *Φίλων*³⁰⁸, το οποίο απαντάται τόσο στη Βοιωτία, όσο και στην Οπουντία και τη Δυτική Λοκρίδα και Φωκίδα.

³⁰⁴ Πλησιάζει τα παραδείγματα *Agora* XII, πίν. 25, αρ. 577 και 578, (*early cup-skyphos*) 480 π.Χ. εικ. 6, αρ. 569, 500- 480 π.Χ.

³⁰⁵ Τα αγγεία με *graffiti* από το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών θα μελετηθούν χωριστά και θα δημοσιευτούν από τη γράφουσα σε επόμενη μελέτη. *IG IX I²*, 5, σ.93, αρ.2000. Παρόμοια επιγραφή βλ. *Agora* XXI, σ.35, πίν. 13, F 83 (εγχάρακτη επιγραφή: *κοινάι*, επάνω σε μελαμβαφή σκύφο του 5^{ου} αι. π.Χ., πιθανότατα κοινής ιδιοκτησίας). Johnston 2006.

³⁰⁶ Jeffery 1990, σ.104.

³⁰⁷ *Agora* XXI, σ.38, πίν. 16, F 126 (*Φιλ()*), το όνομα του ιδιοκτήτη στην κάτω επιφάνεια της βάσης, 5^{ος} αι. π.Χ.), σ. 30, πίν.11, F 2, (*Φίλωνος*, όνομα ιδιοκτήτη στο ανώτερο τμήμα του σώματος του αγγείου, β' τέταρτο 7^{ου} αι. π.Χ.).

³⁰⁸ Fraser- Mathews 2000, σ. 432- 4.

Τα μονογράμματα³⁰⁹ Ε στην υπ.αριθμ. ΠΘ.ΧΧΧΙΧ.48 και Α στην υπ.αριθμ. ΠΘ.ΧΧΧVIII.11 σχετίζονται με το εμπόριο των αγγείων ή και με τα χαρακτηριστικά του ιδιοκτήτη του κεραμικού κλιβάνου. Το ίδιο και το εγχάρακτα σύμβολα³¹⁰ στις υπ.αριθμ. ΠΘ.ΧΧΧVI.14 και ΠΘ.ΧLI.3: α) σταυρός εγγεγραμμένος σε κύκλο και τρία ισομεγέθη γραμμίδια εκτός κύκλου προς τα πάνω και β) αστέρι³¹¹ (ή πεντάλφα).

Ως εκ τούτου, στην υπ.αριθμ.ΠΘ.ΧΧΧΙΧ.29 μπορεί να αναφέρεται το όνομα του ιδιοκτήτη που χρησιμοποιούσε το αγγείο και κατά επέκταση του ατόμου, στο οποίο ανήκει ο τάφος ΠΘ.ΧΧΧΙΧ, δηλαδή σε κάποιον με το όνομα ΦΙΛ(...). Στα υπ.αριθμ. ΠΘ.ΧΧΧΙΧ.48, ΠΘ.ΧΧΧVIII.11, ΠΘ.ΧΧΧVI.14 και ΠΘ.ΧLI.3 αγγεία τα εγχάρακτα μονογράμματα και σύμβολα μπορούν να σχετιστούν με τα χαρακτηριστικά του κεραμέα που τα εμπορεύονταν.

Κατά συνέπεια, η τοπική παραγωγή επηρεάζεται πολύ από τα αττικά πρότυπα με αποτέλεσμα να τα μιμείται. Συγχρόνως, όμως, παράγει σε μεγάλες ποσότητες και κύλικες-σκύφους που διαφέρουν σε ορισμένα χαρακτηριστικά από τις αττικές, χωρίς όμως να ξεφεύγουν πολύ από τα γενικά χαρακτηριστικά τους. Η περίοδος παραγωγής τους στην Ανατολική Λοκρίδα ξεκινά την ίδια περίπου χρονική περίοδο με εκείνη στην Αττική, γύρω στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. Η διάρκεια, προφανώς, διαφέρει, γιατί στην Αττική φτάνει έως τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. Όπως διαπιστώνεται από τα συνευρήματα και τη χρονολόγηση των τάφων του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς, η εξάπλωση εκτείνεται κυρίως στο α΄- β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., έως και το γ΄ τέταρτο. Η ντόπια αυτή παραγωγή συχνά έφερε τα χαρακτηριστικά του κατασκευαστή της και προοριζόταν για ευρεία κατανάλωση.

- *Κύλικες:*

1. *Ταινιωτές κύλικες.*

³⁰⁹ *Agora XXI*, σ.55 -56: τα μονογράμματα είναι δυνατόν να σχετίζονται με το εμπόριο και ειδικότερα με την ποσότητα ή και την ποιότητα του περιεχομένου των αγγείων.

³¹⁰ *Agora XXI*, σ. 116 (index sigillorum) και σ. 32 -47.

³¹¹ *Kerameikos IX*, σ. 47, graffiti σε σκύφους.

Η μοναδική ταινιωτή κύλικα που βρέθηκε στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς, στον ΠΘ.LXIII, είναι εισηγμένη από την Αττική³¹². Έχει μελανό, ελαφρά κοίλο χείλος και ένα δακτύλιο βαμμένο κόκκινο στο σημείο που το σώμα ενώνεται με το στέλεχος. Η εικονιστική διακόσμησή της αναπτύσσεται στη ζώνη των λαβών, ανάμεσα σε ανθέμια και είναι σύντομη, χωρίς να καλύπτει όλη την ταινία. Πρόκειται για χορό γυμνών Σατύρων με ενδεδυμένες Μαινάδες, ανά δύο ζεύγη. Τα φύλλα των ανθεμίων απεικονίζονται χωριστά. Στο μετάλλιο κεφάλι Γοργούς. Ανήκει, μάλλον, στην κατηγορία των ελάχιστων κυλίκων που έχουν ζωγραφισμένο έμβλημα στο εσωτερικό. Η περίοδος εξάπλωσής της, στην Αττική είναι περίπου από το 560 έως το 530 π.Χ. Οι κύλικες αυτές συνεχίζουν να παράγονται και μετά το 530 π.Χ., αλλά χωρίς να έχουν μικρογραφικό χαρακτήρα³¹³. Κατά την άποψή μου θα πρέπει να αποδοθεί στον Ζωγράφο της Αγοράς P 1241³¹⁴ που χρονολογείται έως και το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.

Ο τάφος στον οποίο βρέθηκε η κύλικα ανήκει στην α΄ συστάδα και χρονολογείται γύρω στο α΄ με β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Παρόμοια μελανόμορφη μικρογραφική κύλικα έχει βρεθεί στην Παλαιοκάστρα Μεγαπλάτανου, με το ίδιο θέμα (σατύρων και μαινάδων σε ζεύγη μεταξύ ανθεμίων), αλλά με συμμετοχή περισσότερων προσώπων³¹⁵.

2. Μελαμβαφείς κύλικες με κοίλο χείλος και χωρίς χείλος.

Οι μελαμβαφείς κύλικες Τύπου C με κοίλο χείλος (*Type C, Concave lip*) είναι οι πιο διαδεδομένες και συνηθισμένες κύλικες με πόδι. Η παραγωγή τους στην Αττική³¹⁶ ορίζεται εντός ενός σύντομου χρονικού διαστήματος, από το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. έως και τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ, αλλά όχι μετά το 480 π.Χ.

Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς αντιπροσωπεύεται από λίγα παραδείγματα, που βρέθηκαν στην α΄ συστάδα, στον τάφο ΠΘ.LXI.(2-7) που χρονολογείται στο α΄- β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για πέντε

³¹² Agora XXIII, σ. 64- 65 (*band cups*).

³¹³ Boardman 1980, σ. 72- 75.

³¹⁴ Agora XXIII, πίν. 111, αρ. 1708. H.Gropengiesser, *CVA Heidelberg Universität* 31, σ.33-9, πίν.156, αρ.1.

³¹⁵ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη γραπτής κεραμικής Μουσείου Λαμίας, αρ. 45.

³¹⁶ Agora XII, σ. 91- 92.

παραδείγματα, από τα οποία τα τρία έχουν ζωγραφισμένο το μέταλλο (ΠΘ.5, 6 και 7). Οι τελευταίες τρεις κύλικες με το ζωγραφισμένο μέταλλο αποδίδονται στον Ζωγράφο του Πίθου³¹⁷. Ο Ζωγράφος αυτός είναι κατεξοχήν κυλικογράφος και περιορίζεται στο να ζωγραφίζει μόνο τα μέταλλα των μελαμβafών κυλίκων. Τα θέματά του αφορούν κυρίως μορφές γονατιστές ή λυγισμένες, σχετικές κυρίως με συμπόσια, αλλά και με σατύρους, πολεμιστές και άλλα πρόσωπα, εμπνευσμένα μόνο από τον κόσμο των ανδρών. Χαρακτηριστικό του γνώρισμα η σχηματική απόδοση των μορφών.

Στην υπ.αριθμ. ΠΘ.LXI.6 (Κ3550) απεικονίζεται σκηνή με αθλητή. Γυμνή ανδρική μορφή είναι σκυμμένη και φέρει το δεξί γόνατο λυγισμένο να πατά στο έδαφος, ενώ το αριστερό λυγισμένο απλά στο γόνατο. Το δεξί χέρι ακουμπά το έδαφος και το αριστερό είναι ανασηκωμένο προς τα πάνω. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου της ανδρικής μορφής (μάτια, μύτη, αυτιά) είναι αποδοσμένα κατά το συνήθη τρόπο του Ζωγράφου. Η υπ.αριθμ. ΠΘ. LXI.5 (Κ3549) απεικονίζει στο μέταλλο ανακεκλιμένη ανδρική μορφή που κρατά κέρασ. Η μορφή φορά το σκυθικό σκούφο και είναι Σκύθης συμποσιαστής. Όμοια κύλικα με το ίδιο θέμα που αποδίδεται στον ίδιο Ζωγράφο εκτίθεται στο Μουσείο Μπενάκη³¹⁸. Μία ακόμη όμοια προέρχεται από την Αθηναϊκή Αγορά³¹⁹. Στην κύλικα υπ.αριθμ. ΠΘ. LXI.7 (Κ3551) το θέμα στο μέταλλο είναι μία ανακεκλιμένη ανδρική μορφή. Πρόκειται, για μία ακόμη σκηνή με Σκύθη συμποσιαστή.

Οι δύο από αυτές τις κύλικες που απεικονίζουν παράσταση με Σκύθη συμποσιαστή είναι πολύ σχηματικά αποδοσμένες, ενώ η τρίτη με σκηνή αθλητή είναι αποδοσμένη με περισσότερες λεπτομέρειες. Αυτό μπορεί να δείχνει διαφορετική ποιότητα των έργων του ίδιου Ζωγράφου³²⁰. Συνήθως οι συμποσιαστές του Ζωγράφου είναι πολύ σχηματικά αποδοσμένοι, ενώ αντίθετα οι αθλητές του ζωγραφίζονται πολύ πιο προσεκτικά και με περισσότερες λεπτομέρειες.

³¹⁷ Paleothodoros 2003, σ. 61- 76. Boardman 1980, σ. 76. *Agora* , XXX, σ. 91.

³¹⁸ V.Sabetai, *CVA Athens, Benaki Museum* 9, σ.54-5, πίν.54, αρ.35422.

³¹⁹ *Agora* XXX, σ. 344, πίν. 150, αρ. 1585, Ζωγράφος του Πίθου, 510- 500 π.Χ.

³²⁰ Paleothodoros 2003, σ. 62.

Η σκηνή με το Σκύθη συμποσιαστή είναι το αγαπημένο θέμα του Ζωγράφου του Πίθου, το οποίο απαντάται σε αρκετές περιοχές³²¹ τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Ανατολή, στη Μαύρη Θάλασσα και στον Τάμεση Ποταμό³²². Το ίδιο θέμα υπάρχει σε κύλικα που εκτίθεται στο Μουσείο της Ελάτειας (δυτικό τμήμα Ανατολικής Λοκρίδας), αλλά και στην Ερέτρια και στη Ρισώνα Βοιωτίας. Η κύλικα της Ελάτειας³²³ βρέθηκε σε ταφικό πίθο αρχαϊκού – κλασικού νεκροταφείου της περιοχής³²⁴. Στο μετάλλιό της απεικονίζεται Σκύθης συμποσιαστής με κέρας. Η κύλικα αυτή φέρει εγχάρακτη ερωτική επιγραφή.

Η κύλικα χωρίς χείλος (ή απλό-ίσιο, *Type C, Plain rim*) διαφέρει από την κύλικα με κοίλο χείλος μόνο ως προς το χείλος, το οποίο τώρα αποτελεί συνέχεια του καμπύλου περιγράμματος του σώματος. Ο τύπος είναι λιγότερο δημοφιλής, γιατί δεν είναι πολύ πρακτικός. Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς εκπροσωπείται μία φορά, στον τάφο ΠΘ.ΛΧΙ της άσυστάδας, (που συνυπάρχει με τα παραδείγματα των κυλίκων με κοίλο χείλος). Αυτή αποτελεί τον πρόδρομο των κυλίκων που διακοσμούνται με ανθέμια³²⁵. Στο μετάλλιο διακοσμείται με γοργόνειο.

Το μελανό σιλιπνό γάνωμα, ο καστανέρυθρος πηλός και τα ζωγραφισμένα μετάλλια των παραδειγμάτων από το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς ενισχύουν την άποψη ότι αυτές ήταν εισηγμένες από την Αττική, την περίοδο της παραγωγής τους.

3. Κύλικες με μελανόμορφη παράσταση.

Οι μελανόμορφες κύλικες με παραστάσεις εκπροσωπούνται από τρία παραδείγματα στους τάφους του νεκροταφείου. Τα δύο, ΧΛVI.4 και ΠΘ.ΧLI.9, από τα τρία παραδείγματα του νεκροταφείου ανήκουν στον τύπο της κύλικας

³²¹ Paleothodoros 2003, σ. 76, πίν. 2.

³²² Bradley- Smith 2007, σ. 30 -42.

³²³ Αρ. κατ. Μουσείου Αταλάντης 2764. Rousset 2012, σ. 19 – 35.

³²⁴ Δημάκη 2007. Ευχαριστώ την αρχαιολόγο της ΙΔ'ΕΠΚΑ Σόνια Δημάκη για τις πληροφορίες που μου παρέιχε: Το 2004 στην περιοχή του Αγ. Νικολάου, 2 χλμ. βόρεια - βορειοανατολικά της Ελάτειας, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα από τη ΙΔ'ΕΠΚΑ, στο πλαίσιο του έργου για την εγκατάσταση του δικτύου ύδρευσης – αποχέτευσης, η οποία αποκάλυψε τμήμα νεκροταφείου των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Βρέθηκαν τέσσερις ταφικοί πίθοι με ταφές ενηλίκων.

³²⁵ Agora XII, σ. 92.

Υπο-Α (*Sub A*) της Αθηναϊκής Αγοράς³²⁶ που χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ. Συνήθως τη διακοσμούν καλλιτέχνες της Ομάδας «χωρίς φύλλα»³²⁷. Στο μέταλλο κοσμούνται με μία μορφή και κάτω από τις λαβές με δελφίνια, πουλιά ή φύλλα. Ζωγράφοι της Ομάδας αυτής είναι ο Ζωγράφος Caylus, ο Ζωγράφος Whitworth και ο Ζωγράφος της Οξφόρδης³²⁸.

α) Στην υπ.αριθμ. ΠΘ. ΧΛΙ.9 κύλικα απεικονίζεται μία παράσταση από τον διονυσιακό κύκλο: ομάδα τριών εφίππων Μαινάδων επάνω σε ιθυφαλλικούς όνους με συνοδεία τριών Σατύρων ονοκεφάλων εναλλάξ. Οι Σάτυροι κρατούν δάδες και κλάδους κισσού. Οι Μαινάδες είναι ντυμένες όμοια και έχουν τα μαλλιά τους μαζεμένα σε κρωβύλο. Στο μέταλλο όμοιος ονοκέφαλος Σάτυρος στα αριστερά, που κρατά κέρα. Κάτω από τις λαβές φύλλα. Το ίδιο θέμα της διονυσιακής σκηνής επαναλαμβάνεται σε κύλικα που εκτίθεται στο Ορβιέτο και αποδίδεται στον Ζωγράφο Caylus³²⁹ που θεωρείται ένας από τους καλύτερους της Ομάδας «χωρίς φύλλα». Η κύλικα του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς θα πρέπει να αποδοθεί σε Ζωγράφο της ομάδας «Χωρίς φύλλα».

β) Μία σκηνή πάλης ήρωα με ταύρο είναι το θέμα της παράστασης στην υπ.αριθμ. ΠΘ.ΧΛVI.4 κύλικα. Στο μέταλλο Σιληνός. Α΄ όψη: Σκηνή πάλης ανδρός με ταύρο μεταξύ τριών ιματιοφόρων μορφών που κρατούν κλάδους με κισσόφυλλα, εκ των οποίων μία καθιστή ανδρική μορφή και μία όρθια γυναικεία στα αριστερά και μία όρθια γυναικεία μορφή στα δεξιά. Β΄ όψη: όμοια με την πρώτη. Κάτω από τις λαβές φύλλα. Στο μέταλλο Σιληνός που κοιτά δεξιά, κρατώντας με το δεξί χέρι κέρα. Θα πρέπει να αποδοθεί σε Ζωγράφο της ομάδας «Χωρίς φύλλα».

Το θέμα της σύλληψης του ταύρου εισάγεται στην εικονογραφία από τον 6^ο αι. π.Χ. και είναι αρκετά δημοφιλές προς τα τέλη του αιώνα. Ο γυμνός νέος εδώ δεν θα μπορούσε να είναι ο Ηρακλής, αφού δεν διακρίνονται ίχνη λεοντής στο κεφάλι, τον ώμο και το στήθος του. Το άλλο μυθολογικό πρόσωπο που συνδέεται με τη σύλληψη του ταύρου είναι ο Θησέας. Το θέμα της παράστασης είναι πιθανότατα η σύλληψη του Μαραθώνιου ταύρου. Ο Θησέας οδηγεί τον

³²⁶ *Agora XXIII*, σ. 66- 67. Σίνδος 1985, σ.232, αρ. 373.

³²⁷ Boardman 1980^a, σ. 174. *ABV*, σ. 629, 632 -653.

³²⁸ *Athenian Agora XXIII*, σ. 96.

³²⁹ Borelli 1969, σ. 9-10, πίν. 21, αρ. 1-3. Π.Βαλαβάνης, *CVA Μουσείο Μαραθώνος 7*, σ. 44- 45, πίν. 23, αρ. 1- 4.

Μαραθώνιο ταύρο προς τον θνητό πατέρα του Αιγέα, ο οποίος κάθεται στα αριστερά του. Κρατά τον ταύρο σφιχτά από το κέρατο στα δεξιά του, αλλά χωρίς τη χρήση του ροπάλου, δηλαδή *αυτόχειρ*. Η δομή της παράστασης είναι πολύ κοντινή (σχεδόν όμοια) με τη σύλληψη του λιονταριού της Νεμέας από τον Ηρακλή³³⁰. Η γυναικεία μορφή που φεύγει προς τα δεξιά μπορεί να αποδοθεί σε μία νύμφη του Μαραθώνα που έφυγε τρομαγμένη.

γ) Στην υπ.αριθμ. ΠΘ.ΧΧΧVIII.9 κύλικα απεικονίζεται παράσταση άρματος παρουσία θεών. Α΄ όψη: αριστερά ηνίοχος που κοιτά μπροστά με τεντωμένα τα χέρια του, κρατώντας τα ηνία. Μπροστά του αναβάτης που κρατά λύρα, ίσως ο Απόλλωνας. Εμπρός από το άρμα με φτερωτά σανδάλια και κοντό χιτώνα ο Ερμής που κοιτά προς τα πίσω. Στο κέντρο, πίσω από τον Ερμή και το άρμα, στέκεται όρθιος στεφανωμένος ο Διόνυσος που κοιτά προς τα πίσω. Τη σκηνή κλείνει προς τα πίσω και αριστερά από τον ηνίοχο ένας όρθιος πολεμιστής με ασπίδα, δόρυ και περικεφαλαία. Β΄ όψη: όμοια με την πρώτη με τη διαφορά ότι πίσω από τον ηνίοχο αντί πολεμιστής εμφανίζεται στη ρίζα της λαβής του αγγείου μεγαλόσωμο τετράποδο ζώο, πιθανότατα, βόδι. Στο μέταλλιο ελάφι που κοιτά δεξιά. Σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της θα πρέπει να αποδοθεί σε Ζωγράφο του εργαστηρίου του Αίμονα³³¹.

Όλες οι μελανόμορφες κύλικες είναι εισηγμένες στην Ανατολική Λοκρίδα από την Αττική, την ίδια περίοδο της εξάπλωσής τους στην Αττική. Οι τάφοι στους οποίους ανήκουν χρονολογούνται γύρω στο α΄ με β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

4. Μελανόμορφες κύλικες με φυτική διακόσμηση.

Οι κύλικες με φυτική διακόσμηση (*floral cups*), που φέρουν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά διαφόρων τύπων (όπως, μικρογραφικές, τύπου C με απλό χείλος), είναι αρκετές. Ως προς το φυτικό διάκοσμο, διακρίνονται στις εξής κατηγορίες:

³³⁰ Π.Βαλαβάνης, *CVA Μουσείο Μαραθώνος* 7, σ. 45- 6. S.Wissenman, *World Heritage Museum, Krannert Art Museum* 24, σ. 15, πίν. 15, αρ. 22.1.35. Καββαδίας 1997, σ. 314. Nicgorski 1994, σ.32- 5 (Leafless Group- Ηρακλής και λιοντάρι Νεμέας).

³³¹ H.Gropengriesser, *CVA Heidelberg Universität* 31, σ. 36- 7, πίν. 158, αρ.1.

Α) δεκατρείς κύλικες προέρχονται από τους τάφους: ΠΘ.ΧΧΧVI, ΧLIII, ΧLVI, ΧLI, ΧΧΧVII, ΧV και απεικονίζουν όλες στη ζώνη μεταξύ των λαβών μελαμβαφή ανθέμια ανάμεσα σε βλαστούς λωτού. Αποτελούν τη μεγαλύτερη αριθμητικά ομάδα που χρονολογείται στο α' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.³³²,

Β) δύο, οι ΠΘ.ΧΧΧVIII.7 και 8, κοσμούνται με σχηματοποιημένα άνθη στο σώμα και η υπ.αριθμ.8 στο μετάλλιο μάλλον με κέντημα. Η υπ.αριθμ.7 κύλικα αποτελεί το πρωϊμότερο παράδειγμα και χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} – αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.³³³. Ως προς το σχήμα το στέλεχος αυτών των κυλίκων είναι πιο βραχύ και ευρύ και το σώμα λιγότερο ευρύ και ανοιχτό σε σχέση με εκείνες της ομάδας Α,

Γ) η κύλικα από τον ΠΘ.ΛI κοσμείται με άνθη μυρτιάς σε οριζόντια γραμμή και ως προς το σχήμα είναι όμοια με αυτές της ομάδας Β και

Δ) η κύλικα από τον ΠΘ.ΧΧV διακοσμείται με κυματοειδείς γραμμές στο σώμα και ως προς το σχήμα δεν διαφέρει από εκείνες της ομάδας Β.

Οι παραπάνω κύλικες βρέθηκαν σε τάφους του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς που χρονολογούνται στο α' κυρίως τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Είναι προϊόντα τοπικού, πιθανότατα, εργαστηρίου με αρκετές, ίσως, επιρροές από τη Βοιωτία³³⁴. Οι κύλικες με ανθέμια βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες σε αρκετές περιοχές της Οπουντίας Λοκρίδας, όπως στα γειτονικά νεκροταφεία του Μεγαπλάτανου³³⁵ και της θέσης Χιλιαδί Προσκυνά³³⁶, οι οποίες ανήκουν στην ίδια κατηγορία με τις κύλικες της Ομάδας Α. Κύλικες με διακόσμηση από άνθη μυρτιάς βρέθηκαν στην Ελάτεια και στην Αταλάντη³³⁷.

5. Κύλικες τύπου *Droop*.

Οι κύλικες *Droop* έχουν μελανό κοίλο χείλος, πιο τονισμένο σε σχέση με τις μικρογραφικές κύλικες, ψηλό στέλεχος με δακτύλιο στην κορυφή του και εδαφόχρωμη ταινία και μελανή βάση. Στο εσωτερικό του κοίλου στελέχους

³³² H.Kenner, *CVA Wien Universität* 5, πίν.6, αρ.10. C.Sismanidis, *CVA Greece* 5, πίν.56, αρ.6, σ. 41.

³³³ A.Greifenhagen *CVA Braunschweig, Herzog Anton Ulrich- Museum* 4, πίν.6, αρ.11.

³³⁴ Δημακοπούλου-Κόνσολα 1995, σ. 29. V.Sabetai, *CVA Thebes, Archaeological Museum* 6, σ.27, πίν.13, αρ.696.

³³⁵ Δακορώνια κ.ά. 2002, σ. 69, εικ. 54.

³³⁶ Δακορώνια κ.ά. 2002, σ. 103, φωτ.12.

³³⁷ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη γραπτής διακόσμησης Μουσείου Λαμίας, αρ.60 και 64 αντίστοιχα.

υπάρχει πλατιά μελανή ταινία. Οι πρωϊμότερες στην Αττική χρονολογούνται γύρω στο 550 π.Χ. και η παραγωγή τους διαρκεί έως περίπου το 510 π.Χ., αλλά και αργότερα³³⁸.

Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς εκπροσωπείται από ένα παράδειγμα στον τάφο ΠΘ.ΧΧΧVIII (το υπ.αρ.6)³³⁹, που χρονολογείται γύρω στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Η κύλικα έχει έντονο στυλπνό μελανό γάνωμα και καστανέρυθρο πηλό, στοιχεία που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι θα μπορούσε να ήταν εισηγμένη από την Αττική στο τελευταίο στάδιο της παραγωγής των μελαμβαφών κυλίκων.

6. Κύλικες τύπου *Vicup*.

Οι κύλικες *Vicup* εκπροσωπούνται στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς από δύο παραδείγματα στον τάφο ΠΘ.ΧΧΧΙΧ (τα υπ.αρ.67-68)³⁴⁰, που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Επίσης, δύο ακόμη παρόμοιες κύλικες βρέθηκαν στον ΠΘ.ΧΧΧVIII (οι υπ.αρ.14-15). Σύμφωνα με τα παραδείγματα από την Αγορά των Αθηνών η κύλικα *Vicup* χρονολογείται κατά το β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και το σχήμα της θα πρέπει, πιθανότατα, να επινοήθηκε πριν το 480 π.Χ.³⁴¹. Οι κύλικες του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς ήταν πιθανότατα εισηγμένες από την Αττική.

7. Κύλικες τύπου *Bolsal*.

Η κύλικα τύπου *Bolsal* εμφανίζεται στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., σύμφωνα με τα αττικά παραδείγματα³⁴². Είναι δημοφιλής προς το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., αλλά εξακολουθεί να παράγεται και κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. έως και το τέλος του. Ο τύπος αυτός βρέθηκε σε λίγους τάφους της β' συστάδας του νεκροταφείου: ΠΘ.ΧV, LI, XXIV και ΧΧΧVI, που χρονολογούνται γύρω στο δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο διάκοσμος στον πυθμένα τους ποικίλλει. Η διακόσμηση

³³⁸ Boardman 1980, σ. 75. *Agora* XII, σ. 91.

³³⁹ *Corinth* XIII, αρ. 244,1, Droop cup, 6^{ος} αι. π.Χ. *Agora* XII, σ. 91, πίν.19, αρ. 397, Droop cup, 550- 526 π.Χ.

³⁴⁰ *Agora* XII, πίν. 20, αρ. 436, 470- 460 π.Χ. και αρ. 435, περίπου 475 π.Χ.

³⁴¹ *Agora* XII, σ. 93.

³⁴² *Agora* XII, σ. 107- 8.

του πυθμένα του αγγείου με ανθέμια απαντάται πιο συχνά στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. στην Αττική. Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς κύλικα με ανθέμια στον πυθμένα της βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.ΧV. (υπ.αρ.1)³⁴³. Ο τύπος της κύλικας στον τάφο ΠΘ.ΧΧVΙ (υπ.αρ.23)³⁴⁴ δεν φέρει εμπίεστο διάκοσμο στο εσωτερικό του. Κύλικες τύπου Bolsal έχουμε και σε άλλες περιοχές της Οπουντίας Λοκρίδας, όπως στο Μαρτίνο και στην Παλαιοκάστρα Μεγαπλάτανου³⁴⁵.

Η κύλικα του τάφου ΠΘ.ΧΙV (υπ.αρ.1) παρουσιάζει τα ίδια μορφολογικά χαρακτηριστικά με τον τύπο Bolsal, αλλά είναι κακοφτιαγμένη, ο πηλός της κακής ποιότητας και δεν φέρει εμπίεστο διάκοσμο στο εσωτερικό της. Χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και προφανώς είναι προϊόν τοπικού εργαστηρίου.

8. Κύλικες χωρίς πόδι και κύλικα τύπου Ρήνειας.

Η κύλικα χωρίς πόδι του τύπου *Stemless: Agora P 10359* βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.ΧΧV (υπ.αρ.26)³⁴⁶ που χρονολογείται γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο πηλός της είναι καστανόχρωμος και το γάνωμά της κακής ποιότητας, κατά τόπους ερυθρό, λόγω κακής όπτησης. Τα στοιχεία αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τοπική παραγωγή, η οποία επηρεάζεται από την Αττική και εμφανίζεται στη Λοκρίδα λίγο αργότερα. Η διάδοσή της στην Αττική θα διαρκέσει από το α΄ έως το β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., όταν θα διαμορφωθεί ο τύπος Ρήνειας. Πολλές από αυτές έχουν έντονο κοραλλί γάνωμα.

Η κύλικα χωρίς πόδι τύπου *Ρήνειας* εμφανίζεται στην Αττική³⁴⁷ από το β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και διαρκεί έως και το τέλος του αιώνα, όχι, όμως, μετά το 400 π.Χ. Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.ΧV (υπ.αρ.2), ο οποίος χρονολογείται στο δ΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Το μελανό στιλπνό γάνωμα και ο ερυθρωπός πηλός δείχνουν ότι εισήχθη από την Αττική προς το τέλος της παραγωγής της.

³⁴³ *Agora XII*, πιν. 24, αρ. 550, 420- 400π.Χ.

³⁴⁴ *Agora XII*, πιν. 24, αρ. 539, 420 π.Χ. (Bolsal), χωρίς εμπίεστο διάκοσμο

³⁴⁵ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη κλασικής ελληνιστικής περιόδου Μουσείου Λαμίας, αρ. 60- 61.

³⁴⁶ *Corinth XIII*, πίν. 39, αρ. 271.3, (*Stemless*), 490- 480 π.Χ. *Agora XII*, πίν. 21, αρ. 452, *Agora P 10359*, 480 π.Χ.

³⁴⁷ *Agora XII*, σ. 100- 1.

- Σκύφοι:

1. Σκύφοι κορινθιακού τύπου.

Ο σκύφος κορινθιακού τύπου με μελανό γάνωμα εκτός εδαφόχρωμης ζώνης στο κατώτερο τμήμα του σώματος και στην επάνω επιφάνεια της βάσης εκπροσωπείται από λίγα παραδείγματα στους τάφους E.3 (υπ.αρ.4), E.6 (υπ.αρ.1) και ΠΘ. XXIV (υπ.αρ.14-15)³⁴⁸, που χρονολογούνται γύρω στο δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

2. Σκύφοι με ανυψωμένες λαβές.

Στον τάφο ΠΘ.XLII ο σκύφος³⁴⁹, με ανυψωμένες λαβές (*Canted handles*) και ακτινωτό κόσμημα στην εδαφόχρωμη κατώτερη ζώνη του σώματος είναι πιθανότατα εισηγμένος από την Αττική. Σύμφωνα με τα αττικά πρότυπα ο τύπος χρονολογείται από το γ' τέταρτο του 6^{ου} έως και τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. Ο τάφος χρονολογείται στο α' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

3. Μελανόμορφοι σκύφοι με φυτικό διάκοσμο.

Ο υπ.αρ. ΠΘ.XXXVIII.10 σκύφος είναι διακοσμημένος με τρία ανθέμια στη ζώνη του ανώτερου τμήματος του σώματος κάθε όψης του. Τα ανθέμια αποδίδονται σχηματοποιημένα και εκφύονται από βλαστούς που ξεκινούν από τις ρίζες των λαβών του αγγείου και ανάμεσά τους παρεμβάλλονται λογχόσχημα φύλλα.

Ο σκύφος σύμφωνα με τα αττικά πρότυπα³⁵⁰ τοποθετείται χρονικά μεταξύ 480 και 450 π.Χ. Το μελανό στιλπνό γάνωμα, ο καστανέρυθρος πηλός και η επιμελημένη παράσταση με τα ανθέμια συνηγορούν ότι πρόκειται για εισηγμένο

³⁴⁸ Agora XII, πίν. 15, αρ. 323, 380 π.Χ., χωρίς το δικτυωτό πλαίσιο στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Ως προς το σχήμα: Agora XII, πίν. 14, αρ. 316, 450 π.Χ., σ. 82, (η μη διακοσμημένη ζώνη στο κάτω τμήμα του σώματος είναι σπάνια και συνήθως γίνεται χωρίς κάποιο σκοπό). Corinth XIII, σ. 245, πίν. 51, αρ. 341.3 μέσα 5^{ου} αι. π.Χ. ή και λίγο νωρίτερα και σ. 250, πίν. 56, αρ. 357.3, γ' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ. Ρωμιοπούλου-Τουράτσογλου 2002, σ. 86, Π1646, μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.

³⁴⁹ Ως προς το σχήμα Corinth XIII, σ. 212- 13, πίν. 34, αρ. 254.2, (*canted handles*), τελευταίο τέταρτο 6^{ου} αι. π.Χ. Agora XII, σ. 83- 84.

³⁵⁰ Agora XII, πίν. 15, αρ. 333, 480- 450 π.Χ.

προϊόν από την Αττική. Ως προς το σχήμα ανήκει στην κατηγορία των σκύφων-κυλίκων τύπου Κρακοβίας και των διαδόχων τους³⁵¹. Σχετίζεται με Ζωγράφο της Ομάδας της Λίνδου³⁵². Ο τάφος χρονολογείται γύρω στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Ο υπ.αρ. ΠΘ.ΧΛ.3³⁵³ είναι μία μικρή σκυφοειδής κύλικα με φυτικό διάκοσμο, επίσης, εισηγμένη από την Αττική. Ο τάφος χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Παρόμοια, με φυτικό διάκοσμο έχει βρεθεί από το νεκροταφείο της Παλαιοκάστρα Μεγαπλάτανου³⁵⁴.

4. Σκύφοι αττικού τύπου.

Ο μελαμβαφής σκύφος αττικού τύπου είναι ο συνηθέστερος τύπος και απαντά σε αρκετούς τάφους του νεκροταφείου, από τα κλασικά έως και τα ελληνιστικά χρόνια. Τα πρωιμότερα παραδείγματα, τα οποία διατηρούν το ομαλό περίγραμμα του σώματος, χρονολογούνται γύρω στο δ' τέταρτο του 5^{ου} με αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Τέτοια παραδείγματα βρέθηκαν στους τάφους της α' συστάδας του νεκροταφείου³⁵⁵: ΠΘ.ΧΧΙΙΙ, ΧΧV, ΧΧΙV, ΧLV, ΧVΙ και L. Ένας μικρογραφικός σκύφος βρέθηκε στον εγχυτρισμό E.3 (ο υπ.αρ.3).

Ας επισημανθεί ότι μεταξύ των πρώιμων παραδειγμάτων βρέθηκε ένας σκύφος με *graffiti* ΜΕΙΞΙΛΑ και εγχάρακτη όρθια ανδρική μορφή στη μία λαβή, καθώς και με *graffiti* ΙΟ κάτω από τη δεύτερη λαβή (ΠΘ.ΧΧΙΙΙ.8). Οι επιγραφές που χαράζονταν επάνω στο αγγείο μετά το ψήσιμό του, δεν αναφέρονται στην παράσταση, αλλά αποτελούν προσωπικά αφιερώματα ή δώρα³⁵⁶. Κατά συνέπεια, το αγγείο ήταν δώρο προς ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, το οποίο έφερε το όνομα που αναγραφόταν επάνω του. Δίπλα από την επιγραφή του ονόματος προς τα αριστερά υπάρχει όρθια γυμνή ανδρική μορφή, στηριζόμενη σε

³⁵¹ *Corinth* XIII, 218, πίν. 37, αρ.267.2, μέσα του α' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. (Cracow class and successors).

³⁵² H. Gropengriesser, *CVA Heidelberg Universität* 31, σ.67, πίν. 178, αρ. 5.

³⁵³ Πλησιάζει: *Kerameikos* IX, σ. 155, πίν. 80, αρ. 303.1, και αρ. 289.1, γ' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.

³⁵⁴ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη γραπτής κεραμικής Μουσείου Λαμίας, αρ. 87.

³⁵⁵ *Corinth* VII, III, πίν. 13, 50, αρ. 311, δ' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ. *Agora* XII, πίν. 16, αρ. 347, 420-400 π.Χ., αρ. 348, 400 π.Χ.

³⁵⁶ Boardman 1980^a, σ. 235- 6. *Agora* XXI, σ. 23 -30 (σύμβολα ιδιοκτητών) και παρόμοιο παράδειγμα σ.36, πίν. 15, F 98 (ύστερος 5^{ος} αι. π.Χ., επιγραφή Μειξ (), όνομα γνωστό στην Αττική τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ.).

βακτηρία με το δεξί χέρι, η οποία αποδίδεται εγχάρακτα και με σχηματικό τρόπο. Η κεφαλή είναι στρογγυλή, με δύο όρθιες κεραιές-κέρατα στην κορυφή και το στόμα της μορφής μεγάλο και ανοιχτό. Τα οπίσθια και ο θώρακας αποδίδονται έντονα φουσκωμένα. Η τεχνική απόδοσης της μορφής είναι πολύ απλή: εγχάρακτο περίγραμμα, χωρίς απόδοση λεπτομερειών. Η τεχνική αυτή είναι ήδη γνωστή στη Βοιωτία, καθώς απαντάται σε μελαμβαφή κάνθαρο³⁵⁷ του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ. Επίσης, κατά τον 5^ο αι. π.Χ. εμφανίζεται στις μελανές επιτύμβιες βιοιωτικές στήλες με τις χαρακτές παραστάσεις.

Το όνομα *Μειξίλαος*³⁵⁸ είναι ένα σπάνιο όνομα, το οποίο απαντάται στη γειτονική Θήβα το 76 π.Χ. Ως εκ τούτου, είναι δυνατόν ο Μειξίλαος, στον οποίο κατά επέκταση ανήκε ο τάφος ΠΘ.ΧΧΙΙΙ, να ήταν Θηβαίος και να απεβίωσε στην περιοχή της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών. Το σπάνιο θηβαϊκό όνομά του πρόδιε την καταγωγή του και η απεικόνιση της συγκεκριμένης μορφής, ίσως, είχε αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Τα δύο γράμματα *ΙΟ* μπορούν να σχετιστούν με το κεραμικό εργαστήριο παραγωγής του αγγείου.

Στον 4^ο αι. π.Χ. πια τα χαρακτηριστικά του αττικού τύπου³⁵⁹ γίνονται εμφανή με το έντονο κοιλόκυρτο περίγραμμα του σώματος. Οι σκύφοι των τάφων ΠΘ.ΧΙΙ, VI και III παρουσιάζουν τα παγιωμένα χαρακτηριστικά των σκύφων αττικού τύπου μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} – α' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁶⁰ Ο σκύφος του τάφου ΠΘ.ΧΙΙ δείχνει ακόμη περισσότερο εξελιγμένος σε σχέση με εκείνον του ΠΘ.VI και ΠΘ.III.

Οι περισσότεροι σκύφοι είναι έντονα απολεπισμένοι, ορισμένοι κακοημένοι και ο πηλός τους καστανόχρωμος. Πρόκειται πιθανότατα για τοπική παραγωγή που επηρεάστηκε από τα αττικά πρότυπα.

³⁵⁷Ure –Ure 1933, σ.38-39, εικ. 41. Σε μελαμβαφή κάνθαρο η θεά Άρτεμις με τόξο και ελάφι αποδίδεται εγχάρακτα.

³⁵⁸ Fraser - Matthews 2000, σ. 273.

³⁵⁹ Agora XXIX, σ. 93.

³⁶⁰Corinth VII, III, σ. 66, 70, πίν. 50, αρ. 341, γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. Agora XII, πίν. 17, αρ. 351, 350- 340 π.Χ. Agora XXIX, πίν. 14, αρ. 150, 350- 325 π.Χ. Δακορώνια 1997, σ. 43- 44, β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ. Ρωμοπούλου-Τουράτσογλου 2002, σ. 58, αρ.Π 1581, γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.

- «Καρποδόχοι».

Η «καρποδόχη» είναι ένα αγγείο που απαντάται αρκετά συχνά στους τάφους του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς. Πιθανότατα, αποτελεί προϊόν τοπικού εργαστηρίου, αφού δεν ταυτίζεται με άλλα δημοσιευμένα αγγεία από τα γνωστά κεραμικά εργαστήρια. Το αγγείο παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τα πινάκια με ταινιωτές λαβές από την Αγορά των Αθηνών³⁶¹, που χρονολογούνται γύρω στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. Σε ορισμένα παραδείγματα το ευρύ και βραχύ στέλεχος θυμίζει τις κύλικες με πόδι από την Αγορά³⁶². Σε σχέση με τις αρχαϊκές βοιωτικές κύλικες που συνδυάζουν και τα δύο αυτά στοιχεία (στέλεχος και ταινιωτές λαβές), οι «λοκρικές» διαφέρουν ως προς στη διακόσμηση. Οι τελευταίες διακοσμούνται, συνήθως, στο εσωτερικό τους με ανισοπαχείς ομόκεντρους κύκλους καστανομέλανου χρώματος και στην εξωτερική τους επιφάνεια παραμένουν άβαφες. Ο πηλός είναι καστανός ανοιχτός και το καστανομέλανο γάνωμα θαμπό και τις περισσότερες φορές απολεπισμένο.

Στο νεκροταφείο βρέθηκαν στους εξής τάφους: ΠΘ.Λ, XXIX, IX, VIII, IV, X, XXXI και LVII και κατατάσσονται σε δύο ομάδες:

α) με βραχύ και ευρύ στέλεχος (στους τάφους ΠΘ.Λ, XXIX, IX, VIII, IV), οι οποίες χρονολογούνται από το γ' περίπου τέταρτο του 5^{ου} και έως το τέλος του 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.³⁶³ και

β) χωρίς στέλεχος (στους τάφους ΠΘ. XXXI και LVII) που χρονολογούνται από τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. έως το τέλος του αιώνα - αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.

Στην πρώτη ομάδα διακοσμούνται όλες στο εσωτερικό τους με ομόκεντρους κύκλους, εκτός από μία (την υπ.αριθμ. ΠΘ.ΧΧΙΧ.1, γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.) που κοσμεύεται στην εξωτερική της επιφάνεια με κάθετες ταινίες στο άνω ήμισυ του σώματός της και εσωτερικά κατά το ήμισυ είναι καλυμμένη με καστανομέλανο γάνωμα. Στη δεύτερη ομάδα μία (η υπ. αριθμ. ΠΘ.ΧΧΧΙ.2) είναι άβαφη εσωτερικά και εξωτερικά.

³⁶¹ *Agora* XII, πιν. 69, αρ.1570, 1571.

³⁶² Δακορώνια 1994, σ. 43.

³⁶³ Ως προς το σχήμα πλησιάζει το παράδειγμα *Agora* XII, πιν. 69, αρ. 1570, τέλος 4^{ου} αι. π.Χ., όμως, με ψηλότερη βάση εδώ. Ως προς την εσωτερική διακόσμηση πλησιάζει το παράδειγμα *Agora* XXIX, πιν.110, αρ. 1455, 350- 300 π.Χ.

- *Πρόχοι:*

1. Άβαφη πρόχους.

Η άβαφη πρόχους είναι ένα αγγείο που απαντάται πολύ συχνά μέσα στους τάφους του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών. Διακρίνονται δύο τύποι:

- A) ο τύπος με σφαιρικό, έντονα πετπισμένο σώμα και υπερυψωμένη λαβή και
B) ο τύπος με σφαιρικό σώμα και λαβή κάτω από το χείλος.

Ο πηλός είναι καστανός ανοιχτός και στην εξωτερική επιφάνεια το αγγείο καλύπτεται με ένα υπόλευκο επίχρισμα. Η άβαφη πρόχους έχει, ίσως, επηρεαστεί από την Αττική³⁶⁴, αλλά θεωρείται ότι αποτελεί χαρακτηριστικό προϊόν των κεραμικών εργαστηρίων της Ανατολικής Λοκρίδας³⁶⁵. Η παραγωγή της άρχισε από την κλασική περίοδο και συνεχίστηκε αμείωτη έως και την ελληνιστική, με ελάχιστες διαφορές στο σχήμα. Έχει βρεθεί και σε άλλες θέσεις της Ανατολικής Λοκρίδας³⁶⁶, όπως σε τάφους του νεκροταφείου της Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου, στις Αλές, στην Αταλάντη, στη Χιλιαδί, στην Αλόπη.

A) Στον πρώτο τύπο ανήκουν οι πρόχοι³⁶⁷ που προέρχονται από τους τάφους: ΠΘ.Ι, ΙΧ, VIII, XVI, XXIII, LVI, LVIII και XLVIII. Αρχικά το σφαιρικό σώμα είναι αρκετά πετπισμένο, η βάση ευρεία και το χείλος εξωστρεφές και λοξότμητο, στους τάφους του 5^{ου} αι. π.Χ. (ΠΘ.XXIII και XVI). Στο τέλος του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. ο υπ.αρ. ΠΘ.ΙΧ.7 εμφανίζει παλαιότερα και νέα στοιχεία μαζί, ώστε τον 3^ο αι. π.Χ. το σώμα του αγγείου γίνεται περισσότερο σφαιρικό, η βάση στενότερη και το χείλος εξωστρεφές (ΠΘ.Ι.5, VIII.5, LVI.1). Γύρω στα μέσα του ίδιου αιώνα το σώμα γίνεται πολύ πετπισμένο, σχεδόν αμφικωνικό και η βάση στενότερη (ΠΘ. LVIII.1).

B) Στον δεύτερο τύπο ανήκουν οι πρόχοι που βρέθηκαν στους τάφους: ΠΘ.Ι, III, VI, VIII, XII, XV, XVI, LVII, LVIII, Ε.1, ΠΘ.XLIII, XXXVII, XXVIII, XVIII, XLVIII και

³⁶⁴ *Agora XII*, σ. 205- 6, πιν.76, αρ.1662.

³⁶⁵ Δακορώνια 1994, σ. 44 και 2006, σ. 37, εικ. 38.

³⁶⁶ Βλ. *Το έθιμο στην Ανατολική Λοκρίδα*.

³⁶⁷ Ως προς το σχήμα έχει ορισμένα χαρακτηριστικά από: α) το παράδειγμα *Agora XII*, πίν. 77, αρ. 1685, 340- 325 π.Χ., αλλά εδώ διαφέρει στο χείλος και στις διαστάσεις. β) το παράδειγμα *Corinth VII*, III, πίν. 60, αρ. 636, αλλά εδώ η λαβή δεν εκφύεται πολύ κάτω από το χείλος.

LXIII. Γύρω στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. το χείλος είναι ευρύ εξωστρεφές και λοξόμητο, η λαβή εκφύεται από το χείλος και το σώμα είναι λιγότερο σφαιρικό προς τα κάτω (ΠΘ.XV.29, XVI.11-12, E.1.1, ΠΘ.XLIII.28-29, XXXVII.10-12). Γύρω στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. με α' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. το σώμα αποκτά περισσότερη σφαιρικότητα έως και τη βάση (ΠΘ.III.2, VI.7, VIII.3, XII.3) και γύρω στα μέσα περίπου του 3^{ου} αι. π.Χ. το χείλος γίνεται σχεδόν καλυκωτό και η λαβή εκφύεται κάτω από το χείλος (ΠΘ.I.1, LVII.1, LVIII.2).

Όλες οι παραπάνω πρόχοι είναι χωρίς διακόσμηση, με εξαίρεση το πρωϊμότερο παράδειγμα στον τάφο ΠΘ.LXIII (υπ.αρ.3). Η συγκεκριμένη πρόχους ως προς το σχήμα πλησιάζει τα πρωϊμότερα παραδείγματα, αλλά επιπλέον παρουσιάζει γραπτό διάκοσμο στη ζώνη κάτω από το χείλος: ισομεγέθεις ολόβαφες μελανές κουκίδες σε τετράγωνη διάταξη τριών οριζόντιων σειρών και από κάτω ίχνη γραπτών κάθετων ζιγκ –ζαγκ ταινιών ερυθρού απολεπισμένου χρώματος (ίσως, ίχνη γραπτής επιγραφής). Ο τάφος χρονολογείται στο α' με β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η άβαφη «λοκρική» πρόχους έχει μια μεγάλη διάρκεια ζωής στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς, από το τέλος περίπου του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και τα μέσα περίπου του 3^{ου} αι. π.Χ.

2. Μελαμβαφής πρόχους.

Μία μελαμβαφής πρόχους βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.XXXIX (υπ.αρ.69)³⁶⁸. Το γάνωμά της είναι μελανό, θαμπό και σε αρκετά σημεία απολεπισμένο. Ο πηλός καστανόχρωμος. Πιθανότατα, αποτελεί προϊόν τοπικού εργαστηρίου.

- «Αλατοδοχεία»:

Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς «αλατοδοχεία» (*saltcellar*) βρέθηκαν σε αρκετούς τάφους: ΠΘ.XLI, XXIX, XLIX, XXVI, II, IV, XXXII, LIII, LV και E.13, E.3, E.12. Αυτά αντιστοιχούν σε δύο παραλλαγές του αττικού «αλατοδοχείου»

³⁶⁸ Ως προς το σχήμα πλησιάζει αρκετά το παράδειγμα *Agora XII*, πίν. 52, αρ.1400, 5^{ος} αι. π.Χ. Πλησιάζει, επίσης, πολύ το παράδειγμα *Corinth XIII*, πίν. 49, αρ. 329.8, 460- 450 π.Χ.

που ανάγεται στους κλασικούς χρόνους, ενώ το σχήμα δείχνει να επιβιώνει και μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. στον αττικό Κεραμεικό³⁶⁹. Διακρίνονται οι παρακάτω τύποι:

Α) παραλλαγή με κάθετα σχεδόν τοιχώματα σώματος (*convex wall*) και με μικρή εσοχή στο κατώτερο τμήμα του σώματος για τον σχηματισμό της βάσης. Σ' αυτήν ανταποκρίνονται τα παραδείγματα των εγχυτρισμών³⁷⁰ Ε.12.1 και Ε.3.13 και του ΠΘ.ΧΧVI.1. Η εξάπλωσή της, σύμφωνα με τα αττικά παραδείγματα είναι σύντομης διάρκειας και σταματά λίγο πριν το 480 π.Χ. Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς η παραγωγή της ξεκινά από το β' με γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. (Ε.12, ΠΘ.ΧΧVI και ΧLIX.2), συνεχίζει στο δ' τέταρτο του ίδιου αιώνα (Ε.3) και φτάνει γύρω στα μέσα περίπου του 4^{ου} αι. π.Χ. (Ε.13.6).

Β) παραλλαγή με ημισφαιρικό σώμα (σε μορφή εχίνου -*echinus wall*), χείλος στραμμένο προς τα μέσα και με μικρή εσοχή στο κατώτερο τμήμα του σώματος για το σχηματισμό της βάσης. Σύμφωνα με τα αττικά παραδείγματα³⁷¹ της Αγοράς παράγεται πριν το 480 π.Χ. και η διάρκεια ζωής του είναι μικρή, πριν το 450 π.Χ. Σ' αυτήν ανταποκρίνονται αρκετά παραδείγματα από τους τάφους του νεκροταφείου: το υπ.αρ. ΠΘ.ΧLI.9³⁷², είναι ερυθροβαφές, με ερυθρό πηλό και ο τάφος χρονολογείται γύρω στο β' με γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Η παραλλαγή με επίπεδη βάση είναι λίγο μεταγενέστερη και κατά τα αττικά πρότυπα είναι πολύ διαδεδομένη προς το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. Απαντάται στον εγχυτρισμό Ε.3 (υπ.αρ.26) που χρονολογείται την ίδια χρονική περίοδο. Διαπιστώνεται ότι στον ίδιο παιδικό τάφο συνυπάρχουν και οι δύο τύποι του «αλατοδοχείου».

Στη σειρά των «αλατοδοχείων» αρ.1083-1089 της Αγοράς των Αθηνών, του β' - γ' τέταρτου του 3^{ου} αι. π.Χ., πλησιάζουν πολύ τα παραδείγματα: ΠΘ.II.2, IV.5 και XXXII.1, που χρονολογούνται από το τέλος του περίπου του 4^{ου} έως και

³⁶⁹ Agora XXIX, σ. 165- 67 και XII, σ. 137- 8.

³⁷⁰ Ως προς το σχήμα πλησιάζει το παράδειγμα Agora XII, πίν. 34, αρ. 890, 500 π.Χ. (*saltcellar: convex wall*) Εδώ χωρίς ομόκεντρους κύκλους στην κάτω επιφάνεια της βάσης. Kerameikos IX, σ. 108, πίν. 82, αρ. 81.5, 480 π.Χ. περίπου.

³⁷¹ Agora XII, σ. 136.

³⁷² Agora XII, πίν. 34, αρ. 900, 500- 480 π.Χ., (*saltcellar: echinus wall*), αλλά εδώ ερυθροβαφές. Kerameikos IX, σ. 127, πίν. 82, αρ. 160.2, 470 π.Χ.

το β' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. Η μέση διάμετρος του χείλους τους κυμαίνεται από 0,06 έως 0,08μ., γεγονός που δηλώνει το μικρό μέγεθος του αγγείου, το οποίο μπορεί να καταταχθεί στον τύπο του «αλατοδοχείου»³⁷³.

Σε δύο γειτονικούς τάφους (ΠΘ.LIII και LV) της γ' συστάδας του νεκροταφείου, μετά το β' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. και προς το τέλος του ή αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., βρέθηκαν δύο όμοιοι τύποι άβαφου «αλατοδοχείου»³⁷⁴ με τα ίδια γενικά χαρακτηριστικά, αλλά με διαφορετική βάση σε σχέση με τα προηγούμενα: ψηλή σχεδόν δισκόμορφη, με επίπεδη την κάτω επιφάνεια. Επίσης, έχουν μικρή κερατοειδή απόφυση στο χείλος. Ο συγκεκριμένος τύπος παρουσιάζει περισσότερες ομοιότητες με τα κορινθιακά παραδείγματα.

Στα παραπάνω αγγεία ο πηλός είναι καστανόχρωμος έως και καστανέρυθρος, με θαμπό μελανό κυρίως γάνωμα, απολεπισμένο τις περισσότερες φορές. Είναι, προφανώς, προϊόντα τοπικού εργαστηρίου, τα οποία παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τα αττικά ως προς το σχήμα.

- Φιάλες:

- 1) Φιάλες με εξωστρεφές χείλος.

Το φιαλίδιο με εξωστρεφές χείλος (*outturned rim*), ΠΘ.II.1 σχετίζεται μορφολογικά με τον αντίστοιχο αττικό³⁷⁵, ο οποίος έχει την αρχή του στον 5^ο αι. π.Χ., ενώ διαδίδεται πλατιά κατά την ελληνιστική περίοδο. Έχει ευρύ καλυκωτό σώμα, με δακτυλιόσχημη ή κωνική βάση και χείλος εξωστρεφές. Κατά τον 3^ο αι.π.Χ., σύμφωνα με τα παραδείγματα από την Αττική και την Κόρινθο³⁷⁶, το σώμα είναι συνήθως ρηχό με περισσότερο στρογγυλεμένη την ακμή του κάλυκα. Το χείλος μόλις που στρέφεται προς τα έξω και η βάση είναι απλή δακτυλιόσχημη με πλατιά επιφάνεια στήριξης. Η φιάλη από τον τάφο ΠΘ.II. (υπ.αρ.1)³⁷⁷

³⁷³ Agora XII, σ. 167.

³⁷⁴ Πλησιάζουν το παράδειγμα *Corinth*, VII, III, πιν. 2, 44, αρ. 67, 200π.Χ., εδώ με επίπεδη βάση.

³⁷⁵ Agora XII, σ. 128- 30

³⁷⁶ Thompson 1934, σ. 435. *Corinth* VII, III, σ. 33- 34.

³⁷⁷ Agora XXIX, πιν. 73, αρ. 906, (*Bowl: outturned rim*) 275 π.Χ. περίπου. *Corinth* VII, III, σ. 34, πιν. 44, αρ. 76, 250 π.Χ. περίπου. Thompson 1934, σ. 395- 96, E37,42, εικ. 83.

χρονολογείται γύρω στο α΄ τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. και είναι, μάλλον, προϊόν τοπικού εργαστηρίου που μιμείται τα αττικά πρότυπα.

Η μελαμβαφής φιάλη του τάφου ΠΘ.VII (υπ.αρ.1)³⁷⁸ είναι και αυτή, πιθανότατα, προϊόν τοπικού εργαστηρίου, λόγω της κακής ποιότητας του πηλού και του θαμπού απολεπισμένου γανώματος. Το σώμα της είναι βαθύ, ημισφαιρικό, με έντονα διαγραφόμενο εξωστρεφές χείλος, το οποίο δείχνει να διαμορφώθηκε χωριστά από το σώμα και να προσκολλήθηκε σε αυτό δημιουργώντας έντονη βαθμίδωση εσωτερικά και πλαστικό δακτύλιο εξωτερικά. Παρόμοιος τύπος έχει βρεθεί σε τάφο που προέρχεται από τον Αχινό (Χάρτες 1 και 4) και χρονολογείται γύρω στα τέλη του 3^{ου} με αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.³⁷⁹.

- *Πινάκια:*

1) *Πινάκια με πολύχρωμη διακόσμηση σε λευκό βάθος.*

Τα αγγεία με πολύχρωμη διακόσμηση σε λευκό βάθος απαντώνται συχνά σε νεκροταφεία της Ανατολικής Λοκρίδας του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁸⁰ και είναι πιθανότατα προϊόντα τοπικών εργαστηρίων. Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς βρέθηκαν πολλά πινάκια καλυμμένα με λευκό επίχρισμα μετά την όπτησή τους, τα οποία απολεπίζονται πολύ εύκολα. Επάνω στο λευκό αυτό βάθος οι καλλιτέχνες διακοσμούν το αγγείο με διάφορα θέματα, χρησιμοποιώντας ποικίλα χρώματα, όπως ερυθρό, ιώδες, κίτρινο, γαλάζιο, πράσινο, μαύρο. Ο πιο συνήθης διάκοσμος είναι ο φυτικός.

Τέτοια πινάκια βρέθηκαν στους τάφους: ΠΘ.VI, XXIV, XLV, XXXI, XXXVI, XXXVII, L, LI και XXI. Από αυτά σε τρία μόνο αγγεία διατηρείται ολόκληρος ο διάκοσμος, ΠΘ.XXIV.1-2 και XLV.1, ενώ στα υπόλοιπα διατηρούνται ίχνη από το λευκό επίχρισμα και τα υπόλοιπα επίθετα χρώματα. Τα τρία προαναφερόμενα πινάκια είναι διακοσμημένα με φυτικό διάκοσμο, τα δύο με ανθέμια και το ένα με κλαδί και φύλλα δάφνης. Τα πρωϊμότερα πινάκια χρονολογούνται από το β΄ περίπου έως και το δ΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. (ΠΘ.XXIV.1-2, XLV.1, XXXVI.1,

³⁷⁸ Πλησιάζει λίγο το παράδειγμα *Agora XII*, πίν. 31, αρ. 776, 375- 350 π.Χ.

³⁷⁹ Δακορώνια 2000, σ. 217, εικ. 5.

³⁸⁰ Δακορώνια κ.ά 2002, σ. 70 και 2006, σ. 39, εικ.36.

XXXVII.1, L.1-2 και LI.1). Ως προς το σχήμα το αγγείο είναι σχετικά βαθύ, με επίπεδη βάση.

Από τα υπόλοιπα πινάκια, τα δύο επιβίωσαν με μικρές παραλλαγές στα ελληνιστικά χρόνια: ένα (ΠΘ.VI.4) με διαφορετική βάση (σχεδόν κωνική) στο τέλος του 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. και ένα (ΠΘ.XXXI.1) διακοσμημένο με ομόκεντρους πλατείς κύκλους ιώδους χρώματος, το οποίο χρονολογείται γύρω στο τέλος του 3^{ου} με αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.. Παρόμοια έχουν βρεθεί στο νεκροταφείο της Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου³⁸¹.

2) Ιχθυοπινάκια.

Στην κεραμική των τάφων του νεκροταφείου τα ιχθυοπινάκια αντιπροσωπεύονται από μια σχετικά μεγάλη ομάδα. Ο τύπος αυτός του πινάκιου, γνωστός στην αρχαιότητα ως «οξύβαφον»³⁸², ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος. Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι η κοιλότητα στο κέντρο του πυθμένα. Το χείλος στρέφεται συνήθως έντονα και προς τα κάτω. Τα πρωιμότερα παραδείγματα είναι ρηχά, ενώ με την πάροδο του χρόνου τείνουν να γίνουν βαθύτερα, ιδιαίτερα κατά τον 2^ο αι. π.Χ. Από τα τέλη του 3^{ου} και κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αι. π.Χ. κατασκευάζονται μεγαλύτερα σε μέγεθος ιχθυοπινάκια, αλλά με μικρότερη εσωτερική κοιλότητα³⁸³. Το σχήμα πρωτοεμφανίζεται στην Αθήνα στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και αποτελεί ένα προσφιλέσ σχήμα στον αττικό Κεραμικό³⁸⁴. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους ο τύπος υιοθετείται από τα περισσότερα κεραμικά εργαστήρια της Ανατολικής Μεσογείου³⁸⁵. Η παραγωγή των ιχθυοπινάκιων συνεχίστηκε στα περισσότερα εργαστήρια έως και τον πρώιμο 1^ο αι. π.Χ., ενώ στην Αθήνα σπανίζουν μετά το 175 π.Χ.³⁸⁶.

Τα ιχθυοπινάκια από το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς αποδίδονται σε τοπικό εργαστήριο. Τα περισσότερα από αυτά (ΠΘ.I.1, IV.1-2, VI.1-3, IX.1-2, X.1, XXXV.1, XXVII.1 και LII.1) ανήκουν σε τάφους που χρονολογούνται κυρίως στο

³⁸¹ Δακορώνια κ.ά 2006, σ. 35, εικ.36.

³⁸² Για την ονομασία «οξύβαφον»: *Agora* XII, σ. 8, 132, 147.

³⁸³ *Agora* XXIX, σ. 146- 48.

³⁸⁴ Για την εξέλιξη του σχήματος *Agora* XII, σ. 144.

³⁸⁵ *Agora* XXIX, σ. 146, υποσημ.13.

³⁸⁶ *Agora* XXIX, σ. 148.

τέλος του 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., αλλά και έως το α΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. Αυτά έχουν πολύ καλά διαμορφωμένη κοιλότητα, χείλος στραμμένο προς τα κάτω με μία - δύο περιμετρικές αυλακώσεις, ανοιχτό σώμα και σχετικά μεγάλης διαμέτρου δακτυλιόσχημη βάση. Διαπιστώνονται ορισμένες ομοιότητες με τα χαρακτηριστικά των κορινθιακών ιχθυοπινάκιων³⁸⁷. Καλύπτονται όλα με μελανό γάνωμα, κακοφημένο και απολεπισμένο σε αρκετά σημεία, το οποίο δημιουργεί καταλειβάδες στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Σχεδόν όλα έχουν άνισο ύψος και είναι κατασκευασμένα χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Το υπ.αρ. LVIII.3 φέρει *graffiti E* στον πυθμένα του, το οποίο σχετίζεται με τον κατασκευαστή του (κεραμικό εργαστήριο).

Τα δύο πινάκια του τάφου ΠΘ.XLVIII (υπ. αριθμ.1 και 2) έχουν πολύ μικρής διαμέτρου κοιλότητα σε σχέση με τα προηγούμενα και είναι αρκετά ρηχά. Ο τάφος στον οποίο ανήκουν χρονολογείται, πιθανότατα, στο β΄ με γ΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Ίσως, αποτελούν και τα πρωϊμότερα παραδείγματα του νεκροταφείου.

3) Ομφαλωτά πινάκια (-φιάλες).

Δύο πινάκια με προεξέχοντα ομφαλό στο κέντρο του πυθμένα και καλυμμένα με λευκό επίχρισμα βρέθηκαν στον τάφο ΠΘ.XXI (υπ.αρ.1-2)³⁸⁸. Το σώμα είναι βαθύ, σχεδόν κωνικό, το χείλος ίσιο, με ρηχή αυλάκωση στην εσωτερική περιφέρεια. Το κέντρο του πυθμένα του προεξέχοντος ομφαλού περιβάλλουν δύο εγχάρακτοι ομόκεντροι κύκλοι. Εξωτερική όψη ομφαλού κοίλη. Ο πηλός είναι καστανόχρωμος έως και καστανέρυθρος. Πιθανότατα, πρόκειται για προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Χρονολογούνται στο β΄ με γ΄ τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Παρόμοιο ομφαλωτό πινάκιο βρέθηκε σε τάφο από το νεκροταφείο της Παλαιοκάστρα Μεγαπλάτανου³⁸⁹.

Το ομφαλωτό πινάκιο του πίθου ΠΘ.LV (υπ.αρ.1) που χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια (β΄ με γ΄ τέταρτο του 3^{ου} αι.π.Χ.) διαφέρει από τα προηγούμενα στα εξής: η βάση του είναι δακτυλιόσχημη και η διάμετρος του

³⁸⁷ *Corinth VII*, III, σ. 41- 42.

³⁸⁸ Ως προς τον ομφαλό πλησιάζει πολύ: *Agora XII*, σ. 229, πίν. 33, αρ. 883, 375-350 π.Χ.

³⁸⁹ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη κεραμικής κλασικής ελληνιστικής περιόδου Μουσείο Λαμίας, αρ.106.

προεξέχοντος ομφαλού του μεγαλύτερων διαστάσεων. Η ποιότητα του πηλού και η απόδοσή του παραπέμπουν, πιθανότατα, σε τοπικό εργαστήριο. Σχετικά με την τυπολογία, ίσως, πρόκειται για εξέλιξη του υστεροκλασικού τύπου στα ελληνιστικά χρόνια.

- *Λεκανίδες:*

Οι λεκανίδες των τάφων του νεκροταφείου συγκροτούν μια μικρή σχετικά ομάδα ανάμεσα στα απλά αγγεία καθημερινής χρήσης, αλλά με ποικίλα παραδείγματα που ξεκινούν μετά τα μέσα του 5^ο αι. π.Χ. και φτάνουν έως και τον 3^ο αι. π.Χ. Το πρωϊμότερο παράδειγμα αποτελεί η μόνωτη μελαμβαφής λεκανίδα από τον τάφο ΠΘ.XLV (υπ.αρ.15)³⁹⁰, που χρονολογείται στο β' με γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Χαρακτηριστικό είναι το κομβίο της, που είναι κυλινδρικό με κωνική την ανώτερη απόληξη, στην οποία υπάρχουν δύο μικρές διάτρητες οπές. Ίσως, αποτελούσε μια πολύ καλή απομίμηση αττικού προτύπου των κλασικών χρόνων με μια μικρή τοπική παραλλαγή στο κομβίο. Το ίδιο χρονικό διάστημα χρονολογείται η δίωτη μελαμβαφής λεκανίδα (- πυξίδα) με κάλυμμα (E.6.2), το σώμα της οποίας είναι σφαιρικό με βραχύ λαιμό και κάθετες λαβές. Στην επίπεδη επιφάνεια της βάσης φέρει *graffiti E*, που σχετίζεται προφανώς με το κεραμικό εργαστήριο. Το κάλυμμα έχει κυλινδρικό κομβίο με δύο επάλληλους πλαστικούς δακτύλιους και επίπεδη και διευρυμένη την ανώτερη απόληξη, στο κέντρο της οποίας αβαθής βάθυνση. Το γάνωμα είναι μελανό, θαμπό και σε αρκετά σημεία απολεπισμένο.

Γύρω στο β' με γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται η μελαμβαφής λεκανίδα-πυξίδα με κάλυμμα και με διάτρητα ωτία για την πρόσδεση του καλύμματος από τον τάφο ΠΘ.XXI (υπ.αρ.13α-β). Χαρακτηριστικό της γνώρισμα είναι το κυλινδρικό κομβίο, με επίπεδη και διευρυμένη την ανώτερη απόληξη, στην επιφάνεια της οποίας υπάρχουν δύο μικρές διάτρητες οπές. Καλύπτεται με αμελές θαμπό γάνωμα.

³⁹⁰ Ως προς το σχήμα πλησιάζει το παράδειγμα *Agora XII*, πίν. 42, αρ. 1252, (*one handled*), 480-450 π.Χ. Εδώ διαφέρει στο κομβίο του καλύμματος. *Kerameikos IX*, πίν. 93, αρ. E73.4, και περισσότερο πλησιάζει πίν. 94, αρ. 3.25, μέσα με γ' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.

Αρκετές είναι οι μελαμβαφείς λεκανίδες με οριζόντιες λαβές και κάλυμμα του τέλους του 4^{ου} – αρχών 3^{ου} αι. π.Χ. (ΠΘ.ΙΧ.5 α-β, ΧΙΧ.1 α-β, ΧΧΙ.14 α-β, VIII.2^α και ΧΧVIII.). Ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά του σχήματος διαπιστώνονται ομοιότητες με την Κόρινθο³⁹¹, την Αττική³⁹² και την Όλυνθο³⁹³. Σώμα ημισφαιρικό, λαβές οριζόντιες ταινιωτές κάτω από το χείλος και βάση δακτυλιόσχημη. Ο πηλός είναι καστανόχρωμος και το γάνωμα πολύ κακής ποιότητας: καστανομέλανο, θαμπό και απολεπισμένο. Χαρακτηριστικό τους γνώρισμα το κομβίο του καλύμματος που έχει την ανώτερη επιφάνεια επίπεδη με μικρή κοίλανση στο κέντρο. Ίσως, πρόκειται για τοπική παραλλαγή του αττικού πρότυπου του 4^{ου} αι. π.Χ. με περιχέιλωμα στην περιφέρεια. Περισσότερο επιμελημένη είναι η λεκανίδα από τον τάφο ΠΘ.ΧΧΙ.14 α-β με καλύτερης ποιότητας γάνωμα και επιπλέον με δύο λεπτές εδαφόχρωμες αυλακώσεις στο χείλος και στο μέσον του σώματος του καλύμματος.

Σε τάφο του τέλους του 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. (ΠΘ.VI.6) βρέθηκε μικρή λεκανίδα χωρίς λαβές και κάλυμμα με γραμμική διακόσμηση στη ζώνη κάτω από το χείλος. Μία ερυθροβαφής άωτη λεκανίδα χωρίς κάλυμμα και με κτενωτό διάκοσμο στον πυθμένα της προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.LIX (υπ.αρ.1) που χρονολογείται γύρω στο τέλος του 3^{ου} – αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.

- *Μυροδοχεία:*

Τα μυροδοχεία αποτελούν μέσα στο σύνολο των αγγείων των ελληνιστικών τάφων μια πολυάριθμη ομάδα. Καλύπτουν τη χρονική έκταση από το τέλος του 4^{ου} – αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. έως και τα μέσα ή το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. Από τη μελέτη των τάφων προκύπτει ότι από το α' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. εγκαταλείπεται το «σφαιρικό» σχήμα και υιοθετείται σιγά-σιγά το επίμηκες στο β' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. Μετά τα μέσα του 3^{ου} αιώνα το αγγείο αποκτά όλο και πιο επιμηκυμένο σώμα με την εμφάνιση των ατρακτόσχημων μέχρι το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ., που φτάνει στο έσχατο στάδιο εκφύλισης του ατρακτοειδούς τύπου.

³⁹¹ *Corinth XIII*, σελ.146.

³⁹² *Agora XII*, σ. 167.

³⁹³ *Olynthus V*, σ. 248, 322- 23.

Η χρονολογική τοποθέτηση και η τυπολογική κατάταξη των μυροδοχείων του νεκροταφείου στηρίζεται στις μορφολογικές ομοιότητες από άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, αλλά και στα ανασκαφικά δεδομένα, μεταξύ των οποίων τα νομίσματα³⁹⁴. Σχετικά με την εξέλιξη του σχήματος, σύμφωνα με τα παραδείγματα του νεκροταφείου, διαπιστώνεται η γενικότερη τάση της ελληνιστικής κεραμικής από τα κοντόχοντρα στα πιο επιμήκη αγγεία.

Τα πρώτα μυροδοχεία από τον Κεραμεικό χρονολογούνται στο τελευταίο τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και αντικαθιστούν τις ληκύθους στις ταφές³⁹⁵. Είναι μελαμβαφή, αλλά σύντομα κάνουν την εμφάνισή τους τα αγάνωτα αγγεία που συνήθως έχουν τεφρό πηλό και συχνά είναι διακοσμημένα με τρεις οριζόντιες ταινίες από λευκό επίθετο χρώμα στο σώμα και στον λαιμό.

Ο σφαιρικός τύπος – σβούρα ανήκει στην πρώιμη σειρά μυροδοχείων και βρέθηκε στους τάφους ΠΘ.ΙΧ (υπ.αρ.6) και LVII (υπ.αρ.2) της β' (κεντρικής) συστάδας του νεκροταφείου. Χαρακτηριστικό του γνώρισμα το μικρό ύψος και το κοντόχοντρο σχήμα. Ο τύπος έχει: βάση καμπύλη, στέλεχος βραχύ, σώμα ευρύ και σφαιρικό, λαιμό στενό και βραχύ, χείλος εξωστρεφές και λοξόμητο. Το ένα μυροδοχείο είναι μελαμβαφές (ΠΘ.LVII.2), ενώ το δεύτερο (ΠΘ.ΙΧ.6) είναι άβαφο και φέρει καστανόχρωμες οριζόντιες γραπτές ταινίες στον ώμο και τον λαιμό. Αυτό ακολουθεί τον συνηθισμένο τρόπο διακόσμησης της κατηγορίας που ακολουθείται σε όλη τη διάρκεια της περιόδου³⁹⁶.

Επιμηκέστερα μελαμβαφή μυροδοχεία με πολύ λεπτά τοιχώματα, του τέλους του 4^{ου} με α' τέταρτο περίπου του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁹⁷ βρέθηκαν στους τάφους ΠΘ.IV (υπ.αρ.6), XXXV (υπ.αρ.15-19) και XII (υπ.αρ.2) της β' συστάδας και LVII (υπ.αρ.2 και 11) της γ' συστάδας (του οποίου το υπ.αρ.11 διακοσμείται με κισσόφυλλα).

³⁹⁴ Ωνάσογλου 1994, σ. 62- 63.

³⁹⁵ *Kerameikos IX*, σ. 42.

³⁹⁶ Αλλαμανή-Τζαναβάρη 1994, πίν. 45γ-δ. Γιαννικουρή κ.ά. 1989, πίν. 87^α. Δρούγου-Τουράτσογλου 1980, πίν. 53.

³⁹⁷ Ωνάσογλου 1994, σ. 62, (τέλος 4^{ου} –αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.). *Kerameikos IX*, σ. 185, πίν. 96, αρ. Ε 86.1, δ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. και σ. 160, πίν. 68, αρ. 364.1, τέλος 4^{ου} αι.π.Χ.(;) Δρούγου-Τουράτσογλου 1980, σ. 123, 126, σχ.18, Π1396 (αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.).

Σε ορισμένες, όμως, περιπτώσεις διαπιστώνεται ότι συνυπάρχουν περισσότερο σφαιρικά μαζί με επιμηκέστερα μυροδοχεία, όπως στον ΠΘ.LV (υπ.αρ.3-4 και 16), όπου αυτό, πιθανότατα, δηλώνει εξέλιξη-μετάβαση προς την επόμενη βαθμίδα των ατρακτόσχημων μυροδοχείων. Στον ΠΘ.XXXII (υπ.αρ.2) από τη β΄ συστάδα, στον XXXI (υπ.αρ.3) και στον LVI (υπ.αρ.2) από τη γ΄ συστάδα βρέθηκαν λεπτότερα μυροδοχεία, που χρονολογούνται έως και το τέλος του 3^{ου} – αρχές 2^{ου} αι. π.Χ. Την επόμενη φάση για τη σειρά των ατρακτόσχημων μυροδοχείων αντιπροσωπεύουν τα μυροδοχεία από τους τάφους ΠΘ.V (υπ.αρ.1-2) και LII (υπ.αρ.4) της γ΄ συστάδας, τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν στο δ΄ τέταρτο του 3^{ου} με α΄ τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ.

Τα υπόλοιπα μυροδοχεία της ομάδας χρονολογούνται από τα μέσα έως και το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. και αποτελούν την τελευταία βαθμίδα εξέλιξης του ατρακτοειδούς τύπου. Ο αναπτυγμένος λαιμός και το στέλεχος, το γενικά επίμηκες σώμα είναι χαρακτηριστικά που συνηγορούν για μια όψιμη χρονολόγηση. Τα μυροδοχεία από το νεκροταφείο (ΠΥΡΑ II.1-17) δηλώνουν τη βαθμιαία παραμόρφωση του σχήματος στα όψιμα χρόνια, όπως η χαρακτηριστική διαφορά διαμέτρου χείλους και βάσης, καθώς κάποτε το χείλος είναι μεγαλύτερο από τη βάση. Τα μεγαλύτερα μυροδοχεία έχουν ύψος έως και 0.23μ. (υπ.αρ.4, 5, 7 και 11)³⁹⁸.

Ο πηλός των μυροδοχείων είναι πορώδης, κυρίως γκριζωπός και με προσμίξεις. Η απόδοση των αγγείων δεν είναι επιμελημένη. Πρόκειται, μάλλον, για προϊόντα τοπικού εργαστηρίου, που αντιγράφει γνωστούς τύπους μυροδοχείων της ελληνιστικής εποχής.

- *Κύπελλα:*

Βρέθηκαν πέντε μελαμβαφή κύπελλα στους τάφους ΠΘ.XV (υπ.αρ.25-26), XLI (υπ.αρ.8), XLV (υπ.αρ.14) και XXII (υπ.αρ.8) της β΄ συστάδας. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα χρονολογούνται από το β΄ τέταρτο έως και το τέλος του 5^{ου}

³⁹⁸ Ωνάσογλου 1994, σ. 63, μέσα έως τέλος 2^{ου} αι. π.Χ. Hägg 1980^a, σ. 51, 53, εικ. 37- 39, από το β΄ μισό 2^{ου} αι. π.Χ. έως και τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. *Kerameikos IX*, πίν. 69, αρ. 6.7.387, 2^{ος} αι. π.Χ. και πίν. 70, αρ. 389.

αι. π.Χ. και ένα μόνο (υπ.αρ.ΠΘ.ΧΧΙΙ.8) γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Από αυτά, το ένα είναι δίωτο (υπ.αρ.ΠΘ.ΧV.25)³⁹⁹ με πλαστικές κατακόρυφες ραβδώσεις στο σώμα και κάθετες λαβές, ελλειπτικής διατομής που εκφύονται κάτω από το χείλος. Το γάνωμά του είναι θαμπό, απολεπισμένο και πολύ κακής ποιότητας. Τα υπόλοιπα είναι μόνωτα, εκ των οποίων τα δύο που προέρχονται από τους τάφους ΠΘ.ΧV (υπ.αρ.25-26), ΧLI (υπ.αρ.8) έχουν χείλος έξω νεύον, λαιμό κυλινδρικό, σώμα ημισφαιρικό με δισκόμορφο έξαρμα και λαβή κάθετη ταινιωτή, υπερυψωμένη που εκφύεται από το χείλος. Διαφέρουν στο μέγεθος που τείνει να αυξάνεται και τη βάση, η οποία από δισκόμορφη γίνεται σχεδόν δακτυλιόσχημη. Το κύπελλο του τάφου ΠΘ.ΧLV⁴⁰⁰ έχει βάση πλατιά δισκόμορφη, σώμα κωδωνόσχημο και χείλος ευρύ και λοξότμητο και λαβή κάθετη κυκλικής διατομής που εκφύεται και απολήγει στον λαιμό (σχηματίζοντας κύκλο). Καλύπτεται με μελανό θαμπό γάνωμα.

Υστερότερος είναι, ίσως, ο τύπος του μόνωτου κύπελλου με πλαστικές κάθετες ραβδώσεις στο σώμα από τον τάφο ΠΘ.ΧΧΙΙ (υπ.αρ.8), με βάση ψηλή, δισκόμορφη, σώμα ημισφαιρικό με κατακόρυφες πλαστικές ραβδώσεις, λαιμό ευρύ, κυλινδρικό, χείλος έξω νεύον και λαβή διπλή, κάθετη που εκφύεται από τον λαιμό. Παρόμοιο αγγείο προέρχεται από τάφο τη Στυλίδα⁴⁰¹ που χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ.

Τα κύπελλα των τάφων του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς είναι πιθανότατα προϊόντα τοπικού εργαστηρίου που παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τα αττικά και τα βοιωτικά αγγεία⁴⁰².

³⁹⁹ Πλησιάζει το παράδειγμα *Agora XII*, πίν. 11, αρ. 224, (*mug- two handles*) 425 π.Χ.

⁴⁰⁰ Πλησιάζει πολύ *Agora XII*, πίν.11, αρ.191, (*mug -plain wall, one handle*), ύστερος 6^{ος} αι.π.Χ. *Corinth XIII*, πίν.72, αρ. 429.4, τέλος 5^{ου} ή αρχές 4^{ου} αι. π.Χ. Εδώ η λαβή εκφύεται και απολήγει στο λαιμό και η βάση ελαφρώς υπερυψωμένη. Επίσης, πλησιάζει πολύ: S.Wisseman, *CVA University of Illinois*, πίν33, αρ.W.15.3.54 (διαφέρει στη λαβή- τέλος 6^{ου} αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.).

⁴⁰¹ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη κλασικών ελληνιστικών χρόνων Μουσείου Λαμίας, αρ.37.

⁴⁰² *Agora XII*, σ. 114.

- *Οινοχόες.*

Τα πρωϊμότερα παραδείγματα χρονολογούνται στο β΄ και δ΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και προέρχονται από τους τάφους ΠΘ.ΧΧΧVIII (υπ.αρ.12) και Ε.3 (υπ.αρ.4-5) της β΄ συστάδας του νεκροταφείου αντίστοιχα. Το υπ.αρ. ΠΘ.ΧΧΧVIII.12⁴⁰³ έχει επίπεδη βάση, σώμα σφαιρικό, λαιμό κυλινδρικό, βραχύ και ευρύ και χείλος λοξόμητο. Το γάνωμά του μελανό θαμπό. Από τον εγχυτρισμό Ε.3 προέρχονται δύο παραδείγματα ερυθροβαφών οινοχοών, εκ των οποίων το ένα (υπ.αρ.14)⁴⁰⁴ έχει λαιμό με σαφή διαχωρισμό και το δεύτερο (υπ.αρ.5)⁴⁰⁵ τριφυλλόσχημο στόμιο.

Από τους ελληνιστικούς τάφους ΠΘ.ΧΙΙ και ΛΙΧ, που χρονολογούνται γύρω στο α΄ και δ΄ τέταρτο του 3^{ου} αι.π.Χ. αντίστοιχα, προέρχονται δύο παραδείγματα. Το ένα από αυτά, που διατηρείται ακέραιο, έχει τριφυλλόσχημο στόμιο, πλατύ, έντονα διαμορφωμένο σώμα, ξεχωριστό λεπτό και ψηλό λαιμό και σαφέστερα διαμορφωμένο ώμο (ΠΘ.ΛΙΧ.2)⁴⁰⁶.

- *Αλάβαστρο.*

Το αλάβαστρο που βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.ΙV (υπ.αρ.7) της β΄ συστάδας χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., σύμφωνα με τα αττικά πρότυπα από τον Κεραμεικό⁴⁰⁷. Σε σχέση με τα αλάβαστρα από το Άργος ανήκει στον Τύπο Α που περιγράφει ο Hägg⁴⁰⁸. Τα γενικά χαρακτηριστικά του είναι: σχεδόν παράλληλες πλευρές, δεν έχει ώμο και το χείλος του είναι με κρεμαστή απόληξη.

Το παράδειγμα από το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς, δυστυχώς, είναι αποσπασματικά σωζόμενο και δεν διατηρείται το κατώτερο τμήμα του σώματός

⁴⁰³ *Agora XII*, πίν.11, αρ. 193, (mug – plain rim, one handle) 480 - 470 π.Χ. *Corinth XIII*, πίν. 92, αρ. X-159 (round-moulded Oinochoai, Type D), 5^{ος} και 4^{ος} αι. π.Χ.

⁴⁰⁴ Ως προς το σχήμα: *Agora XII*, πίν. 10, αρ. 189, 400 π.Χ.

⁴⁰⁵ *Agora XII*, πίν. 5, αρ. 103, 450 π.Χ.

⁴⁰⁶ *Agora XXIX*, πίν. 48, αρ. 483, 200- 175 π.Χ.

⁴⁰⁷ *Kerameikos IX*, σ. 186, πίν. 96, Ε.95 Β, C, α΄ μισό 3^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁰⁸ Hägg 1980^a, σ. 69-75, εικ.75, 102, 110, 111. Στους τάφους του Άργους τα αλάβαστρα δεν εμφανίζονται μετά τον 3^ο αι. π.Χ.

του. Ο πηλός του είναι καστανού ανοιχτού χρώματος και φέρει καστανέρυθρο επίχρισμα. Ο τάφος στον οποίο ανήκει χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. Προέρχεται πιθανότατα από τοπικό εργαστήριο που επηρεάστηκε από τα αττικά πρότυπα.

- *Μικρές υδρίες.*

Δύο μικρές μελαμβαφείς υδρίες βρέθηκαν σε δύο τάφους της β' συστάδας του νεκροταφείου (υπ.αρ.ΠΘ.VI.8 και ΧΧΧΙΙΙ.1), που χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. και στο β' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα.⁴⁰⁹ Η μία (ΠΘ.VI.8) από αυτές φέρει κόσμημα «Δυτικής Κλιτύος» στο σώμα: βλαστός εγχάρακτος και κισσόφυλλα από λευκό επίθετο χρώμα και η δεύτερη (υπ.αρ.ΠΘ.ΧΧΧΙΙΙ.1) στη ζώνη του ώμου: εγχάρακτο ελικοειδή βλαστό, ενώ στο σώμα πλαστικές κάθετες ραβδώσεις. Ο πηλός τους είναι καστανέρυθρος και το γάνωμά τους μελανό θαμπό, απολεπισμένο σε αρκετά σημεία. Ίσως, είναι προϊόντα τοπικού εργαστηρίου που μιμήθηκαν τα αττικά.

- *Όλπη.*

Το αγγείο αυτό βρέθηκε σε έναν τάφο της γ' συστάδας του νεκροταφείου, τον ΠΘ.LVIII (υπ.αρ.13). Η όπλη απαντά ήδη στον 6^ο αι. π.Χ. στην Αττική⁴¹⁰ και αποτελεί συνηθισμένο αγγείο καθημερινής χρήσης στα κλασικά χρόνια.

Το αγγείο χαρακτηρίζεται από επίμηκες ωοειδές σώμα, με επίπεδη βάση και στενό λαιμό και χείλος ελάχιστα στραμμένο προς τα έξω. Επίσης, σημαντικό της γνώρισμα είναι η ταινιωτή λαβή με υψωμένη ράχη. Στην υπ. αριθμ. ΠΘ.LVIII.13⁴¹¹ όλπη δεν διατηρείται η λαβή, παρά μόνο η ρίζα της. Έχει πλατιά επίπεδη βάση και σώμα περισσότερο ωοειδές με συνεχές περίγραμμα έως το στενό στόμιο, στο οποίο παρατηρείται μια ελάχιστη στροφή προς τα έξω. Από το

⁴⁰⁹ Thompson 1934, σ.321, εκκ.Α.38, σ.315.

⁴¹⁰ *Agora XII*, σ. 76- 79.

⁴¹¹ *Agora XII*, σ. 76- 79. Πλησιάζει: *Corinth VII*, III, σ. 52, πιν. 48, αρ. 233, πίν. 9, 350 π.Χ. (*trefoil olpe*). Εδώ ο λαιμός ψηλότερος.

σωζόμενο τμήμα της ρίζας της ταινιωτής λαβής καταλαβαίνουμε ότι αυτή ήταν ανυψωμένη. Μελανό γάνωμα καλύπτει το επάνω μισό της επιφάνειας του αγγείου, ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια παραμένει στο χρώμα του πηλού. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα ο τάφος χρονολογείται γύρω β' τέταρτο ή στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.

- *Μελανόμορφοι χόες.*

Δύο μελανόμορφοι χόες προέρχονται από έναν τάφο της β' συστάδας του νεκροταφείου, τον ΠΘ.ΧLII (υπ.αρ.4-5). Ως προς το σχήμα τους κατατάσσονται στην κατηγορία της Οινοχόης Τύπου III⁴¹². Τα γενικά χαρακτηριστικά τους είναι: σχεδόν σφαιρικό σώμα και διευρυμένο, συνεχές καμπύλο περίγραμμα από το σώμα έως τη βάση, τριφυλλόσχημο στόμιο, χαμηλή βάση και κάθετη λαβή.

Ο υπ.αρ.4 χους κοσμεύεται στο σώμα με παράσταση Σατύρου που τρέχει προς τα δεξιά κρατώντας πίθο στο χέρι του. Το δεξί του πόδι κάμπτεται στο γόνατο και στηρίζεται ελαφρώς στο έδαφος, το αριστερό ανασηκωμένο κάμπτεται και αυτό στο γόνατο και ακουμπά τον πίθο που κρατά με τα δύο χέρια. Λεπτή ζώνη με διπλή σειρά στιγμών πλαισιώνει το ανώτερο τμήμα της παράστασης.

Ο υπ.αρ.5 απεικονίζει σκηνή καθιστού Διονύσου και όρθιας γυναικείας μορφής, πιθανότατα Νύμφης⁴¹³. Ο θεός είναι στεφανωμένος με κλαδί κισσού και ενδεδυμένος με χιτώνα και ιμάτιο και κάθεται σε δίφρο κρατώντας κάρναρο. Μπροστά του στέκεται όρθια γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με πέπλο, που φεύγει κοιτώντας γύρω της. Τα μαλλιά της γυναικείας μορφής είναι μαζεμένα προς τα πίσω δημιουργώντας οξυκόρυφο κότσο. Λεπτή ζώνη με συνεχόμενο ζιγκ-ζαγκ κόσμημα πλαισιώνει το ανώτερο τμήμα της παράστασης. Η απόδοση της

⁴¹² Richter – Milne 1935, σ. 19 -20. Boardman 1980, σ. 215. Sabetai 1994, σ. 36, αρ. 23- 24, Κατηγορία III, οινοχόη ή χους, α' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ. Μυλωνάς 1975, σ. 82, 290, πίν. 431^α (β' μισό 5^{ου} έως αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.). *Kerameikos IX*, σ. 148, πίν. 63, αρ. 276.1, αρχές γ' τέταρτου 5^{ου} αι. π.Χ. *Agora XXIII*, σ. 42 (Shape 3).

⁴¹³ Pharmakowsky 1913, σ. 207- 8, εικ.52 (αττική οινοχόη, νεκρόπολη Olbia-Ρωσσία).

παράστασης πλησιάζει πολύ την τεχνοτροπία του Ζωγράφου της Κόκκινης Γραμμής⁴¹⁴.

Στα δύο προαναφερόμενα παραδείγματα η παράσταση περιορίζεται μέσα σε μετόπη, που ορίζεται στο ανώτερο τμήμα της από συνεχόμενο ζιγκ –ζαγκ κόσμημα (στην υπ.αριθμ.5) και με διπλή σειρά στιγμών (στην υπ.αριθμ.4). Το θέμα τους αφορά σκηνές από τον διονυσιακό κύκλο και ίσως είναι συνδεδεμένο με τη θρησκευτική ζωή των Αθηναίων. Μία από τις κυριότερες εορταστικές εκδηλώσεις, με την οποία τιμούσαν τον θεό Διόνυσο στην Αττική ήταν τα Ανθεστήρια. Κατά το α΄ μισό του αιώνα πιστεύονταν ότι όλοι οι χόες εικονογραφούν τη γιορτή των Ανθεστηρίων⁴¹⁵.

Οι χόες από το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς έχουν ύψος 11,4εκ. (η υπ.αριθμ.5) και 12,7εκ. (η υπ.αριθμ.4). Ανάλογα με το μέγεθός τους, κατατάσσονται στη δεύτερη κατηγορία των μεσαίων χοών⁴¹⁶. Ο Hamilton υποστηρίζει ότι ούτε το μέγεθος των χοών, ούτε το εικονογραφικό θέμα σχετίζονται με τον αποδέκτη. Η Αλεξανδρή⁴¹⁷ αναφέρει ότι οι χόες διαστάσεων 10-15εκ. εικονογραφούν θέματα Ανθεστηρίων και δίνονταν ως δώρα στα παιδιά που συμπλήρωναν τα τρία τους χρόνια. Το θέμα του Σατύρου απαντάται συχνά σε χόες 15εκ. ύψους ή και σε μικρότερους. Οι σκηνές με τον Διόνυσο και τις γυναικείες μορφές απαντώνται τόσο στους μικρούς όσο και μεγάλους χόες.

Ο καθαρός ερυθρωπός πηλός, το μελανό στιλπνό γάνωμα και η επιμελημένη απόδοση της παράστασης δείχνουν ότι και οι δύο χόες είναι εισηγμένοι από την Αττική. Ο τάφος στον οποίο ανήκουν χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Μελανόμορφες οinoχόες με παράσταση Διονύσου βρέθηκαν σε τάφους στις Αλές⁴¹⁸ και χρονολογούνται στο τέλος του 6^{ου} -5^{ου} αι. π.Χ.

⁴¹⁴S.Patitucci *CVA, Museo Archeologico Nazionale di Ferrara* 48, 2, σ. 10, πίν.11, εικ.1.

⁴¹⁵Hoor 1951.

⁴¹⁶Από 10 έως 15εκ. Hamilton 1992, σ. 85 -88.

⁴¹⁷Αλεξανδρή 1997, υποσημ.71.

⁴¹⁸Αδημοσίευτα από το οικόπεδο Ζαρταλούδη, βλ. προθήκη γραπτής κεραμικής Μουσείου Λαμίας, αρ. 17.

- *Άβαφο Κάναστρο ή μόνωτη Φιάλη.*

Ένα άβαφο κάναστρο ή μόνωτη φιάλη βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.ΛΙΙ (υπ.αρ.2) της γ΄ συστάδας του νεκροταφείου, που χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ. Παρόμοιο βρέθηκε σε τάφο στη θέση Κοκκινόφυτες Λιβανατών, σε κοντινή απόσταση από το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς⁴¹⁹ (Χάρτης 6).

Ο τύπος παρουσιάζει ομοιότητες με τα αττικά παραδείγματα του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ, με παραδείγματα από την Όλυνθο⁴²⁰ και από την Κόρινθο⁴²¹ που δεν απαντούν μετά το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο πηλός του είναι καστανέρυθρος και το σχήμα του σπάνιο. Μάλλον, πρόκειται για προϊόν τοπικού εργαστηρίου των ελληνοιστικών χρόνων, καθώς δεν είναι κατασκευασμένο με ιδιαίτερη επιμέλεια.

- *Κρατηρίσκος.*

Δύο τύποι κρατηρίσκων προέρχονται από το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς: α) ο κωδωνόσχημος στον ΠΘ.ΧVII (υπ.αρ.1) και β) ο σκυφοειδής στον LI (υπ.αρ.42), του γ΄ και δ΄ τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο κωδωνόσχημος καλύπτεται με μελανό θαμπό γάνωμα, απολεπισμένο σε αρκετά σημεία και ο σκυφοειδής καλύπτεται, επίσης, από μελανό θαμπό γάνωμα, κατά τόπους, όμως, καστανέρυθρο λόγω κακής όπτησης, η οποία δημιουργεί καταλειβάδες στο κατώτερο μέρος τους σώματος και στην επιφάνεια του δίσκου της βάσης. Είναι, προφανώς, προϊόντα τοπικού εργαστηρίου.

- *Κύλικα – Κάνθαρος.*

Μία κύλικα- κάνθαρος με κόκκινο επίχρυσμα προέρχεται από τον εγχυτρισμό E.2 (υπ.αρ.1) και είναι ελλειπής στις λαβές της. Η βάση της είναι ψηλή κωνική, το σώμα ημισφαιρικό, οι λαβές οριζόντιες κυλινδρικής διατομής, υπερυψωμένες, ο λαιμός πλατύς, με κάθετα τοιχώματα και το χείλος έξω νεύον.

⁴¹⁹ Δακορώνια 1994, σ. 48.

⁴²⁰ *Olynthus* XI, σ. 177, 187.

⁴²¹ *Corinth* XVIII, σ. 36, κ.έ.

Από τη σύγκριση με τα αττικά παραδείγματα⁴²² των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ., προκύπτει ότι υπάρχουν ορισμένες ομοιότητες. Είναι, ίσως, προϊόν τοπικού εργαστηρίου με επιρροές από την Αττική.

- *Πλημοχόη.*

Μία πλημοχόη με κάλυμμα βρέθηκε στον εγχυτρισμό Ε.10 (υπ.αρ.10 α-β)⁴²³ που χρονολογείται γύρω στο β' με γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Έχει τα εξής γενικά χαρακτηριστικά: βάση δισκόμορφη, ψηλή, πόδι ψηλό με σταδιακή μείωση του πάχους του προς τα πάνω και με πλαστικό έξαρμα στο μέσον του ύψους του, σώμα σχεδόν αμφικωνικό, στόμιο ευρύ και χείλος λεπτό με ειδικά διαμορφωμένη «πατούρα» για την υποδοχή του πώματος. Το κομβίο του καλύμματος είναι κυλινδρικό με δύο επάλληλους πλαστικούς δακτύλιους, επίπεδη και διευρυμένη την ανώτερη απόληξη, στο κέντρο της οποίας αβαθής βάθυνση. Ο πηλός του είναι καστανέρυθρος, ενώ ίχνη λευκού και κιτρινωπού επίθετου χρώματος διατηρούνται στην επιφάνεια του σώματος του αγγείου. Τοπικό προϊόν ίσως επηρεασμένο από την Αττική.

⁴²² *Agora* XII, σ. 117, 120.

⁴²³ Πλησιάζει: Μυλωνάς 1975, Β', σ. 277- 80, πίν. 325β, αρ.452, 470 - 460 π.Χ. Ως προς το σώμα πρωιμότερα παραδείγματα: E.Kunze - Götte, *CVA Deutschland* 26, *Stuttgart* 1, πίν.25, αρ.12,13,14, σ. 32 (τέλος 6^{ου} αι. π.Χ.). G.Chase, M.Pease, *CVA, USA* 8, *Fogg Museum and Collation Collections*, πίν.62, αρ. 2, σ. 106 (τέλος 6^{ου} αι. π.Χ.).

B) ΕΙΔΩΛΙΑ:

Βασικά στοιχεία για την κατάταξη των ειδωλίων του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών σε τύπους είναι η στάση του σώματος και η ενδυμασία. Η τεχνοτροπία των μορφών σε συνδυασμό με την τεχνοτροπική εξέλιξη ορισμένων τύπων αποτελούν τα στοιχεία χρονολόγησής τους. Η συντηρητικότητα που χαρακτηρίζει γενικότερα την κοροπλαστική εξασφαλίζει στους τύπους μια μακρά διάρκεια ζωής.

- *Γυναικείες μορφές:*

1. Υδριαφόροι.

Στον τύπο της υδριαφόρου βρέθηκαν επτά ειδώλια, εκ των οποίων τα τέσσερα ακέραια, το ένα αποσπασματικά σωζόμενο και δύο κεφαλές αποκολλημένες από το υπόλοιπο σώμα. Οι διαστάσεις, η στάση των ποδιών, οι διαφοροποιήσεις στις πτυχώσεις του ενδύματος και στην υδρία, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα πέντε από αυτά προέρχονται από την ίδια μήτρα, ενώ τα άλλα δύο από διαφορετικές.

Ο τύπος της υδριαφόρου που απαντάται πιο συχνά προέρχεται από τους τάφους: ΠΘ.ΛΙ (υπ.αρ.5-6,11), XVII (υπ.αρ.27 1-γ) και Ε.6 (υπ.αρ.9), που χρονολογούνται στο γ' με δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Η πρόσθια πλευρά είναι κατασκευασμένη σε μήτρα, αντίθετα η πίσω όψη είναι ακατέργαστη, αποτελούμενη από μικρές, μάλλον, μάζες πηλού. Η σπή αερισμού είναι σχήματος ορθογώνιου. Η γυναικεία μορφή στέκεται όρθια, στηρίζεται στο αριστερό πόδι και προβάλλει το δεξί. Το αριστερό χέρι είναι τεντωμένο κατά μήκος των μηρών και συγκρατεί την παρυφή του ενδύματος, ενώ με το δεξί κρατά τη λαβή μιας υδρίας, που στηρίζεται ανορθωμένη επάνω στο κεφάλι της. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται ανάγλυφα. Τα μαλλιά είναι μαζεμένα προς τα πίσω. Η μορφή φορά πέπλο. Λευκό επίχρισμα καλύπτει συνήθως την επιφάνεια, ενώ σε ορισμένα σημεία διατηρούνται ίχνη άλλων επίθετων χρωμάτων, όπως ερυθρού

στα μαλλιά. Είναι όμοιος με τον βοιωτικό τύπο του τέλους του 5^{ου} – αρχές 4^{ου} αι. π.Χ. και πρόκειται, μάλλον, για εισηγμένο προϊόν από τη γειτονική Βοιωτία⁴²⁴. Τα άλλα δύο ειδώλια υδριαφόρου προέρχονται από τους τάφους ΠΘ.XVII (υπ.αρ.26) και XXVII (υπ.αρ.3). Ο τύπος της υδριαφόρου στον τάφο ΠΘ.XVII είναι μικρότερων διαστάσεων σε σχέση με το υπ.αρ. ΠΘ.LI.5 και προβάλλεται εντονότερα, ίσως, το δεξί πόδι. Ανήκει χρονικά στην ίδια περίοδο.

Ο τύπος του τάφου ΠΘ.XXVII, του τέλους του 4^{ου} – αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., διαφέρει αρκετά από τους προηγούμενους. Η στάση του σώματος αλλάζει, καθώς τα πόδια αποκτούν μεγαλύτερη άνεση στην κίνηση. Η μορφή φορά χιτώνα, ζωσμένο στη μέση που σχηματίζει απόπτυγμα. Παρατηρούνται ομοιότητες με ειδώλια από τη Βοιωτία του δ' τέταρτου του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. όσον αφορά στη στάση του σώματος: το σώμα ακολουθεί τη φυσική κίνηση του ποδιού και η πτύχωση του ενδύματος είναι λιγότερο σχηματική⁴²⁵. Ίσως, πρόκειται για επιβίωση του αρχικού κλασικού τύπου στα ελληνιστικά χρόνια.

2) Ιστάμενες γυναικείες ενδεδυμένες μορφές.

Εννέα ειδώλια ιστάμενων ενδεδυμένων γυναικείων μορφών κατασκευασμένων από την ίδια μήτρα βρέθηκαν στους τάφους: ΠΘ.LI (υπ.αρ.7,13), E.6 (υπ.αρ.8), ΠΘ.XXV (υπ.αρ.5,27α) και XVII (υπ.αρ.22-25), που χρονολογούνται γύρω στο γ' με δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Η μπροστινή όψη είναι κατασκευασμένη σε μήτρα, η πίσω, αδιαμόρφωτη, με οπή εξαερισμού. Η μορφή στέκεται επάνω σε ορθογώνια βάση και στηρίζεται στο αριστερό πόδι, ενώ προβάλλει το δεξί. Τα χέρια της είναι τεντωμένα κατά μήκος των μηρών και συγκρατούν το ένδυμα. Τα μαλλιά είναι μαζεμένα προς τα πίσω σε κότσο, που απολήγει σε λοφίο (*κρωβύλο*). Η μορφή είναι ενδεδυμένη με μακρύ χιτώνα και επάνω από αυτό με ιμάτιο. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια, ενώ διατηρούνται και ίχνη άλλων επίθετων χρωμάτων, όπως μελανού, ερυθρού, κιτρινωπού. Ο τύπος παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα αττικά παραδείγματα

⁴²⁴ Higgins-Burn 2001, πίν. 91, αρ. 697. Mollard-Besques 1954, σ. 94. Goldman 1931, σ. 256-57.

⁴²⁵ Besques 1971, πίν. 1 d D94, e D95.

των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴²⁶. Παρόμοια βρέθηκαν στις Αλές, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ του 420- 390 π.Χ.

3) Καθήμενες γυναικείες ενδεδυμένες μορφές.

Εννέα ειδώλια καθήμενων ενδεδυμένων γυναικείων μορφών κατασκευασμένων από την ίδια μήτρα προέρχονται από τους τάφους: ΠΘ.ΛΙ (υπ.αρ.8-10), Ε.6 (υπ.αρ.7), ΠΘ.ΧΧV (υπ.αρ.3-4,23) και ΧVΙΙ (υπ.αρ.28-29), που χρονολογούνται γύρω στο γ' με δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Η μπροστινή όψη είναι κατασκευασμένη σε μήτρα και η πίσω αδιαμόρφωτη με ορθογώνια οπή αερισμού. Η μορφή καθισμένη σε θρόνο χωρίς ερεισίνωτο τοποθετεί τα πόδια της σε χαμηλό τετράγωνο υποπόδιο. Τα χέρια της είναι τοποθετημένα επάνω στα γόνατα. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται ανάγλυφα. Στην κεφαλή φορά στεφάνη. Είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και επάνω από αυτό με ιμάτιο που καλύπτει και την κεφαλή. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια και διατηρούνται ίχνη ερυθρού επίθετου χρώματος. Τα ειδώλια του τύπου αυτού είναι γνωστά ως γυναικείες θεότητες, «Κυβέλες». Παρόμοια έχουν βρεθεί στις Αλές, στην Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου⁴²⁷, στη Χιλιαδί Προσκυνά⁴²⁸. Μοιάζουν πολύ με τα βοιωτικά⁴²⁹ των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ.

4) Ιστάμενες ενδεδυμένες γυναικείες μορφές με πόλο στην κεφαλή.

Δύο ειδώλια ιστάμενων ενδεδυμένων γυναικείων μορφών με πόλο στην κεφαλή βρέθηκαν στους τάφους ΠΘ.ΧΧV (υπ.αρ.2) και ΧΧΙV (υπ.αρ.20) που χρονολογούνται γύρω στο γ' με δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και προέρχονται από δύο διαφορετικές μήτρες. Οι μορφές φέρουν τα γενικά χαρακτηριστικά: κοίλες εσωτερικά, εκτός από την κεφαλή που είναι συμπαγής. Η πίσω όψη είναι αδιαμόρφωτη, με ορθογώνια οπή εξαερισμού. Στέκονται επάνω σε ορθογώνια βάση, στηριζόμενες στο αριστερό πόδι και προβάλλουν το δεξί. Τα χέρια είναι

⁴²⁶ Higgins 1954, πιν. 88, αρ. 673, 674, Αττική, μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.

⁴²⁷ Δημοσίευτα, βλ. προθήκη κοροπλαστικής Μουσείου Λαμίας, αρ.5 και 55-56.

⁴²⁸ Δακορώνια 2006, σ. 45, εικ. 49.

⁴²⁹ Higgins 1954, πιν. 111, αρ. 817- 819. Leyenaar-Plaisier 1979, σ. 44. Goldman-Jones 1942, σ. 375- 86.

τεντωμένα κατά μήκος των μηρών και συγκρατούν το ένδυμα. Φορούν πόλο στην κεφαλή και είναι ενδεδυμένες με πέπλο ή χιτώνα ζωσμένο στη μέση, σχηματίζοντας απόπυγμα και επάνω από αυτό με ιμάτιο. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια. Παρόμοια ειδώλια έχουν βρεθεί στις Αλές⁴³⁰, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 480- 450 π.Χ.

5) Ιστάμενο ενδεδυμένο κορίτσι.

Ένα ειδώλιο ιστάμενου ενδεδυμένου κοριτσιού πρώιμης ελληνιστικής εποχής (τέλος 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.) βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.ΧΙV (υπ.αρ.3)⁴³¹. Είναι κοίλο εσωτερικά, εκτός της κεφαλής που είναι συμπαγής. Η πίσω όψη του είναι αδιαμόρφωτη, με οπή εξαερισμού. Η μορφή στέκεται όρθια, στηρίζεται στο αριστερό πόδι και προβάλλει το δεξί. Είναι ενδεδυμένη με μακρύ, πτυχωτό χιτώνα και τυλιγμένη σφιχτά επάνω από αυτό με ιμάτιο, που καλύπτει εν μέρει το σώμα με τα χέρια. Τα χέρια κάμπτονται στον αγκώνα. Το αριστερό χέρι συγκρατεί την παρυφή του ιματίου και το δεξί το ιμάτιο κάτω από το στήθος. Τα μαλλιά σγουρά καλύπτουν τους κροτάφους, αφήνοντας το μέτωπο ελεύθερο. Φορά στεφάνι που κάτω από αυτό κρέμονται φύλλα αμπέλου ή κισσού. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια κατά τόπους απολεπισμένο και ίχνη μελανού και ερυθρού επίθετου χρώματος. Παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με ειδώλια κοριτσιών που χορεύουν, τα οποία προέρχονται από την Αττική⁴³².

6) Ιστάμενη ενδεδυμένη γυναικεία μορφή τυλιγμένη σφιχτά με το ιμάτιο.

Ένα ειδώλιο ιστάμενης ενδεδυμένης γυναικείας μορφής τυλιγμένης σφιχτά με το ιμάτιο πρώιμης ελληνιστικής εποχής (τέλος 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.) προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.ΧΙV (υπ.αρ.2)⁴³³. Είναι κοίλο εσωτερικά, εκτός της κεφαλής που είναι συμπαγής. Η πίσω όψη του είναι αδιαμόρφωτη, με οπή εξαερισμού. Η μορφή στέκεται όρθια επάνω σε ορθογώνια βάση με ελαφρά κλίση

⁴³⁰ Goldman- Jones 1942, σ. 384, αρ.Π-α-2, Group C, 480- 450 π.Χ.

⁴³¹ Πλησιάζει: Higgins-Burn 2001, σ. 40, πίν. 4, αρ. 2024, (Αττική- κορίτσι που χορεύει), 3^{ος} αι. π.Χ.

⁴³² Higgins-Burn 2001, σ. 40, πίν. 4, αρ. 2024.

⁴³³ Higgins-Burn 2001, σ. 33, (Τανάγρα) τέλος 4^{ου} αι. π.Χ. Besques 1971, σ. 16, πίν. 13, αρ. D 56 (Βοιωτία), γύρω στον 3^ο αι. π.Χ.

της κεφαλής προς τα δεξιά. Τα χέρια κάμπτονται στον αγκώνα. Με το αριστερό χέρι κρατά τη μέση. Είναι ενδεδυμένη με μακρύ, πτυχωτό χιτώνα και τυλιγμένη σφιχτά επάνω από αυτό με ιμάτιο, αφήνοντας γυμνό τμήμα του στήθους. Τα μαλλιά είναι μαζεμένα προς τα πίσω, σχηματίζοντας μικρό κότσο. Αραιές εγχαράξεις δηλώνουν τη μάζα των τριχών στα πλάγια. Διατηρούνται ίχνη λευκού επιχρίσματος, γαλανού επίθετου χρώματος και ίχνη καύσης. Πλησιάζει τα χαρακτηριστικά ελληνιστικού γυναικείου ειδωλίου από τον Αχινό⁴³⁴.

7) *Ιστάμενη γυναικεία μορφή με σκιάδιο στην κεφαλή (Ταναγραίας).*

Ένα ειδώλιο ιστάμενης ενδεδυμένης γυναικείας μορφής με σκιάδιο στην κεφαλή πρώιμης ελληνιστικής εποχής (τέλος 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.) βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.ΧΙV (υπ.αρ.6)⁴³⁵. Είναι κοίλο εσωτερικά, εκτός της κεφαλής που είναι συμπαγής. Η πίσω όψη του είναι αδιαμόρφωτη, με σπή εξαερισμού. Η μορφή στέκεται όρθια και είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και τυλιγμένη σφιχτά επάνω από αυτό με ιμάτιο. Το δεξί χέρι κάμπτεται στον αγκώνα. Στην κεφαλή φορά πλατύγυρο καπέλο με μυτερή επιμήκη απόληξη (σκιάδιο). Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια και ίχνη μελανού επίθετου χρώματος. Πλησιάζει τα χαρακτηριστικά των βοιωτικών ειδωλίων των μέσων του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴³⁶.

8) *Ιστάμενη κουροτρόφος.*

Ένα ειδώλιο ιστάμενης ενδεδυμένης γυναικείας μορφής με παιδί στην αγκαλιά πρώιμης ελληνιστικής εποχής (τέλος 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.) προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.VI (υπ.αρ.10)⁴³⁷. Είναι κοίλο εσωτερικά, εκτός της κεφαλής που είναι συμπαγής. Η πίσω όψη του είναι αδιαμόρφωτη, με σπή εξαερισμού. Η μορφή στέκεται επάνω σε μεγάλη ελλειψοειδή βάση και κρατά με το αριστερό χέρι της κοντά στο στήθος μικρό παιδί. Είναι ενδεδυμένη με μακρύ,

⁴³⁴ Παπακωνσταντίνου 1994, σ. 35, εικ. 23.

⁴³⁵ Πλησιάζει: Besques 1971, σ. 17, πίν. 15, αρ. D 67, (Βοιωτία), μέσα 3^{ου} αι. π.Χ. Higgins-Burn 2001, σ. 51- 52, πίν. 13, αρ. 2068, 2070, (Τανάγρα), μέσα με τέλος 3^{ου} αι. π.Χ.

⁴³⁶ Besques 1971, σ. 17.

⁴³⁷ Παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες: Higgins- Burn 2001, σ. 267, πίν.145, αρ. 2891, ίσως τέλος 3^{ου} ή αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.

πτυχωτό χιτώνα και τυλιγμένη σφιχτά επάνω από αυτό με ιμάτιο. Σκεπασμένο με το ιμάτιο είναι και το δεξί χέρι, που ακουμπά στο σώμα κάτω από το στήθος. Το μπροστινό μέρος του σώματος της μικρής μορφής (παιδί ή Έρωτας) και της γυναικείας κατασκευάστηκαν σε μια ενιαία πιθανότατα μήτρα. Η πίσω όψη είναι πλασμένη με το χέρι, σχεδόν αδιαμόρφωτη, με οπή εξαερισμού. Η κεφαλή είναι χωριστή, ένθετη.

9) Αρκετά τμήματα και θραύσματα κλασικών και ελληνοιστικών ειδωλίων από το σώμα και την κεφαλή (τάφοι: ΠΘ.ΧLVII.2, XXV.27δ, Ε.6.10, ΠΘ.ΧVII.43,42, XIV.4-8) .

- *Ανδρικές μορφές:*

1) *Ιστάμενοι γυμνοί νέοι με ιμάτιο, που κρατούν στο χέρι άλλοτε πετεινό, άλλοτε στεφάνι ή λύρα ή στλεγγίδα.*

Τα ειδώλια των γυμνών ανδρικών μορφών με ιμάτιο που κρατούν στο χέρι άλλοτε πετεινό, άλλοτε στεφάνι ή λύρα ή στλεγγίδα αποτελούν μια πολυάριθμη ομάδα μεταξύ των ειδωλίων των τάφων του νεκροταφείου. Τα ειδώλια αυτά παριστάνουν νέους άνδρες με γυμνό και κάπως μαλθακό σώμα και με ιμάτιο ριγμένο στην πλάτη, που καλύπτει μόνο τους ώμους και τμήμα των χεριών. Πατούν επάνω σε ψηλή τετράγωνη βάση. Τα μαλλιά σχηματίζουν περίτεχνες κομμώσεις. Ερυθρό επίθετο χρώμα καλύπτει τα γυμνά μέρη του σώματος και λευκό επίχρισμα τα υπόλοιπα. Πιθανότατα, χρησιμοποιούνταν και άλλα επίθετα χρώματα (ερυθρό, μελανό, κιτρινωπό) για τις λεπτομέρειες στα μαλλιά, τον πετεινό, τη βάση. Ίσως, εικονίζουν κάποιο θεό (Απόλλωνα που κρατά λύρα) ή ήρωα (Γανυμήδη) ή αφηρωτισμένο νεκρό ή έναν νέο⁴³⁸. Ο τύπος αυτός είναι πολύ

⁴³⁸ Goldman- Jones 1942, σ. 386. Για την ερμηνεία των κτερισμάτων βλ. *Ερμηνευτική προσέγγιση των κτερισμάτων*.

συνηθισμένος στη Βοιωτία⁴³⁹. Είναι, πιθανότατα, εισηγμένα από τη γειτονική Βοιωτία. Αρκετά όμοια ειδώλια βρέθηκαν και στις Αλές⁴⁴⁰.

Από το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς προέρχονται δεκαπέντε παραδείγματα από τους τάφους ΠΘ.XVII (υπ.αρ.30-36, 38, 40-41,44), E.12 (υπ.αρ.4) και E.3 (αρ.21-24), που χρονολογούνται από το β΄ έως και το δ΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. ή και στις αρχές του 4^{ου} αι.π.Χ.⁴⁴¹. Στον ΠΘ.XVII βρέθηκαν τα περισσότερα ειδώλια νέων αυτού του τύπου (δέκα συνολικά) που κρατούν στο αριστερό χέρι πετεινό ή λύρα (όπως αρ.35-36). Τέσσερα από αυτά είναι ακέραια, αρκετά σώζονται αποσπασματικά, ενώ διατηρούνται και λίγα θραύσματα.

2) Ιστάμενες ανδρικές μορφές ενδεδυμένες με λοξό ιμάτιο.

Δύο ειδώλια ιστάμενων ενδεδυμένων ανδρών με λοξό ιμάτιο προέρχονται από τους τάφους ΠΘ.XVII (υπ.αρ.37) και XXV (υπ.αρ.6), που χρονολογούνται γύρω στα μέσα και στο δ΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. με πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. Ο τύπος του ειδωλίου είναι κοίλος εσωτερικά, εκτός από την κεφαλή που είναι συμπαγής. Η πίσω όψη είναι πλασμένη στο χέρι, σχεδόν αδιαμόρφωτη, με ορθογώνια σπή εξαερισμού. Η μορφή στέκεται όρθια, επάνω σε ορθογώνια βάση, στηριζόμενη στο αριστερό της πόδι και προβάλλει το δεξί. Το δεξί χέρι είναι τεντωμένο κατά μήκος των μηρών και το αριστερό κάμπτεται ελαφρώς και συγκρατεί μάλλον την παρυφή του ιματίου. Τα μαλλιά είναι μαζεμένα προς τα πίσω, σχηματίζοντας μικρούς στρογγυλούς βοστρύχους γύρω από το μέτωπο. Η μορφή είναι γυμνή στο στήθος και φέρει λοξά δεμένο το ιμάτιο. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνειά του. Είναι κατασκευασμένα από την ίδια μήτρα. Παρόμοια έχουν βρεθεί στις Αλές⁴⁴², τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 420- 390 π.Χ.

⁴³⁹ Δημακοπούλου-Κόνσολα 1995, σ. 66, βοιωτικά ειδώλια (τέλος 5^{ου}-4^{ος} αι.π.Χ.).

⁴⁴⁰ Goldman- Jones 1942, σ. 403.

⁴⁴¹ Higgins 1954, πιν. 124, αρ. 870, (Βοιωτία) τέλος 5^{ου} – αρχές 4^{ου} αι.π.Χ. Goldman –Jones 1942, σ. 398- 403, πιν. XIV, group F, III-b-9, (390- 350 π.Χ.). Mollard-Besques 1954, σ. 95, πιν. LXVII, αρ. C69, (Θήβα), 470- 460 π.Χ.

⁴⁴² Goldman- Jones 1942, σ. 396, αρ. II-d-1 Group E, 420- 390 π.Χ.

3) Καθήμενες ενδεδυμένες ανδρικές μορφές.

Ένα ειδώλιο ανακεκλιμένου γενειοφόρου άνδρα, πιθανότατα, συμποσιαστού βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.ΧΧΧVII (υπ.αρ.5), που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Είναι συμπαγές εσωτερικά με μικρή οπή εξαερισμού στην κάτω επιφάνεια της βάσης. Η πίσω όψη είναι πλασμένη με το χέρι, αδιαμόρφωτη. Η μορφή είναι μισοξαπλωμένη επάνω σε ένα ορθογώνιο στρώμα-βάση ή κλίνη, στηρίζεται με τον αριστερό αγκώνα επάνω σε ένα είδος μαξιλαριού, ενώ με το δεξί χέρι ακουμπά χαλαρά επάνω στο δεξί λυγισμένο γόνατο. Είναι καλυμμένη με ιμάτιο από τη μέση και κάτω. Διατηρούνται ίχνη ερυθρού επίθετου χρώματος στο ένδυμα και στο σώμα και λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια. Παρουσιάζει ομοιότητες με τα ειδώλια συμποσιαστών από τη Θήβα⁴⁴³ των μέσων περίπου του 5^{ου} αι. π.Χ.

Ένα ειδώλιο καθήμενης ανδρικής μορφής, ίσως Ερμή, προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.ΧΧIV (υπ.αρ.19) που χρονολογείται στο δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Είναι κοίλο εσωτερικά, εκτός από την κεφαλή που είναι συμπαγής. Πίσω όψη αδιαμόρφωτη, με μικρή οπή ακανόνιστου σχήματος, μεταξύ των κάτω άκρων. Η βάση χαμηλή ορθογώνια, επάνω στην οποία η μορφή κάθετη με τα γόνατα μπροστά της που κρατά με τα χέρια της. Στην κεφαλή φορά πέτασο. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια και ερυθρό επίθετο χρώμα τη βάση, τον λαιμό, τα μαλλιά, το πρόσωπο και το καπέλο. Παρουσιάζει ομοιότητες με τα βοιωτικά ειδώλια που παριστάνουν τον Ερμή να κάθετη, των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴⁴. Πιθανότατα, είναι εισηγμένο από τη Βοιωτία.

4) Σάτυροι.

Τέσσερα ειδώλια Σατύρων προέρχονται από τους τάφους ΠΘ.ΧVII (υπ.αρ.39), E.3 (υπ.αρ.6), E.13 (υπ.αρ.1) και ΠΘ.VI (υπ.αρ.11) που χρονολογούνται από το δ' τέταρτο του 5^{ου} έως και το α' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁴³ Mollard-Besques 1954, σ. 94, πίν. LXVII, αρ. C70, (Θήβα), 470- 460 π.Χ. Leynaar-Plaisier 1979, σ. 33, πίν .9, αρ. 52, μέσα 5^{ου} αι. π.Χ. (Θήβα;).

⁴⁴⁴ Higgins 1954, πίν.114, αρ. 833 και σ. 222, αρ. 834, (Βοιωτία *Hermes squatting*) μέσα 5^{ου} αι.π.Χ. Παρόμοιο ειδώλιο προέρχεται από την περιοχή των Λιβανατών, βλ. σ. 42, υποσημ. 6.

Τα πρωϊμότερα ειδώλια είναι τα υπ. αριθμ. ΠΘ.ΧVII.39 και E.3.6 (δ' τέταρτο 5^{ου} – α' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.).

Το πρώτο είναι οκλάζοντος Σατύρου που παίζει δίαυλο. Η μπροστινή του όψη είναι κατασκευασμένη σε μήτρα, ενώ η πίσω με το χέρι, εκτός από την κεφαλή που είναι συμπαγής. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια. Παρουσιάζει ομοιότητες με τα βοιωτικά⁴⁴⁵ ειδώλια των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. Το δεύτερο (E.3.6) είναι στον τύπο του Σατύρου «*Satyr squatting*» που η μορφή είναι όρθια με τα δύο πόδια ανοιχτά και ελαφρώς λυγισμένα στο γόνατο. Το δεξί χέρι της είναι τεντωμένο προς τα πάνω με ανοιχτή την παλάμη και το αριστερό τεντωμένο στην ευθεία του ώμου. Έχει ουρά πεπλατυσμένη, κεφαλή κατασκευασμένη σε μήτρα και το υπόλοιπο σώμα είναι πλασμένο στο χέρι. Τα αυτιά είναι μεγάλα και τεντωμένα προς τα πλάγια. Τα φρύδια, τα ρουθούνια και το στόμα έχουν αποδοθεί με έντονη πλαστικότητα. Λευκό επίχρισμα καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας. Παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με αντίστοιχα ειδώλια από την Κόρινθο⁴⁴⁶. Είναι, πιθανότατα, εισηγμένο από την Κόρινθο.

Από τον εγχυτρισμό E.13 προέρχεται το ειδώλιο κωμικού ηθοποιού (ίσως, της Νέας Κωμωδίας) που μιμείται γυναίκα που προβάλλει την κοιλιά της και συγχρόνως είναι σε στάση αποκάλυψης. Η μπροστινή όψη είναι κατασκευασμένη με μήτρα, ενώ η πίσω με το χέρι και με οπή εξαερισμού. Η μορφή στέκεται όρθια επάνω σε ψηλή ελλειψοειδή βάση, με το αριστερό πόδι στάσιμο και το δεξί άνετο. Το αριστερό χέρι κάμπτεται στον αγκώνα και κρατά τη μέση, ενώ το δεξί κάμπτεται στον αγκώνα και συγκρατεί προς τα πάνω το ιμάτιο που καλύπτει και την κεφαλή. Είναι ενδεδυμένη με μακρύ, πτυχωτό χιτώνα και τυλιγμένη με κοντό ιμάτιο επάνω από αυτό, που καλύπτει το κεφάλι και τους ώμους, ανασηκώνοντάς το και προβάλλοντας την κοιλιά της. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια. Επιρροές, ίσως από Αττική⁴⁴⁷. Παρόμοιο ειδώλιο βρέθηκε στον Αχινό⁴⁴⁸ (Χάρτης 4).

⁴⁴⁵ Higgins 1954, αρ. 840, (Βοιωτία) μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁴⁶ Higgins 1954, σ. 253, πίν. 133, αρ. 932, (Κόρινθος *Satyr squatting*), μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁴⁷ Παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες: Higgins 1954, πίν. 99, αρ.744.

⁴⁴⁸ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη κοροπλαστικής Μουσείου Λαμίας, αρ. 34.

Το τελευταίο παράδειγμα που χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια, προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.VI (υπ.αρ.11) και είναι ένα ειδώλιο καθήμενου Σατύρου ή κωμικού ηθοποιού που παριστάνει, πιθανότατα, σκλάβο σε βωμό (τέλος 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. ή α΄ τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.). Το μπροστινό μέρος είναι πλασμένο με μήτρα και το πίσω κατασκευασμένο στο χέρι. Η βάση είναι κοίλη και το υπόλοιπο τμήμα συμπαγές. Η μορφή είναι καθιστή, ενδεδυμένη με κοντό χιτώνα και φέρει το αριστερό χέρι λυγισμένο στο γόνατο και με το δεξί, μάλλον, κρατά το κεφάλι. Διατηρείται υπόλευκο επίχρισμα και ίχνη ερυθρού χρώματος στο στόμα και στον θρόνο. Παρουσιάζει ομοιότητες με τα αττικά⁴⁴⁹.

5) Διάφορες ιστάμενες ανδρικές μορφές.

Από τους τάφους ΠΘ.XXI, XVI και VIII της β΄ συστάδας του νεκροταφείου προέρχονται τρία ειδώλια ανδρικών μορφών διαφορετικών τύπων. Το πρωϊμότερο ειδώλιο προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.XVI (υπ.αρ.13) που χρονολογείται στο δ΄ τέταρτο του 5^{ου} –πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. και είναι ένα τμήμα κορμού ανδρικής ιστάμενης μορφής κοίλο εσωτερικά, εκτός της κεφαλής που είναι συμπαγής. Πρόκειται για γυμνή γενειοφόρα μορφή, γεροντικής ηλικίας. Στέκεται όρθια, στηριζόμενη στο δεξί πόδι και προβάλλει το αριστερό. Το δεξί χέρι κάμπτεται στο στήθος και κρατά, ίσως, ρόπαλο. Τα μαλλιά είναι χτενισμένα γύρω από το μέτωπο, αφήνοντάς το ελεύθερο. Στην κεφαλή φορά σκούφο. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια που είναι απολεπισμένη κατά τόπους. Διατηρούνται ίχνη μελανού επίθετου χρώματος στο σώμα.

Γύρω στο β΄ με γ΄ τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται το ειδώλιο ΠΘ.XXI.15 καθώς και άλλα επτά ειδώλια (υπ.αρ.16-22) του ίδιου τάφου που παριστάνουν ανδρική μορφή με ιμάτιο. Η μπροστινή όψη είναι φτιαγμένη με μήτρα και η πίσω με το χέρι, με ορθογώνια σχεδόν σπή εξαερισμού. Η μορφή είναι γυμνή με ιμάτιο ριγμένο στους ώμους, στέκεται όρθια επάνω σε ορθογώνια βάση, στηριζόμενη στο δεξί της πόδι και προβάλλει το αριστερό. Το δεξί χέρι είναι τεντωμένο κατά μήκος του μηρού και συγκρατεί, μάλλον, την παρυφή του ιματίου, ενώ το αριστερό κάμπτεται στον αγκώνα και κρατά δυσδιάκριτο αντικείμενο στο

⁴⁴⁹ Higgins 1954, σ. 401, πίν. 206, αρ. 1529, μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.

στήθος (ίσως πουλί). Τα μαλλιά έχουν περίτεχνη κόμμωση. Φέρει διπλή στεφάνη στην κεφαλή. Λευκό επίχρισμα, απολεπισμένο κατά τόπους καλύπτει την επιφάνεια. Διατηρούνται ίχνη δύο ερυθρών ταινιών στη βάση και ερυθρού επιχρίσματος στο σώμα και στα μαλλιά. Παρουσιάζουν ομοιότητες με ειδώλια από τις Αλές⁴⁵⁰ που χρονολογούνται μεταξύ 390- 350 π.Χ.

Στο τέλος του 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται το υπ.αρ. ΠΘ.VIII.7 ειδώλιο που παριστάνει ιστάμενη γενειοφόρα ανδρική γεροντική μορφή. Η μορφή πατά επάνω σε ψηλή ελλειψοειδή βάση και στηρίζεται με το αριστερό χέρι επάνω σε κιονίσκο. Φέρει το δεξί χέρι τεντωμένο, το αριστερό πόδι στάσιμο και το δεξί ελαφρώς προβαλλόμενο. Κορμός με ελαφρά κλίση προς τα αριστερά. Στην κεφαλή φορά καλύπτρα. Είναι ενδεδυμένη με ιμάτιο από τη μέση και κάτω. Λευκό επίχρισμα απολεπισμένο κατά τόπους. Διατηρούνται ίχνη ερυθρού χρώματος στο ανώτερο τμήμα του κορμού και στο κεφάλι.

- *Ζωόμορφα:*

Τα ζωόμορφα ειδώλια των τάφων του νεκροταφείου αποτελούν μια πολυάριθμη ομάδα. Δεκαεννέα συνολικά ειδώλια προέρχονται από τέσσερις εγχυτρισμούς (E.3, E.5, E.6 και E.10) και 2 ταφικούς πίθους (ΠΘ.XVII και XXXVII) και χρονολογούνται από το β' έως και το δ' τέταρτο του 5^{ου} - πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. Αυτά κατατάσσονται σε έξι διαφορετικά είδη: χελώνας, χοίρου, περιστεριού, ταύρου (και μόσχου), ίππου (και ίππου με αναβάτη) και πετεινού. Βρέθηκαν, επίσης, τέσσερα δυσδιάγνωστα ζωόμορφα ειδώλια (E.10.19-20, E.6.6. και E.3.8). Στα περισσότερα ειδώλια ζώων το επάνω μέρος είναι κατασκευασμένο με μήτρα, ενώ τα πόδια και το κάτω μέρος πλασμένο με το χέρι. Ο πηλός είναι καστανός ανοιχτός με ελάχιστες προσμίξεις.

Στους τάφους E.10 (υπ.αρ.16), E.5 (υπ.αρ.2), E.6 (υπ.αρ.4) και ΠΘ.XVII (υπ.αρ.47) βρέθηκαν τέσσερα ειδώλια χοίρου⁴⁵¹. Το ρύγχος, τα αυτιά, τα μάτια

⁴⁵⁰ Goldman- Jones 1942, σ. 403.

⁴⁵¹ *Kerameikos XV*, σ. 173, πιν. 99, αρ. 566, μετά το 470- 460 π.Χ. και αρ. 568, 450- 430 π.Χ. *Kerameikos IX*, πιν. 35, αρ. 181.10, 470- 460 π.Χ. *Olynthus XIV*, πιν. 100, αρ. 309 και 310, 5^{ος} αι. π.Χ. ή πρώιμος 4^{ος} αι. π.Χ. Higgins 1954, πιν. 33, αρ.177, 179, 181- 182, Ρόδος, πρώιμος 5^{ος}

και η ράχη αποδίδονται με πλαστικό τρόπο. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια, ενώ διατηρείται και ίχνος κοκκινωπού επίθετου χρώματος. Το ειδώλιο του χοίρου από τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. ακολουθεί τα ροδιακά πρότυπα. Ο τύπος συνεχίζει χωρίς αλλαγές από τις αρχές έως και τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Είναι διαδεδομένος στη Ρόδο⁴⁵², αλλά και ιδιαίτερα στην Αττική, τη Βοιωτία και στη Β. Ελλάδα καθ' όλη τη διάρκεια του 5^{ου} αι.π.Χ.

Ειδώλια περιστεριού⁴⁵³ βρέθηκαν σε τρεις τάφους (Ε.10.18, Ε.5.4 και ΠΘ.ΧΧΧVII.6⁴⁵⁴). Οι φτερούγες του περιστεριού είναι κλειστές και οι λεπτομέρειές τους αποδίδονται με ελαφρές αυλακώσεις. Καλύπτεται με λευκό επίχρισμα και διατηρούνται ίχνη κοκκινωπού επίθετου χρώματος στις φτερούγες. Στον Ε.10 ο τύπος εμφανίζεται με μια μικρή παραλλαγή: με σταυρωτές φτερούγες. Ίσως, πρόκειται για εξέλιξη του τύπου, ο οποίος δεν παρουσιάζει ουσιαστικές αλλαγές κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αι. π.Χ.

Ειδώλια ίππου προέρχονται από τρεις τάφους (Ε.10.11-12, ΠΘ.ΧVII.45 και Ε.3.7), εκ των οποίων σε έναν (Ε.3) ο ίππος παριστάνεται με αναβάτη⁴⁵⁵. Είναι πλασμένα στο χέρι, εκτός από την κεφαλή που είναι κατασκευασμένη με μήτρα. Ο ίππος παριστάνεται όρθιος, με ανασηκωμένη την κεφαλή και τεντωμένη την ουρά. Οι λεπτομέρειες της κεφαλής αποδίδονται πλαστικά. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια. Οι δύο ίπποι του εγχυτρισμού Ε.10 είναι όμοιοι, με κεφαλές πιο στρογγυλεμένες που αποδίδονται πιο φυσιοκρατικά σε σχέση με τους άλλους δύο ίππους που αποδίδονται πιο σχηματικά με τετραγωνισμένες κεφαλές. Ο ιππέας (Ε.3.7) είναι προσκολλημένος στη ράχη του ζώου με το δεξί

αι. π.Χ. Καλτσάς 1998, σ. 44, Τάφος 1359, αρ.774 και 775, α' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ. Leynaar-Plaisier 1979, σ. 74, πίν. 25, αρ. 146, 5^{ος} αι. π.Χ.(Ρόδος;). Selekou 2007.

⁴⁵² Higgins 1954, σ. 77- 78, πιν. 33, αρ. 177, 179,181- 182 (Ρόδος). Από ταφικά σύνολα προκύπτει ότι ο τύπος συνεχίζει χωρίς αλλαγές από τις αρχές έως και τα μέσα του 5^{ου} αι.π.Χ.

⁴⁵³ Higgins 1954, σ. 78, πιν. 34, αρ.183,184, πρώιμος 5^{ος} αι. π.Χ, Ρόδος. *Olynthus* VII, σ. 91, πιν. 43, αρ. 361, 5^{ος} αι.π.Χ. *Olynthus* XIV, σ. 249, πιν.102, αρ. 323, 5^{ος} ή πρώιμος 4^{ος} αι. π.Χ. *Kerameikos* IX, πίν. 35, αρ.181.9, 470- 460 π.Χ. Leynaar-Plaisier 1979, σ.16- 17, πίν. 3, αρ. 17, μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁵⁴ Higgins 1954, σ. 211, πιν. 105, αρ. 788, , Βοιωτία, Τανάγρα, τέλος 6^{ου} αι. π.Χ. Selekou 2007.

⁴⁵⁵ *Corinth* XV, σ. 215, πίν. 109, αρ. 805, (για τον ίππο, Βοιωτία), πρώιμος 5^{ος} αι. π.Χ., σ. 244, πίν.131, αρ. 900 (Κόρινθος), 530- 520 π.Χ., πίν. 165, αρ. 1027, (Λοκροί) πρώιμος 5^{ος} αι. π.Χ. Μυλωνάς 1975, σ. 120- 21, πίν. 385^α, τάφος I.17, ειδ. 55 (490- 480 π.Χ.), και πίν. 219, τάφος Γ.1, ειδ.17 (490- 470 π.Χ.). Δακορώνια 2006, σ. 47, εικ. 53. Πωλογιώργη 2003-2009, σ. 173 -4, αρ.12 (Κ687). Selekou 2007.

του χέρι κολλημένο κατά μήκος του σώματος και το αριστερό του να κρατά, ίσως, τα ηνία. Δεν είναι σαφές εάν στην κεφαλή του φορά πράγματι πόλο, λόγω της άσχημης κατάστασης διατήρησής του. Όμοιος τύπος με ιππέα εντοπίστηκε σε τάφο στο νεκροταφείο Παλαιοκάστρας Μεγαπλατάνου⁴⁵⁶ και στη θέση Χιλιαδί Προσκυνά⁴⁵⁷. Ο συγκεκριμένος τύπος πλησιάζει πολύ αυτόν των κορινθιακών εργαστηρίων του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ.

Ειδώλια χελώνας⁴⁵⁸ βρέθηκαν σε δύο τάφους: Ε.10 (υπ.αρ.17) και ΠΘ.ΧLVII (υπ.αρ.3). Ανάγλυφα αποδίδεται το κέλυφος που διαιρείται σε μικρά ισομεγέθη τετράγωνα. Οπή εξαερισμού υπάρχει στο μέσον της κάτω επιφάνειας. Καλύπτεται με υπόλευκο επίχρισμα. Ο τύπος είναι διαδεδομένος στη Βοιωτία, Αλές, Δελφούς, Όλυνθο, Ρόδο κατά τη διάρκεια του β' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ.

Δύο ειδώλια πετεινού διαφορετικών τύπων προέρχονται από τους τάφους Ε.10 (υπ.αρ.13)⁴⁵⁹ και ΠΘ.ΧVII (υπ.αρ.46)⁴⁶⁰. Στον ΠΘ.ΧVII ο τύπος αποδίδεται σχηματικά και οι λεπτομέρειες στις φτερούγες με επίθετο χρώμα. Ο δεύτερος τύπος (Ε.10.13) αποδίδονται πιο φυσιοκρατικά σε σχέση με τον πρώτο και οι φτερούγες με ανάγλυφο τρόπο. Είναι διαδεδομένος στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. στη Ρόδο και στη Βοιωτία τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.

Ειδώλια ταύρου⁴⁶¹ βρέθηκαν σε τρεις εγχυτρισμούς (Ε.10.14-15, Ε.5.3 και Ε.6.5). Τα δύο ειδώλια του εγχυτρισμού Ε.10 είναι κατασκευασμένα από την ίδια μήτρα στο ανώτερο τμήμα του σώματός τους. Η ουρά, τα μάτια, το ρύγχος και τα ελικοειδή κέρατα αποδίδονται με πλαστικό τρόπο. Οπή εξαερισμού στο μέσον

⁴⁵⁶ Αδημοσίευτα, βλ. προθήκη Παιδί και παιδικά παιχνίδια Μουσείου Λαμίας, αρ. 22.

⁴⁵⁷ Δακορώνια 2006, σ. 47, εικ. 53.

⁴⁵⁸ Higgins 1954, σ. 178, πίν. 87, αρ. 668, πρώιμος 5^{ος} αι. π.Χ. *Kerameikos* XV, σ. 178, πίν. 104, αρ. 609, β' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ. *Olynthus* XIV, σ. 258, πίν. 105, αρ. 350 και σ. 89, πίν. 41, αρ. 347-48, 5^{ος} αι. π.Χ. Leynaar-Plaisier 1979, σ. 16, πίν. 3, αρ. 16, α' μισό 5^{ου} αι. π.Χ. Τιβέριος 1984, σ. 36. Selekou 2007.

⁴⁵⁹ Higgins 1954, σ. 79, πιν. 35, αρ. 188, Ρόδος, πρώιμος 4^{ος} αι. π.Χ., σ. 216, πίν. 110, αρ. 810, Βοιωτία, Ριτσώνα, μέσα 5^{ου} αι.π.Χ. Leynaar-Plaisier 1979, σ. 73, πίν. 25, αρ. 144. Selekou 2007.

⁴⁶⁰ Πλησιάζει: Higgins 1954, σ. 97, πιν. 47, αρ. 276 (Ρόδος), εμφανίζει πολλές ραβδώσεις για την απόδοση των φτερών και είναι πιο φυσιοκρατική η απόδοση της ουράς του – πρώιμος 5^{ος} αι.π.Χ. Selekou 2007.

⁴⁶¹ Higgins 1954, σ. 224, πιν. 116, αρ. 843, (Βοιωτία), μέσα 5^{ου} αι. π.Χ. Selekou 2007.

της κάτω επιφάνειας. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την επιφάνεια. Το ειδώλιο του τάφου E.6 είναι, προφανώς, μόσχου, μεγαλύτερο σε μέγεθος σε σχέση με του ταύρου και καλυμμένο με λευκό επίχρισμα.

Από τα τέσσερα δυσδιάκριτα ειδώλια ζώων του νεκροταφείου, τα δύο προέρχονται από τον τάφο E.10 (υπ.αρ.19-20), είναι όμοια και είναι φτιαγμένα στο χέρι. Τα άλλα δύο διατηρούνται αποσπασματικά και μπορούν να αποδοθούν σε ελάφι (E.6.6) και σκύλο (E.3.8).

Κατά συνέπεια, τα ζωόμορφα ειδώλια του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς αποτελούν, ίσως, προϊόντα τοπικού εργαστηρίου, που μιμείται τους ήδη γνωστούς και διαδεδομένους τύπους, όπως στη Λοκρίδα, τη Βοιωτία, την Αττική. Ο πηλός είναι καστανός ανοιχτός ή και καστανόχρωμος, όπως και στα ντόπια αγγεία.

Γ) ΛΥΧΝΟΙ:

Είκοσι ένας λύχνοι προέρχονται από είκοσι τάφους (ΠΘ.Ι - VI, ΙΧ - Χ, XIII, XVIII, XXVII, XXVIII, XXX, XXXII, XXXV, LII, LIII, LVIII και ΠΥΡΑ II) του νεκροταφείου και αποτελούν μια σχετικά πολυάριθμη ομάδα μέσα στο σύνολο της τοπικής παραγωγής.

Από αυτούς οι τέσσερις λύχνοι είναι ερυθροβαφείς και προέρχονται από τους τάφους ΠΘ.XIII.1, V.3, IV.8⁴⁶², LII.5⁴⁶³ και LVII.7⁴⁶⁴ που χρονολογούνται γύρω στο τέλος του 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. και στο α' τέταρτο του 2^{ου} αι.π.Χ. Οι υπόλοιποι λύχνοι είναι μελαμβαφείς. Ο υπ.αρ. ΠΘ.V.3 έχει τα χαρακτηριστικά του τύπου Bronner IX⁴⁶⁵ ή 28B Howland⁴⁶⁶ (από τις αρχές έως το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ., αλλά κυρίως στο α' μισό του αιώνα) με αμφικωνικό σώμα, βάση μικρή, αδιαμόρφωτη με ελαφρώς κοίλη την κάτω επιφάνεια. Ένα ακόμη τυπικό χαρακτηριστικό της κατηγορίας τους είναι η έλλειψη λαβών, η οποία αντικαθίσταται από μικρούς λοβούς. Οι λύχνοι είναι τροχήλατοι και κατασκευασμένοι από καστανόχρωμο πηλό με γάνωμα μέτριας ποιότητας.

Από τους υπόλοιπους μελαμβαφείς λύχνους οι ΠΘ.ΙΧ.8-9⁴⁶⁷, Χ.4 και XXVII.2 χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη, ψηλή, το σώμα κυλινδρικό, με άνω πλευρά κυρτή και οπή πλήρωσης ευρεία. Ο μυκτήρας είναι βραχύς με ωσειδή οπή. Ο αμφικωνικός λύχνος του τάφου ΠΘ.XXXII.20 πλησιάζει τα χαρακτηριστικά του Τύπου 32 του Howland⁴⁶⁸ (=XII Bronner) που τον χρονολογεί στο β' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα ο λύχνος χρονολογείται στο β' τέταρτο ή

⁴⁶²Πλησιάζει πολύ το παράδειγμα: Δακωρώνια 1997, σ. 44, πίν. 27^a, από τη θέση Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου.

⁴⁶³Πλησιάζει τον τύπο: *Agora IV*, σ. 93, 28B, 3^{ος} αι. π.Χ. *Kerameikos XI*, σ. 96.

⁴⁶⁴Πλησιάζει: Δρούγου 1992, σ. 47, πίν. 16, αρ. 67, (β' μισό 3^{ου} αι. π.Χ., χωρίς ωτίο).

⁴⁶⁵ *Corinth IV*, II, εικ. 14, αρ. 37, σ. 143, πίν. 4, αρ. 142, 163.

⁴⁶⁶ Ωνάσογλου 1994, σ. 63. (Ο μη διάτρητος λοβός του παραπέμπει σε ύστερες μορφές του τύπου, περί το τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι.π.Χ.). *Agora IV*, σ. 93, 28B, 3^{ος} αι. π.Χ.

⁴⁶⁷ Ωνάσογλου 1994, σ. 62, τέλος 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁶⁸ Ωνάσογλου 1994, σ. 63 και πίν.32β, β' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ. (Type 32). *Agora IV*, σ. 99, πίν. 15 και 41, αρ. 425 και 432.

γύρω στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. Ο λύχνος του τάφου ΠΘ.ΙΙΙ.3⁴⁶⁹ με αδιαμόρφωτη βάση και έντονα ίχνη τροχού στην επιφάνεια στήριξης, καμπύλο σώμα, οριζόντια ταινιωτή λαβή και βραχύ μυκτήρα χρονολογείται στο τέλος του 3^{ου} – αρχές 2^{ου} αι. π.Χ. Οι λύχνοι των τάφων ΠΘ.ΙΙ.6⁴⁷⁰, ΙΙΙ.3⁴⁷¹ και ΧΧΧ.2 αποτελούν τοπικές παραλλαγές ήδη γνωστών λύχνων του α΄ μισού του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁷² Η βάση τους είναι σχεδόν επίπεδη με κοίλη την κάτω επιφάνεια, το σώμα κυλινδρικό, η οπή πληρώσεως ευρεία με άνω κυρτή πλευρά και σχετικά επιμήκης ο μυκτήρας. Ο λύχνος του τάφου ΠΘ.Ι.6⁴⁷³ με τη σχεδόν σφαιρική διαμόρφωση του σώματος, τη χαρακτηριστική αυλάκωση γύρω από την οπή πληρώσεως και τον μικρό λοβό στη θέση της λαβής χρονολογείται γύρω στο α΄- β΄ τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.

Όλοι οι λύχνοι είναι τροχήλατοι, με γάνωμα μέτριας έως και κακής ποιότητας, θαμπό και απολεπισμένο. Αποτελούν πιθανότατα απλοποιημένες απομιμήσεις των αττικών κατά κανόνα τύπων, από τους οποίους διαφοροποιούνται κυρίως ως προς την ποιότητα της κατασκευής και του γανώματος.

⁴⁶⁹ Πλησιάζει: *Agora IV*, σ. 60- 61, Type 25A. Δρούγου 1992, σ. 39, εικ. 3, αρ. 42, (τέλος 4^{ου} αι. π.Χ.).

⁴⁷⁰ Δακορώνια 1997, σ. 44, πίν. 27^α.

⁴⁷¹ Δακορώνια 1997, πίν. 28ε-στ, σ. 46, τοπικές παραλλαγές καλά χρονολογούμενων τύπων, α΄ μισό 3^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁷² Δακορώνια 1994, σ. 46.

⁴⁷³ Πλησιάζει: *Kerameikos XI*, σ. 52. Δρούγου 1992, σ. 34, πίν. 7, αρ. 23, (Αττική, μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.). Δακορώνια 2000^α, σ. 456, πίν. 224 β: παρόμοιο μελαμβαφές λυχνάρι τοπικού εργαστηρίου που προέρχεται από τις γειτονικές Αλές.

Δ) ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ:

Τα μετάλλινα αντικείμενα είναι σχετικά λίγα, συγκριτικά με τα πήλινα. Βρέθηκαν κάτοπτρα, στλεγγίδες, εγχειρίδια, σπαθιά, ξίφη και λιγότερα κοσμήματα. Η πλειονότητα των αντικειμένων αυτών είναι από χαλκό, λιγότερα είναι από σίδηρο και ελάχιστα από χρυσό.

- *Διάφορα:*

Κάτοπτρα.

Τα πέντε χάλκινα κάτοπτρα που βρέθηκαν σε τάφους του τέλους περίπου του 4^{ου} –αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. (ΠΘ.IV.9, XIV.9, XVIII.2, XXII.1 α-β και LVII.8) ανήκουν όλα στον απλό τύπο κυκλικών κατόπτρων του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁷⁴, εκτός από το υπ.αρ. ΠΘ.XIV.9, το οποίο είναι ένα πτυκτό κάτοπτρο⁴⁷⁵. Πρόκειται για δίσκους κατόπτρων με εξωτερική επίπεδη και λεία επιφάνεια και εσωτερική ενίοτε με ομόκεντρους εγχάρακτους ή ανάγλυφους κύκλους. Στον πίθο ΠΘ.XXII βρέθηκε και η λαβή⁴⁷⁶, αποκολλημένη από τον δίσκο (υπ.αρ.1 α-β).

Στλεγγίδες.

Μία χάλκινη στλεγγίδα βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.XXXVII (υπ.αρ.8)⁴⁷⁷ τμηματικά σωζόμενη και έντονα διαβρωμένη, που σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Επίσης, χάλκινη στλεγγίδα προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.XV (γύρω στο δ' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.), τμήματα σιδερένιων στλεγγίδων από τους τάφους⁴⁷⁸: ΠΘ.VIII (τέλος 4^{ου} –αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.), XXI (β' - γ' τέταρτο 4^{ου} αι.π.Χ.) και LVI (μετά το β' τέταρτο 3^{ου} αι.π.Χ) και θραύσματα στλεγγίδας από τον τάφο ΠΘ.XXIII (υπ.αρ.2), περί το τέλος του ίδιου αιώνα.

⁴⁷⁴ *Olynthus X*, σ. 171- 72, πίν. XXXI, αρ. 515 και 516, Type III: επίπεδοι, 4^{ος} αι. π.Χ.

⁴⁷⁵ Onassoglou 1988, σ. 439- 59.

⁴⁷⁶ Για τη λαβή: *Olynthus X*, σ. 204, πίν. LIV, αρ. 651, Type II: οριζόντιος. Παπαποστόλου 1977, σ. 333- 334. Για τον δίσκο: *Olynthus X*, σ. 171- 72, πίν. XXXI, αρ. 515 και 516, Type III: επίπεδοι, 4^{ος} αι. π.Χ. Μυλωνάς 1876, σ. 5.

⁴⁷⁷ *Olynthus X*, σ. 172- 74, πίν. XXXII, αρ. 518- 519.

⁴⁷⁸ Βλ. πίνακα δημογραφικών αναφορών και σχολιασμό σ. 198.

Απορραντήριο.

Ένα χάλκινο απορραντήριο⁴⁷⁹ προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.XIV (υπ.αρ.10) σε σχετικά καλή κατάσταση και ελλίπες σε μικρό τμήμα του σώματος και της βάσης, που χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} –αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

Ομφάλια.

Το χάλκινο ομφάλιο που προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.XXXVII (υπ.αρ.7) χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και αποτελείται από πεπλατυσμένο έλασμα, εχινόμορφο, με χείλος έντονα στρεφόμενο προς τα έξω.

Δυσδιάκριτα αντικείμενα:

Τμήματα σιδήρου βρέθηκαν στον ΠΘ.XXX (β' τέταρτο 3^{ου} αι.π.Χ.), τεμάχια σιδήρου κολλημένα στο στόμιο μιας πρόχου, ίσως από μαχαίρι, στον ΠΘ.XXXIX (β' τέταρτο του 5^{ου} αι.π.Χ.) και τεμάχια άμορφου σιδήρου στον ΠΘ.XLII (β' - γ' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.).

- *Κοσμήματα:*

Ενώτια.

Ένα ζεύγος χάλκινων ενωτίων⁴⁸⁰ βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.LI (υπ.αρ.14 α-β), του γ' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για δύο πυραμιδόσχημα ενώτια με περίτεχνη διακόσμηση, τα οποία βρίσκονται σε καλή κατάσταση διατήρησης.

Κρίκοι-δακτύλιοι.

Τέσσερις χάλκινοι κρίκοι⁴⁸¹ ισομεγέθεις βρέθηκαν στον τάφο ΠΘ.XVIII (υπ.αρ.1) που χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για απλούς δακτύλιους -κρίκους κυκλικής διατομής. Επίσης, δύο μικροί χάλκινοι

⁴⁷⁹ Θέμελης-Τουράτσογλου 1997, σ. 36, αρ. A13. Zimi 2011, σ. 193, αρ. 25, ante quem 311- 310 π.Χ.

⁴⁸⁰ *Olynthus* X, σ. 79- 80, πίν. XVII, αρ. 270, Type I: πυραμιδόσχημα.

⁴⁸¹ *Olynthus* X, σ. 238, πίν. LXIII, αρ. 910, Type III.

κρίκοι προέρχονται από τον τάφο ΠΘ.ΧLIX (β΄- γ΄ τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.) και ένας από τον τάφο LVII (α΄- β΄ τέταρτο 3^{ου} αι.π.Χ.).

Περώνες.

Μία χάλκινη περόνη προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.ΧΧΧVII⁴⁸² (υπ.αρ.10) που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Έχει επίμηκες στέλεχος που απολήγει σε κεφαλή κρίκο.

Μία σιδερένια διπλή περόνη βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.LII⁴⁸³ που χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ. Είναι συγκολλημένη από πέντε τμήματα και αποτελείται από μονοκόμματο σύρμα που είναι λυγισμένο στα δύο, δημιουργώντας τα δύο παράλληλα σκέλη της περόνης. Στο μεσαίο τμήμα σχηματίζεται η τρίφυλλη κεφαλή της περόνης με τρεις διαδοχικούς ελιγμούς.

Περιδέрайο.

Από τον τάφο ΠΘ.XIV (τέλος 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.) προέρχονται δύο πλήινα δισκία, από περιδέрайο, με ανάγλυφο μετωπικό κεφάλι Αθηνάς (υπ.αρ.21)⁴⁸⁴.

Διάδημα.

Από τον τάφο ΠΘ.XIV (υπ.αρ.23) προέρχονται τεμάχια χαλκού υπενδεδυμένα με φύλλα χρυσού που σύμφωνα με την Ωνάσογλου θα πρέπει να είναι υπολείμματα διαδήματος⁴⁸⁵.

⁴⁸² Philipp 1981, σ. 92- 93, πίν. 36, αρ. 289 και 290- 91.

⁴⁸³ Παρόμοια: Σίνδος 1985, αρ. 524 (και για τη χρήση των διπλών περονών). Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002, σ. 77, αρ.Μ 1056, αλλά των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ. Η περόνη ανήκει στον λεγόμενο «αλλυρικό» τύπο γνωστό από την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, που επιβιώνει, όμως και στην ελληνιστική: Philipp 1981, σ. 295 κ.ε.

⁴⁸⁴ Besques 1971, σ. 65 πίν.8 7, αρ. D 397-408, (Ερέτρια), πρώιμος 4^{ος} -3^{ος} αι. π.Χ.

⁴⁸⁵ Για τη χρήση παρόμοιων χρυσών διαδημάτων βλ. Σίνδος 1985, αρ. 111,116 και 287 (Α.Δεσποίνη).

- *Πολεμικός Εξοπλισμός:*

Ξίφη.

Ένα σιδερένιο ξίφος βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.XXIII (υπ.αρ.1), το οποίο σώζεται αποσπασματικά. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα χρονολογείται γύρω στο δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Ένα τμήμα λεπίδας και λαβής σταυρόσχημου σιδερένιου ξίφους προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.VIII (υπ.αρ.4) που χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} – αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Επίσης, τεμάχια από σιδερένια ξίφη βρέθηκαν: στον ΠΘ.XXIX (γ' τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ.), μεγάλο τμήμα μήκους 0,46μ. στον XXXVIII (β' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.), στον XL (β' - γ' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.), στον ΠΘ.XLV (β' - γ' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.) και στον LXIII (α' - β' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.).

Εγχειρίδια.

Δύο σιδερένια εγχειρίδια προέρχονται από τους τάφους του β' περίπου τέταρτου του 5^{ου} αι.π.Χ., ΠΘ.XXXVII (υπ.αρ.9) και XLIV (υπ.αρ.7)⁴⁸⁶, αποσπασματικά σωζόμενα. Το πρώτο αποτελείται από πεπλατυσμένο έλασμα και έχει επιφάνεια έντονα διαβρωμένη. Το δεύτερο βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης, αποτελούμενο, επίσης, από πεπλατυσμένο έλασμα. Από το σωζόμενο τμήμα της λαβής του διαπιστώνεται ότι, μάλλον, έφερε οσείνη επένδυση. Στην επιφάνεια του μεγαλύτερου σωζόμενου τμήματος της λεπίδας διατηρούνται προσκολλημένοι δύο ηλίσκοι για την προσάρτηση του στελέχους της λαβής.

Επίσης, τεμάχια σιδερένιων εγχειριδίων βρέθηκαν: στον τάφο ΠΘ.VI (τέλος 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.) και στον XVI (δ' τέταρτο 5^{ου} – πρώιμος 4^{ος} αι.π.Χ.).

⁴⁸⁶ *Olynthus X*, σ. 331, πίν. CIII, αρ. 159 και 161.

Ε) ΔΙΑΦΟΡΑ:

Περώνη –(σπάτουλα).

Μία ελλειπής οστέινη περόνη βρέθηκε στον τάφο ΠΘ.XLIV (υπ.αρ.6) ⁴⁸⁷. Το στέλεχος της είναι κυλινδρικής διατομής και η μία σωζόμενη απόληξή της είναι σε σχήμα σπάτουλας. Χρονολογείται με βάση τα υπόλοιπα συνευρήματα στο β' με γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Επίσης, βρέθηκαν τμήματα οστέινων περονών: στον τάφο ΠΘ.VI (τέλος 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.), στον XXXVIII (β' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.), στον XXXIX (β' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.), στον XLV (β'- γ' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.) και στον LXI (α'- β' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.).

Σφονδύλι.

Ένα σφονδύλι από μαύρο στεατίτη προέρχεται από τον τάφο ΠΘ.XLIV (υπ.αρ.20), που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Αστράγαλοι.

Βρέθηκαν δώδεκα αστράγαλοι στον τάφο ΠΘ.XIV (τέλος 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.).

Όστρεα.

Βρέθηκαν εξήντα τέσσερα συνολικά όστρεα στον ΠΘ.VI (τέλος 4^{ου}- αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.): από μία αχιβάδα στον XVI (δ' τέταρτο 5^{ου}-πρώιμος 4^{ος} αι.π.Χ.), στον LVIII (α'-β' τέταρτο 3^{ου} αι.π.Χ.) και στον LIX (τέλος 3^{ου} – αρχές 2^{ου} ή α' τέταρτο 2^{ου} αι.π.Χ.). Ακόμη, αχιβάδες βρέθηκαν στους εγχυτρισμούς: έξι στον Ε.4 (δ' τέταρτο 5^{ου}- πρώιμος 4^{ος} αι.π.Χ.), στον Ε.5 (β'- γ' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.), στον Ε.6 (γ'-

⁴⁸⁷ Vanderpool 1946, πίν. LXIX, αρ. 354.

δ' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.), δύο αχιβάδες και ένα όστρεο από μύδι στον Ε.12 (β'-γ' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.) και δύο αχιβάδες στον Ε.13 (β'-γ' τέταρτο 5^{ου} αι.π.Χ.).

Κέλυφος αυγού.

Βρέθηκαν ίχνη από κέλυφος αυγού στο εσωτερικό μικρού καθαροειδούς σκύφου στον εγχυτρισμό Ε.3 (δ' τέταρτο 5^{ου} – πρώιμος 4^{ος} αι.π.Χ.).

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ ΧΩΡΙΣ ΑΚΡΙΒΗ ΕΝΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ

Τα κτερίσματα που παρατίθενται στη συνέχεια μελετώνται χωριστά από τα προηγούμενα, γιατί δεν κατέστη δυνατόν να ταυτιστούν για πρακτικούς λόγους. Ανήκουν με βεβαιότητα στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς, αλλά δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ο τάφος στον οποίο ανήκουν.

A) ΚΕΡΑΜΙΚΗ:

- *Κάνθαροι:*

Μελαμβαφή καρχήσια.

Επτά μελαμβαφή καρχήσια (Κ 4042-4043, 4055, 4098, 4121-4123) ή κάνθαροι με χαμηλό πόδι και υπερυψωμένες λαβές που φέρουν κερατοειδείς αποφύσεις, (*Sessile with high handles*). Ο τύπος είναι όμοιος με τον υπ.αρ. ΠΘ.LXIII.1 που χρονολογείται στο α΄ με β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Κανένα αγγείο δεν έφερε οριζόντια ταινία στις λαβές. Ο κάνθαρος Κ 4122 διακοσμούταν με γραπτό φυτικό κόσμημα.

Τα τέσσερα αγγεία Κ 4067, 4093-4094, 4131 έχουν έντονα επιμηκυμένο σώμα σε σχέση με τους προηγούμενους τύπους. Ο συγκεκριμένος τύπος είναι όμοιος με τον υπ.αρ. ΠΘ.XLIV.5 που χρονολογείται στο β΄ με γ΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Υψίποδες μελαμβαφείς.

Πέντε υψίποδες μελαμβαφείς κάνθαροι (Κ 4064-4065, 4095, 4113, 4146) είναι όμοιοι με τον υπ.αρ. ΠΘ.XXXIX.1 που χρονολογείται γύρω στο β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Έχουν ψηλό και λεπτό στέλεχος με πλαστικό δακτύλιο στο μέσον του ύψους τους και δισκόμορφη βάση με κοίλανση στην κάτω επιφάνεια.

Μελαμβαφείς κανθαρίσκοι.

Δύο κανθαρίσκοι ο ένας μεγαλύτερος σε μέγεθος και με ψηλότερη βάση (Κ 4127) είναι όμοιος με τον υπ.αρ. ΠΘ.XXXVII.3 (β΄ με γ΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.)

και ο δεύτερος με χαμηλότερη και πιο πλατιά βάση (Κ 4104) είναι όμοιος με τον υπ.αρ. ΠΘ.ΛΧΙ.10 (α΄ με β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.).

Κάνθαροι τύπου Καβείριου (ή baggy kantharos).

Από τους δύο κάνθαρους τύπου Καβείριου (Κ 4130, 5556), ο ένας φέρει κόσμημα «Δυτικής Κλιτύος» (Κ 4130) και είναι όμοιος με τον υπ.αρ. ΠΘ.ΧΧΧ.1 (τέλος 3^{ου} – αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.). Το πόδι των κανθάρων αυτών είναι κωνικό αντί βαθμιδωτό και το σώμα τους φέρει μία εγχάρακτη γραμμή στον μέσον, όπως στον υπ.αριθμ. ΠΘ.ΛVII.6 (α΄- β΄ τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.).

Κάνθαρος τύπου Εξαμιλίων.

Ένας κάνθαρος τύπου Εξαμιλίων είναι παρόμοιος με τον υπ.αρ. ΠΘ.ΧΙ.2 (τέλος 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.).

Ερυθρόμορφος κάνθαρος.

Ο ερυθρόμορφος κάνθαρος Κ 4132 αποτελεί μοναδικό εύρημα. Στη μία όψη του απεικονίζεται ανδρική μορφή που κοιτά δεξιά, καθισμένη σε δίφρο και ενδεδυμένη με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο. Η φιγούρα είναι αγένεια και με κοντά μαλλιά, γεγονός που δηλώνει το νεαρό της ηλικίας της (έφηβος). Οι λεπτομέρειες του ενδύματος και της κεφαλής αποδίδονται με μελανές γραμμές και εγχαράξεις. Μπροστά του κρεμασμένο, μάλλον, πουγκί με τους αστραγάλους. Στην άλλη όψη του αγγείου απεικονίζεται όρθια ανδρική μορφή που κοιτά αριστερά. Είναι ενδεδυμένη με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο. Απεικονίζεται η πίσω και πλάγια πλευρά της ανδρικής μορφής, η οποία στηρίζεται σε βακτηρία (ράβδος παιδαγωγού;). Πίσω της, κάτω δεξιά, τετράγωνη δίφρος και μπροστά της, πάνω αριστερά, πινακίδες που είναι προσαρτημένες σε ειδικό αναρτήρα, για να μπορούν να κρατηθούν από το χέρι του μαθητή. Παρόμοιες σκηνές από το σχολείο έχουν βρεθεί από αττικούς αγγειογράφους του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως σκηνή μαθήματος μουσικής σε μία καλπίδα του Ζωγράφου του Ακράγαντος⁴⁸⁸ και σε

⁴⁸⁸ Boardman 1980^a, αρ.328.

κύλικα του Ζωγράφου του Σπλαχνοσκόπη⁴⁸⁹, σκηνή ανάγνωσης σε κύαθο του Ονησίμου⁴⁹⁰.

Ως προς το σχήμα ανήκει στην κατηγορία των κανθάρων με χαμηλές λαβές της Αθηναϊκής Αγοράς⁴⁹¹ (sessile kantharos with low handles). Οι περισσότεροι κάνθαροι αυτής της κατηγορίας χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Ορισμένοι από αυτούς με εικονιστική διακόσμηση χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Οι κάνθαροι αυτοί είναι δυνατόν να επέζησαν έως και το τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα.

Ο πηλός του αγγείου είναι καστανέρυθρος και το γάνωμα μελανό στιλπνό. Είναι εισηγμένο από την Αττική. Θεωρείται μοναδικό εύρημα, όχι μόνο στο νεκροταφείο των Λιβανατών, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή. Κατά την άποψή ως προς τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά παραπέμπει στον Ζωγράφο του Hasselmann⁴⁹² (450-400π.Χ.).

- *Κοτύλη:*

Κοτύλη με γραμμική διακόσμηση.

Η κοτύλη K 4141 ως προς τη διακόσμηση και το σχήμα δεν διαφέρει από τις ήδη γνωστές των τάφων του νεκροταφείου. Ανήκει και αυτή στην κατηγορία των εισηγμένων από την Κόρινθο μικκύλων αγγείων και χρονολογείται στην ύστερη κορινθιακή III (525-500 π.Χ.). Φέρει διακόσμηση ζιγκ-ζαγκ κάτω από το χείλος και στο υπόλοιπο σώμα δύο ταινίες: μία μαύρη και μία ιώδης που πλαισιώνονται από λεπτές γραμμές. Όμοια με την υπ.αρ. ΠΘ.ΧLII.2 (γύρω στο α' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.).

- *Κύλικες – Σκύφοι:*

Μελαμβαφείς κύλικες – σκύφοι.

⁴⁸⁹Ζαχαρτζή 2012, σ. 35, αρ.12, μάθημα μουσικής στο σχολείο. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα, 450-440 π.Χ. Μεταξύ των αντικειμένων που είναι αναρτημένα στον τοίχο και σχετίζονται με τον κόσμο του παιδιού και του σχολείου, είναι το πουγκί με τους αστραγάλους (παιδικό παιχνίδι) που δινόταν ως επιβράβευση στον καλύτερο μαθητή.

⁴⁹⁰Boardman 1980^a, αρ.234.

⁴⁹¹ Agora XII, πίν. 27, αρ. 633, 450-425 π.Χ.

⁴⁹² ARV², σ. 1138, 50 και σ. 113.

Οι δεκαοχτώ μελαμβαφείς κύλικες-σκύφοι (Κ 4057-4063, 3465, 3887, 4129, 4140, 4180, 8719-8724) είναι όμοιες τυπολογικά με την υπ. αριθμ. ΠΘ.ΛΧΙ.1 που χρονολογείται στο α΄ με β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.).

Από αυτές μία (Κ 3887) φέρει λεπτή ερυθρή ταινία που περιτρέχει τη ζώνη κάτω από το χείλος και μία (Κ 8719) *graffiti* που απεικονίζει ανδρική κεφαλή⁴⁹³, κάτω από τη μία λαβή. Η εγχάρακτη κεφαλή είναι αποδοσμένη σχηματικά, στο πλάι. Είναι αγένεια, με κοντά μαλλιά και έχει προτεταμένο το πιγούνι. Πρόκειται, πιθανότατα, για κεφαλή νεαρού άνδρα που χαράχτηκε μετά το ψήσιμο του αγγείου και για το λόγο αυτό μπορεί να αποτελούσε ειδική παραγγελία. Δεν αποκλείεται να σχετίζεται με τον κάτοχο και χρήστη του αγγείου. Προέρχεται από τοπικό εργαστήριο, λόγω της κακής ποιότητας του πηλού και του γανώματος.

- *Κύλικες:*

Μελαμβαφής κύλικα με κοίλο χείλος (Type C, Concave lip).

Η μελαμβαφής κύλικα Τύπου C με κοίλο χείλος Κ 4102 είναι όμοια με την υπ.αρ. ΠΘ.ΛΧΙ.2 που χρονολογείται στο α΄ με β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Στο εσωτερικό της δεν φέρει μέταλλο.

Μελανόμορφες κύλικες με φυτική διακόσμηση.

Οι κύλικες Κ 4100 και 3874 είναι όμοιες με την υπ.αρ.ΠΘ.ΧΧΧVI.2 (β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.).

Κύλικες τύπου Bolsal.

Η κύλικα τύπου Bolsal Κ 4071 φέρει εμπίεστο διάκοσμο στον πυθμένα: τέσσερα φύλλα γύρω από κύκλο που περικλείει κεντρικό ανθέμιο και είναι όμοια με την υπ.αρ.ΠΘ.ΧV.1 που χρονολογείται στο δ΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁹³Παρόμοιο βλ. *Agora XXI*, σ. 94, πίν. 60, Μ 6 (κεφαλή εγχάρακτη επάνω σε σκύφο που χρονολογείται στον ύστερο 6^ο – πρώιμο 5 αι. π.Χ.).

Μελαμβαφής κύλικα χωρίς πόδι.

Από τις δύο μελαμβαφείς κύλικες χωρίς πόδι, η μία (Κ 8718) είναι τοπικού εργαστηρίου, λόγω κακής ποιότητας του πηλού και του θαμπού γανώματος. Η δεύτερη (Κ 8717) είναι, πιθανότατα, εισηγμένη από την Αττική, λόγω του στιλπνού μελανού γανώματος, του καθαρού ερυθρού πηλού και της ιδιαίτερα προσεγγμένης διακόσμησής της με ερυθρές ταινίες.

- *Σκύφοι:*

Σκύφοι κορινθιακού τύπου.

Από τους τρεις μελαμβαφείς σκύφους κορινθιακού τύπου οι δύο (Κ 4072 και 4076) είναι όμοιοι με τον υπ.αρ. Ε.6.1 (β' με γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.) και φέρουν μελανό γάνωμα εκτός εδαφόχρωμης ζώνης στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Ο τρίτος (Κ4077) στην εδαφόχρωμη ζώνη του χείλους φέρει κόσμημα «Δυτικής Κλιτύος»: βλαστός και κισσόφυλλα μελανού επίθετου χρώματος και στην κατώτερη ζώνη του σώματος κάθετες ακτίνες.

Σκύφοι αττικού τύπου.

Οι εννέα σκύφοι αττικού τύπου (Κ 4052, 4125-4126, 4045, 4047-4049, 4053, 4068) είναι όλοι μελαμβαφείς, εκτός ενός (Κ 4125) που είναι ερυθροβαφής. Είναι όμοιοι με τον υπ.αρ.ΠΘ.ΧΧΙΙΙ.7 (δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.).

Μελανόμορφοι σκύφοι.

Οι δύο μελανόμορφοι σκύφοι-κύλικες χρονολογούνται στο β' με γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο ένας, Κ 4032⁴⁹⁴, διακοσμείται στη ζώνη των λαβών με σφίγγα που κοιτά δεξιά, πλαισιωμένη από ανθέμια που βγαίνουν από βλαστούς, οι οποίοι ξεκινούν από τις ρίζες των λαβών. Ο δεύτερος, Κ 4033⁴⁹⁵, είναι διακοσμημένος με σχηματοποιημένα ανθέμια που εναλλάσσονται με κάθετα γραμμίδια.

⁴⁹⁴ *ABV*, σ. 581. *Corinth XIII*, πίν. 49, αρ. 329.4-5, 460 π.Χ. *Agora XXIII*, σ. 288- 89, πίν. 104, 105, αρ. 1571, 1577, 490- 480 π.Χ. Μυλωνάς 1975, Β', σ. 76- 77, αρ. 715, πίν. 357, Τάφος Θ14, γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁹⁵ *Corinth XIII*, πίν. 46, αρ. 320.3.

Το θέμα της παράστασης με τη σφίγγα μεταξύ δύο ανθεμίων στις λαβές είναι παρεμφερές με τις απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών ή ζώων στις βοιωτικές κύλικες από τη Ριτσώνα⁴⁹⁶, που χρονολογούνται το 430 π.Χ. Κατά συνέπεια, μπορούν να είναι εισηγμένα από τη Βοιωτία και να κατασκευάστηκαν από κάποιο Βοιωτό ζωγράφο που μιμούταν τα αττικά εργαστήρια. Προέρχονται, πιθανότατα, από το ίδιο βοιωτικό εργαστήριο της σκύφου- κύλικας του τάφου ΠΘ.XLV (υπ.αριθμ. 11).

- «Καρποδόχοι».

Δύο κοσμούνται στο εσωτερικό με καστανομέλανες ταινίες (Κ.4073 και 8726), όπως και η υπ.αρ. ΠΘ.L.3 (β' με γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.) και μία (Κ 4120) καλύπτεται στο εσωτερικό της με καστανομέλανο γάνωμα.

- *Πρόχοι:*

Άβαφες πρόχοι.

Από τις έντεκα άβαφες πρόχους (Κ 4016, 4036, 4039, 4086, 8754-8755, 3988, 4110, 8689-8690, 4112) οι δέκα ανήκουν στον τύπο με σφαιρικό σώμα και λαβή που εκφύεται άλλοτε από το στόμιο (όπως υπ.αρ. ΠΘ.III.2, τέλος 4^{ου} –α' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.) και άλλοτε ακριβώς κάτω από αυτό (Κ 4110, 8689-8690, όπως υπ.αρ. ΠΘ.I.4, α' με β' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.). Μία (Κ 4112) ανήκει στον τύπο με πεπεισμένο σώμα και υπερυψωμένη λαβή (όπως υπ.αρ. ΠΘ.XXIII.9, δ' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.).

- *Φιάλες.*

Η φιάλη με πόδι (*stemmed dish*) είτε μεγάλου μεγέθους είτε μικρότερου κάνει την εμφάνισή της στην Αθηναϊκή Αγορά από το τέλος του 6^{ου} έως και το β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Η μεγάλη φιάλη με κυρτά τοιχώματα (*convex and large*) είναι η πιο συνηθισμένη. Το σώμα της είναι ευρύ και βαθύ με λεπτό χείλος και η

⁴⁹⁶ Ure 1954, σ.74- 5, πίν. 23, αρ.139.42.

βάση δισκόμορφη με χαμηλό και ευρύ στέλεχος. Η φιάλη (K4105) έχει πηλό καστανόχρωμο και γάνωμα κακής ποιότητας. Πιθανότατα, πρόκειται για τοπικό προϊόν επηρεασμένο από τα αττικά πρότυπα⁴⁹⁷. Η φιάλη K 8692 είναι διακοσμημένη στην εξωτερική επιφάνεια με δέκα σχηματοποιημένους αστερίσκους σε ζώνη που ορίζεται από δύο παράλληλες ταινίες καστανομέλανου επίθετου χρώματος. Η ποιότητα του πηλού, του γανώματος και της διακόσμησης παραπέμπουν σε τοπικό εργαστήριο.

- *Πινάκια:*

Με πολύχρωμη διακόσμηση σε λευκό βάθος.

Δέκα οχτώ πινάκια (K 4171, 8629, 8684, 8686-8687, 8697-8698, 8712-8714, 7716, 8738, 8744-8747, 8749-8750) με πολύχρωμη διακόσμηση σε λευκό βάθος διατηρούν ίχνη από τα επίθετα χρώματα της διακόσμησης, όπως ιώδες, κίτρινο, μελανό και το λευκό επίχρισμα, εκτός από το K 7716 που διατηρεί τμήμα ελικοειδούς κοσμήματος και τα K 8686 και 8738 που διατηρούν ίχνη ανθεμίων. Ως προς το σχήμα δεν διαφέρουν από τα ήδη γνωστά παραδείγματα των τάφων του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς (όπως ΠΘ.XXIV.1).

Ιχθυοπινάκια.

Τα έξι ιχθυοπινάκια (K 5209, 5572, 5574, 8711, 8736-8737) με κοιλότητα στο κέντρο του πυθμένα είναι όμοια με το υπ.αρ. ΠΘ.Ι.1 που χρονολογείται στο α' με β' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. Έχουν πολύ καλά διαμορφωμένη κοιλότητα, χείλος στραμμένο προς τα κάτω με μία - δύο περιμετρικές αυλακώσεις, ανοιχτό σώμα και σχετικά μεγάλης διαμέτρου δακτυλιόσχημη βάση.

Ομφαλωτά πινάκια (-φιάλες).

Τα δεκατρία ομφαλωτά πινάκια-φιάλες (K 8685, 8705-8708, 8740-8741, 8743, 8752, 8688, 8695, 8709-8710) μπορεί να προέρχονται από τον τάφο ΠΘ.XXI (β' με γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.), ο οποίος είχε συνολικά δεκαέξι

⁴⁹⁷ *Agora XII*, σ. 138- 40.

ομφαλωτά πινάκια-φιάλες. Από αυτά, τρία (Κ 8743, 8752 και 8695) διατηρούν ίχνη από επίθετα χρώματα και ένα (Κ8752) ίχνη ανθεμίων.

- *Λεκανίδες:*

Από τις πέντε λεκανίδες (Κ3965, 4029, 4185, 4030 και 5586) οι τρεις διατηρούν και το κάλυμμα (Κ4029-4030, 5586). Διαφέρουν από την υπ. αριθμ. ΠΘ.ΙΧ.5 α-β (τέλος 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.) στα εξής: είναι ερυθροβαφείς (εκτός της Κ 3965), το κάλυμμα εξωτερικά κοσμεύεται με δύο πλατείς ομόκεντους κύκλους από ερυθρό επίθετο χρώμα και το κομβίο του είναι κυλινδρικό με επίπεδη και διευρυμένη την ανώτερη απόληξη, στο κέντρο της οποίας αβαθής βάθυνση. Πρόκειται, πιθανότατα, για τοπικά προϊόντα με έντονη επιρροή από τα αττικά του 4^{ου} αι. π.Χ.

- *Μυροδοχεία:*

Το μυροδοχείο Κ4284 έχει σφαιρικό σχετικά σώμα και ελαφρώς επιμηκυμένο (όμοιο με το υπ.αρ. ΠΘ.LV.3 που χρονολογείται μετά το β' τέταρτο του 3^{ου} αι.π.Χ.). Το Κ 4107 αγγείο έχει περισσότερο επιμηκυμένο σώμα, σχεδόν ατρακτοειδές και είναι όμοιο με το υπ. αριθμ. ΠΘ.IV.6 (τέλος 4^{ου} –αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.).

- *Κύπελλο:*

Το μόνωτο μελαμβαφές κύπελλο Κ4117 έχει επίπεδη βάση, ελαφρώς υπερυψωμένη, σώμα σφαιρικό, λαιμό κυλινδρικό, λαβή κάθετη ταινιωτή που εκφύεται από το χείλος και απολήγει στο σώμα, με ελαφρά κοίλανση στο εσωτερικό της και χείλος έξω νεύον. Ο πηλός και το γάνωμα δείχνουν ότι πρόκειται για τοπικό προϊόν.

- *Οινοχόες:*

Από τις δύο μελαμβαφείς οινοχόες Κ4027-4028) η μία (Κ4027) έχει σφαιρικό σώμα και είναι μικρότερων διαστάσεων σε σχέση με τη δεύτερη

(K4028), η οποία έχει απιόσχημο σώμα. Τα δύο αγγεία έχουν ευρύ και βραχύ λαιμό με διευρυμένο στόμιο. Το γάνωμα είναι κακής ποιότητας και απολεπισμένο σε πολλά σημεία.

- *Μικρή Πυξίδα:*

Η πυξίδα Τύπου Δ διαδίδεται ευρέως στην Αττική κατά το τέλος του 5^{ου} και τον 4^ο αι. π.Χ. Οι αλλαγές που παρουσιάζει το μικρό αυτό αγγείο είναι πολύ λίγες. Ουσιαστικά αποτελείται από δύο μέρη: το κυλινδρικό σώμα και το επίπεδο κάλυμμα, το οποίο διακρίνεται σε δύο κατηγορίες, ανάλογα με το σχήμα του.

Η μελαμβαφής πυξίδα Τύπου Δ (K 4079) παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα παραδείγματα του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. από την Αθηναϊκή Αγορά⁴⁹⁸. Ο καστανέρυθρος πηλός και το κακής ποιότητας μελανό, θαμπό γάνωμα δείχνουν ότι προέρχεται από τοπικό εργαστήριο που επηρεάζεται από τα αττικά.

⁴⁹⁸ *Athenian Agora* XII, πίν. 48, αρ. 1309, (Type D) πρώιμος 5^{ος} αι.π.Χ. και για το κάλυμμα αρ. 1306, 500- 480 π.Χ.

B) ΕΙΔΩΛΙΑ:

- *Γυναικείες μορφές:*

Ιστάμενες ενδεδυμένες γυναικείες μορφές.

Δύο ειδώλια (E.3468 και E.3321) ιστάμενων ενδεδυμένων γυναικείων μορφών είναι τμηματικά σωζόμενα και χρονολογούνται γύρω στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο τύπος τους είναι όμοιος με τον υπ.αρ. ΠΘ.ΛΙ.7.

Τμήματα από το σώμα και την κεφαλή, μάλλον, γυναικείου ειδωλίου (E.3312).

- *Ανδρικές μορφές:*

Ιστάμενοι γυμνοί νέοι.

Τρία τμήματα ειδωλίων γυμνών νέων (E.3289, E.3471) ανήκουν στον τύπο του γυμνού νέου με ιμάτιο που κρατά στο χέρι άλλοτε πετεινό, άλλοτε στεφάνι ή λύρα ή σπλεγγίδα, όμοια με τον υπ.αρ. ΠΘ.XVII.35 ή 30. Διατηρούνται τμήματα του κορμού και της κεφαλής (E.3289) και τμήμα του σώματος και της βάσης (E.3471). Χρονολογούνται στο δ' τέταρτο του 5^{ου} – α' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

- *Ζωόμορφα:*

Το τμηματικά σωζόμενο ειδώλιο περιστεριού (E.3304) είναι κατασκευασμένο το επάνω μέρος με μήτρα και στα πόδια και στο κάτω τμήμα με το χέρι. Ο τύπος είναι όμοιος με τον υπ.αρ. ΠΘ.XXXVII.7 (β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.), με τη διαφορά ότι οι λεπτομέρειες στις φτερούγες δεν αποδίδονται με αυλακώσεις.

Γ) ΛΥΧΝΟΙ:

Οι δύο λύχνοι (Κ 5524 και 5561) είναι τροχήλατοι και μονόμυξοι. Ο ένας είναι μελαμβαφής (Κ 5561) με επίπεδη βάση, σώμα με καμπύλο περίγραμμα, άνω πλευρά κυρτή με οπή πλήρωσης ευρεία και μυκτήρα βραχύ με ωειδή οπή. Ο δεύτερος (Κ5524) είναι άβαφος με υπόλευκο επίχρισμα και επίπεδη βάση, σώμα σφαιρικό, οπή πλήρωσεως μικρή με σχεδόν επίπεδα τοιχώματα χείλους και μυκτήρα μακρύ, με ωειδή οπή. Είναι, πιθανότατα, προϊόντα τοπικού εργαστηρίου, λόγω της ποιότητας του πηλού και του γανώματος,

Δ) ΔΙΑΦΟΡΑ:

Από περισυλλογή.

Ένα τμήμα λεπίδας πυριτόλιθου (Δ 3703) τεφροπράσινου χρώματος, με σχετικά καλή επιφάνεια διατήρησης.

Γενικές παρατηρήσεις.

Από τη μελέτη των κτερισμάτων⁴⁹⁹ των τάφων του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών προκύπτει ότι πολλά από τα κτερίσματα (κυρίως αγγεία, αλλά και ειδώλια) παράγονταν σε τοπικά εργαστήρια, ενώ αρκετά ήταν εισηγμένα κυρίως από την Αττική, αλλά και τη Βοιωτία και την Κόρινθο.

Ορισμένα από τα αγγεία αποτελούσαν χαρακτηριστικά είδη της Ανατολικής Λοκρίδας, όπως η άβαφη πρόχους, η «καρποδόχη» και τα πινάκια με πολύχρωμη διακόσμηση επάνω σε λευκό βάθος. Σε τοπικά εργαστήρια αποδίδονται, επίσης, τα καρχήσια, οι μελαμβαφείς υψίποδες κάνθαροι, οι κανθαρίσκοι με απλό και πλαστικό χείλος, με ιδιόμορφες λαβές, οι κάνθαροι τύπου «Καβείριου» ή *baggy kantharos*, οι μελαμβαφείς κύλικες- σκύφοι, οι κύλικες με ανθέμια και οι μελαμβαφείς σκύφοι αττικού τύπου. Τα προϊόντα αυτά, αν και τοπικά, δέχτηκαν επιρροές κυρίως από την Αττική και τη Βοιωτία.

Οι κύλικες – σκύφοι με παραστάσεις ανθρώπινων μορφών μεταξύ ανθεμίων στη ζώνη των λαβών είναι πιθανότατα προϊόντα βοιωτικού εργαστηρίου. Οι υψίποδες μελαμβαφείς κάνθαροι και τα καρχήσια είναι έντονα επηρεασμένα από τα βοιωτικά. Το γεγονός ότι βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες, ίσως, δείχνει ότι εισάγονταν από τη γειτονική Βοιωτία, χωρίς να αποκλείει την περίπτωση να παράγονταν από τοπικά λοκρικά εργαστήρια.

Μια σχετικά μεγάλη κατηγορία αγγείων από το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών αποτελούν ως επί το πλείστον τα μελαμβαφή αγγεία (κυρίως κύλικες –σκύφοι, αλλά και σκύφοι, λεκανίδες) με εγχάρακτες επιγραφές (*graffiti*). Εγχάρακτα ονόματα, σύμβολα, μονογράμματα, τμήματα επιγραφών και σε δύο περιπτώσεις μορφές χαράσσονταν συχνά επάνω στα αγγεία αυτά. Τα ονόματα μπορούν να σχετιστούν με τα πρόσωπα που ήθελαν να τιμήσουν, ενώ τα μονογράμματα ή σύμβολα με την εμπορική δραστηριότητα των αγγείων ή μιας ομάδας όμοιων αγγείων και χαράσσονταν μετά το ψήσιμο από τον ιδιοκτήτη του

⁴⁹⁹ Μελετώνται πρώτα τα προϊόντα της κεραμικής, στη συνέχεια της κοροπλαστικής, οι λύχνοι και τέλος τα μέταλλα και τα άλλα κτερίσματα. Υπενθυμίζεται ότι τα κτερίσματα εξετάζονται με βάση τη χρονολογική κατάταξη των τάφων τους και την εξελικτική πορεία τους στη διάρκεια των χρόνων, βλ. σ.91, υποσημ.236.

κεραμικού κλιβάνου. Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς οι εγχάρακτες επιγραφές επάνω σε αγγεία είναι συχνές στα υστεροαρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Εγχάρακτες επιγραφές επάνω σε μελαμβαφή αρχαϊκά αγγεία προέρχονται και από την εγγύτερη περιοχή της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών⁵⁰⁰.

Τα μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία των τάφων ήταν εισηγμένα από την Αττική, όπως οι λήκυθοι, οι κύλικες, οι χόες, το αρυβαλλοειδές ληκύθιο και ο ερυθρόμορφος κάρυκος Κ 4132. Από την Αττική προέρχονταν και οι μελαμβαφείς κύλικες τύπου Dooop, Vicup και Ρήνειας. Επίσης, οι κορινθιακές κοτυλίσκες ήταν εισηγμένες από την Κόρινθο.

Προτιμώνται οι λήκυθοι των εργαστηρίων του Ζωγράφου του Αίμονα και του Ζωγράφου της Μέγαιρας, οι κύλικες των Ζωγράφων της Ομάδας «χωρίς φύλλα», του Ζωγράφου του Πίθου και των Βοιωτών Ζωγράφων. Πρόκειται για αγγεία ζωγράφων μέτριας καλλιτεχνικής απόδοσης και ευρείας διάδοσης.

Τα προϊόντα της κοροπλαστικής των τάφων του νεκροταφείου είναι πολλά, ποικίλα και εξελίσσονται σύμφωνα με τα ρεύματα της εποχής. Η επιρροή είναι τόσο έντονη από τη γειτονική Βοιωτία, ώστε θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς με βεβαιότητα ότι τα περισσότερα ειδώλια των τάφων του νεκροταφείου είναι εισηγμένα από τη Βοιωτία ή απομιμήσεις των τοπικών εργαστηρίων⁵⁰¹. Θα μπορούσαν, ίσως, οι Λοκροί να εισήγαγαν από τη Βοιωτία και τις μήτρες (καλούπια) για την κατασκευή των ειδωλίων τους.

Οι τύποι των υδριαφόρων, των καθήμενων ενδεδυμένων γυναικείων μορφών και των γυμνών νέων που άλλοτε κρατούν πετεινό και άλλοτε στεφάνι ή

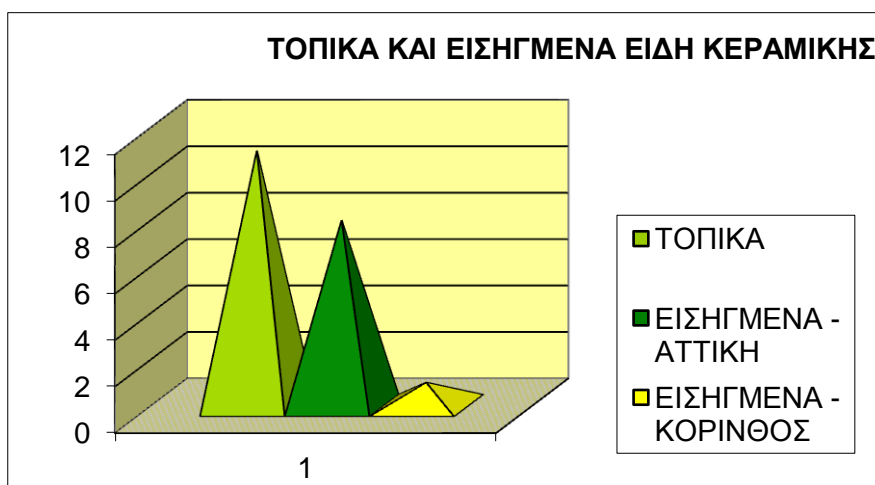
⁵⁰⁰ IG IX I²,5, σ.92- 4. Πρόκειται για εγχάρακτες επιγραφές επάνω σε μελαμβαφή αρχαϊκά αγγεία: *Θεοί* (αρ.1996, σ.92) επάνω σε αγγείο από τις Λιβανάτες, το οποίο αποτελεί ταφικό κτέρισμα και σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου. Η επιγραφή *Στράτος χαλαῖος* (αρ. 1998, σ.93) επάνω σε αγγείο από την περιοχή Ρούστιανα, το οποίο προέρχεται επίσης από τάφο και σήμερα φυλάσσεται στην ΙΔ'ΕΠΚΑ Λαμίας (βλ. σ. 242) και η επιγραφή *Ἐχέκράτε[ος] εἰμί κατθές με φίλε* (αρ. 2000, σ.93) επάνω σε μελαμβαφή σκύφο από την περιοχή Ρούστιανα, που σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της Λαμίας.

⁵⁰¹ Goldman- Jones 1942, σ. 370 – 371 και υποσημείωση 12: θα ήταν δύσκολο να υπάρχει ένα κοροπλαστικό εργαστήριο στις Αλές, το οποίο θα παρήγαγε ειδώλια μόνο γνωστών τύπων της περιοχής (Λοκρίδας, Φοκίδας και Βοιωτίας), χωρίς να έχει δημιουργήσει και νέους δικούς του τύπους.

λύρα είναι αυτοί που απαντώνται πιο συχνά στους τάφους και είναι όμοιοι με τους βοιωτικούς. Στον ύστερο 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. στα βοιωτικά εργαστήρια τα γυναικεία ειδώλια αποκτούν μεγάλες διαστάσεις με τις περίτεχνες κομμώσεις στην κεφαλή και τις ψηλές βάσεις. Το ίδιο συμβαίνει και με τα ανδρικά, όπως στον τύπο του γυμνού νέου που κρατά στο χέρι συνήθως πετεινό και εμφανίζει περίτεχνη κόμμωση κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι, π.Χ. Προς το τέλος, όμως, του αιώνα εμφανίζονται μικρότερα και πιο εξεζητημένα ειδώλια (Ταναγραίες). Επιρροές, υπάρχουν και από την Αττική, την Κόρινθο, τη Βόρεια Ελλάδα, τη Ρόδο, όπως προκύπτει από τη μελέτη των υπόλοιπων ειδωλίων (των Σατύρων, των μικρών ζώων).

Η μικρή σχετικά ποσότητα των μετάλλινων αντικειμένων (κάτοπτρα, σπλεγγίδες, εγχειρίδια, ξίφη, κοσμήματα) στους τάφους δεν αποδεικνύει ότι η μεταλλοτεχνία στην περιοχή δεν είχε ιδιαίτερη άνθηση. Ίσως, δείχνει ότι δεν προτιμούσαν τα μέταλλα αντικείμενα ως κτερίσματα των νεκρών στους τάφους. Τα περισσότερα είναι χρηστικά προϊόντα και λίγα ανήκουν στην κατηγορία των προσωπικών αντικειμένων, όπως το χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο του τάφου ΠΘ.ΧΙV και το οποίο προέρχεται από λοκρικό εργαστήριο. Οι λύχνοι αποτελούν απλοποιημένες απομιμήσεις των αττικών κατά κανόνα τύπων, από τους οποίους διαφοροποιούνται κυρίως ως προς την ποιότητα της κατασκευής και του γανώματος.

Στο γράφημα που ακολουθεί δίνονται κατά προσέγγιση τα ποσοστά από τα τοπικά και εισηγμένα (από Αττική και Κόρινθο) είδη της κεραμικής παραγωγής:

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ

Όλοι οι τάφοι του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών ήταν κτερισμένοι, πλην ενός (του ΠΘ.LXII) που ήταν συλημένος από την αρχαιότητα. Ο τάφος ΠΘ.XXXIV, λόγω της καταστροφής του από την άροση, περιείχε πολλά όστρακα αγγείων. Από τους ογδόντα συνολικά τάφους του νεκροταφείου διαπιστώθηκε ότι:

A) οι δώδεκα (ΠΘ.XV, XVII, XXI, XXIV, XXXVIII-XXXIX, XLI, XLV, XLVI, LI, LXI και E.10) περιείχαν από τριάντα επτά έως ογδόντα έξι αντικείμενα,

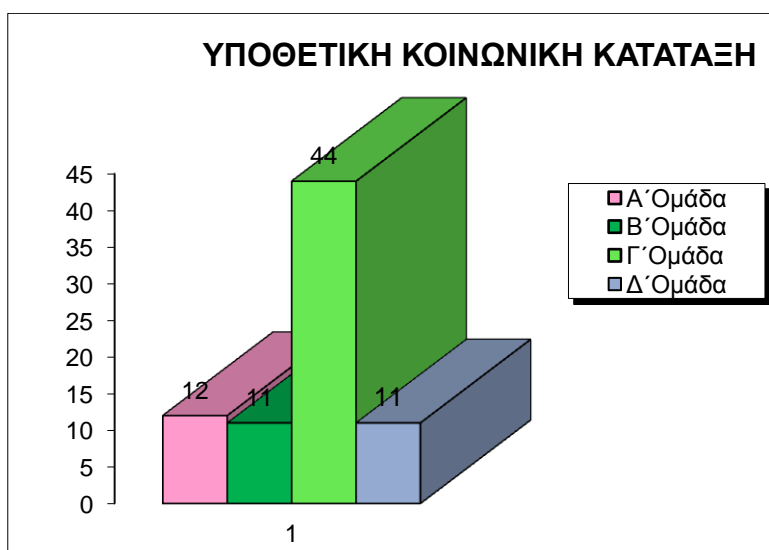
B) οι έντεκα από είκοσι ένα έως τριάντα έξι κτερίσματα (ΠΘ.XIV, XVI, XVIII, XXIII, XXV, XXXII, XXXVI-XXXVII, XLIII, E.3 και ΠΥΡΑ II),

Γ) οι σαράντα τέσσερις από τέσσερα έως είκοσι κτερίσματα (ΠΘ.I-IV, VI, VIII-XIII, XIX-XX, XXII, XXVI-XXVII, XXIX-XXXI, XXXIII, XXXV, XL, XLII, XLIV, XLVII-L, LII-LVIII, LX, LXIII, E1, 4-6, 8 και 12-13) και

Δ) οι έντεκα (ΠΘ.V, VII, XXVIII, LIX, LXIV, LXV, E.2, 7, 9, 11 και 14) από ένα έως τρία αντικείμενα.

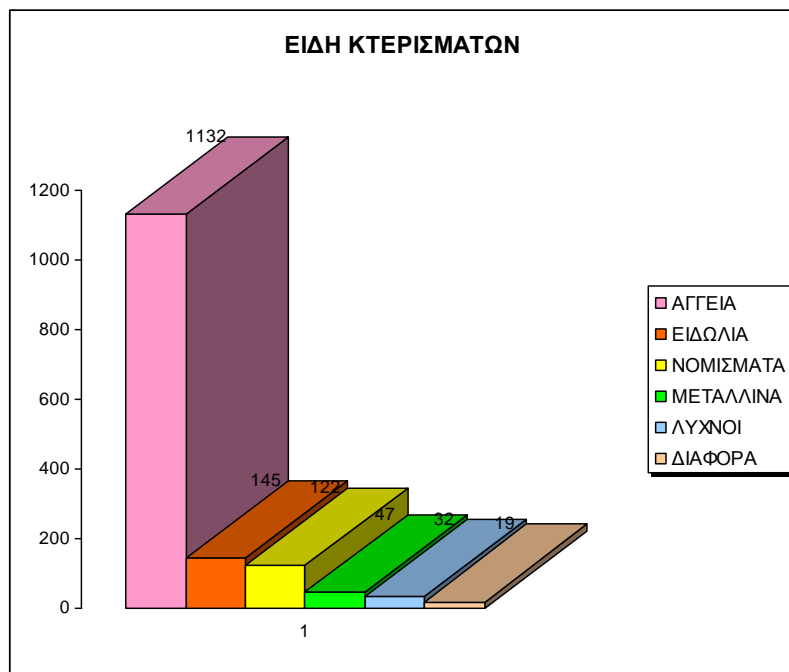
Με βάση όλα τα παραπάνω στοιχεία στον πίνακα και στο γράφημα που ακολουθούν, παρουσιάζεται μία υποθετική κοινωνική κατάταξη των ανθρώπων που έζησαν και πέθαναν στον αντίστοιχο οικισμό του νεκροταφείου από τα υστεροαρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια. Η κατηγοριοποίηση αυτή των τάφων ανάλογα με την ποσότητα των κτερισμάτων που αυτοί περιείχαν δεν συνιστά απαραίτητα την κατάταξή τους στις συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Η ποσότητα των κτερισμάτων είναι ένα βασικό κριτήριο για την κατάταξη σε κοινωνικές τάξεις, σε συνδυασμό φυσικά και με άλλους παράγοντες (όπως, η ποιότητα των κτερισμάτων).

ΥΠΟΘΕΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΒΑΣΕΙ ΑΡΙΘΜΟΥ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΤΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %
Α΄ Ομάδα (Πλούσια κτερισμένοι)	37-86	12	15%
Β΄ Ομάδα (Πολύ καλά κτερισμένοι)	21-36	11	13,75%
Γ΄ Ομάδα (Καλά κτερισμένοι)	4-20	44	55%
Δ΄ Ομάδα (Πολύ λίγο κτερισμένοι)	1-3	11	13,75%

Από όλα τα κτερίσματα και σε ολόκληρη τη διάρκεια της ζωής του νεκροταφείου την πρώτη θέση κατέχουν τα πήλινα αγγεία, τη δεύτερη τα ειδώλια, την τρίτη τα νομίσματα και ακολουθούν τα μετάλλια (κοσμήματα, πολεμικός εξοπλισμός και διάφορα), τα λυχνάρια και τα διάφορα άλλα αντικείμενα. Ο πίνακας και το γράφημα παρακάτω δημιουργήθηκαν με βάση αυτά τα στοιχεία:

Α/Α	ΕΙΔΗ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %
1	ΑΓΓΕΙΑ	1.132	75,6%
2	ΕΙΔΩΛΙΑ	145	9,6%
3	ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ	122	8,1%
4	ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ (Κοσμήματα- Πολεμικός εξοπλισμός-Διάφορα)	47	3,1%
5	ΛΥΧΝΟΙ	32	2,1%
6	ΔΙΑΦΟΡΑ	19	1,2%
-	ΣΥΝΟΛΟ	1.497	100%

Τα κτερίσματα της κάθε χρονικής περιόδου αναφέρονται αναλυτικά στις επόμενες υποενότητες.

Η θέση των κτερισμάτων.

Η θέση των κτερισμάτων σε σχέση με τον νεκρό δεν ήταν αυστηρά καθορισμένη. Εν τούτοις μπορούμε να παρατηρήσουμε κάποιες προτιμήσεις για τη θέση ορισμένων τουλάχιστον αντικειμένων. Τα κτερίσματα τοποθετούνται εντός του ταφικού πίθου ή αγγείου και σε αρκετές περιπτώσεις εντός και εκτός αυτού (όπως: ΠΘ.VIII, IX, XI-XII, XIV, XVI, XXI-XXIII, XXV-XXVI, XXIX-XXX, XLIX, LI-LII, LVIII-LIX, E.3 και 10-11).

Τα είδη των κτερισμάτων που βρίσκονται εκτός των τάφων (από το τέλος του 6^{ου} έως και το 2^ο αι.π.Χ) είναι κυρίως άβαφες πρόχοι και ειδώλια και σε μικρότερη κλίμακα κύλικες, σκύφοι, κάνθαροι, πινάκια ή άλλα αγγεία. Αυτά τα τοποθετούσαν κατά κανόνα κοντά στη βάση ή στο στόμιο του ταφικού πίθου ή αγγείου, εκτός εάν ήταν αρκετά σε ποσότητα, οπότε τα τακτοποιούσαν και κατά μήκος του σώματος (όπως, ΠΘ.XXI, E.10).

Σχετικά με τη θέση των κτερισμάτων στο εσωτερικό των τάφων, διαπιστώθηκε ότι οι ταφές που περιέχουν αντικείμενα σε μεγάλη ποσότητα και σε ποικιλία ειδών, δεν προσφέρονται για παρατηρήσεις επάνω στο συγκεκριμένο θέμα, γιατί η στενότητα του χώρου δεν επέτρεπε την τήρηση πιθανών κανόνων. Στις περιπτώσεις αυτές τα αντικείμενα είναι συσσωρευμένα σε στήλες το ένα μέσα στο άλλο, καλύπτοντας, προφανώς, ολόκληρο το σώμα του νεκρού.

Από τη μελέτη των υπολοίπων τάφων θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε τα εξής: οι κύλικες, οι σκύφοι και οι κάνθαροι τοποθετούνται συνήθως κοντά στα πόδια του νεκρού, ενώ ορισμένες φορές τα αγγεία αυτά είναι διασκορπισμένα σε ολόκληρη την έκταση του τάφου επάνω και γύρω από τον νεκρό. Οι άβαφες πρόχοι είναι τοποθετημένες κυρίως στην περιοχή των χεριών και βρίσκονται κοντά στο αριστερό χέρι (-ώμο). Τα πινάκια σε πολλές περιπτώσεις καλύπτουν το σώμα του νεκρού. Τα ειδώλια απαντώνται συχνότερα στους εγχυτρισμούς μικρότερων αγγείων (ταφές βρεφών και νηπίων), αλλά και σε ορισμένους ταφικούς πίθους. Η θέση τους δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί. Τα νομίσματα αρκετών ελληνιστικών τάφων (ΠΘ.Ι, VII, XI, XXXII και ΠΘ.LIII) αποκαλύπτονται κοντά στο στόμιο του ταφικού πίθου, όπου βρισκόταν το κρανίο, πιθανότατα, τοποθετημένα μέσα στο στόμα του νεκρού ή δίπλα στο κεφάλι του. Τα λυχνάρια τοποθετούνται κατά κανόνα στο επάνω μέρος της ταφής, προς το στόμιο του πίθου και συνεπώς κοντά στην κεφαλή (όπως, στους ΠΘ.VIII, XXVII, XXVIII, XXIX, LII, LV και LVIII). Οι σπλεγγίδες βρίσκονται κοντά στο χέρι του (όπως στον ΠΘ.XV). Ο πολεμικός εξοπλισμός, όπως τα ξίφη είναι, επίσης, τοποθετημένα κοντά στα χέρια και παράλληλα προς το σώμα, όπως στη δεξιά πλευρά στον ΠΘ.XXIX και στην αριστερή στους ΠΘ.VIII και ΠΘ.XXXVII. Τα κοσμήματα σε ορισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν, μάλλον, στις θέσεις που αντιστοιχούν στη χρήση τους, όπως: μία οστέινη περόνη στο αριστερό πλευρό του νεκρού στον ΠΘ.XXXVII, μικρά τμήματα φύλλων χαλκού, ορισμένα επιχρυσωμένα, τα οποία αποκαλύφθηκαν στην περιοχή της κεφαλής, όπως στους ΠΘ.XVIII, και XIV και το χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο στα δεξιά του κρανίου στον Π.Θ.XIV. Αρκετοί αστράγαλοι (δώδεκα) βρέθηκαν στον ΠΘ.XIV στο εσωτερικό του χάλκινου κατόπτρου. Τα θαλασσινά όστρεα ήταν διάσπαρτα στο εσωτερικό αρκετών

τάφων και κυρίως εγχυτρισμών, όπως στον Ε.13 ή και στο εσωτερικό αγγείων, όπως στον Ε.4. Σε μία περίπτωση (στον Ε.12) τα όστρεα τοποθετήθηκαν εκτός τάφου, κοντά στο λαιμό του ταφικού αγγείου. Εκτός του ταφικού πίθου ΠΘ.ΧΙ και κοντά στο στόμιό του βρέθηκε θαλασσινό όστρεο (αχιβάδα) που κάλυπτε φιαλίδιο με έντονα ίχνη καύσης. Ίχνη από κέλυφος αυγού βρέθηκαν στο εσωτερικό αγγείου (μικρού κανθαροειδούς σκύφου) που αποκαλύφθηκε στον εγχυτρισμό Ε.3.

Κτερίσματα υστεροαρχαϊκής περιόδου.

Οι τάφοι της υστεροαρχαϊκής περιόδου είναι κτερισμένοι σχεδόν αποκλειστικά με αγγεία. Τα αγγεία που απαντώνται είναι κυρίως πόσεως, όπως πολλές μελαμβαφείς κύλικες-σκύφοι, αρκετές μελαμβαφείς και μελανόμορφες κύλικες, λίγοι κάνθαροι και αγγεία αποθήκευσης υγρών, όπως άβαφες πρόχοι. Στον τάφο ΠΘ.LXI υπάρχουν τρεις μελανόμορφες λήκυθοι, αγγεία που συνδέονται με το λάδι και τις ταφικές τελετές⁵⁰². Απουσιάζουν εντελώς τα πήλινα ειδώλια. Τα μέταλλα αντικείμενα, όπως σιδερένια ξίφη, είναι λίγα. Αυτά βρέθηκαν στους μισούς υστεροαρχαϊκούς τάφους (ΠΘ.LXI και ΠΘ.LXII) και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως όπλα⁵⁰³.

Στον ΠΘ.LXI τάφο βρέθηκαν πολλά αγγεία ίδιου τύπου (σαράντα κύλικες –σκύφοι). Ο ίδιος τάφος σε σχέση με τους υπολοίπους υστεροαρχαϊκούς περιείχε τα περισσότερα κτερίσματα, εξήντα τέσσερα στο σύνολο, εκ των οποίων αρκετά ήταν εισηγμένα από την Αττική, όπως οι τρεις μελανόμορφες λήκυθοι (του εργαστηρίου του Ζωγράφου του Αίμονα), οι τρεις κύλικες με παραστάσεις στο μέταλλο (του Ζωγράφου του Πίθου), η μελανόμορφη κύλικα με διονυσιακή σκηνή (της Ομάδας «χωρίς φύλλα»), οι λήκυθοι με ανθέμια (εργαστήριο του Beldam), αλλά και πολλά ήταν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Στο εσωτερικό του βρέθηκε

⁵⁰² Kurtz- Boardman 1994, σ. 96- 97, Nielsen 2000, σ. 154.

⁵⁰³ Δακορώνια κ.ά. 2002, σ. 62- 63. Σιδερένια εγχειρίδια που έχουν βρεθεί σε αρχαϊκούς τάφους νεκροταφείων της Ανατολικής Λοκρίδας δεν χαρακτηρίζονται ως όπλα.

ένα σιδερένιο ξίφος που ίσως σχετίζεται με την ιδιότητα του νεκρού. Πρόκειται, πιθανότατα, για άνδρα (λόγω του ξίφους), ίσως, των ανώτερων οικονομικά στρωμάτων της κοινωνίας του.

Κτερίσματα κλασικής περιόδου.

Από τις κλασικές ταφές του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς οι είκοσι εννέα είναι σε πίθους (ενηλίκων και ίσως εφήβων) και οι δώδεκα σε μικρότερα αγγεία (βρεφών και νηπίων). Από τη μελέτη των κτερισμάτων τους προκύπτει ότι τα πήλινα αγγεία δεν λείπουν από κανένα τάφο, είτε σε πίθο, είτε σε μικρότερο αγγείο, ενώ τα ειδώλια και τα μετάλλινα αντικείμενα δεν βρέθηκαν σε όλους τους τάφους. Τα αγγεία είναι κυρίως μικρά, καθημερινής χρήσης ή καθαρώς ταφικά. Οι τύποι των αγγείων και το είδος των αντικειμένων που συνόδευαν τους νεκρούς είναι διαφορετικά στους ενήλικες σε σχέση με τα μικρά παιδιά.

Στους ταφικούς πίθους των ενηλίκων απαντώνται σε μεγάλη συχνότητα και ποσότητα τα μελαμβαφή αγγεία πόσεως, κυρίως καρχήσια, κάρθαροι, σκύφοι αττικού τύπου, κύλικες-σκύφοι και μελανόμορφες κύλικες με φυτική διακόσμηση. Συχνή είναι η παρουσία των λεκανιδών με κάλυμμα, ενώ σπανίζουν οι πυξίδες. Λιγότερα είναι τα πινάκια με πολύχρωμη διακόσμηση σε λευκό βάθος, ενώ σε πολύ μικρότερη συχνότητα βρίσκονται στους τάφους τα μελαμβαφή κύπελλα. Λίγες είναι και οι λήκυθοι με διακόσμηση κλάδων κισσού σε λευκό βάθος. Ας επισημανθεί ότι η άβαφη πρόχους βρίσκεται σχεδόν σε κάθε τάφο, είτε τοποθετημένη εντός, είτε εκτός αυτού και τις περισσότερες φορές είναι ακέραιη.

Ειδώλια βρέθηκαν σε λιγότερους από τους μισούς ταφικούς πίθους (σε δώδεκα από τους είκοσι εννέα) και σε μικρή σχετικά ποσότητα, εκτός από τρεις περιπτώσεις (ΠΘ.ΧVII με είκοσι επτά ειδώλια, LI με δέκα πέντε και XXI με δέκα) που ο αριθμός τους είναι μεγαλύτερος (από δέκα έως είκοσι επτά ειδώλια). Τα ειδώλια παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία: κυρίως ανδρικών και γυναικείων μορφών και λιγότερο ζώων. Συνηθέστερες στους ταφικούς πίθους είναι οι γυναικείες

καθήμενες ενδεδυμένες μορφές, οι ιστάμενες ενδεδυμένες και οι υδριαφόρες. Από τις ανδρικές μορφές απαντώνται σε μεγάλη ποσότητα οι ιστάμενοι γυμνοί νέοι με ιμάτιο, που κρατούν στο χέρι άλλοτε πετεινό, άλλοτε στεφάνι ή λύρα ή σπλεγγίδα. Η παρουσία των ζωόμορφων ειδωλίων στους ταφικούς πίθους χαρακτηρίζεται σπάνια, καθώς αυτά εμφανίζονται σε δύο μόνο πίθους (ΠΘ.XVII και XXXVII). Η ποσότητά τους είναι η ελάχιστη και τα είδη λιγοστά: χοίρου, περιστεριού, ίππου και πετεινού.

Τα μετάλλια αντικείμενα απαντώνται στους ταφικούς πίθους των κλασικών χρόνων σε μικρή ποσότητα και συχνότητα. Την κύρια θέση κατέχουν τα σιδερένια ξίφη (τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως όπλα) και τα εγχειρίδια. Πολύ λιγότερες είναι οι σπλεγγίδες, ενώ τα κοσμήματα σπανίζουν. Τα λυχνάρια είναι σπάνια, καθώς αποκαλύφθηκαν σε τέσσερις από τους είκοσι εννέα ταφικούς πίθους. Απουσιάζουν εντελώς τα νομίσματα⁵⁰⁴. Μοναδική είναι η παρουσία θαλασσινού όστρεου στον κλασικό πίθο ΠΘ.XVI.

Τα κτερίσματα των κλασικών εγχυτρισμών σε μικρότερα αγγεία (ταφές βρεφών και νηπίων) είναι κυρίως πήλινα αγγεία και ειδώλια. Τα αγγεία είναι μικρογραφικά και αναπαράγουν, προφανώς, τύπους της συνήθους κεραμικής. Από αυτά απαντώνται με μεγάλη συχνότητα οι κορινθιακές κοτυλίσκες και οι κανθαρίσκοι, ενώ με πολύ μικρότερη οι μικρές πυξίδες και τα σκυφίδια. Τα ειδώλια βρίσκονται στους περισσότερους παιδικούς τάφους (τους εννέα στους δώδεκα), εκ των οποίων στους μισούς περίπου (E.4, 7 και E.11-13) σε μικρή σχετικά ποσότητα και στους υπολοίπους (E.3, 5, 6 και E.10) σε πολύ μεγαλύτερη (από εννέα έως δέκα επτά ειδώλια). Οι μορφές που απαντώνται κυρίως είναι αυτές των μικρών ζώων και μάλιστα σε μεγάλη ποικιλία τύπων, όπως χελώνας, χοίρου, περιστεριού, ταύρου (και μόσχου), ίππου (και ίππου με αναβάτη) και πετεινού. Σε μικρότερη συχνότητα απαντώνται οι γνωστοί τύποι ειδωλίων που βρέθηκαν στους τάφους των ενηλίκων, όπως γυναικείες ιστάμενες και καθήμενες ενδεδυμένες μορφές, ιστάμενοι γυμνοί νέοι με ιμάτιο, που κρατούν στο χέρι πετεινό, άλλοτε στεφάνι ή λύρα ή σπλεγγίδα. Σπανίζουν τα ειδώλια κωμικών

⁵⁰⁴ Βλ. παρακάτω σ. 204 - 209.

ηθοποιών και Σατύρων, ενώ μοναδική είναι η παρουσία νομίσματος και λύχνου στον εγχυτρισμό Ε.9. Στους περισσότερους εγχυτρισμούς αποκαλύφθηκαν θαλασσινά όστρεα, κυρίως αχιβάδες και μοναδική είναι η παρουσία ίχνους από κέλυφος αυγού στον εγχυτρισμό Ε.3. Απουσιάζει κάθε άλλου είδους αντικείμενο.

Το μεγαλύτερο μέρος των κτερισμάτων, τόσο των ταφικών πίθων, όσο και των ταφικών αγγείων (εγχυτρισμών), τοποθετείται εντός των τάφων. Ένα πολύ μικρό ποσοστό των κλασικών τάφων, μόλις στο 13,75% (οχτώ στους είκοσι εννέα κλασικούς ταφικούς πίθους και τρεις στους δώδεκα κλασικούς εγχυτρισμούς σε μικρότερα αγγεία), έχει κτερίσματα και εκτός του ταφικού πίθου ή αγγείου.

Κτερίσματα ελληνιστικής περιόδου.

Από τις τριάντα τέσσερις ελληνιστικές ταφές του νεκροταφείου οι τριάντα μία πραγματοποιήθηκαν σε πίθους, οι δύο σε μικρότερα αγγεία και μία ήταν καύση. Τα κτερίσματα που βρέθηκαν σε μεγαλύτερη συχνότητα στους ταφικούς πίθους ήταν τα πήλινα αγγεία και τα λυχνάρια, ενώ ακολουθούσαν τα νομίσματα⁵⁰⁵ και σε μικρότερη κλίμακα τα ειδώλια και τα μέταλλινα αντικείμενα. Τα αγγεία που απαντώνται με μεγάλη συχνότητα και ποσότητα είναι τα ιχθυοπινάκια, οι άβαφες πρόχοι και τα μυροδοχεία. Σε μικρότερη κλίμακα συνόδευαν τους νεκρούς οι καθαρίσκοι, οι «καρποδόχοι», τα φιαλίδια, οι λεκανίδες, οι σκύφοι. Επρόκειτο για αγγεία, κυρίως, καθημερινής χρήσης. Τα μυροδοχεία, τα οποία κατατίθενται σε μικρές έως και μεγάλες ποσότητες στους τάφους ήταν, κυρίως, ευτελή αγγεία, τα οποία παράγονταν, ίσως, σε ποσότητες για τον τάφο, χωρίς να είναι, όμως, αποκλειστικά ταφικά⁵⁰⁶. Τα λυχνάρια είναι από τα πολύ συνήθη κτερίσματα και βρέθηκαν σε όλους σχεδόν τους ελληνιστικούς ταφικούς πίθους (στους είκοσι τέσσερις από τους τριάντα ένα) στην ελάχιστη ποσότητα (ένας σε κάθε τάφο, εκτός από τον ΠΘ.ΙΧ που υπήρχαν δύο).

⁵⁰⁵ Βλ. παρακάτω σ. 204 - 209.

⁵⁰⁶ Kurtz- Boardman 1994, σ. 154- 55.

Νομίσματα αποκαλύφθηκαν σε δέκα εννέα συνολικά ελληνοιστικούς ταφικούς πίθους (Π.Ι, IV,VI-VII, XI-XII, XIV, XVIII-XIX, XXX, XXXII-XXXIII, XXXV, LII-LVI και Π.LVIII) και ο αριθμός τους ποικίλλει από τέσσερα έως δέκα έξι. Τα ειδώλια βρέθηκαν σε μικρότερη ποσότητα και συχνότητα. Από τη μελέτη τους προκύπτει ότι η ποικιλία των μορφών και των θεμάτων τους σχετίζεται περισσότερο με την καθημερινή ζωή και τον άνθρωπο και λιγότερο με τους θεούς. Συχνά είναι τα ειδώλια κωμικών ηθοποιών, των Σατύρων, της χαριτωμένης «Ταναγραίας», της κουροτρόφου. Τα μετάλλια αντικείμενα είναι ελάχιστα, όπως, χάλκινα κάτοπτρα, κοσμήματα (ενώτια και κρίκοι), σπλεγγίδες και εγχειρίδια. Πρόκειται για ευτελή αντικείμενα, εκτός των μεταλλινων αντικειμένων του ΠΘ.XIV, τα οποία είναι πολλά και καλής ποιότητας. Απουσιάζουν τα όπλα.

Στους ελληνοιστικούς ταφικούς πίθους ένα μεγάλο ποσοστό των κτερισμάτων τοποθετείται εντός των τάφων και ένα μικρότερο, το 12,5%, εκτός (δέκα στους τριάντα ένα ελληνοιστικούς ταφικούς πίθους). Από τα συνηθέστερα κτερίσματα εκτός πίθων είναι η άβαφη πρόχους και τα ιχθυοπινάκια, τα οποία μπορεί να συνδέονται με τις ταφικές τελετουργίες προς τιμήν του νεκρού.

Οι δύο ελληνοιστικοί εγχυτρισμοί σε μικρότερα αγγεία (Ε.1-2) είναι πολύ φτωχά κτερισμένοι στο εσωτερικό τους από ελάχιστα αγγεία, μέτριας έως κακής ποιότητας. Χαρακτηριστική η παρουσία της άβαφης πρόχου στον έναν από τους δύο εγχυτρισμούς.

Από τα κτερίσματα της καύσης, ΠΥΡΑ II, διαπιστώθηκε ότι κυριαρχούν σε μεγάλη ποσότητα τα αγγεία, κατεξοχήν ατρακτοειδή μυροδοχεία. Ελάχιστα είναι τα ειδώλια, ενώ σταθερή είναι η παρουσία του λυχναριού και στην καύση.

Στους πίνακες που ακολουθούν αναφέρονται ενδεικτικά τα είδη των κτερισμάτων, τα σχήματα των αγγείων και οι τύποι των ειδωλίων που προτιμώνται στους τάφους του νεκροταφείου σε κάθε χρονική περίοδο:

ΕΙΔΗ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ	ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ	ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ	ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ
ΑΓΓΕΙΑ	v	v	v
ΕΙΔΩΛΙΑ	-	v	v
ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ	-	-	v
ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ	v	v	v
ΛΥΧΝΟΙ	-	-	v

ΣΧΗΜΑΤΑ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ	ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ	ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ
ΛΗΚΥΘΟΙ	v (μελανόμορφες και με ανθέμια)	v (με ανθέμια και με κισσό)	-
ΚΑΡΧΗΣΙΑ ΚΑΝΘΑΡΟΙ	v (υψίποδες)	v (υψίποδες)	-
ΚΥΛΙΚΕΣ	v	v	-
ΣΚΥΦΟΙ	v	v	v (αττικού τύπου)
«ΚΑΡΠΟΔΟΧΟΙ»	-	v	v
ΚΥΛΙΚΕΣ - ΣΚΥΦΟΙ	v	v	-
ΠΙΝΑΚΙΑ	-	v (με πολύχρωμη διακόσμηση)	v (ιχθυοπινάκια)
ΜΥΡΟΔΟΧΕΙΑ	-	-	v
ΑΒΑΦΕΣ ΠΡΟΧΟΙ	-	v	v
ΛΕΚΑΝΙΔΕΣ	-	v	v
ΚΑΝΘΑΡΙΣΚΟΙ	-	-	v

ΤΥΠΟΙ ΕΙΔΩΛΙΩΝ	ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ	ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ	ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ
ΙΣΤΑΜΕΝΕΣ ΑΝΔΡΙΚΕΣ ΕΝΔΕΔΥΜΕΝΕΣ	–	v	–
ΙΣΤΑΜΕΝΟΙ ΝΕΟΙ ΓΥΜΝΟΙ (με λύρα, στλεγγίδα ή πετεινό)	–	v	–
ΚΑΘΗΜΕΝΕΣ ΑΝΔΡΙΚΕΣ ΕΝΔΕΔΥΜΕΝΕΣ	–	v	–
ΥΔΡΙΑΦΟΡΕΣ	–	v	v
ΙΣΤΑΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ	–	v	– (Ταναγραία)
ΚΑΘΗΜΕΝΕΣ ΕΝΔΕΔΥΜΕΝΕΣ	–	v	–
ΣΑΤΥΡΩΝ	–	–	v
ΖΩΟΜΟΡΦΑ	–	v	–

Ερμηνεία των κτερισμάτων.

Η προτίμηση της κτέρισης των νεκρών κατά τα υστεροαρχαϊκά χρόνια αποκλειστικά με αγγεία και συχνά σε μεγάλες ποσότητες στο εσωτερικό των πύθων, συνεχίζεται και κατά τα κλασικά. Το φαινόμενο της συσσώρευσης του ίδιου τύπου αγγείων μέτριας ποιότητας μέσα στον ίδιο τάφο, μπορεί να ερμηνευτεί ως μια τάση της εποχής. Οι συγγενείς των νεκρών είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν στον νεκρό πολλά αντικείμενα για το ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο, καθώς αυτά ήταν και λιγότερο δαπανηρά, λόγω της ποιότητάς τους. Κατά τη διάρκεια της κλασικής περιόδου, όμως, προσφέρονται στους νεκρούς όχι μόνο μεγάλες ποσότητες αγγείων, αλλά συγχρόνως και μεγάλες ποσότητες ειδωλίων. Τα μέταλλα αντικείμενα που στην αρχαϊκή περίοδο ήταν ελάχιστα, κατά την κλασική εμφανίζονται σε λίγο μεγαλύτερη ποσότητα. Τα αγγεία

εξακολουθούν ν' αποτελούν το κύριο κτέρισμα και των ελληνοιστικών χρόνων σε μικρότερη ποσότητα. Μειώνεται αισθητά η παρουσία των ειδωλίων. Στους ελληνοιστικούς τάφους εμφανίζονται για πρώτη φορά, ακόμη και σε μεγάλες ποσότητες, τα νομίσματα. Τα λυχνάρια συνοδεύουν σχεδόν όλους τους νεκρούς των ελληνοιστικών χρόνων. Τα μετάλλια αντικείμενα μειώνονται πολύ, έως που σπανίζουν.

Από τα αγγεία των υστεροαρχαϊκών χρόνων προτιμώνται οι μελαμβαφείς και μελανόμορφες κύλικες και τα μελανόμορφα ληκύθια. Κατά τα κλασικά χρόνια συνεχίζεται η παρουσία των μελανόμορφων κυλίκων με ανθέμια και μελαμβαφών κυλίκων-σκύφων, ενώ εμφανίζονται και νέα είδη, όπως ο κάνθαρος, τα πινάκια με πολύχρωμη διακόσμηση, οι «καρποδόχοι» (προς το τέλος της περιόδου). Τα ειδώλια που απαντώνται σχετίζονται με θεότητες (Κυβέλες, Απόλλωνες ή αφηρωϊσμένες μορφές). Τα όπλα που στους υστεροαρχαϊκούς τάφους είναι ελάχιστα, στους κλασικούς είναι περισσότερα. Κατά την ελληνοιστική περίοδο όχι μόνο μειώνεται η ποσότητα των αγγείων στους τάφους, αλλά εμφανίζονται και νέοι τύποι καθώς και νέα είδη κτερισμάτων που αντικαθιστούν τα παλαιότερα κλασικά, όπως οι κανθαρίσκοι, τα ιχθυοπινάκια, τα μυροδοχεία, τα λυχνάρια και τα νομίσματα. Η άβαφη πρόχους, που αποτελεί σταθερό κτέρισμα, στα ελληνοιστικά χρόνια απαντάται σε μεγαλύτερη ποσότητα. Τα ελληνοιστικά ειδώλια είναι κατά πολύ λιγότερα σε ποσότητα και σχετίζονται περισσότερο με την καθημερινή ζωή. Η σταθερή παρουσία των λυχναριών στους ελληνοιστικούς τάφους, πιθανότατα, συνδέεται με ταφικές δοξασίες. Δεν αποκλείεται αρχικά να είχαν κάποιο πρακτικό σκοπό (το φωτισμό του τάφου), ο οποίος εξασθένησε και έγινε έθιμο⁵⁰⁷. Τα μετάλλια αντικείμενα σπανίζουν, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις (όπως, το χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο, λίγες σπλεγγίδες, απλοί δίσκοι κατόπτρων, μία διπλή περόνη «ιλλυρικού τύπου»).

Για τους εγχυτρισμούς σε μικρότερα αγγεία απαραίτητο κτέρισμα αποτελούσαν τα ειδώλια ζώων και τα μικρογραφικά αγγεία. Αυτά θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως παιχνίδια, που είτε κατασκευάστηκαν για τον σκοπό αυτό, είτε αποτελούσαν στην πραγματικότητα τα αγαπημένα παιχνίδια των μικρών παιδιών

⁵⁰⁷ *Olynthus* XI, σ. 194 - 5.

εν ζωή. Τα θαλασσινά όστρεα που βρέθηκαν στους περισσότερους εγχυτρισμούς θα μπορούσαν να ερμηνευτούν και αυτά ως παιχνίδια⁵⁰⁸. Ο τάφος ΠΘ. VI περιείχε εξήντα τέσσερα όστρεα. Εάν αυτά δεν αποτελούσαν τα παιχνίδια του νεκρού, τότε ίσως να σχετίζονταν με τις διατροφικές συνήθειές του. Το ίχνος από το κέλυφος του αυγού στον εγχυτρισμό E.3 αποτελεί σπάνιο εύρημα, όχι μόνο για το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς, αλλά και γενικότερα⁵⁰⁹. Τότε στην περίπτωση αυτή το μικρό αγγείο που περιείχε το αυγό, ίσως, καθορίζει και τη χρησιμότητά του. Το αυγό εκτός, όμως, από το γεγονός ότι αποτελεί βασικό στοιχείο της παιδικής διατροφής, είναι και σύμβολο της ανάστασης και συνέχισης της ζωής μετά τον θάνατο⁵¹⁰.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των αγγείων των τάφων του νεκροταφείου είναι μέτριας ποιότητας. Ορισμένα αγγεία, όπως σκυφίδια, μυροδοχεία, άβαφες πρόχοι και ιχυθοπινάκια βρέθηκαν εκτός ταφικού αγγείου και ίσως εξυπηρετούσαν ορισμένες τελετουργίες μετά την ταφή. Παρατηρήθηκε ότι ανάλογα με το είδος του αγγείου και τη χρήση του τοποθετούνταν στο εσωτερικό του ορισμένες φορές στερεή ή υγρή μορφή τροφής. Τα μυροδοχεία αντικατέστησαν τις κλασικές ληκύθους (καλύτερης κατά κανόνα ποιότητας) που περιείχαν αρωματικά έλαια, για την επάλειψη του σώματος του νεκρού στη νεκρική τελετή⁵¹¹. Η παρουσία τους στους τάφους θα μπορούσε να είχε και συμβολικό χαρακτήρα.

Η μελέτη των κτερισμάτων των τάφων της κάθε εποχής δίνει, ίσως, την εικόνα της οικονομικής κατάστασης, που αντιστοιχεί στη συγκεκριμένη κοινωνία. Η ευμάρεια του νεκρού, πιθανότατα, σχετίζεται με την ποσότητα σε συνδυασμό, όμως, πάντα με την ποιότητα των κτερισμάτων του. Η παρουσία σε ορισμένους τάφους εισηγμένων αγγείων από την Αττική (όπως ενδεικτικά, ΠΘ. LXI, XLI, XLV, XXXVIII και XLII) ακόμη κι αν αυτά ήταν μέτριας ποιότητας ή και προϊόντα

⁵⁰⁸ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, σ. 249. *Corinth XIII*, σ. 80- 1. *Olynthus XI*, σ. 195 - 6.

⁵⁰⁹ Έχουν αποκαλυφθεί τάφοι που περιείχαν ίχνη από τροφές: Καλτσάς 1998, σ. 302. Kurtz-Boardman 1994, σ. 203. Nielsen 2000, σ. 152 - 3.

⁵¹⁰ Μυλωνάς 1975, σ. 295- 96. *Olynthus XI*, σ. 192 - 3. *Corinth XIII*, σ. 84. Επίσης, ο Πετρόπουλος (Πετρόπουλος 2005, σ. 68) ισχυρίζεται ότι τα αυγά που βρέθηκαν σε πολλούς τάφους του βόρειου νεκροταφείου των Πατρών, ανήκαν σε άγαμες νεαρές και συμβόλιζαν την τεκνοποίηση, που αυτές δεν πρόλαβαν να πραγματοποιήσουν εν ζωή.

⁵¹¹ Bruneau 1970, σ. 526.

μαζικής παραγωγής, ίσως, υποδηλώνουν μια καλή οικονομική κατάσταση των οικογενειών των νεκρών.

Ο τάφος ΠΘ.XIV περιείχε πολλά ευρήματα καλής ποιότητας, όπως χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο⁵¹², χάλκινο απορραντήριο, ασημένιο νόμισμα, ορισμένα κοσμήματα. Είναι πιθανό να ανήκε σε γυναίκα, εάν συνδυαστεί η παρουσία του κατόπτρου αποκλειστικά με τις γυναικείες ταφές⁵¹³. Το κάτοπτρο είχε τοποθετηθεί με την κάτω επιφάνειά του στραμμένη προς τα πάνω, σαν να επρόκειτο για πινάκιο, στο οποίο είχαν τοποθετηθεί δώδεκα συνολικά αστραγάλοι, ως προσφορά στη νεκρή⁵¹⁴. Η συγκεκριμένη επιλογή στον τρόπο τοποθέτησης μέσα στον τάφο μπορεί να είναι συνειδητή και θα μπορούσε να συσχετιστεί με τις ταφικές δοξασίες της τοπικής κοινωνίας⁵¹⁵. Πέντε δίσκοι κατόπτρων βρέθηκαν σε πέντε ελληνιστικούς τάφους του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς (ΠΘ.VI, ΠΘ.IX, ΠΘ.XVIII, ΠΘ.XXII και ΠΘ.LVII). Η παρουσία του κατόπτρου στους τάφους μπορεί να έχει συμβολικό χαρακτήρα⁵¹⁶.

Στον ίδιο τάφο ΠΘ.XIV η παρουσία των δώδεκα αστραγάλων⁵¹⁷, των οποίων η χρήση συνδέεται με τα τυχερά παιχνίδια στην αρχαιότητα, θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως δείγμα φροντίδας και τιμής προς τον νεκρό⁵¹⁸. Η παρουσία πολλών αστραγάλων σε γυναικείες, μάλλον, ταφές στην Πέλλα θεωρήθηκε ως αγαπημένο παιχνίδι των γυναικών της περιοχής⁵¹⁹.

Ο τάφος ΠΘ.LXI περιείχε τα περισσότερα εισηγμένα από την Αττική αγγεία. Η ποσότητα των κτερισμάτων του (εξήντα τέσσερα) σε συνδυασμό με τη μέτρια ποιότητά τους, μπορεί να δείχνει ότι ο νεκρός προερχόταν από υψηλά στρώματα της τοπικής κοινωνίας. Ο κλασικός τάφος ΠΘ.XXXVIII περιείχε τα περισσότερα σε ποσότητα κτερίσματα, ογδόντα έξι συνολικά. Το μεγαλύτερο ποσοστό κατείχαν τα αγγεία, από τα οποία ορισμένα ήταν καλής σχετικά

⁵¹² Onassoglou 1988, σ. 439 - 59. Βλ. Β' τόμος, *Κατάλογος*, Τάφος ΠΘ.XIV, σ. 43 -9.

⁵¹³ Προσκυνητοπούλου 2011, σ. 104. Δαβάρας 1985, σ. 132, 136.

⁵¹⁴ Πωλογιώργη 2007, σ. 161: Η χρήση του στον τάφο είναι παρόμοια με εκείνη των κατόπτρων που χρησιμοποιήθηκαν ως αβαθή αγγεία για να δεχθούν στο εσωτερικό τους τις προσφορές προς τον νεκρό. Onassoglou 1998, σ. 442 - 4.

⁵¹⁵ Πωλογιώργη 2007, σ. 164. Δαβάρας 1985, σ. 136. Τσάκος 1977, σ. 372.

⁵¹⁶ Πωλογιώργη 2007, σ. 165. Για τη χρήση: Μυλωνάς 1876, σ. 7.

⁵¹⁷ Για τη σημασία των αστραγάλων στους τάφους: *Olynthus XI*, σ. 197. Bruneau 1970, σ. 527.

⁵¹⁸ Μυλωνάς 1975, σ. 296- 97.

⁵¹⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, σ. 249.

ποιότητας και εισηγμένα από την Αττική. Τα περισσότερα αγγεία ήταν μέτριας ποιότητας, όπως οι κάρυνοι, τα καρχήσια και πολλές μελαβαφείς κύλικες-σκύφοι. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε σιδερένιο ξίφος μήκους 0,46μ. Δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί η περίπτωση ότι η οικονομική κατάσταση της οικογένειας του νεκρού ήταν αρκετά καλή, λόγω των λίγων εισηγμένων αττικών αγγείων και της μεγάλης ποσότητας αγγείων του τοπικού εργαστήριου. Το μεγάλων διαστάσεων σιδερένιο ξίφος, ίσως, σχετιζόταν με την ιδιότητα του νεκρού.

Οι τάφοι με τα περισσότερα αριθμητικά (από εννέα έως είκοσι επτά) και σε ποικιλία τύπων ειδώλια ήταν επτά (ΠΘ.XVII, XXI, LI, E.3, 5-6 και 10). Τα ειδώλια αυτά (γυναικείων⁵²⁰, ανδρικών⁵²¹ μορφών, Σατύρων⁵²²), εάν δεν αποτελούσαν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου που σε πολλές περιπτώσεις μιμούνταν τα βοιωτικά, τότε θα μπορούσαν να θεωρηθούν εισηγμένα από τη Βοιωτία. Ο μεγάλος αριθμός τους θα μπορούσε, ίσως, να δείξει ότι οι οικογένειες που τα προσέφεραν είχαν την οικονομική ευχέρεια να τα αποκτήσουν, χωρίς αυτά να αποτελούν ένα είδος ιδιαίτερα απρόσιτο. Σε ορισμένες περιπτώσεις η παρουσία των ειδωλίων στους τάφους συνδέθηκε με την ηλικία ή το επάγγελμα του νεκρού⁵²³. Στους εγχυτρισμούς επικρατούν τα ζωόμορφα ειδώλια και από τα άλλα ειδώλια κυρίως οι γυναικείες μορφές, οι οποίες έχουν ερμηνευτεί και ως τροφοί⁵²⁴ των παιδιών στον Κάτω Κόσμο.

Ο ΠΘ.XVIII είχε τα περισσότερα χάλκινα νομίσματα (δέκα έξι). Το σύνολο των κτερισμάτων του έφτανε τα είκοσι οχτώ, μεταξύ των οποίων και μετάλλια αντικείμενα, όπως χάλκινοι κρίκοι και δίσκος κατόπτρου. Ο τάφος αν και πρώιμος ελληνιστικός περιέχει μεγάλη ποσότητα μετάλλινων αντικειμένων σε σχέση με

⁵²⁰ Goldman – Jones 1942, σ. 376: τα ειδώλια των καθήμενων γυναικείων μορφών από το νεκροταφείο των Αλών παριστάνουν πιθανότατα θεές, ιέρειες ή αφηρωϊσμένες νεκρές. Για την ερμηνεία των υδριαφόρων: Τσάκαλου - Τζαναβάρη 2002, σ. 219. Λιλιμπάκη – Ακαμάτη 1996, σ. 53. Δάφρα – Νικονάνου 1973, σ. 38 – 39 και 89. *Olynthus* XI, σ. 184. Τα ειδώλια αυτά μπορεί να συνδέονται με τη λατρεία της Δήμητρας ή μπορεί και να απεικονίζουν την ίδια τη νεκρή.

⁵²¹ Goldman – Jones 1942, σ. 386, 394: τα ειδώλια των ιστάμενων γυμνών νέων που κρατούν πετεινό φέρουν τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των βοιωτικών εργαστηρίων και παριστάνουν κάποιο θεό, όπως Απόλλωνα ή Έρωτα ή και αφηρωϊσμένο νεκρό. Ο πετεινός που κρατούν μπορεί να συνδέεται με την προσφορά σε κάποια χθόνια θεότητα.

⁵²² Για το συμβολικό χαρακτήρα των Σιληνών, βλ. Δάφρα – Νικονάνου 1973, σ. 120 («ενσαρκώνουν τις γονιμοποιές δυνάμεις της φύσης»).

⁵²³ Δακορώνια κ.ά. 2002, σ. 79.

⁵²⁴ *Olynthus* XI, σ. 195.

τους υπολοίπους της εποχής του. Δεν αποκλείεται και εδώ να επρόκειτο για κάποιο άτομο, ίσως, γυναίκας λόγω κατόπτρου, με κάποια οικονομική άνεση. Οι μικροί χάλκινοι κρίκοι είναι δυνατόν να αποτελούν εξαρτήματα της ενδυμασίας του νεκρού⁵²⁵.

Από τη μελέτη των κτερισμάτων των τάφων της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών προκύπτει μια πιθανή ταξινόμησή⁵²⁶ τους σε τέσσερις κατηγορίες, ανάλογα με το χαρακτήρα του κάθε αντικειμένου:

- A) αυτά τα οποία ανήκαν στον νεκρό εν ζωή (προσωπικής του χρήσης),
- B) αντικείμενα καθημερινής χρήσης, από τον οικιακό εξοπλισμό συνήθως και τα οποία απόκτησαν νεκρική σημασία,
- Γ) όσα αντικείμενα σχετίζονταν με ταφικά έθιμα και
- Δ) αυτά με συμβολικό ή αποτροπαϊκό χαρακτήρα.

Στην Α' κατηγορία ανήκουν οι σπλεγγίδες, τα κοσμήματα, τα κάτοπτρα, οι χάλκινοι κρίκοι και τα ξίφη. Στη Β' κατηγορία μπορούν να ενταχθούν τα αγγεία πόσεως, όπως κύλικες – σκύφοι, κύλικες, κάνθαροι. Στη Γ' κατηγορία περιλαμβάνονται οι άβαφες «λοκρικές» πρόχοι, τα μυροδοχεία, τα ιχθυοπινάκια και τα νομίσματα. Την Δ' κατηγορία αποτελούν τα ειδώλια (οι τύποι που βρέθηκαν στους τάφους των ενηλίκων), οι λύχνοι και οι αστράγαλοι.

Ορισμένα κτερίσματα που βρέθηκαν στους τάφους είναι δυνατόν να σχετίζονται με το φύλο, το επάγγελμα ή και την ηλικία των νεκρών. Το γεγονός ότι ορισμένοι τάφοι έχουν λίγες ή και καθόλου προσφορές δεν αποτελεί ένδειξη ένδειας.

⁵²⁵ Δρούγου – Τουράτσογλου 1980, σ. 40, Μ.934: οι τέσσερις χάλκινοι κρίκοι που βρέθηκαν στον τάφο της Βέροιας συνδέονται πιθανότατα με το ένδυμα του νεκρού. Δακορώνια 1989, σ. 118: οι κρίκοι που δεν ήταν κατάλληλοι για δαχτυλίδια θα πρέπει να αποτελούσαν μια προνομισματική μορφή χρήματος. Η παρουσία τέτοιων κρίκων στους τάφους μπορεί να ερμηνευτεί ως δείγμα αγάπης ή επίδειξης πλούτου των συγγενών.

⁵²⁶ Σχετικά με την κατάταξη των κτερισμάτων σε κατηγορίες: *Corinth XIII*, σ. 80- 3. Bruneau 1970, σ. 525 -26 (κατηγοριοποιεί τα κτερίσματα των τάφων του Άργους σε τέσσερις κατηγορίες). Jacopi 1929, σ. 15. Kurz – Boardman 1994, σ. 196. Δρούγου - Τουράτσογλου 1998, σ. 181 (κατανέμει τα κτερίσματα των τάφων της Βέροιας σε τρεις κατηγορίες). *CIRh III*, σ.13 (αναφέρεται σε τρεις κατηγορίες).

Προσδιορισμός του φύλου:

Ο προσδιορισμός του φύλου μπορεί έως ένα σημείο να καθοριστεί με βάση τα κτερίσματα. Τα κοσμήματα είναι το πιο αξιόπιστο κριτήριο, το οποίο μπορεί να συμβάλει στο διαχωρισμό των γυναικείων ταφών από τις ανδρικές. Η πυξίδα είναι συνήθως συνδεδεμένη με τις γυναικείες ταφές και τον καλλωπισμό των γυναικών. Οι στλεγγίδες βρίσκονται συχνά σε ανδρικές ταφές του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. Η παρουσία, όμως των στλεγγίδων σε τάφους δεν σημαίνει απαραίτητα ότι αυτοί ήταν ανδρικοί⁵²⁷. Τα αυγά και τα θαλασσινά όστρεα είναι κτερίσματα με ιδιαίτερη σημασία για τον καθορισμό του φύλου του νεκρού. Τα περισσότερα από αυτά απαντώνται σε παιδικούς τάφους, ενώ τα βρίσκουμε και σε γυναικείους⁵²⁸. Τα θαλασσινά όστρεα είναι κατεξοχήν παιχνίδια, ενώ το αυγό είναι σύμβολο ανάπτυξης και γονιμότητας. Ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου, τα μικρογραφικά αγγεία συνδέονται με τους παιδικούς τάφους.

Με βάση την οστεολογική μελέτη⁵²⁹ που πραγματοποιήθηκε στο μικρό δείγμα (μόλις το 13,75%) των έντεκα από τους ογδόντα τάφους του νεκροταφείου παρατηρήθηκαν τα εξής:

A) από τις πέντε ανδρικές ταφές (ΠΘ.XVI, XXXIX,LII, LVI και LVIII) οι δύο κλασικών χρόνων με άνδρες ηλικίας 40 ετών (ΠΘ.XVI, XXXIX) είναι κτερισμένες κυρίως με αγγεία πόσεως. Η μία μόνο εξ αυτών περιείχε και ένα ειδώλιο ανδρικής μορφής (ΠΘ.XXXIX) και μεγάλο αριθμό κτερισμάτων (εβδομήντα οχτώ). Οι υπόλοιπες τρεις ελληνοιστικές ταφές είναι κτερισμένες με λίγα αγγεία και πολλά νομίσματα. Η μία από αυτές περιείχε χάλκινη στλεγγίδα (ΠΘ. LVIII) και από την οστεολογική μελέτη προέκυψε ότι ο νεκρός ήταν ηλικίας 50 περίπου ετών.

B) Από τις υπόλοιπες τέσσερις ταφές (ΠΘ.VII, XX, XXII και XLV) οι δύο είναι με βεβαιότητα γυναικείες (ΠΘ.VII, XX), εκ των οποίων η μία (κλασικών χρόνων) είναι κτερισμένη μόνο με αγγεία. Η δεύτερη ταφή ΠΘ.VII (ελληνοιστικών χρόνων) είναι διπλή και οι δύο νεκροί της είναι ηλικίας 20 και 30 ετών περίπου, εκ των οποίων ο

⁵²⁷ Στην Κόρινθο βρέθηκαν μέσα σε παιδικούς τάφους κοριτσιών και αγοριών: *Corinth XIII*, σ. 70. Για την ερμηνεία των στλεγγίδων μέσα στους τάφους: Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, σ.166-167. *Olynthus XI*, σ. 181-82.

⁵²⁸ Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, σ.167.

⁵²⁹ Βλ. *Η οστεολογική μελέτη*.

μεγαλύτερος σε ηλικία είναι γυναίκα. Ο τάφος αυτός είναι κτερισμένος με ένα αγγείο και ένα ασημένιο νόμισμα.

Στον παρακάτω πίνακα καταγράφονται τα αποτελέσματα της οστεολογικής μελέτης των δέκα τάφων (με τους έντεκα νεκρούς) σε συνδυασμό με τα κτερίσματα που είναι δυνατόν να προσδιορίσουν το φύλο του νεκρού:

ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ			
ΤΑΦΟΙ	ΑΝΔΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ ΠΟΥ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΥΝ ΤΟ ΦΥΛΟ
VII VII		v	
XVI	v		Σιδερένια καρφίδα Σιδερένιο μαχαιρίδιο
XX		v	
XXII		v ?	Χάλκινο κάτοπτρο Ειδώλιο γυναικείας μορφής
XXXIX	v		Πολλά αγγεία πόσεως Τμήματα σιδερένιου μαχαιριού Ψηφίδα από υαλόμαζα
XLV		v ?	Πολλά αγγεία πόσεως Τμήμα σιδερένιου ξίφους
XLVI			
LII	v		Σιδερένια διπλή περόνη Χάλκινος κρίκος
LVI	v		Σιδερένια στλεγγίδα
LVIII	v		

Από τη μελέτη των στοιχείων του πίνακα προκύπτει ότι για τους επτά στους έντεκα νεκρούς τα προσωπικά αντικείμενα είναι δυνατόν να χαρακτηρίσουν το φύλο τους. Η στλεγγίδα, η σιδερένια περόνη, το μαχαιρίδιο και η σιδερένια καρφίδα βρίσκονται σε ανδρικούς τάφους (ΠΘ.XVI, XXXIX, LII, LVI). Για τις δύο περιπτώσεις τάφων που η οστεολογική μελέτη δεν αποδίδει με βεβαιότητα το φύλο των νεκρών, η μελέτη των προσωπικών κτερισμάτων δείχνει ότι: α) το

κάτοπτρο και το γυναικείο ειδώλιο του τάφου ΠΘ.XXII είναι δυνατόν να ενισχύσουν την άποψη της οστεολογικής μελέτης ότι επρόκειτο για γυναικεία ταφή και β) το σιδερένιο ξίφος του τάφου ΠΘ.XLV, που η οστεολογική μελέτη προτείνει ως γυναικείο, θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο τάφος ήταν ανδρικός. Ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν ακόμη και στην τελευταία (δεδομένου ότι το σιδερένιο ξίφος δεν διατηρείται ακέραιο, αλλά είναι τμηματικά σωζόμενο, θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί και ως εγχειρίδιο), τα προσωπικά αντικείμενα είναι δυνατόν να χαρακτηρίσουν το φύλο του νεκρού σε ικανοποιητικό βαθμό.

Με βάση τα προσωπικά κτερίσματα των νεκρών που βρέθηκαν στους τάφους είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί μία πρώτη πιθανή διάκριση μεταξύ γυναικείων και ανδρικών ταφών:

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ					
ΕΙΔΗ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ	ΓΥΝ/ΕΣ ΤΑΦΕΣ	ΑΝΔΡΙΚΕΣ ΤΑΦΕΣ	ΠΑΙΔΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ	ΟΣΤ/ΚΗ ΜΕΛΕΤΗ	ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΚΑΤΟΠΤΡΑ	ΠΘ.VI ΠΘ.IX ΠΘ.XIV ΠΘ.XVIII ΠΘ.XXII ΠΘ.LVII			ΠΘ.XXII=Θ?	Ελληνιστική
ΕΝΩΤΙΑ	ΠΘ.LI ΠΘ.XIV				-Κλασική -Ελληνιστική
ΣΤΛΕΓΓΙΔΕΣ		ΠΘ.XXXVII ΠΘ.XXIII ΠΘ.XV ΠΘ.VIII ΠΘ.XXI ΠΘ.LVI		ΠΘ.LVI=A	-Κλασική » » -Ελληνιστική » »
ΞΙΦΗ		ΠΘ.LXI ΠΘ.LXIII ΠΘ.XXXVIII ΠΘ.XL ΠΘ.XLV ΠΘ.XXIX ΠΘ.VIII			Υστερη αρχαϊκή » Κλασική » » Ελληνιστική »
ΣΠΑΘΙΑ		ΠΘ.XXXVII ΠΘ.XLIV			Κλασική »
ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ		ΠΘ.XVI ΠΘ.LI		ΠΘ.XVI=A	Κλασική Ελληνιστική
ΑΓΓΕΙΑ ΜΕ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΝΔΡΙΚΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ		ΠΘ. XL ΠΘ.XXIII ΠΘ.XXXIX			Υστεροαρχαϊκή Κλασική »
ΑΥΓΟ			Ε.3		Κλασική

Η εξέταση των στοιχείων του παραπάνω πίνακα δείχνει ότι με βάση τα προσωπικά κτερίσματα των νεκρών των τάφων της υστεροαρχαϊκής και κλασικής εποχής, αποδίδονται: μία γυναικεία ταφή (με ενώτια) και δώδεκα ανδρικές (τρεις με στλεγγίδα, από τους οποίους ο ένας έχει και αγγείο με ανδρικό όνομα, πέντε

με ξίφη, από τους οποίους ο ένας έχει και αγγείο με ανδρικό όνομα, δύο με σπαθί, μία με εγχειρίδιο και μία με αγγείο που φέρει επιγραφή με ανδρικό όνομα). Ο τάφος ΠΘ.XL περιείχε σπαθί και αγγείο με την επιγραφή *ΞΕΝΟΠΕΙΘΕΟΣ* και ο τάφος ΠΘ.XXIII στλεγγίδα και ένα αγγείο με την επιγραφή *ΜΕΙΞΙΛΑ*. Στον τάφο ΠΘ.XXXIX βρέθηκαν αρκετά αγγεία με επιγραφές, εκ των οποίων ένα με τη λέξη *ΚΟΙΝΑ* και ένα με την επιγραφή *ΦΙΛ* (αρχικά ονόματος, ίσως *ΦΙΛΩΝ*). Στην ελληνιστική περίοδο αποδίδονται επτά γυναικείες ταφές (έξι με κάτοπτρα και μία με ενώτια) και έξι ανδρικές (τρεις με στλεγγίδες και δύο με ξίφη και μία με εγχειρίδιο). Τα ίχνη από το κέλυφος του αυγού βρέθηκαν σε παιδικό τάφο (Ε.3).

Σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της οστεολογικής μελέτης τα δημογραφικά συμπεράσματα στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς διαμορφώνονται ως εξής: υπήρχαν πιθανότατα εννέα γυναίκες και είκοσι δύο άνδρες (τριάντα ένας στο σύνολο) από τους εξήντα πέντε τάφους ενηλίκων ενταφιασμένους σε ταφικούς πίθους. Αναλυτικότερα, στα υστεροαρχαϊκά και κλασικά χρόνια αποδίδονται δύο γυναίκες και δέκα τρεις άνδρες και στα ελληνιστικά επτά γυναίκες και οχτώ άνδρες.

Στον τάφο ΠΘ.VI, μεταξύ των άλλων ευρημάτων βρέθηκε ένα ειδώλιο ιστάμενης γυναικείας μορφής με μικρό παιδί στην αγκαλιά της, το οποίο αποτελεί μοναδικό εύρημα του νεκροταφείου (υπ.αριθμ.10). Ο τάφος περιέχει ήδη ένα προσωπικό αντικείμενο του νεκρού, έναν δίσκο χάλκινου κατόπτρου, που θα μπορούσε να χαρακτηρίσει τον τάφο ως γυναικείο. Γενικότερα, ειδώλια κουροτρόφων μπορεί να απεικονίζουν ή την ίδια τη θεότητα ή τη θνητή με το μικρό της που το εμπιστεύεται στη θεά⁵³⁰. Η παρουσία ενός τέτοιου ειδωλίου δεν θα μπορούσε να αποκλείσει την πιθανότητα ότι η γυναίκα πέθανε στη γέννα ή ότι η έγκυος γυναίκα πέθανε πριν προλάβει να γεννήσει το μικρό της ή και ότι πέθανε έχοντας αφήσει πίσω της ένα μικρό παιδί.

Από τη μελέτη των τριών τάφων που οι πίθοι τους είχαν επισκευαστεί στην αρχαιότητα, η οστεολογική μελέτη επιβεβαιώνει ότι οι δύο από αυτούς (ΠΘ.LV και LVIII), ελληνιστικής εποχής, περιελάμβαναν ανδρικές ταφές. Η παρουσία της στλεγγίδας στον τρίτο τάφο (ΠΘ.XXIII), κλασικής εποχής, ενισχύει ίσως την

⁵³⁰ Τσάκαλου- Τζαναβάρη 2002, σ.220.

άποψη ότι αυτός ήταν ανδρικός. Το ποσοστό, όμως, των επισκευασμένων πύθων αποτελεί μόλις το 6,15% στο σύνολο των ταφικών πύθων και κατά συνέπεια η συσχέτιση των επισκευασμένων ταφικών πύθων με ανδρικές αποκλειστικά ταφές δεν οδηγεί σε ασφαλή συμπεράσματα.

Προσδιορισμός της ηλικίας των παιδιών.

Η Nielsen⁵³¹ ισχυρίζεται ότι στην αθηναϊκή κοινωνία οι μητέρες έβαζαν μέσα στους τάφους των μικρών παιδιών τους κτερίσματα ανάλογα με την ηλικία τους. Λαμβάνοντας υπόψη τα κριτήρια της Nielsen για την ηλικιακή κατάταξη των παιδιών στην αθηναϊκή κοινωνία, θα μπορούσαμε να κάνουμε υποθέσεις και για την ηλικία των παιδιών του οικισμού της Τριανταφυλλιάς, μέσα από τη μελέτη των κτερισμάτων των δεκατεσσάρων εγχυτρισμών του νεκροταφείου:

⁵³¹ Nielsen 2000, σ. 152 - 4.

ΥΠΟΘΕΤΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ				
ΕΓΧΥ- ΤΡΙΣΜΟΙ	ΒΡΕΦΗ (0 έως 1 ετών)	ΜΙΚΡΑ ΠΑΙΔΙΑ (1 έως 3 ετών και 4 ετών)	ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΑ ΠΑΙΔΙΑ (3 με 4 έως 8 με 10 ετών)	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ ΠΟΥ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΥΝ ΤΗΝ ΗΛΙΚΙΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ
E.1			v	Κτερίσματα που σχετίζονται με τους ενήλικες (πρόχους, πυξίδα).
E.2	v			Κτερίσμα που σχετίζεται με την τροφή (κύλικα – κάρθαρους)
E.3		v		Παιχνίδια (ειδώλια: ίππου με αναβάτη, ζώου)
E.4	v			Κτερίσματα που σχετίζονται με την τροφή (πινάκιο, άωτα φυαλίδια, κοτυλίσκες)
E.5		v		Πολλά παιχνίδια (ειδώλια ζώων)
E.6		v		Πολλά παιχνίδια (ειδώλια ζώων) και κτερίσματα που σχετίζονται με την τροφή (λεκανίδα- πυξίδα, σκύφος)
E.7	v			Κτερίσματα που σχετίζονται με την τροφή (σκύφος, άωτο φυαλίδιο)
E.8	v			Κτερίσματα που σχετίζονται με την τροφή (κοτυλίσκες)
E.9			v	Κτερίσματα που σχετίζονται με τους ενήλικες (κύλικες- σκύφοι, λύχνος, νόμισμα)
E.10		v		Πολλά παιχνίδια (ειδώλια ζώων) και πολλά κτερίσματα που σχετίζονται με την τροφή (κοτυλίσκες)
E.11	v			Κτερίσματα που σχετίζονται με την τροφή (φυαλίδιο, λεκανίδα)
E.12	v			Κτερίσματα που σχετίζονται με την τροφή (φυαλίδιο, «αλατοδοχείο»)
E.13	v			Κτερίσματα που σχετίζονται με την τροφή (φυαλίδιο, σκύφος)
E.14	v			Κτερίσμα που σχετίζεται με την τροφή (κοτυλίσκη)

Ερμηνεύοντας τα στοιχεία του πίνακα, καταλήγουμε ότι είναι δυνατόν τα οχτώ στα δέκα τέσσερα παιδιά να ήταν βρέφη (ποσοστό 57,14%), τα τέσσερα μικρά παιδιά (28,57%) και τα δύο λίγο μεγαλύτερης ηλικίας (14,28%). Ας σημειωθεί ότι δεν έχουμε ενδείξεις ότι στον οικισμό του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς ίσχυαν τα ίδια κριτήρια που εφαρμόστηκαν στην κοινωνία της Αθήνας.

Εξωτερικά κτερίσματα:

Η προσφορά αγγείων εξωτερικά των τάφων είναι μια συνήθεια, η οποία απαντάται σε αρκετές περιοχές του αρχαίου κόσμου⁵³². Για παράδειγμα στη Σάμο και την Ιαλυσό της Ρόδου τοποθετούσαν ένα μεγάλο αγγείο και ένα αγγείο πόσεως στο επίπεδο του καλύμματος του τάφου, συχνά πάνω από το κεφάλι του νεκρού, στην Όλυθο στα πόδια του, στην Ικαρία αγγεία επάνω από τις γωνίες των κιβωτιόσχημων τάφων. Στην Κόρινθο⁵³³ αρκετά αγγεία βρέθηκαν εξωτερικά των τάφων, όπως οι οινοχόες που τοποθετούνταν κοντά στα κρανία των νεκρών, κατά τον 5^ο αι. π.Χ. Την ίδια χρονική περίοδο στην Κόρινθο μία κύλικα και μία πρόχους αποτελούσαν τα απαραίτητα κτερίσματα όλων των τάφων των ενηλίκων. Κατά τη διάρκεια της ελληνοιστικής περιόδου προστίθεται και το λυχνάρι, ενώ η πρόχους αποκτά καθαρά ταφική χρήση. Στις Αλές⁵³⁴ συχνά τοποθετούνταν ειδώλια μέσα σε αγγεία που βρίσκονταν εκτός των τάφων, ενώ συχνή ήταν και η παρουσία της άβαφης πρόχους. Στην Ελευσίνα⁵³⁵ η πρόχους αποτελούσε απαραίτητο σκεύος του τελετουργικού της ταφής και στο τέλος τοποθετούνταν δίπλα στο ταφικό αγγείο. Επίσης, στα Σταμνά Αιτωλοακαρνανίας μία πρόχους αποτελούσε εξωτερικό κτερίσμα ενός νεκρού⁵³⁶.

Τα κτερίσματα εκτός των τάφων, πιθανότατα, συνδέονταν με τις νεκρώσιμες ή επετειακές τελετές προς τιμήν του νεκρού που πραγματοποιούνταν

⁵³² Καλτσάς 1998, σ. 303. Σκαρλατίδου 2010, σ. 354. Kurtz –Boardman 1994, σ. 193. *Corinth XIII*, σ. 85, *Olynthus XI*, σ. 125 κ.έ. Bruneau 1970, σ. 467, 497.

⁵³³ *Corinth XIII*, σ. 85.

⁵³⁴ Goldman – Jones 1942, σ. 369.

⁵³⁵ Παπαγγελή 2004, σ. 407.

⁵³⁶ Κολώνας – Χρισταλοπούλου 1994, σ. 242- 43.

κατά τη διάρκεια της ταφής ή μετά το τέλος αυτής (τρίτη, ένατη ημέρα, κ.τ.λ.)⁵³⁷. Η συνήθεια αυτή της τοποθέτησης κτερισμάτων και εκτός των τάφων στο νεκροταφείο εμφανίζεται από τα κλασικά (μετά το β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.) και συνεχίζεται μέχρι και τα ελληνιστικά χρόνια (αρχές ή α' τέταρτο 2^{ου} αι. π.Χ.). Δεν παρατηρείται στους ταφικούς πίθους της υστεροαρχαϊκής περιόδου και στη μοναδική καύση της ελληνιστικής εποχής. Προτιμώνται τα ίδια είδη κτερισμάτων για να τοποθετηθούν εκτός του τάφου και πιο συχνά τοποθετείται η άβαφη πρόχους, που μπορεί να συνοδεύεται από ένα ή περισσότερα πινάκια⁵³⁸.

Η συχνή παρουσία της άβαφης πρόχου εξωτερικά των ταφικών πίθων και αγγείων στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς συνδέεται, προφανώς, με τελετουργίες από τα κλασικά έως και τα ελληνιστικά χρόνια. Βρίσκεται συνήθως κοντά στο στόμιο του ταφικού αγγείου και την κεφαλή του νεκρού. Αποτελούσε πιθανότατα σύμβολο μιας τελευταίας τελετής που έγινε, αφού σφραγίστηκε ο τάφος και ολοκληρώθηκε η ταφή. Απαντάται πάντοτε ο τύπος της άβαφης «λοκρικής» πρόχου, που αποτελεί προϊόν τοπικού εργαστηρίου. Είναι το τοπικό προϊόν που χρησιμοποιείται για τις σπονδές μετά την ταφή ή εκείνο που είναι στενά συνδεδεμένο με τις ταφικές συνήθειες και αντιλήψεις της συγκεκριμένης περιοχής. Δείχνει, ίσως, ότι ανάμεσα στα απαραίτητα αντικείμενα του νεκρού για τον Κάτω Κόσμο ανήκε η πρόχους, που παράγονταν ίσως τώρα για ταφική χρήση. Στον ταφικό πίθο ΠΘ.ΧΙ κοντά στο στόμιό του εξωτερικά βρέθηκε θαλασσινό όστρεο (αχιβάδα), το οποίο κάλυπτε φιαλίδιο με έντονα ίχνη καύσης. Πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε ως λυχνάρι για την εξυπηρέτηση της ταφικής τελετής και μετά το πέρας αυτής τοποθετήθηκε στον τάφο.

Η παρουσία τόσο της άβαφης πρόχου όσο και των υπολοίπων κτερισμάτων που τοποθετούνταν εξωτερικά των τάφων του νεκροταφείου, επιβεβαιώθηκε και από άλλα νεκροταφεία της Ανατολικής Λοκρίδας⁵³⁹. Αυτό, ίσως, δείχνει την ομοιογένεια των θρησκευτικών δοξασιών για τη μεταθανάτια ζωή στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας.

⁵³⁷ Kurtz- Boardman 1994, σ. 133- 43. Corinth XIII, σ.86.

⁵³⁸ Βλ. *Το έθιμο στην Ανατολική Λοκρίδα και Δακορώνια* κ.ά. 2002, σ. 76.

⁵³⁹ Δακορώνια 2002^a, σ. 22: αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν σε νεκρόδειπνα. Επίσης, βλ. *Το έθιμο στην Ανατολική Λοκρίδα*.

Τα νομίσματα.

Τα νομίσματα του νεκροταφείου, εκατόν είκοσι δύο στο σύνολο, μελετήθηκαν σε κατάλογο της Ωνάσογλου⁵⁴⁰. Αυτά βρέθηκαν στους είκοσι από τους ογδόντα τάφους του νεκροταφείου και συνόδευσαν τους ενήλικες νεκρούς δέκα εννέα τάφων (ΠΘ.Ι, ΙV, VI- VII, XI-ΧII, ΧΙV, ΧVΙΙΙ-ΧΙΧ, ΧΧΧ, ΧΧΧΙΙ-ΧΧΧΙΙΙ, ΧΧΧV, LII- LVI και LVIII) και ενός μικρού παιδιού (Ε.9). Ο αριθμός τους σε κάθε τάφο ποικίλλει από τέσσερα έως έξι, εκτός από δύο τάφους (ΠΘ.ΙV και VII) που περιείχαν ένα μόνο νόμισμα. Είναι όλα χάλκινα νομίσματα, εκτός από δύο ασημένια των Οπουντίων Λοκρών (στους τάφους ΠΘ. VII και ΧΙV).

Αναλυτικότερα, τα νομίσματα είναι δυνατόν να ταξινομηθούν στις παρακάτω ομάδες, ανάλογα, με τον τύπο τους: 34 Λοκρών, 25 Φωκέων, 13 Αιτωλών, 8 Οπουντίων, 7 Βοιωτών, 5 Ιστιαίας, 4 Χαλκιδαίων, 2 Κορινθίων, 1 Ευβοέων, 12 Κασσάνδρου, 6 Αντιγόνου Γονατά, 2 Φιλίππου Ε΄ και 3 φθαρμένα (συνεπώς, αδύνατον να ταυτιστούν). Οι τύποι των νομισμάτων των τάφων του νεκροταφείου περιγράφονται στον πίνακα που ακολουθεί:

⁵⁴⁰ Ωνάσογλου 1994, σ. 65- 69. Η ταύτισή τους πραγματοποιήθηκε στη Νομισματική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από τον Γ.Τουράτσογλου και την Η.Κούλη.

Α/Α	ΤΑΦΟΣ	ΤΥΠΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ
1	ΠΘ.Ι	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινο Λοκρών • » Βοιωτών • » Φωκέων • » Αιτωλών • » Κασσάνδρου 	1 2 3 2 1
2	ΠΘ.ΙV	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινο Αιτωλών 	1
3	ΠΘ.VI	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Κασσάνδρου 	4
4	ΠΘ.VII	<ul style="list-style-type: none"> • Ασημένιο Οπουντίων 	1
5	ΠΘ.XI	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Λοκρών • Χάλκινα Κασσάνδρου 	3 3
6	ΠΘ.XII	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Φωκέων • Χάλκινα Αιτωλών 	2 3
7	ΠΘ.XIV	<ul style="list-style-type: none"> • Ασημένιο Οπουντίων 	1
8	ΠΘ.XVIII	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Λοκρών • » Χαλκιδαίων • » Ιστιαίας • » Φωκέων • » Κορινθίων • » Ευβοέων 	8 3 2 1 1 1
9	ΠΘ.XIX	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Λοκρών • » Χαλκιδαίων • » Ιστιαίας 	7 1 1
10	ΠΘ.XXX	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Λοκρών • » Φωκέων • Φθαρμένα 	5 5 2
11	ΠΘ.XXXII	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Λοκρών • » Βοιωτών • » Φωκέων • » Αιτωλών 	5 3 3 1
12	ΠΘ.XXXIII	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Κασσάνδρου 	4

13	ΠΘ.XXXV	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Φωκέων • » Αιτωλών 	3 3
14	Ε.9	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινο Αιτωλών 	1
15	ΠΘ.LII	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Οπουντίων • » Αιτωλών 	3 1
16	ΠΘ.LIII	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Φιλίππου Ε΄ • Φθαρμένο 	2 1
17	ΠΘ.LIV	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Οπουντίων 	3
18	ΠΘ.LV	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Βοιωτών • » Ιστιαίας • » Κορινθίων • » Λοκρών • » Αντιγόνου Γονατά 	2 2 1 1 2
19	ΠΘ.LVI	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Λοκρών • » Φωκέων 	4 8
20	ΠΘ.LVIII	<ul style="list-style-type: none"> • Χάλκινα Αντιγόνου Γονατά 	4

Οι επτά από τους είκοσι τάφους που περιείχαν νομίσματα, περιελάμβαναν από ένα νόμισμα των Λοκρών και οι τέσσερις από ένα νόμισμα των Οπουντίων. Κατά συνέπεια, οι περισσότεροι από τους μισούς (οι έντεκα στους είκοσι) περιείχαν από ένα τουλάχιστον τοπικό νόμισμα. Τα νομίσματα των Λοκρών που βρέθηκαν στους τάφους είναι δύο τύπων: α) με κεφαλή Αθηνάς (στον εμπροσθότυπο) και βότρυς με τα γράμματα Λ, Ο (στον οπισθότυπο) και β) κεφαλή νέου στεφανωμένου (μάλλον Απόλλωνα, στον εμπροσθότυπο) και βότρυς με ελικοειδείς μίσχους και φύλλα και τα γράμματα Λ και Ο (στον οπισθότυπο). Τα χάλκινα νομίσματα των Οπουντίων είναι, επίσης, δύο τύπων: α) κεφαλή Νύμφης (εμπροσθότυπος) και Αίας του Οϊλέως με ασπίδα και επιγραφή (ΟΠΟΥΝ συνήθως, στον οπισθότυπο) και β) κεφαλή Αθηνάς ή νέου (εμπροσθότυπος) και ήρωας (μάλλον Αίας) με ασπίδα μαζί με επιγραφή (ΟΠΟΥΝΤΙΩ μάλλον, στον οπισθότυπο). Δύο ασημένια νομίσματα ιδίου τύπου

βρέθηκαν σε δύο τάφους. Στον εμπροσθότυπο υπάρχει αμφορέας από τον οποίο προβάλλουν δύο κλάδοι και επιγραφή *ΟΠ –ΟΝ* και στον οπισθότυπο ένα άστρο με εναλλασσόμενες μικρές και μεγάλες ακτίνες και ένστικτο κύκλο στο κέντρο. Τα νομίσματα των Λοκρών δεν βρέθηκαν στους ίδιους τάφους που περιείχαν νομίσματα των Οπουντίων. Τα ασημένια νομίσματα των Οπουντίων (369-338π.Χ.) κόπηκαν χρονικά πριν τα χάλκινα νομίσματα των Λοκρών (338-300 ή 300-272 π.Χ.) και τα χάλκινα των Οπουντίων (μετά το 197 π.Χ.) μετά τα χάλκινα των Λοκρών. Η τοποθέτηση ενός τουλάχιστον τοπικού νομίσματος μέσα στον τάφο, δεν θα μπορούσε να αποκλείσει την υπόθεση ότι αυτό αποτελούσε λοκρικό έθιμο.

Νομίσματα Μακεδόνων βασιλέων βρέθηκαν σε πέντε τάφους του νεκροταφείου. Οι τέσσερις στους είκοσι τάφους περιείχαν νομίσματα του Κασσάνδρου, οι δύο του Αντιγόνου Γονατά και ένας μόνο του Φιλίππου του Ε΄. Τα νομίσματα του Κασσάνδρου είναι ίδιου τύπου: κεφαλή Ηρακλέους στον εμπροσθότυπο και ιππέας στον οπισθότυπο. Τα νομίσματα του Αντιγόνου Γονατά είναι δύο διαφορετικών τύπων: α) κεφαλή Ηρακλέους στον εμπροσθότυπο και ιππέας με επιγραφή στον οπισθότυπο και β) κεφαλή Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και Πάν που κρατά τρόπαιο στον οπισθότυπο. Το νόμισμα του Φιλίππου Ε΄ απεικονίζει κεφαλή Περσέως με περικεφαλαία στον εμπροσθότυπο και καμάκι με επιγραφή *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ* στον οπισθότυπο.

Οι τάφοι που περιέχουν νομίσματα των γειτονικών περιοχών, Βοιωτών, Αιτωλών, Φωκέων, Χαλκιδαίων, Ιστιαίας, Ευβοέων και Κορινθίων είναι αρκετοί (δώδεκα), δηλαδή περισσότεροι από τους μισούς τάφους που περιείχαν νομίσματα. Η ποσότητά τους (από ένα έως και οχτώ) στους τάφους ίσως δείχνει και το πόσο καλές ήταν οι σχέσεις μεταξύ του οικισμού της Τριανταφυλλιάς με τις γειτονικές πόλεις. Τα νομίσματα των Βοιωτών είναι ίδιου τύπου: βοιωτική ασπίδα στον εμπροσθότυπο και τρίαινα στον οπισθότυπο. Τα νομίσματα των Φωκέων είναι τριών διαφορετικών τύπων: α) κεφαλή Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και επιγραφή *ΦΩ* σε στεφάνη στον οπισθότυπο, β) κεφαλή ταύρου (εμπροσθότυπος) και επιγραφή σε στεφάνη (*ΦΟ*, στον οπισθότυπο) και γ) βούκρανο (εμπροσθότυπος) και στεφάνη (οπισθότυπος). Τα νομίσματα των Αιτωλών

διακρίνονται σε δύο τύπους: α) Αταλάντη ή Αιτωλία (εμπροσθότυπος) και καλυδώνιος κάπρος με επιγραφή (ΑΙΤΩ ΛΩΝ, στον οπισθότυπο) και β) κεφαλή Αθηνάς (εμπροσθότυπος) και επιγραφή (ΦΩ) εντός στεφάνης (οπισθότυπος). Τα υπόλοιπα νομίσματα που βρέθηκαν στους τάφους και είναι κοπές άλλων πόλεων αντιπροσωπεύονται από ένα μόνο τύπο το καθένα. Η ποικιλία των νομισμάτων των τάφων της Τριανταφυλλιάς ίσως σχετίζεται με τη μεγάλη κυκλοφορία και διάθεσή τους στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας.

Η συχνότητα με την οποία εμφανίζονται οι διάφοροι τύποι νομισμάτων στους τάφους, ίσως, συνδέεται με τα ιστορικά⁵⁴¹ γεγονότα της ελληνιστικής περιόδου. Μετά τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου την Ανατολική Λοκρίδα επηρεάζουν Μακεδόνες, Βοιωτοί, Αιτωλοί και Φωκείς. Έως και το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. οι Αιτωλείς κυριαρχούν στην Κεντρική Ελλάδα και οι Λοκροί συμμετέχουν στην Αιτωλική Συμπολιτεία έως και το 190 π.Χ. Η μακεδονική κυριαρχία μετά το 198 π.Χ. εξασθενεί και τα Κοινά των Φωκίων, Βοιωτών και των Ανατολικών Λοκρών ανασυγκροτούνται μετά το 146 π.Χ.

Από τη μελέτη τους προκύπτει ότι ευρεία διάδοση έχουν τα νομίσματα των τοπικών νομισματοκοπείων των Λοκρών και Οπουντίων. Ακολουθούν τα νομίσματα των γειτονικών Φωκίων, οι οποίοι ασκούσαν μεγάλη επιρροή στους Λοκρούς και στη συνέχεια των Αιτωλών. Δεν λείπουν οι επαφές με τη γειτονική Βοιωτία και Εύβοια, καθώς και με την Κόρινθο. Το γεγονός ότι οι κάτοικοι του ελληνιστικού οικισμού της Τριανταφυλλιάς συνοδεύουν τους αγαπημένους εκλιπόντες συγγενείς με τοπικά νομίσματα, ίσως, δείχνει και ότι αυτά ήταν άμεσα διαθέσιμα. Το ότι δεν δίσταζαν να τοποθετούν και αρκετά νομίσματα ξένης κυκλοφορίας, δείχνει, αφενός μεν την επιρροή των περιοχών προέλευσής τους στην Ανατολική Λοκρίδα και τη μεγάλη κυκλοφορία τους, αφετέρου τους ενδιέφερε να είναι νόμιμο χρήμα, όπως και στην περίπτωση των ξένων νομισμάτων των τάφων της Κυδωνίας στην Κρήτη⁵⁴².

Τα νομίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς της Τριανταφυλλιάς προορίζονταν απλά για την πληρωμή του Χάροντα ή μήπως ήταν ένα απλό

⁵⁴¹ Βλ. *Ιστορικό πλαίσιο*.

⁵⁴² Stefanakis 2002, σ.179.

ταφικό δώρο με συμβολικό και αποτροπαϊκό χαρακτήρα ή υποδήλωνε την οικονομική κατάσταση του νεκρού⁵⁴³; Γενικότερα, τα νομίσματα που απαντώνται σε τάφους στην αρχαιότητα είναι χάλκινα, ενώ τα ασημένια και τα χρυσά νομίσματα καθώς και οι δανάκες είναι σπανιότερα. Η πληρωμή του Χάροντα για τις υπηρεσίες που παρείχε για τη μεταφορά στον Κάτω Κόσμο ήταν αξίας ενός οβολού, κατά τις αρχαίες πηγές, οι οποίες δεν προσδιόριζαν την ύλη του⁵⁴⁴. Σε δύο τάφους του νεκροταφείου οι νεκροί συνοδεύονται από ένα μόνο ασημένιο νόμισμα. Άραγε αυτό σημαίνει ότι επαρκούσε για την πληρωμή στον Κάτω Κόσμο, δηλαδή η ποσότητα σε ασήμι ήταν επαρκής και το νόμισμα δεν αποτελούσε υποδιαίρεση του οβολού, ώστε να χρειάζεται ίσως να συμπληρωθεί με χάλκινα νομίσματα; Μήπως η μεγάλη ποσότητα των χάλκινων νομισμάτων σε αρκετούς ελληνιστικούς τάφους προσπαθούσε να φτάσει σε αξία τον οβολό που χρειαζόταν; Η ποσότητα των νομισμάτων από τάφο σε τάφο ποικίλλει. Στους τάφους της Ποσειδωνίας παρατηρήθηκε επίσης το ίδιο φαινόμενο και συνδέθηκε περισσότερο με το κύρος του ατόμου, παρά με το χαρόνιο οβολό⁵⁴⁵.

Το γεγονός ότι οι δέκα τρεις από τους τριάντα τρεις ελληνιστικούς τάφους δεν περιείχαν νομίσματα δεν σημαίνει απαραίτητα ότι αυτοί ήταν φτωχοί. Το ίδιο ισχύει και για τους τάφους των κλασικών χρόνων, στους οποίους απουσιάζουν τα νομίσματα. Μάλλον δεν είχαν όλοι οι κάτοικοι του οικισμού, ακόμη κι αν αυτοί ζούσαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, τις ίδιες αντιλήψεις για τον χαρόνιο οβολό. Δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί και η περίπτωση ότι αυτοί που επέλεξαν να προσφέρουν στους νεκρούς τους νομίσματα ήθελαν να δείξουν ότι ξεχώριζαν από τους υπολοίπους, ως περισσότερο ευκατάστατοι.

⁵⁴³ Stefanakis 2002, σ.172. Stevens 1991, σ. 216- 23. Bruneau 1970, σ.528. *Olynthus* XI, σ. 203 (τοποθετούνταν στα στόματα των νεκρών ως «ναύλον» για τον Χάροντα που περνούσε τη Λίμνη Αχερουσία για να πάει στον Άδη).

⁵⁴⁴ Stefanakis 2002, σ.181-2.

⁵⁴⁵ Stevens 1991, σ. 225.

Η ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

Το οστεολογικό υλικό.

Η μελέτη των ανθρωπολογικών - οστεολογικών καταλοίπων των τάφων της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 2011 στην Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδας⁵⁴⁶, από τη Δρ. αρχαιολόγο – ανθρωπολόγο Αναστασία Παπαθανασίου. Από τους ογδόντα τάφους του νεκροταφείου, διατηρείται σήμερα το ανθρωπολογικό – οστεολογικό υλικό των δέκα. Αυτό περιλαμβάνει κυρίως κρανιακά οστά, συχνά χωρίς γνάθους ή οδοντικά κατάλοιπα. Εξαιρεση αποτελεί η ταφή στον πίθο ΠΘ.VII που περιείχε οστά από δύο άτομα και περιελάμβανε εκτός από κρανιακά κατάλοιπα και τμήματα όλων σχεδόν των μακρών οστών. Ας επισημανθεί επιπλέον, ότι η ταφή περιείχε ελάχιστα μικρότερα οστά, ενδεικτικό δευτερογενούς μεταχείρισης κατά την ερευνήτρια. Η κατάσταση διατήρησης των οστών είναι μέτρια, με αποτέλεσμα τα περισσότερα από αυτά να είναι εύθραυστα και κατακερματισμένα.

Μεθοδολογία - Συμπεράσματα.

Σύμφωνα με την ερευνήτρια, πραγματοποιήθηκε καθαρισμός, συντήρηση, καταγραφή και μελέτη των οστών, ακολουθώντας τις παγκόσμια αποδεκτές μεθόδους των Buikstra - Ubelaker⁵⁴⁷. Ο προσδιορισμός του φύλου βασίστηκε στις μεθόδους των Ubelaker⁵⁴⁸, White⁵⁴⁹, Buikstra - Ubelaker⁵⁵⁰ και Phenice⁵⁵¹ για την ανάπτυξη μορφολογικών χαρακτηριστικών των ανώνυμων οστών και του κρανίου. Για τον προσδιορισμό της ηλικίας χρησιμοποιήθηκαν, ανάλογα με τα

⁵⁴⁶ Μετά από σχετική άδεια της ΙΔ'ΕΠΚΑ το υλικό μεταφέρθηκε στην ΕΠΣΝΕ για μελέτη.

⁵⁴⁷ Buikstra – Ubelaker 1994.

⁵⁴⁸ Ubelaker 1989.

⁵⁴⁹ White 1991.

⁵⁵⁰ Buikstra – Ubelaker 1994.

⁵⁵¹ Phenice 1969.

διαθέσιμα κάθε φορά σκελετικά κατάλοιπα, μια σειρά μεθόδων, οι οποίες περιλαμβάνουν τις παρακάτω: Meindle - Lovejoy⁵⁵² για τη συνοστέωση κρανιακών ραφών, Lovejoy⁵⁵³ για την οδοντική αποτριβή. Οι παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν πάνω στα οστά και τα δόντια ταυτίστηκαν και μελετήθηκαν σύμφωνα με τους Ortner- Putschar⁵⁵⁴, Resnick⁵⁵⁵ και Buikstra-Ubelaker⁵⁵⁶.

Από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού η Δρ. Παπαθανασίου συμπεραίνει τα εξής, προσδιορίζοντας: α) τον ελάχιστο αριθμό των ατόμων, β) τη στοιχειώδη δημογραφική σύσταση του συνόλου και γ) τις παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν πάνω στα οστά και στα δόντια.

A) Περιγραφή:

Στον παρακάτω πίνακα κατανέμονται τα άτομα κατά το φύλο, την ηλικία και τις παθολογικές αλλοιώσεις:

Ταφή	Φύλο	Ηλικία	Παθολογία
ΠΙΘΟΣ VII	Θ	<30	
ΠΙΘΟΣ VII	Ι	~20	τερηδόνα, cribra orbitalia
ΠΙΘΟΣ XVI	A	40	cribra orbitalia
ΠΙΘΟΣ XX	Θ	25-35	Τερηδόνα
ΠΙΘΟΣ XXII	Θ?	30-35	
ΠΙΘΟΣ XXXIX	A	40	Τερηδόνα
ΠΙΘΟΣ XLV	Θ?	~35	
ΠΙΘΟΣ XLVI	Ι	30-40	
ΠΙΘΟΣ LII	A	25-35	cribra orbitalia
ΠΙΘΟΣ LVI	A	45-50	
ΠΙΘΟΣ LVIII	A	50	Επουλωμένο κρανιακό τραύμα

A=άρρεν, Θ=θήλυ, Ι=αδιάγνωστο

⁵⁵² Meindle – Lovejoy 1985.

⁵⁵³ Lovejoy 1985.

⁵⁵⁴ Ortner- Putschar 1985.

⁵⁵⁵ Resnick 1995.

⁵⁵⁶ Buikstra- Ubelaker 1994.

B₁) Προσδιορισμός ελάχιστου αριθμού και φύλου:

Ο συνολικός αριθμός των ατόμων που βρέθηκαν είναι έντεκα ενήλικες. Από τα εννέα άτομα, για τα οποία το φύλο ήταν δυνατό να προσδιοριστεί, τα πέντε ήταν άνδρες ή πιθανά άνδρες και τα τέσσερα γυναίκες ή πιθανά γυναίκες. Το φύλο για τα υπόλοιπα δύο άτομα δεν ήταν δυνατό να προσδιοριστεί.

B₂) Προσδιορισμός ηλικίας και αναστήματος:

Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι όλο το σύνολο απαρτίζεται από ενήλικα άτομα πάνω από δεκαοκτώ ετών και κανένα παιδί ή βρέφος, γεγονός που πιθανόν οφείλεται σε αποτέλεσμα ελλιπούς περισυλλογής των οστών.

Το ανάστημα των ενηλίκων ατόμων σαν παράμετρος του πληθυσμού είναι αδύνατο να υπολογιστεί, επειδή κανένα μακρό οστό δεν σώζεται ακέραιο, ώστε να μπορεί να γίνει οποιαδήποτε εκτίμηση.

Γ) Παθολογική ανάλυση:

Οι παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν στα δόντια, περιλαμβάνουν τερηδόνα σε τρία από τα έξι άτομα που έσωζαν οδοντικά κατάλοιπα. Δεν παρατηρείται κανένα επεισόδιο οδοντικής υποπλασίας ή προθανάτιας απώλειας δοντιών. Σχετικά υψηλό είναι το ποσοστό της τερηδόνας, που κατά κανόνα προκαλείται από την αυξημένη κατανάλωση φυτικών υδατανθράκων και φρούτων, τροφών δηλαδή που περιέχουν σάκχαρα, υπολείμματα των οποίων εγκλωβίζονται στα δόντια και σε συνδυασμό με κακή οδοντική υγιεινή τα διαβρώνουν. Η απουσία των υποπλασιών της αδαμαντίνης των δοντιών που οφείλονται σε διακοπή της ανάπτυξης της εξαιτίας έντονου επεισοδίου στρες, ασθένειας ή υποσιτισμού κατά τη διάρκεια του σχηματισμού των δοντιών, υποδηλώνει ομαλή και απρόσκοπτη ανάπτυξη κατά την παιδική ηλικία.

Από την εξέταση των κρανιακών οστών, σε τρία από τα επτά άτομα παρατηρείται *cribra orbitalia*, η πώρωση δηλαδή της οροφής της οφθαλμικής κόγχης. Αυτή είναι μία αντίδραση του οργανισμού για να παράγει περισσότερα

ερυθρά αιμοσφαίρια, ώστε να αντεπεξεχθεί σε προβλήματα αναιμίας, στην περίπτωση μιας διατροφικής προέλευσης, η οποία σχετίζεται με χαμηλή κατανάλωση τροφών ζωικής προέλευσης.

Τέλος, παρατηρήθηκε ένα τραύμα, ένα επουλωμένο κυκλικό κάταγμα στο δεξιό κροταφικό οστό του ΠΘ.LVIII κρανίου, το οποίο προήλθε από αμβλύ αντικείμενο, αλλά δεν προκάλεσε τον θάνατο. Στα μετακρανιακά οστά δεν είναι δυνατόν να παρατηρηθούν παθολογικές αλλοιώσεις, λόγω της κακής διατήρησης των οστών και κυρίως των επιφύσεων και των αρθρικών τους επιφανειών.

Καταλήγοντας, η Δρ. Παπαθανασίου σημειώνει ότι το μέγεθος και η αποσπασματικότητα του δείγματος δεν επιτρέπουν τη διεξαγωγή πιο συγκεκριμένων συμπερασμάτων.

Η ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΣΕ ΑΡΧΑΙΟ ΟΙΚΙΣΜΟ

Νεκροταφεία ιστορικών χρόνων της Οπουντίας Λοκρίδας και οι οικισμοί τους.

Εντός των ορίων της Οπουντίας Λοκρίδας η αρχαιολογική έρευνα έχει έως σήμερα αποκαλύψει αρκετές θέσεις νεκροταφείων των ιστορικών χρόνων⁵⁵⁷. Τα νεκροταφεία, τα οποία χρονολογούνται από τα αρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια, βρέθηκαν στις ακόλουθες θέσεις: Ρούστιανα, Μελινδόνι Αγ.Αικατερίνης Αρκίτσας, Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου, Σπαρτιά και Ρέμα Αλαργινό Αταλάντης, Χιλιαδί Προσκυνά, Αγ. Ιωάννης Θεολόγος και σε πέντε θέσεις στην περιοχή του σημερινού οικισμού των Λιβανατών (*Χάρτης 9*).

Από τα προαναφερόμενα νεκροταφεία τα δύο έχουν αποδοθεί στους οικισμούς τους: η θέση Μελινδόνι Αγ. Αικατερίνης Αρκίτσας ταυτίζεται με την αρχαία πόλη Αλόπη⁵⁵⁸ και ο Αγ. Ιωάννης Θεολόγος που ταυτίζεται με τις αρχαίες Αλές⁵⁵⁹. Για τα υπόλοιπα υπάρχουν μόνο υποθέσεις από μελετητές για τους πιθανούς οικισμούς τους: α) το τμήμα του κλασικού νεκροταφείου στη θέση Ρούστιανα θα μπορούσε να αποδοθεί στην αρχαία πόλη Βήσσα⁵⁶⁰, β) το εκτενές νεκροταφείο των κλασικών χρόνων που αποκαλύφθηκε στην Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου, ίσως, στην αρχαία πόλη Καλλίαρο⁵⁶¹, γ) οι μεμονωμένοι κλασικοί τάφοι που αποκαλύφθηκαν στις θέσεις Σπαρτιά και Ρέμα Αλαργινό Αταλάντης, ίσως, σχετίζονται με την οικιστική φάση των κλασικών χρόνων του Οπούντα⁵⁶² και δ) το νεκροταφείο των υστεροαρχαϊκών έως και ελληνιστικών χρόνων στη θέση Χιλιαδί Προσκυνά θα μπορούσε να αποδοθεί στην αρχαία πόλη Κόρσεια⁵⁶³.

⁵⁵⁷ Βλ. *Το έθιμο στην Ανατολική Λοκρίδα*.

⁵⁵⁸ Βλ. σ. 66.

⁵⁵⁹ Βλ. σ. 67 - 8.

⁵⁶⁰ Βλ. σ. 62 - 3.

⁵⁶¹ Βλ. σ. 61 - 2.

⁵⁶² Βλ. σ. 58 - 60.

⁵⁶³ Βλ. σ. 70.

Θέσεις νεκροταφείων στην εγγύτερη περιοχή της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών.

Στη θέση του λόφου της Παληοκάστρα Λιβανατών (*Χάρτης 6, αρ.3*) ήταν από παλιά ορατά στους ερευνητές⁵⁶⁴ λείψανα οχύρωσης κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων και ίχνη ταφών. Η αρχαιολογική σκαπάνη⁵⁶⁵ αποκάλυψε τμήμα οχυρωματικού περιβόλου του 4^{ου} αι. π.Χ.

Οι γνωστές έως σήμερα θέσεις νεκροταφείων⁵⁶⁶ γύρω από τον λόφο της Παληοκάστρα Λιβανατών είναι αρκετές: δύο κλασικών⁵⁶⁷, μία μυκηναϊκών, κλασικών - ελληνοιστικών⁵⁶⁸, μία ελληνοιστικών⁵⁶⁹ και μία υστεροαρχαϊκών έως και ελληνοιστικών⁵⁷⁰ χρόνων. Όλες οι θέσεις βρίσκονται σε απόσταση μικρότερης του ενός χιλιομέτρου από το σωζόμενο τείχος της ακρόπολης. Ειδικότερα, σε απόσταση 110μ. νοτιοανατολικά του σωζόμενου τείχους της ακρόπολης της Παληοκάστρα, βρίσκονται οι ελληνοιστικοί τάφοι⁵⁷¹ (*Χάρτης 4, αρ.6*), το τμήμα του μυκηναϊκού, κλασικού και ελληνοιστικού νεκροταφείου⁵⁷² απέχει 500μ. βόρεια από το τείχος, στα 800μ. βορειοδυτικά αποκαλύφθηκαν λίγοι κλασικοί τάφοι⁵⁷³ και σε απόσταση ενός χιλιομέτρου βορειοανατολικά του τείχους βρέθηκε τμήμα κλασικού νεκροταφείου⁵⁷⁴. Το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς βρίσκεται σε απόσταση 900μ. περίπου στα ανατολικά του τείχους.

⁵⁶⁴ Το 1965 από τους H.Simpson, τη σύζυγό του και την D.H.F.Gray.

⁵⁶⁵ Δακορώνια 1993, σ. 207-8.

⁵⁶⁶ Βλ. σ. 43 - 4.

⁵⁶⁷ Στον αγροτικό δρόμο I.N. Μεταμορφώσεως Σωτήρος – Λιβανάτες και στη Χιλιάδι Λιβανατών.

⁵⁶⁸ Στη θέση Κοκκινόφυλλες Λιβανατών.

⁵⁶⁹ Στον αγρό Γεωργιάδη της Παληοκάστρα Λιβανατών.

⁵⁷⁰ Στην Τριανταφυλλιά Λιβανατών.

⁵⁷¹ Δακορώνια 1993, σ. 208. Στον αγρό Γεωργιάδη.

⁵⁷² Δακορώνια, 1980, σ. 244- 45 και 1986, σ. 69. Στη θέση Κοκκινόφυλλες Λιβανατών.

⁵⁷³ Δακορώνια., 1980, σ. 245- 46. Στον αγροτικό δρόμο I.N. Μεταμορφώσεως Σωτήρος – Λιβανάτες.

⁵⁷⁴ Λαμπροπούλου 1981, σ. 220. Στη θέση Χιλιάδι Λιβανατών.

Απόψεις για τον οικισμό του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών.

Με βάση τις αρχαίες πηγές και τις βιβλιογραφικές αναφορές⁵⁷⁵, από τις οχτώ λοκρικές πόλεις που μνημονεύει ο Όμηρος οι τέσσερις ανήκουν γεωγραφικά στην Οπουντία Λοκρίδα: Κύνος, Οπούς, Καλλίαιρος και Βήσσα. Κατά τη μαρτυρία του Στράβωνα⁵⁷⁶ στα ιστορικά χρόνια εμφανίζονται τέσσερις νέες πόλεις στην Οπουντία Λοκρίδα: η Αλόπη, ο Δαφνούς, οι Αλές και η Λάρυμνα και κατά τον Πausανία⁵⁷⁷ δύο ακόμη πόλεις: η Κόρσεια και η Κυρτώνη.

Αν εξαιρέσουμε τον Κύνο και την Αλόπη που έχουν ταυτιστεί, υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις για την ταύτιση των εξής πόλεων: του Οπούντα⁵⁷⁸ με μία από τις δύο θέσεις Κυπαρίσσι ή Αταλάντη· του Δαφνούντα⁵⁷⁹ με τον Άγ. Κωνσταντίνο και της Κόρσειας⁵⁸⁰ με μία από τις δύο θέσεις λόφων, Παλαίκαστρο ή Χιλιαδί, στον Προσκυνά. Η Κυρτώνη⁵⁸¹ πιθανότατα ταυτίζεται με τη θέση Παλαιό Χωριό στην περιοχή Μοναχού του σημερινού Μαρτίνου ή με τη σημερινή Κυρτώνη (πρώην Κολάκα) και η Λάρυμνα⁵⁸² με το σημερινό ομώνυμο χωριό.

Τις υπόλοιπες πόλεις της Οπουντίας Λοκρίδας, αφού δεν έχουμε βάσιμες πληροφορίες για την ταύτισή τους, θα μπορούσαμε να τις θέσουμε ως υποψήφιες για την ταύτιση της ακρόπολης του λόφου της Παληοκάστρα Λιβανατών. Είναι οι δύο αρχαίες πόλεις: Καλλίαιρος και Βήσσα. Η Δακορώνια⁵⁸³ υποστηρίζει την ταύτιση της αρχαίας Βήσσας με τη θέση Ρούστιανα. Οι πληροφορίες του Στράβωνα⁵⁸⁴ ότι η πόλη βρισκόταν σε δασώδη περιοχή και ότι στα χρόνια του δεν υπήρχε πια, είναι ελλιπείς. Επιπλέον, τα ανασκαφικά δεδομένα είναι λιγοστά. Οι πιθανότητες για την ταύτιση της αρχαίας πόλης Καλλίαιρος με την Αταλάντη και την Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου, όπου αποκαλύφθηκε ακρόπολη και νεκροταφείο των κλασικών χρόνων, είναι λίγες, λόγω έλλειψης ανασκαφικών

⁵⁷⁵ Βλ. *Τοπογραφία*.

⁵⁷⁶ Στράβων Ι, 3.20 (Αλόπη), ΙΧ, 2.13 (Αλές και Λάρυμνα) και ΙΧ, 3.17 (Δαφνούς).

⁵⁷⁷ Πausανίας ΙΧ, 24.5 (Κόρσεια και Κυρτώνη).

⁵⁷⁸ Βλ. σ. 58 – 60.

⁵⁷⁹ Βλ. σ. 67.

⁵⁸⁰ Βλ. σ. 70.

⁵⁸¹ Βλ. σ. 71.

⁵⁸² Βλ. σ. 68 - 9.

⁵⁸³ Dakoronia 1993, σ. 126.

⁵⁸⁴ Στράβων ΙΧ, 4.5.

μαρτυριών. Ως εκ τούτου, δεν υπάρχουν ακόμη ενδείξεις που να επιβεβαιώνουν τις όποιες προτάσεις ταύτισης.

Ο Lolling⁵⁸⁵ υπέθεσε ότι τα ερείπια της αρχαίας πόλης που ήταν ορατά στην Παληκάστρα Λιβανατών κοντά στον Οπούντα στον δρόμο προς τις Λιβανάτες, θα μπορούσαν να αποδοθούν στην αρχαία πόλη της Καλλιάρου. Η αρχαιολογική έρευνα σε ακτίνα 1 χλμ. από την ακρόπολη αποκάλυψε νεκροταφεία μυκηναϊκών, υστεροαρχαϊκών, κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων. Τα στοιχεία, όμως, δεν επαρκούν, ώστε να ταυτιστεί η θέση της Παληοκάστρα Λιβανατών με την Καλλιάρου⁵⁸⁶.

Μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή θα μπορέσουν να αποκαλύψουν περισσότερα στοιχεία για την ιστορία του τόπου και ενδεχομένως να δώσουν μια πιο σαφή εικόνα. Κατά συνέπεια, με τα στοιχεία που διαθέτουμε σήμερα δεν είναι δυνατόν να ταυτίσουμε τη θέση της Παληοκάστρα Λιβανατών σε μία από τις δύο αρχαίες πόλεις (Καλλιάρου και Βήσσα). Η τρίτη υπόθεση, της Δακορώνια⁵⁸⁷, για την ταύτιση της ακρόπολης του λόφου της Παληοκάστρα Λιβανατών είναι περισσότερο πειστική: στη θέση Παληοκάστρα Λιβανατών ήταν χτισμένη η αρχαία πόλη του Κύνου, του οποίου το λιμάνι ήταν στη θέση Πύργος της παραλίας Λιβανατών.

Από την πλευρά της θάλασσας, σε απόσταση 3,5 περίπου χλμ. από το τείχος της ακρόπολης του λόφου της Παληοκάστρα, στη θέση Πύργος Λιβανατών (Χάρτης 6, αρ.4) βρίσκεται το λιμάνι της αρχαίας πόλης του Κύνου. Η Δακορώνια θεωρεί ότι ο λόφος Πύργος Λιβανατών (προς την ακτή) ήταν το λιμάνι του Κύνου και ότι στη θέση Παληοκάστρα Λιβανατών (περί τα 3 χλμ. δυτικά-νοτιοδυτικά της ομώνυμης κωμόπολης) ήταν χτισμένη η αρχαία πόλη του Κύνου. Σχολιάζει ότι τα ίχνη οχύρωσης στη θέση αυτή και τα πλούσια νεκροταφεία που αποκαλύφθηκαν γύρω της, αποδεικνύουν την ύπαρξη μιας ισχυρής πόλης. Κατά την άποψή της η ανασκαφική έρευνα στη θέση Πύργος⁵⁸⁸ αποκάλυψε ένα μεγάλο λιμάνι και όχι μια μεγάλη πόλη (σαν αυτή που περιέγραφε ο Όμηρος). Ας σημειωθεί ότι στις μέρες

⁵⁸⁵ Lolling 1889, σ.132.

⁵⁸⁶ Βλ. σ. 61 - 2.

⁵⁸⁷ Dakoronia 1993, σ. 125-126.

⁵⁸⁸ Αποκαλύφθηκε τμήμα οικισμού της Ύστερης εποχής του Χαλκού με συγκροτήματα αποθηκών γεωργικής παραγωγής και εργαστηρίων για βιοτεχνικές δραστηριότητες.

μας στην ίδια περιοχή υπάρχει ο οικισμός των Λιβανατών κοντά στη θάλασσα, που είναι και το λιμάνι και ο μεγαλύτερος οικισμός στα ενδότερα σε ακτίνα περίπου 2 χλμ. (κοντά στο λόφο της Παληοκάστρα).

Η θέση του λόφου της Παληοκάστρα Λιβανατών ήταν προνομιακή και αποτελούσε πιθανόν ένα επαρκές κίνητρο για την επιλογή και ίδρυση του οικισμού των ιστορικών, τουλάχιστον, χρόνων. Η μυκηναϊκή εγκατάσταση επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη τμήματος νεκροταφείου μυκηναϊκής εποχής στη θέση Κοκκινόφυζες και προς την πλευρά της θάλασσας, στη θέση Πύργος⁵⁸⁹ που έχουν επιβεβαιωθεί μυκηναϊκές εγκαταστάσεις. Σχετικά με τον πυρήνα του υστεροαρχαϊκού οικισμού δεν έχουμε στοιχεία για την τοποθέτησή του. Στην κορυφή του λόφου αποκαλύφθηκε τμήμα της κλασικής ακρόπολης. Το γεγονός ότι οι θέσεις των κλασικών νεκροταφείων γύρω από τον λόφο είναι αρκετές (οι τέσσερις στις πέντε), δείχνει μια αύξηση των κατοίκων του οικισμού και πιθανή επέκτασή του. Ο οικισμός επιβιώνει και κατά τα ελληνοιστικά χρόνια, όπως δείχνουν οι ελληνοιστικοί τάφοι που βρέθηκαν σε άμεση γειτνίαση και εκτός των τειχών της.

Το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς βρίσκεται προς τις ανατολικές υπώρειες του λόφου της Παληοκάστρα, σχεδόν προς τις πεδινές εκτάσεις. Οι κλασικοί τάφοι του νεκροταφείου είναι περισσότεροι σε σχέση με τους υπολοίπους των υστεροαρχαϊκών και ελληνοιστικών χρόνων και αυτό ενισχύει την προηγούμενη υπόθεση της αύξησης του πληθυσμού του οικισμού κατά την κλασική περίοδο. Το ότι ο οικισμός επιβιώνει και κατά την ελληνοιστική περίοδο επιβεβαιώνεται και από τους ελληνοιστικούς τάφους του νεκροταφείου. Οι υστεροαρχαϊκοί τάφοι που είναι πολύ λίγοι σε σχέση με τους υπολοίπους τάφους, μπορεί να μαρτυρούν ότι ο οικισμός της αντίστοιχης περιόδου ήταν πολύ μικρότερος. Στο νεκροταφείο ενταφιάστηκαν περίπου επτά γενεές ανθρώπων, με μέσο όρο ζωής τα 54 χρόνια (από το τέλος του 6^{ου} έως και τα μέσα με τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ.) χωρίς καμία διακοπή.

⁵⁸⁹ Βλ. σ. 60 - 61.

Γ'

ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΤΟΥ ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟΥ ΣΕ ΠΙΘΟΥΣ

ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟΣ ΣΕ ΠΙΘΟΥΣ ΣΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑΣ ΛΙΒΑΝΑΤΩΝ

Από τη μελέτη των τάφων προκύπτει ότι στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών ακολουθείται ένα συγκεκριμένο είδος ταφής για τον ενταφιασμό των νεκρών. Ενταφιάζονται σε πίθους ενήλικες και έφηβοι σε ποσοστό 81,25%, ενώ σε μικρότερα αγγεία (πρόχους, οξυπύθμενους αμφορείς και πιθοειδή αγγεία) τα μικρά παιδιά (βρέφη και νήπια) σε ποσοστό 17,5%. Εξαιρεση αποτελεί μία καύση που αντιστοιχεί σε ποσοστό 1,25% του συνόλου των τάφων του νεκροταφείου.

Ο νεκρός μέσα στους πίθους είναι τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση. Τα πόδια του είναι λυγισμένα στα γόνατα και τοποθετημένα προς τον πυθμένα του πίθου, ενώ η κεφαλή του προς το στόμιο του ταφικού αγγείου. Η θέση αυτή συστολής του σώματος οφείλεται, μάλλον, σε λόγους χωρητικότητας του πίθου⁵⁹⁰ και αφορούσε τους ενήλικες και τους εφήβους. Ο νεκρός εισάγονταν από την κοιλιά του ταφικού πίθου (αφού αυτή αφαιρούνταν για το σκοπό αυτό) με τα πόδια για να τοποθετηθεί το κεφάλι του στο στόμιο του πίθου, όπως παρατηρήθηκε και σε άλλα νεκροταφεία στον ελλαδικό χώρο⁵⁹¹. Τα βρέφη και τα νήπια εισάγονταν στα ταφικά αγγεία, μάλλον, από το στόμιο⁵⁹², αλλά η θέση τους στο εσωτερικό τους είναι ασαφής, καθώς δεν διατηρούνται τα οστά τους. Σε άλλα νεκροταφεία⁵⁹³ τα βρέφη και τα νήπια τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη θέση κατά τον οριζόντιο άξονα του ταφικού αγγείου.

Όλες οι ταφές, τόσο στους πίθους, όσο και στα μικρότερα αγγεία, είναι ατομικές. Εξαιρεση αποτελεί ένας ταφικός πίθος ΠΘ.VII που περιέχει δύο νεκρούς. Οι δύο νεκροί είναι τοποθετημένοι σε συνεσταλμένη στάση με τα

⁵⁹⁰ Καλτσάς 1998, σ. 299.

⁵⁹¹ CIRh IV, σ.17, επίσης βλ. *Το έθιμο στην υπόλοιπη Ελλάδα*.

⁵⁹² Εκτός από τον Ε.11 που η είσοδος του παιδιού έγινε, πιθανότατα, από τον λαιμό και τμήμα της κοιλιάς του αγγείου.

⁵⁹³ Σκαρλατίδου 2010, σ. 349.

κεφάλια τους προς τον πυθμένα του πίθου, σε αντίθεση με τους υπολοίπους νεκρούς. Ο πρώτος νεκρός του ΠΘ.VII έχει στην αγκαλιά του τον δεύτερο, αφού η κεφαλή του δεύτερου είναι τοποθετημένη στο στήθος περίπου του πρώτου. Από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού προκύπτει ότι ο ένας εκ των δύο νεκρών είναι γυναίκα μεγαλύτερη των 30 ετών και ο δεύτερος, αδιάγνωστου φύλου, είναι ηλικίας γύρω στα 20⁵⁹⁴. Η ταφή των δύο νεκρών στον ίδιο τάφο αποτελεί εξαίρεση στο νεκροταφείο και πρόκειται, πιθανότατα, για ταυτόχρονη ταφή. Θα μπορούσε να υπάρχει συγγενική σχέση μεταξύ τους ή ο θάνατός τους να προκλήθηκε από την ίδια αιτία, αλλά λόγω έλλειψης στοιχείων οι υποθέσεις αυτές δεν μπορούν να υποστηριχθούν με βεβαιότητα. Η μελέτη των οστών δείχνει ότι στο νεότερο ηλικιακά άτομο παρατηρήθηκε τερηδόνα στα δόντια του και πύρωση της οροφής της οφθαλμικής κόγχης, αίτια, όμως, που δεν προκάλεσαν τον θάνατό του.

Από τη μελέτη των νεκροταφείων της Ανατολικής Λοκρίδας προκύπτει ότι το φαινόμενο της ταυτόχρονης ταφής σε πίθους είναι σπάνιο. Σε έναν από τους τάφους του νεκροταφείου στη θέση Χιλιαδί Προσκυνά⁵⁹⁵ πραγματοποιήθηκε σύγχρονη ταφή δύο νεκρών. Ωστόσο, η επαναχρησιμοποίηση προγενέστερων ταφικών πίθων για μεταγενέστερες ταφές, είναι αρκετά συχνή, με τη μετακίνηση του προϋπάρχοντος σκελετικού υλικού⁵⁹⁶. Γενικότερα, η ταυτόχρονη ταφή δεν είναι άγνωστη στον ελλαδικό χώρο⁵⁹⁷. Ειδικότερα, η πρακτική της ταυτόχρονης ταφής μέσα σε πίθους απαντάται σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως στο Αίγιο⁵⁹⁸, στο Άργος⁵⁹⁹, στο Νεοχώρι Κυλλήνης⁶⁰⁰, στην Ήλιδα στη θέση Αλώνια⁶⁰¹, στο αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων⁶⁰².

⁵⁹⁴ Βλ. *Η οστεολογική μελέτη*.

⁵⁹⁵ Δακορώνια 1999, σ. 372: στον τάφο XCVI βρέθηκαν τα οστά δύο νεκρών εναγκαλισμένων. Ο τάφος χρονολογείται στο 2^ο αι. π.Χ.

⁵⁹⁶ Για παράδειγμα στο νεκροταφείο στη θέση Μελινδόνη Αγ. Αικατερίνης Αρκίτσας, που οι σκελετοί των νεκρών της υστεροαρχαϊκής περιόδου μετακινήθηκαν προς τον πυθμένα για να πραγματοποιηθεί η ταφή των ελληνοιστικών χρόνων: Δακορώνια 2002^a, σ. 29 – 33. Επίσης, βλ. *Το έθιμο στην Ανατολική Λοκρίδα*.

⁵⁹⁷ *Olynthus* XI, σ. 139 (Τάφοι 592 και 594: ταυτόχρονη ταφή βρεφών). Clement et al. 2009, σ. 20 (ταυτόχρονη ταφή ή δίδυμα). Βοκοτοπούλου 1986, σ. 335 - 6 (στον T84 μαζί με τον γυναικείο σκελετό βρέθηκε σκελετός βρέφους, στον T122 βρέθηκαν δύο παιδιά μαζί στον ίδιο λάκκο). Σκιάς 1898, σ. 91 (μέσα σε αμφορέα πραγματοποιήθηκε διπλή ταφή παιδιών).

⁵⁹⁸ Γκαδόλου 2008, σ. 80 (ο τάφος περιείχε μιας γυναικείας και μια παιδική ταφή μαζί).

ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ

Ταφές σε πίθους και λοιπά είδη ταφής στα νεκροταφεία της Ανατολικής Λοκρίδας:

Α) Πρωτογεωμετρική - Γεωμετρική περίοδος.

Από τα πέντε πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά νεκροταφεία της Οπουντίας Λοκρίδας που αποκαλύφθηκαν⁶⁰³ στα δύο βρέθηκαν ταφές σε πίθους: της Τραγάνας και της Αταλάντης (*Χάρτης 4*). Η αρχαιολογική έρευνα στην Αταλάντη, στη συνοικία Μποδοβάτσα⁶⁰⁴, αποκάλυψε συστάδα δέκα τάφων της ύστερης πρωτογεωμετρικής περιόδου, από τους οποίους οι επτά ήταν κιβωτιόσχημοι, οι δύο ταφές σε σαρκοφάγους και ένας ταφικός πίθος. Ο πίθος ήταν κτερισμένος με μία άβαφη χειροποίητη πρόχου, τοποθετημένη εκτός του τάφου. Οι οχτώ στους δέκα τάφους είχαν κατεύθυνση βορειοανατολική – νοτιοδυτική και οι δύο βορειοδυτική – νοτιοανατολική. Όλοι οι νεκροί είχαν ενταφιαστεί με την κεφαλή τοποθετημένη στα νοτιοδυτικά. Στην ίδια συνοικία της Αταλάντης⁶⁰⁵ βρέθηκε τμήμα νεκροταφείου των πρωτογεωμετρικών χρόνων με τριάντα τρεις τάφους. Από αυτούς οι δέκα επτά ήταν κιβωτιόσχημοι, οι δέκα τέσσερις εγχυτρισμοί σε μεγαλύτερα ή μικρότερα αγγεία και οι δύο απλά σκαμμένοι στο χώμα. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι καταλαμβάνουν το 51,5% του

⁵⁹⁹ Πιτερός 2000, σ. 183 -4 (μέσα σε ταφικό αμφορέα βρέθηκε ταφή παιδιού και νηπίου της ίδιας εποχής).

⁶⁰⁰ Χατζή – Σπηλιοπούλου 1991, σ. 351 -52 (μέσα σε πίθο βρέθηκε η ταφή μιας γυναίκας και ενός ίσως άνδρα μάλλον ζεύγους).

⁶⁰¹ Βικάτου 2000, σ. 276 - 77 (βρέθηκε ταφικός πίθος του 5^{ου} αι. π.Χ. με τρεις ταφές στο εσωτερικό του).

⁶⁰² Βρέθηκαν δίδυμα νεογέννητα βρέφη, αλλά και παιδιά διαφορετικής ηλικίας μέσα στους ίδιους εγχυτρισμούς, καθώς και δύο νέων ανδρών ενταφιασμένων μαζί ή λόγω ή βίαιου θανάτου ή λόγω μολυσματικής ασθένειας. Σκαρλατίδου 2010, σ. 349 – 350 και 360 -1.

⁶⁰³ Σύμφωνα με τα *Χρονικά των Αρχαιολογικών Δελτίων* από το 1977 (Α.Δ.32) έως το 2004 (Α.Δ.56 - 59).

⁶⁰⁴ Δακορώνια 1985, σ. 165- 67.

⁶⁰⁵ Δακορώνια 1987, σ. 226 - 28.

συνόλου των τάφων, οι ενταφιασμοί σε πίθους ή μικρότερα αγγεία το 42,8% και οι απλά σκαμμένοι στο χώμα μόλις το 6%. Η επαναχρησιμοποίηση των τάφων είναι βέβαιη, καθώς οι επιχώσεις τους περιελάμβαναν όστρακα χρονολογούμενα έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Στα μεγάλα ταφικά αγγεία διαπιστώθηκε ότι θάβονταν ενήλικες. Τα οστά στα μικρότερα αγγεία δεν έχει εξακριβωθεί, εάν επρόκειτο για προϊόντα καύσης του νεκρού ή ενταφιασμού και ανακομιδής. Οι τάφοι ως επί το πλείστον ήταν προσανατολισμένοι προς την κατεύθυνση ανατολής – δύσης, με λίγες παρεκκλίσεις.

Στην Τραγάνα⁶⁰⁶ η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ένα οργανωμένο νεκροταφείο με τριάντα έξι τάφους κατανεμημένους σε δύο επίπεδα, το οποίο χρησιμοποιήθηκε αδιάκοπα από τη μέση έως και την ύστερη γεωμετρική περίοδο. Αυτό περιελάμβανε: δέκα τέσσερις ταφές μέσα σε μεγάλους ταφικούς πίθους, δέκα έξι εγχυτρισμούς μικρών παιδιών σε μικρότερα αγγεία (αμφορείς), πέντε δευτερογενείς καύσεις σε αμφορείς (που χρησιμοποιήθηκαν ως τεφροδόχα αγγεία) και έναν κιβωτιόσχημο τάφο. Οι ταφές σε πίθους και σε μικρότερα αγγεία αποτελούν το 83,3% του συνόλου των τάφων του νεκροταφείου, ενώ οι δευτερογενείς καύσεις το 13,8% και οι κιβωτιόσχημοι μόλις το 2,7%. Οι ενταφιασμοί στους πίθους χρονολογούνται στη μέση γεωμετρική περίοδο, ενώ οι καύσεις στην ύστερη. Ανασκαφική έρευνα⁶⁰⁷ σε γειτονικό οικόπεδο αποκάλυψε δύο ακόμη κιβωτιόσχημους τάφους γεωμετρικής περιόδου, οι οποίοι, πιθανότατα, ανήκουν στο ίδιο νεκροταφείο. Ο προσανατολισμός όλων των ταφικών πίθων και αγγείων ήταν σταθερός, με το στόμιο στραμμένο προς τα ανατολικά.

Άλλα πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά νεκροταφεία βρέθηκαν: α) σε θέσεις της Οπουντίας Λοκρίδας: Βερύκι στο Μεγαπλάτανο, νησίδα Μήτρου στην Τραγάνα και Χιλιαδί στον Προσκυνά και β) σε θέσεις της Επικνημίδας Λοκρίδας: Φούρνοι στην Ανάβρα και Άγ. Δημήτριο στο Καινούριο (Χάρτης 4). Το νεκροταφείο στο Βερύκι Μεγαπλατάνου⁶⁰⁸, με κυρίαρχο τύπο τάφου τον κιβωτιόσχημο, που έχει κατεύθυνση βορρά – νότου, ανήκει στα πρωτογεωμετρικά χρόνια. Στην πρώιμη και μέση πρωτογεωμετρική περίοδο

⁶⁰⁶ Ωνάσογλου 1981, σ. 1-57 και 1983, σ. 157.

⁶⁰⁷ Δακορώνια 1986, σ. 74.

⁶⁰⁸ Παπακωνσταντίνου – Κατσούνη 1984, σ. 135 - 36.

ανήκουν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι από το νεκροταφείο στη νησίδα Μήτρου⁶⁰⁹, στην Τραγάνα. Στην ύστερη γεωμετρική περίοδο χρονολογούνται τα νεκροταφεία στη θέση Χιλιαδί στον Προσκυνά⁶¹⁰ με ορθογώνιους λακκοειδείς τάφους και στη θέση Φούρνοι στην Ανάβρα⁶¹¹ με κατεξοχήν κιβωτιόσχημους. Ο προσανατολισμός των τάφων είναι με κατεύθυνση ανατολής – δύσης. Λίγα ευρήματα των γεωμετρικών χρόνων προέρχονται από δύο κατεστραμμένους τάφους στη θέση Άγ. Δημήτριος Καινούριου⁶¹².

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας κατά τη διάρκεια της πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου προτιμάται η ταφή των νεκρών και πολύ λιγότερο η καύση ως ταφική πρακτική. Οι ταφικοί πίθοι και οι εγχυτρισμοί σε αμφορείς χρησιμοποιούνται στα πρωτογεωμετρικά χρόνια, η χρήση τους συνεχίζεται κατά τη μέση γεωμετρική περίοδο, ενώ κατά την ύστερη διαπιστώνεται η διακοπή της. Τότε εμφανίζεται στο γεωμετρικό νεκροταφείο της Τραγάνας η δευτερογενής καύση και η αλλαγή της χρήσης των μικρών ταφικών αγγείων (αμφορέων) σε τεφροδόχα αγγεία. Τα είδη της ταφής που επικρατούν είναι: ο κιβωτιόσχημος τάφος σε ποσοστό 55,8%, η ταφή σε μεγάλους πίθους ή σε μικρότερα αγγεία σε ποσοστό 34,8%, σε σαρκοφάγους 4,6% και οι απλά σκαμμένοι στο χώμα 4,6%. Κατά τη γεωμετρική περίοδο προτιμάται κυρίως η ταφή σε μεγάλους πίθους ή σε μικρότερα αγγεία, η οποία αντιπροσωπεύει το 52,6% του συνόλου των τάφων. Τα υπόλοιπα είδη ταφών αντιστοιχούν σε μικρότερα ποσοστά, όπως ο κιβωτιόσχημος τάφος σε ποσοστό 26,3%, η δευτερογενής καύση με τη χρήση τεφροδόχων αγγείων σε 8,7% και οι λακκοειδείς σε 3,5%. Την ίδια χρονική περίοδο στα νεκροταφεία της Ανατολικής Λοκρίδας υπερισχύει ο προσανατολισμός των τάφων κατά τον άξονα ανατολής – δύσης, με ορισμένες αποκλίσεις προς τα βορειοανατολικά και νοτιοδυτικά.

⁶⁰⁹ Ζάχου – Moortel 2001 – 2004, σ. 401.

⁶¹⁰ Δακορώνια 1999, σ. 372 - 77.

⁶¹¹ Δακορώνια 1977, σ. 104 -105.

⁶¹² Κατά τις εργασίες διάνοιξης της εθνικής οδού Αθηνών – Λαμίας, το 1964. Θεοχάρης 1964, σ. 242: Στην περιοχή δεν πραγματοποιήθηκε περαιτέρω ανασκαφική έρευνα, αλλά ο Θεοχάρης υποστηρίζει ότι στη θέση αυτή υπήρχε σημαντικό νεκροταφείο (ή Ιερό) που συνδέεται με την αρχαία πόλη Θρόνιον.

B) Αρχαϊκή περίοδος.

Τα αρχαϊκά νεκροταφεία στην Οπουντία Λοκρίδα είναι περισσότερα σε σχέση με τα γεωμετρικά. Σε ορισμένα από αυτά διαπιστώνεται μία συνεχής και αδιάκοπη ανάπτυξη από τα αρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια, όπως στις Αλές, στην Τριανταφυλλιά Λιβανατών, στη Χιλιαδί Προσκυνά και στο Μελινδόνι Αγ. Αικατερίνης Αρκίτσας.

Στις Αλές η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ένα εκτενές νεκροταφείο που χρονολογείται από τον 6^ο έως και τον 1^ο αι. π.Χ. Από την πρώτη ανασκαφική⁶¹³ δραστηριότητα στην περιοχή η Goldman διαπιστώνει ότι προτιμάται ο ενταφιασμός των νεκρών, ενώ οι καύσεις είναι εξαιρετικά σπάνιες. Οι πύρινες μονολιθικές σαρκοφάγοι εμφανίζονται τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ. και συνεχίζουν και τον 4^ο αι. π.Χ. με τη μορφή σύνθετων, οι απλοί λάκκοι κυρίως στην ελληνιστική εποχή και οι πίθοι απαντώνται όλες τις εποχές. Οι τάφοι ήταν προσανατολισμένοι⁶¹⁴ με κατεύθυνση ανατολής – δύσης κυρίως στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις ο προσανατολισμός τους δεν ήταν ακριβής και παρέκλινε προς τα βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά. Στα ελληνιστικά χρόνια η πρακτική αυτή εγκαταλείπεται σταδιακά. Κατά τη διάρκεια των πιο πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών⁶¹⁵ στην περιοχή, βρέθηκαν εκατόν εννέα ταφές (6^{ος} -1^{ος} αι. π.Χ.). Από αυτές οι ταφές σε σαρκοφάγους αντιστοιχούν στο 40,3 % του συνόλου των τάφων, οι λακκοειδείς στο 38,5%, οι ταφές σε πίθους στο 14,6 %, οι κιβωτιόσχημοι στο 4,5 %, οι ελληνιστικοί θαλαμωτοί τάφοι στο 5,5 % και οι κεραμοσκεπείς στο 1,8 %. Ο προσανατολισμός τους είναι ανατολής – δύσης και με την κεφαλή του νεκρού προς τα δυτικά. Οι ελάχιστες καύσεις στο νεκροταφείο των Αλών χρονολογούνται κυρίως στα ελληνιστικά χρόνια και αφορούν μικρά παιδιά που τοποθετήθηκαν σε πολύ μικρούς πίθους, στον ίδιο τάφο μαζί με τους ενήλικες⁶¹⁶.

⁶¹³ Goldman- Jones 1942, σ. 365 -415.

⁶¹⁴ Goldman – Jones 1942, σ.366.

⁶¹⁵ Δακορώνια 1987, σ. 228 - 31. Πάντος 1989, σ. 178 - 83. Δακορώνια 1992, σ. 212 - 13.

⁶¹⁶ Goldman- Jones 1942, σ. 365 -69: η περίπτωση παιδιού και μητέρας που πέθαναν πιθανότατα στον τοκετό.

Η περίπτωση της καύσης του μικρού παιδιού μέσα σε μικρό ταφικό αγγείο στον ίδιο τάφο με ενήλικα είναι σπάνια. Στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας σε έναν τάφο στο νεκροταφείο στη θέση Χιλιαδί Προσκυνά⁶¹⁷ βρέθηκε ένα αγγείο με καμένα οστά τοποθετημένο στα πόδια του νεκρού, χωρίς να είναι βεβαιωμένο ότι πρόκειται για οστά παιδιού. Επίσης, στην Παληοκάστρα Λιβανατών⁶¹⁸ δύο ταφικοί πίθοι περιείχαν εκτός των σκελετών και από ένα άβαφο χυτροειδές αγγείο με καμένα οστά και κτερίσματα. Στην Αθήνα⁶¹⁹ κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο βρέθηκαν καμένα οστά παιδιού μέσα σε πυξίδα και δύο καύσεις μεγαλύτερων παιδιών (5-10 και 11-16 ετών) στον ίδιο τάφο με τις καύσεις δύο νεαρών ατόμων (17 και 18 ετών). Αντίθετα, το φαινόμενο του ενταφιασμού ενός παιδιού μαζί με έναν ενήλικα είναι συχνό στον αρχαίο ελληνικό κόσμο⁶²⁰.

Στη θέση Χιλιαδί Προσκυνά⁶²¹ αποκαλύφθηκε νεκροταφείο, το οποίο λειτούργησε χωρίς καμία διακοπή από το β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. έως και τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Από τους εκατόν τέσσερις τάφους του, τριάντα επτά είναι λακκοειδείς (35,5 %) και χρονολογούνται από τα τέλη του 8^{ου} έως και τον 1^ο αι. π.Χ., είκοσι τρεις κεραμοσκεπείς (22,1%) του 3^{ου} - 1^{ου} αι. π.Χ., οι δέκα έξι λίθινες σαρκοφάγοι (15,3 %), οι δώδεκα πίθοι (11,5%) και οι πέντε πήλινες λάρνακες (4,8 %) χρονολογούνται στον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ., οχτώ εγχυτρισμοί (7,6 %), εκ των οποίων οι δύο του 5^{ου} αι. π.Χ. και οι έξι του 2^{ου} -1^{ου} αι. π.Χ. και τρεις τάφοι απλά σκαμμένοι στα χώμα (2,8 %), διαταραγμένοι. Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό ανατολής – δύσης, με την κεφαλή του νεκρού τοποθετημένη προς τα δυτικά, εκτός από δύο περιπτώσεις προς τα ανατολικά.

⁶¹⁷ Δακορώνια 1999, σ. 372: επρόκειτο για τον τάφο CVII που χρονολογείται στο 2^ο αι. π.Χ.

⁶¹⁸ Δακορώνια 1993, σ. 208. Στον αγρό Γεωργιάδη στους τάφους I και II τα αγγεία που περιείχαν καμένα οστά ήταν άβαφα χυτροειδή, οικιακής χρήσης.

⁶¹⁹ Nielsen 2000, σ. 153.

⁶²⁰ *Corinth XIII*, σ. 69 – 70 (ταφή παιδιού μαζί με ενήλικα), Καλτσάς 1998, σ.301 (δύο περιπτώσεις ταυτόχρονης ταφής μητέρας με παιδιού), Ure 1927, σ. 4, *Olynthus XI*, σ. 139 (τάφος 524), Βοκοτοπούλου 1986, σ. 335 – 6 (δύο περιπτώσεις ταφής γυναίκας μαζί με βρέφος). Σκαρλατίδου 2010, σ. 351: η περίπτωση έφηβης ενταφιασμένης σε λακκοειδή τάφο, η οποία είχε στραμμένο το κεφάλι της προς διπλανό ταφικό αγγείο, το οποίο περιείχε τον σκελετό νεογέννητου βρέφους.

⁶²¹ Δακορώνια 1999, σ. 372 - 77.

Στη θέση Μελινδόνι Αγ. Αικατερίνης στην Αρκίτσα⁶²² βρέθηκε το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης Αλόπης. Αποκαλύφθηκαν είκοσι επτά τάφοι, εκ των οποίων τρεις ταφικοί πίθοι, που αντιπροσωπεύουν το 11,1% του συνόλου των τάφων του νεκροταφείου. Η πρώτη χρήση των ταφικών πύθων ανάγεται στα υστεροαρχαϊκά χρόνια, ενώ η δεύτερη στα ελληνιστικά.

Συμπερασματικά, το είδος της ταφής που κυριαρχεί κατά τα αρχαϊκά χρόνια στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας είναι η ταφή μέσα σε πύρινες μονολιθικές σαρκοφάγους, ενώ σταθερή παραμένει η επιλογή της ταφής μέσα σε μεγάλους πίθους ή ο εγχυτρισμός σε μικρότερα αγγεία. Η προτίμηση αυτή απαντάται σε όλα τα προαναφερόμενα νεκροταφεία, άλλοτε σε μεγαλύτερη και άλλοτε σε μικρότερη συχνότητα. Ο λακκοειδής τάφος επιλέγεται με μικρότερη συχνότητα, με εξαίρεση το νεκροταφείο των Αλών. Ο κιβωτιόσχημος που είναι αρκετά συχνός στα γεωμετρικά χρόνια, στα αρχαϊκά εγκαταλείπεται. Δεν έχουν βρεθεί έως τις μέρες μας αμιγή αρχαϊκά νεκροταφεία στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας και για τον λόγο αυτό τα παραπάνω συμπεράσματα προκύπτουν από τη μελέτη των μεγάλης διάρκειας ζωής νεκροταφείων. Σταθερή χαρακτηρίζεται η προτίμηση στον προσανατολισμό των τάφων που ακολουθούν την κατεύθυνση ανατολής – δύσης.

Γ) Κλασική περίοδος.

Νέες θέσεις αμιγώς κλασικών νεκροταφείων αποκαλύφθηκαν στην Οπουντία Λοκρίδα: στην Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου, στα Ρούσιανα, στην Κολάκα (Κυρτώνη), στη Χιλιαδί Λιβανατών, στον αγροτικό δρόμο Ι.Ν.Μεταμορφώσεως Σωτήρος –Λιβανάτες, στη Χιλιαδί Προσκυνά, στη Φουνταριά Μαρτίνου, στην Σπαρτιά και στο Ρέμα Αλαργινό Αταλάντης, και (Χάρτες 4 και 6) και στην Επικνημίδα Λοκρίδα κοντά στο Ρεγγίνι. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν αποκαλυφθεί τμήματα της οχύρωσης των οικισμών και των

⁶²² Δακορώνια 1997^α, σ. 437- 41.

νεκροταφείων τους (όπως, στις Αλές⁶²³, στην Παλαιοκάστρα Μεγαπλάτανου⁶²⁴, στη Χιλιαδί Προσκυνά⁶²⁵, στο Μελινδόνη Αγ. Αικατερίνης Αρκίτσας⁶²⁶).

Στη θέση Παλαιοκάστρα Μεγαπλάτανου⁶²⁷ αποκαλύφθηκε εκτενές νεκροταφείο κλασικής περιόδου. Βρέθηκαν τριάντα έξι τάφοι, εκ των οποίων: είκοσι πέντε σε ταφικούς πίθους, έξι σε πήλινες λάρνακες και πέντε κεραμοσκεπείς. Η προτίμηση της ταφής σε πίθους στην Παλαιοκάστρα Μεγαπλάτανου αντιπροσωπεύει το 69,4%. Οι τάφοι ήταν τοποθετημένοι με κατεύθυνση ανατολής – δύσης και οι ταφικοί πίθοι είχαν το στόμιό τους στραμμένο στα δυτικά. Στα Ρούστινα⁶²⁸ βρέθηκαν εννέα ταφές μέσα σε μεγάλους ταφικούς πίθους, οι οποίοι χρονολογούνται στο τέλος του 5^{ου} με αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. και είχαν κατεύθυνση ανατολής – δύσης, με το στόμιο προς τα ανατολικά. Στην Κολάκα⁶²⁹ (Κυρτώνη) 200μ. αποκαλύφθηκαν είκοσι τέσσερις τάφοι κλασικών χρόνων: πέντε λαξευτοί σε πωρόλιθο, δέκα ταφικοί πίθοι με το στόμιο στραμμένο στα ανατολικά και εννέα πήλινες λάρνακες. Σε κοντινή απόσταση⁶³⁰ βρέθηκαν δύο ταφές σε μεγάλους πίθους, με στόμιο τοποθετημένο στα δυτικά, που χρονολογούνται τον 5^ο αι. π.Χ. Στη θέση Χιλιαδί Λιβανατών⁶³¹ η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε πέντε ταφές σε πίθους, οι οποίοι αποτελούν τμήμα, προφανώς, νεκροταφείου της κλασικής εποχής. Οι πίθοι ήταν προσανατολισμένοι με το στόμιο στα ανατολικά. Στο δρόμο προς Λιβανάτες- Ι.Ν.Μεταμορφώσεως Σωτήρος⁶³² βρέθηκαν οχτώ τάφοι σε μεγάλους πίθους του 5^{ου} αι. π.Χ. και σε κοντινή απόσταση αποκαλύφθηκε συστάδα επτά ακόμη ταφικών πίθων της ίδιας εποχής με το στόμιο στραμμένο στα ανατολικά. Στους βορειοδυτικούς πρόποδες

⁶²³ Βλ. σ. 67 - 8.

⁶²⁴ Βλ. σ. 61 - 2.

⁶²⁵ Βλ. σ. 70.

⁶²⁶ Βλ. σ. 66.

⁶²⁷ Δακορώνια 1978, σ. 140. 1979, σ. 190. 1980, σ. 246. Πάντος 1981, σ. 221.

⁶²⁸ Δακορώνια 1980, σ. 252.

⁶²⁹ Πάντος 1988, σ. 226 -228.

⁶³⁰ Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαπλάτυνσης του δρόμου Αταλάντης – Κολάκας, βλ. Δακορώνια 1993, σ. 207.

⁶³¹ Πάντος 1981, σ. 220. Δακορώνια 1997^α, σ. 442- 43.

⁶³² Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης του αγροτικού δρόμου, βλ. Δακορώνια 1980, σ. 245- 46.

του λόφου Χιλιαδί Προσκυνά⁶³³ βρέθηκε συστάδα έξι κλασικών τάφων: τέσσερις πώρινες λάρνακες, μία πήλινη λάρνακα και ένας ταφικός πίθος. Πρόκειται, πιθανότατα, για τμήμα του μεγαλύτερου γνωστού νεκροταφείου των υστεροαρχαϊκών, κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων⁶³⁴.

Στη θέση Φουνταριά Μαρτίνου⁶³⁵ αποκαλύφθηκαν οχτώ τάφοι κλασικών χρόνων: τρεις καύσεις, τρεις κιβωτιόσχημοι και δύο κεραμοσκεπείς. Στη θέση Σπαρτιά⁶³⁶ Αταλάντης βρέθηκαν επτά τάφοι κλασικών χρόνων: τρεις σε πήλινες λάρνακες, τρεις σε ταφικούς πίθους και ένας λάκκος. Η θέση του νεκροταφείου των κλασικών χρόνων της Σπαρτίας Αταλάντης αναπτύσσεται στο χώρο επάνω και μεταξύ των διαδρόμων δύο θαλαμωτών μυκηναϊκών τάφων. Όλοι οι τάφοι είχαν κατεύθυνση βορειοδυτική – νοτιοανατολική και οι πίθοι είχαν το στόμιό τους στα βορειοδυτικά. Στην περιοχή της Αταλάντης στη θέση Ρέμα Αλαργινό⁶³⁷ βρέθηκαν δύο ταφές του τέλους του 5^{ου} ή των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. Επρόκειτο για δύο πήλινες λάρνακες, εκ των οποίων η μία συλημένη.

Στα νεκροταφεία μεγαλύτερης χρονικής διάρκειας (με αρχαϊκούς, κλασικούς και ελληνοιστικούς τάφους) επικρατεί η ταφή σε μεγάλους πίθους ή σε μικρότερα αγγεία. Στη θέση Χιλιαδί Προσκυνά επιλέγεται κυρίως η ταφή σε πίθους και λιγότερο σε πήλινες λάρνακες και σε λίθινες σαρκοφάγους, σε μικρά αγγεία και σε λάκκους. Στις Αλές προτιμάται η ταφή σε πίθους και σε σαρκοφάγους. Στο νεκροταφείο στη θέση Μελινδόνι Αγ. Αικατερίνης Αρκίτσας από τους είκοσι επτά τάφους οι τρεις είναι πίθοι (11,1 %), οι τέσσερις εγχυτρισμοί (14,8 %), οι δέκα επτά κεραμοσκεπείς (62,9 %) και οι τρεις λακκοειδείς (11,1 %). Στις Κοκκινόφυτες Λιβανατών⁶³⁸ βρέθηκαν επτά ταφές: ένας θαλαμωτός μυκηναϊκός, έξι ταφές σε πίθους (η μία του 2^{ου} αι. π.Χ. και οι υπόλοιπες πέντε του β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.) και ένας λακκοειδής (υστεροελληνοιστικός-ρωμαϊκός). Στην

⁶³³ Κατά τη διάρκεια των εργασιών για την κατασκευή του νέου δικτύου του ΟΤΕ (1997), βλ. Δακωρόνια 1997^α, σ. 442- 43.

⁶³⁴ Αυτό αποκαλύφθηκε το 1998 -1999 σε άλλο κοντινό σημείο του ίδιου λόφου Χιλιαδί Προσκυνά. Βλ σ. 228 – 9.

⁶³⁵ Παπακωνσταντίνου – Κατσούνη 1983, σ. 158 -160.

⁶³⁶ Δακωρόνια 1990, σ. 178 - 79.

⁶³⁷ Ωνάσογλου 1981^α, σ. 218. Οι τάφοι βρέθηκαν σε απόσταση ενός χιλιομέτρου εκτός της πόλης και 300μ. δυτικά της γέφυρας του δρόμου προς Λιβανάτες.

⁶³⁸ Δακωρόνια 1980, σ. 244 - 45.

περιοχή της Επικνημίδας Λοκρίδας, στη θέση Πισώρεμα 4 χιλιόμετρα ανατολικά – νοτιοανατολικά του οικισμού στο Ρεγγίνι⁶³⁹ αποκαλύφθηκαν τέσσερις ταφές σε πίθους του 5^{ου} αι. π.Χ.

Συνοψίζοντας, τα νεκροταφεία των κλασικών χρόνων υπερτερούν στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας σε σχέση με τα νεκροταφεία της αρχαϊκής περιόδου. Από τη μελέτη τους διαπιστώνεται μία σταθερή προτίμηση των Λοκρών σε ένα συγκεκριμένο είδος ταφής, την ταφή των ενηλίκων μέσα σε πίθους. Την ίδια περίοδο οι νεκροί ενταφιάζονται και με άλλους τρόπους, όπως μέσα σε πήλινες λάρνακες και σε κεραμοσκεπείς τάφους προς το τέλος της κλασικής περιόδου. Ο προσανατολισμός των τάφων είναι σταθερός με κατεύθυνση ανατολής – δύσης, σε αντίθεση με τη θέση του στόμιου των ταφικών πύθων που είναι ασταθής. Στα επτά⁶⁴⁰ από τα δέκα τρία ⁶⁴¹ συνολικά αποκαλυφθέντα έως τώρα κλασικά νεκροταφεία το στόμιο των ταφικών πύθων ήταν τοποθετημένο στα δυτικά, ενώ στα πέντε⁶⁴² το στόμιο ήταν στραμμένο προς τα ανατολικά. Σε όλους, όμως, τους ταφικούς πίθους επιβεβαιώθηκε, όπου διατηρούνταν ο σκελετός του νεκρού, ότι η κεφαλή τοποθετούνταν πάντοτε κοντά στο στόμιο, είτε αυτό ήταν τοποθετημένο στα ανατολικά είτε στα δυτικά.

Δ) Ελληνιστική περίοδος.

Τα νεκροταφεία των ελληνιστικών χρόνων αναπτύσσονται στις ήδη γνωστές θέσεις με των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων (Αλές⁶⁴³, Χιλιαδί Προσκυνά⁶⁴⁴, Κοκκινόφυζες⁶⁴⁵ και Τριανταφυλλιά Λιβανατών και Μελινδόνι Αγ.

⁶³⁹ Στο πλαίσιο της κατασκευής του αρδευτικού δικτύου, βλ. Δακορώνια 1992, σ. 207.

⁶⁴⁰ Στις θέσεις: Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου, Κολάκα (Κυρτώνη), Σπαρτιά Αταλάντης, Χιλιαδί Προσκυνά (σε δύο διαφορετικά σημεία του ίδιου λόφου, προφανώς, του ίδιου νεκροταφείου), Αλές και Μελινδόνι Αγ. Αικατερίνης Αρκίτσας.

⁶⁴¹ Για το τμήμα του κλασικού νεκροταφείου στη θέση Πισώρεμα Ρεγγινίου γνωρίζουμε μόνο ότι οι ταφικοί πίθοι είχαν προσανατολισμό ανατολής – δύσης. Οι τάφοι ήταν κατεστραμμένοι κατά ένα μεγάλο μέρος από το εκσκαφικό μηχάνημα και δεν έχουμε περισσότερα στοιχεία για τη θέση των νεκρών και του στόμιου των πύθων. Δακορώνια 1992, σ. 202.

⁶⁴² Στις θέσεις: Ρούστιανα, Χιλιαδί Λιβανατών, Ι.Ν.Μεταμορφώσεως Σωτήρος – Λιβανατές, Τριανταφυλλιά Λιβανατών και Κολάκα (πρώην Κυρτώνη, πλησίον του Πύργου της).

⁶⁴³ Βλ. σ. 67 - 8 και αρχαϊκή περίοδος σ. 228, κλασική περίοδος σ. 230 -1.

⁶⁴⁴ Βλ. σ. 70 και αρχαϊκή περίοδος σ. 230, κλασική σ.232.

Αικατερίνης Αρκίτσας⁶⁴⁶), αλλά και σε νέες, όπως: στην Παληοκάστρα και στο Λουτρό παραλίας Λιβανατών στην Οπουντία Λοκρίδα και στην Παληοκάστρα Ρεγγινίου και στη Μενδενίτσα στην Επικνημίδια Λοκρίδα.

Στις Αλές αποκαλύπτονται έξι θαλαμωτοί⁶⁴⁷ τάφοι, κατασκευασμένοι στα πρότυπα των μακεδονικών και ένας κιβωτιόσχημος, δύο κεραμοσκεπείς, ένας σε πώρινη σαρκοφάγο, ένας εγχυτρισμός παιδιού σε αμφορέα και είκοσι ένας λακκοειδείς τάφοι⁶⁴⁸. Ορισμένοι από τους τάφους είχαν επαναχρησιμοποιηθεί. Το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε από το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. έως και τον 1^ο αι. μ.Χ.

Η θέση του νεκροταφείου στις Κοκκινόβυζες Λιβανατών⁶⁴⁹, γνωστή από τα μυκηναϊκά και κλασικά χρόνια, επιβιώνει και στα ελληνιστικά. Η ταφή σε πίθο του 2^{ου} αι. π.Χ. εδραζόταν επάνω από το βόρειο έδρανο του κεντρικού θαλάμου του μυκηναϊκού θαλαμωτού τάφου. Επρόκειτο για μεγάλων διαστάσεων ταφικό πίθο, πλάγια τοποθετημένο με το στόμιό του στραμμένο στα ανατολικά, το οποίο σφράγιζε μία πώρινη ναόσχημη στήλη στηριγμένη με πέτρες. Μέσα στον ταφικό πίθο και επάνω σε μία κεραμίδα βρέθηκαν μετακινημένα οστά νεκρού με το κρανίο στα δυτικά. Ο εύρεση δεύτερου κρανίου δείχνει ότι ο πίθος χρησιμοποιήθηκε δύο φορές. Η χρονολόγησή του στον 2^ο αι. π.Χ. προκύπτει από τα κτερίσματά του.

Στην παραλία των Λιβανατών στη θέση Λουτρό⁶⁵⁰ αποκαλύφθηκαν ταφές ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων: ένα ρωμαϊκό ταφικό κτίσμα, που χρησιμοποιήθηκε από τον 1^ο αι. π.Χ. έως και τον 1^ο αι. μ.Χ. και μία πήλινη λάρνακα τοποθετημένη στη βόρεια όψη του ρωμαϊκού ταφικού οικοδομήματος, η οποία στο εσωτερικό της είχε διαταραγμένη ταφή των αρχών του 1^{ου} αι. π.Χ. Σε μεταγενέστερη φάση στην ανατολική στενή πλευρά της λάρνακας είχε

⁶⁴⁵ Βλ. κλασική περίοδος σ. 232.

⁶⁴⁶ Βλ. σ. 66 και αρχαϊκή περίοδος σ. 230, κλασική σ. 232 - 2.

⁶⁴⁷ Δακορώνια 1987, σ. 231. Οι τάφοι βρίσκονται σε απόσταση 350μ. ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου των Αλών και ήταν διαταραγμένοι από παλιά, αλλά και από νεότερες εξωτερικές επεμβάσεις. Ορισμένοι από αυτούς χρησιμοποιήθηκαν έως και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.

⁶⁴⁸ Αυτοί αποτελούν πιθανότατα το ανατολικό τμήμα του νεκροταφείου των Αλών που μερικώς ανέσκαψε η Goldman. Δακορώνια 1995, σ. 333 - 35.

⁶⁴⁹ Δακορώνια 1980, σ. 244 - 45.

⁶⁵⁰ Λαμπροπούλου 1981, σ. 220.

τοποθετηθεί πιθοειδές τεφροδόχο αγγείο με χάλκινο νόμισμα Θεσσαλών στο εσωτερικό του (48-27 π.Χ.). Στη βόρεια γωνία το ταφικό οικοδόμημα είχε θεμελιωθεί επάνω σε κατεστραμμένο ταφικό πίθο, μάλλον, ελληνοιστικών χρόνων. Στο εσωτερικό του ταφικού μνημείου αποκαλύφθηκαν πέντε τουλάχιστον ταφές και τέσσερα τεφροδόχα αγγεία. Στα υπόλοιπα ανοίγματα του τάφου βρέθηκαν οστά από παλαιότερες ταφές. Τους ενταφιασμούς χρονολογούν νομίσματα του 1^{ου} αι. μ.Χ. Η περιοχή, πιθανότατα, χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο στα ρωμαϊκά χρόνια ή και παλαιότερα.

Στη θέση Μελινδόνι –Αγ. Αικατερίνης στην Αρκίτσα⁶⁵¹ από τους είκοσι επτά τάφους οι τρεις πίθοι των υστεροαρχαϊκών χρόνων επαναχρησιμοποιήθηκαν στα ελληνοιστικά χρόνια. Διαπιστώθηκε ότι παραμερίστηκαν τα οστά και τα κτερίσματα των νεκρών προς τον πυθμένα των ταφικών πίθων για να δεχθούν τις νέες ταφές. Στο νεκροταφείο αυτό (κλασικών – ελληνοιστικών χρόνων) επικρατούν οι κεραμοσκεπείς τάφοι, ενώ είναι ελάχιστοι οι εγχυτρισμοί σε μικρότερα αγγεία και οι λακκοειδείς. Στο νεκροταφείο της θέσης Χιλιαδί Προσκυνά⁶⁵² (β' μισό 8^{ου} - 1^{ου} αι. π.Χ.) κυριαρχεί ο κεραμοσκεπής τάφος στα ελληνοιστικά χρόνια (3^{ου} -1^{ου} αι. π.Χ.), ενώ από τις ταφές σε μικρότερα αγγεία εντοπίζονται έξι του 2^{ου} -1^{ου} αι. π.Χ.

Μια ιδιαίτερη ταφή αποκαλύφθηκε στη Μενδενίτσα⁶⁵³: σε πύρινη μονολιθική σαρκοφάγο, που περιείχε επτά νεκρούς διαφορετικών χρονικών περιόδων διάρκειας εκατόν πενήντα περίπου ετών. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα ο τάφος χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια ολόκληρης της ελληνοιστικής περιόδου. Στα νοτιοανατολικά και εκτός του τείχους της Παληοκάστρα Λιβανατών, στον αγρό Γεωργίου Γεωργιάδη⁶⁵⁴, αποκαλύφθηκε συστάδα επτά τάφων ελληνοιστικών χρόνων: τρεις ταφικοί πίθοι, μία πήλινη λάρνακα, ένας κιβωτιόσχημος και δύο ορθογώνιοι λάκκοι. Όλοι οι τάφοι είχαν δεχθεί περισσότερους του ενός νεκρούς σε διαδοχικές περιόδους. Παραμέριζαν τα οστά των προηγούμενων νεκρών ή τα τακτοποιούσαν στο χείλος του τάφου για να τον

⁶⁵¹ Δακορώνια 1997^a, σ. 439 – 441. Δακορώνια 2002^a, σ. 33.

⁶⁵² Δακορώνια 1999, σ. 372 – 379.

⁶⁵³ Δακορώνια 1980, σ. 246 - 47.

⁶⁵⁴ Δακορώνια 1993, σ. 208.

επαναχρησιμοποιήσουν. Η χρήση των τάφων, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, επεκτείνεται από τις αρχές του 2^{ου} μέχρι και τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ.

Στη θέση Παληοκάστρα Ρεγγινίου⁶⁵⁵ αποκαλύφθηκαν δύο ταφές. Η μία ύστερων ρωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών χρόνων και η δεύτερη ελληνιστικών. Πρόκειται για θαλαμωτό τάφο που κατασκευάστηκε στο α΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. και χρησιμοποιήθηκε έως και τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

Συνεπώς, κατά την ελληνιστική περίοδο στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας επικρατεί ο κεραμοσκεπής τάφος, ενώ εμφανίζεται και ένα νέο είδος ταφής, ο θαλαμωτός. Ο αριθμός των ταφών σε πίθους ή σε μικρότερα αγγεία μειώνεται αρκετά, χωρίς, όμως, να εξαφανίζεται έως τον 1^ο αι. π.Χ. Οι ταφικοί πίθοι και τα αγγεία χρησιμοποιούνται ακόμη, αλλά με μικρότερη συχνότητα, στα νεκροταφεία των Αλών, στη Χιλιαδί Προσκυνά και στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών. Ο προσανατολισμός των τάφων παραμένει σταθερός με κατεύθυνση ανατολής – δύσης, με ορισμένες παρεκκλίσεις. Η τοποθέτηση του στόμιου των ταφικών πύθων εξακολουθεί να μην είναι σταθερή (άλλοτε στα ανατολικά και άλλοτε στα δυτικά).

Ενταφιασμός σε πίθους σε νεκροταφεία της Ανατολικής Λοκρίδας:

A) Μελέτη των τάφων.

Από τη μελέτη των νεκροταφείων της Ανατολικής Λοκρίδας προκύπτει ότι από τα πρωτογεωμετρικά έως και τα ελληνιστικά χρόνια ακολουθείται ο ίδιος τρόπος ταφής. Οι πίθοι ή τα μικρά ταφικά αγγεία είναι τοποθετημένα πλάγια μέσα σε ένα μικρό λάκκο, με εξαίρεση ένα ταφικό αγγείο με ταφή μικρού παιδιού στο νεκροταφείο των Αλών⁶⁵⁶, το οποίο ήταν τοποθετημένο όρθιο. Οι νεκροί τοποθετούνταν από την κοιλιά του πίθου, αφού αφαιρούσαν ένα κομμάτι αυτής και το επανατοποθετούσαν μετά την ταφή (Παλιοκάστρα Μεγαπλατάνου⁶⁵⁷,

⁶⁵⁵ Δακορώνια 1992, σ. 201 -202. Οι τάφοι βρέθηκαν σε απόσταση 350μ. νότια – νοτιοδυτικά της ακρόπολης που έχει ταυτιστεί με την αρχαία Νάρυκα.

⁶⁵⁶ Goldman – Jones 1942, σ. 368.

⁶⁵⁷ Δακορώνια 1979, σ. 190 -191.

Κοκκινόυζες⁶⁵⁸ και Τριανταφυλλιά Λιβανατών και Αλές⁶⁵⁹). Στις Αλές βρέθηκαν πίθοι με ίχνη εργαλείου στην κοιλιά⁶⁶⁰. Στα μικρότερα αγγεία η είσοδος του μικρού σώματος των παιδιών πραγματοποιούνταν, μάλλον, από το στόμιο.

Τα στόμια των ταφικών πίθων καλύπτονταν από ποικίλα και ευτελή υλικά και ως επί το πλείστον από επίπεδες κεραμίδες στέγης. Μία επίπεδη κεραμίδα στέγης ή μια ασβεστολιθική πλάκα έφραζε το στόμιο των πίθων στο νεκροταφείο Ι.Ν.Μεταμορφώσεως Σωτήρος στις Λιβανάτες⁶⁶¹, πήλινοι δίσκοι ή πλακοειδείς λίθοι τα στόμια των ταφικών πίθων στα Ρούστιανα⁶⁶². Σε ορισμένους ταφικούς πίθους στο νεκροταφείο των Αλών⁶⁶³ διαπιστώθηκε ότι το στόμιο έφραζαν στρογγυλά τμήματα πωρόλιθων, διαστάσεων 0,39 έως 0,48μ. Σε ορισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν μικροί λίθοι εξωτερικά και περιμετρικά αυτών, προφανώς, για την καλύτερη στήριξή τους (όπως, στις θέσεις Παληοκάστρα Λιβανατών, αγρός Γεωργιάδη⁶⁶⁴, Παλαιοκάστρα Μεγαπλάτανου⁶⁶⁵).

Από τη μελέτη των καλυμμάτων των πίθων διαπιστώθηκε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν ως καλύμματα των στομιών ασυνήθιστα αντικείμενα. Στο κλασικό νεκροταφείο της Σπαρτιάς Αταλάντης⁶⁶⁶ το στόμιο ενός ταφικού πίθου έφραζε άβαφη χειροποίητη υδρία και στις Κοκκινόυζες Λιβανατών⁶⁶⁷ το στόμιο ενός ελληνιστικού ταφικού πίθου κάλυπτε μία πώρινη ναόσχημη στήλη στηριγμένη με πέτρες. Στο γεωμετρικό νεκροταφείο της Τραγάνας⁶⁶⁸ το στόμιο των πίθων κάλυπτε μεγάλη πώρινη πλάκα και των

⁶⁵⁸ Δακορώνια 1980, σ. 244 - 45.

⁶⁵⁹ Πάντος 1989, σ. 178 - 183.

⁶⁶⁰ Πάντος 1989, σ. 183: οι ταφικοί πίθοι έχουν ίχνη εργαλείου στη διατομή της κοιλιάς για τον ενταφιασμό.

⁶⁶¹ Δακορώνια 1980, σ. 245- 46: το στόμιο των πίθων έκλεινε μια πήλινη ή ασβεστολιθική πλάκα.

⁶⁶² Δακορώνια 1980, σ. 252 : στο στόμιο των πίθων σφράγιζε μία πλακοειδής πέτρα ή μια κεραμίδα στηριγμένη σε μικρότερες πέτρες εξωτερικά.

⁶⁶³ Πάντος 1989, σ. 182 – 183: όπως στους ταφικούς πίθους X, XI, XIX και LII.

⁶⁶⁴ Δακορώνια 1993, σ. 208: το στόμιο των πίθων έκλεινε κεραμίδα που ήταν τοποθετημένη κάθετα και στηριζόταν εξωτερικά με πέτρες.

⁶⁶⁵ Δακορώνια 1979, σ. 190: τα στόμια των πίθων έκλειναν με πήλινες πλάκες που στερεώνονταν εξωτερικά με μία ή περισσότερες πέτρες.

⁶⁶⁶ Δακορώνια 1990, σ. 179: άβαφη χειροποίητη υδρία έκλεινε το στόμιο του ταφικού πίθου IX.

⁶⁶⁷ Δακορώνια 1980, σ. 245: υπήρχε μεγάλος πίθος πλάγια τοποθετημένος με το στόμιο στα ανατολικά, που έκλεινε μία ναόσχημη πώρινη στήλη στηριγμένη με πέτρες. Ο πίθος είχε χρησιμοποιηθεί τουλάχιστον για δύο ταφές και χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ.

⁶⁶⁸ Ωνάσογλου 1981, σ. 6 – 7 και 12.

αμφορέων μικρή πλακόσχημη πέτρα. Σε δύο περιπτώσεις⁶⁶⁹, όμως, τεφροδόχων αγγείων το στόμιο έφραζε επιπλέον ένας σκύφος και ένας κρατήρας αντίστοιχα. Στο ίδιο νεκροταφείο η πλάκα που είχε χρησιμοποιηθεί για να σφραγίσει το στόμιο του ταφικού πίθου Π.8 ήταν ένας σπασμένος ληνός⁶⁷⁰, (αχρηστεμένο σκεύος ενός εργαστηρίου σε δεύτερη ταφική χρήση).

Από τη μελέτη των ταφικών πίθων του νεκροταφείου των Αλών η Goldman⁶⁷¹ παρατηρεί ότι οι πίθοι διαφορετικών χρονικών περιόδων διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το σχήμα και το υλικό τους. Οι πρωϊμότεροι ταφικοί πίθοι ήταν κατασκευασμένοι από χονδρόκοκκο πηλό και είχαν στενό στόμιο και καλό διαγραφόμενο προφίλ, όπως των αμφορέων. Οι υστερότεροι χαρακτηρίζονταν από λεπτότερα τοιχώματα και από ευρύτερο στόμιο και λίγο πιο καμπύλο περίγραμμα, όπως εκείνο των οινοχοών. Το μέγεθός τους, διέφερε, προφανώς, ανάλογα με το σώμα του νεκρού που περιείχε. Οι εσωτερικές διαστάσεις των ταφικών πίθων των υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων⁶⁷² κυμαίνονται από 0,60μ. έως 1,40μ. Χ 0,48μ. έως 0,80μ. Οι ταφικοί πίθοι των ελληνοιστικών χρόνων έχουν μεγάλες διαστάσεις: 2,67μ. Χ 1,50μ. Από το νεκροταφείο στη θέση Χιλιαδί Προσκυνά⁶⁷³ προέρχεται ένας ακέραιος ταφικός πίθος με κομβιόσχημη βάση (Τάφος 8), του οποίου το ύψος φτάνει τα 0,98μ., το πλάτος του τα 0,71μ. και η διάμετρος του στόμιού του τα 0,43μ.

Οι ταφικοί πίθοι του γεωμετρικού νεκροταφείου στην Τραγάνα⁶⁷⁴ είναι οξυπύθμενοι, με ωοειδές σώμα, βάση με εξέχον κυλινδρικό μέλος, ψηλό ευθύγραμμο ή ελαφρά καμπύλο λαιμό και με μία ή δύο πλαστικές ζώνες στην περιφέρεια. Από το νεκροταφείο στη θέση Μελινδόνι Αγ.Αικατερίνης Αρκίτσας⁶⁷⁵, τα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν στους εγχυτρισμούς μικρών παιδιών ήταν

⁶⁶⁹ Των τάφων Τ.2 και Τ.3.

⁶⁷⁰ Ήταν μια στρογγυλή πώρινη πλάκα, διαμέτρου 0,79μ. με κυκλικό κοίλωμα στην επάνω επιφάνεια και με αυλάκι στο μέσον προεξέχοντος μέλους για τη διοχέτευση του μούστου. Ωνάσογλου 1981, σ. 7, πίν. 6δ.

⁶⁷¹ Goldman- Jones 1942, σ. 368- 69.

⁶⁷² Ανασκαφική έρευνα το 1989 σε τμήμα του ίδιου νεκροταφείου: Πάντος 1989, σ. 182- 183.

⁶⁷³ Παπακωνσταντίνου 1983, σ. 158.

⁶⁷⁴ Ωνάσογλου 1981, σ. 6. Η Ωνάσογλου ισχυρίζεται ότι οι ταφικοί πίθοι του νεκροταφείου ανήκουν σε μια γνωστή κατηγορία πιθαριών της γεωμετρικής εποχής προορισμένων για ταφική χρήση.

⁶⁷⁵ Δακορώνια 1997^α, σ. 439.

οξυπύθμενοι άβαφοι αμφορείς. Άβαφοι αμφορείς χρησιμοποιήθηκαν και στους εγχυτρισμούς (5^{ου} και 2^{ου}-1^{ου} αι. π.Χ.) του νεκροταφείου στη θέση Χιλιαδί Προσκυνά⁶⁷⁶ και στην Τριανταφυλλιά Λιβανατών.

Στο νεκροταφείο των Αλών βρέθηκαν καύσεις μικρών παιδιών σε πολύ μικρούς πίθους, που τοποθετούνταν πάντοτε στον ίδιο τάφο με τους ενήλικες, ενισχύοντας την άποψη των στενών δεσμών αίματος μεταξύ των νεκρών⁶⁷⁷. Οι καύσεις αυτές φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν μόνο κατά την ελληνιστική περίοδο⁶⁷⁸.

B) Τρόπος ταφής.

Από τη μελέτη του τρόπου ταφής των νεκρών στο εσωτερικό των πίθων, προκύπτει ότι ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση, με τα πόδια διπλωμένα προς την κοιλιά. Η θέση αυτή του νεκρού επιβεβαιώθηκε σε ταφές πίθων πρωτογεωμετρικών έως και ελληνιστικών χρόνων. Η έλλειψη χώρου στο εσωτερικό των ταφικών πίθων και αγγείων μπορεί να θεωρηθεί η βασική αιτία που οδήγησε στη στάση αυτή του σώματος του νεκρού. Στους περισσότερους πίθους που διατηρούνταν οι σκελετοί, διαπιστώθηκε ότι το κρανίο ήταν τοποθετημένο στα δυτικά, δηλαδή προς το στόμιο του πίθου, όπως στο κλασικό νεκροταφείο της Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου⁶⁷⁹, στη Χιλιαδί Προσκυνά⁶⁸⁰ και της Τριανταφυλλιάς. Αντίθετα, στα Ρούστιανα⁶⁸¹ και στο γεωμετρικό νεκροταφείο της Τραγάνας⁶⁸², στις περιπτώσεις των τάφων που διατηρούνταν ο σκελετός, διαπιστώθηκε συνεσταλμένη στάση του νεκρού, αλλά τοποθέτηση της κεφαλής στα ανατολικά.

Συνήθως οι ταφικοί πίθοι περιέχουν έναν νεκρό. Συχνό, όμως, είναι το φαινόμενο της επαναχρησιμοποίησης των πίθων με τον παραμερισμό των οστών

⁶⁷⁶ Δακορώνια 1999, σ. 372.

⁶⁷⁷ Βλ. σ. 229.

⁶⁷⁸ Goldman- Jones 1942, σ. 368.

⁶⁷⁹ Δακορώνια 1979, σ. 190.

⁶⁸⁰ Δακορώνια 1997^α, σ. 442. Δακορώνια 2002^α, σ. 18.

⁶⁸¹ Δακορώνια 1980, σ.252.

⁶⁸² Ωνάσογλου 1981, σ. 6.

προγενέστερων ταφών, όπως στη θέση Μελινδόνι Αγ. Αικατερίνης Αρκίτσας⁶⁸³, στη θέση Χιλιαδί Προσκυνά⁶⁸⁴ και στον αγρό Γεωργιάδη στις Λιβανάτες⁶⁸⁵. Σε ορισμένους ταφικούς πίθους στο νεκροταφείο των Αλών⁶⁸⁶ παρατηρήθηκε το φαινόμενο της επέκτασης των ταφών. Αυτό πραγματοποιήθηκε με τον εξής τρόπο: ο ταφικός πίθος κοβόταν κοντά στον πυθμένα του και επεκτεινόταν με σκοπό να δεχθεί το σκελετό του μεταγενέστερου νεκρού εκτάδην και όχι σε συνεσταλμένη στάση.

Γ) Προσανατολισμός των τάφων.

Η σταθερή προτίμηση του προσανατολισμού ανατολής – δύσης των τάφων στα νεκροταφεία της Ανατολικής Λοκρίδας, (από τα πρωτογεωμετρικά έως και τα ελληνιστικά χρόνια), αποτελεί, πιθανότατα, ταφικό έθιμο για την περιοχή. Ίσως είναι μια σταθερή ταφική συνήθεια των Λοκρών που για πολλά χρόνια η μια γενιά μετά την άλλη ακολουθούσε για να τιμήσει τους νεκρούς της. Οι μοναδικοί νεωτερισμοί αφορούσαν στη θέση των ταφικών πίθων και στην τοποθέτηση του στόμιού τους στα δυτικά ή ανατολικά. Η θέση του νεκρού στο εσωτερικό του πίθου ήταν πάντοτε με την κεφαλή κοντά στο στόμιο του πίθου.

Ας σημειωθεί ότι η θέση του στόμιου των ταφικών πίθων ήταν κατά κανόνα η ίδια μέσα στο ίδιο νεκροταφείο, με μία - δύο ίσως εξαιρέσεις. Ως εκ τούτου, σε κάθε ένα νεκροταφείο χωριστά υπερίσχυε μία συγκεκριμένη θέση του πίθου, με το στόμιο στα ανατολικά ή δυτικά. Ο λόγος για τον οποίο συνέβαινε αυτό είναι άγνωστος. Μόνο υποθέσεις⁶⁸⁷ μπορούμε να κάνουμε σήμερα για την ερμηνεία της πρακτικής αυτής. Ίσως να οφειλόταν καθαρά στις προτιμήσεις των κατοίκων του οικισμού για τους νεκρούς τους, διατηρώντας το γενικότερο κανόνα

⁶⁸³ Δακορώνια 1997^a, σ. 439: οι πίθοι των υστεροαρχαϊκών χρόνων επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.

⁶⁸⁴ Δακορώνια 1999, σ. 372: πρόκειται για πέντε περιπτώσεις επαναχρησιμοποίησης τάφων (II, XXI, XXIII, XXXVI, XCVII).

⁶⁸⁵ Δακορώνια 1993, σ. 208: η ανασκαφική έρευνα επιβεβαίωσε ότι σε πολλούς τάφους είχαν παραμεριστεί τα οστά των νεκρών, ώστε ο ίδιος τάφος να δεχθεί νέα ταφή. Σε ορισμένες περιπτώσεις (Τάφοι: III και VI) τακτοποιούσαν τα οστά σε σωρό στο χείλος του τάφου μαζί με τα κτερίσματά του, τα κάλυπταν με μία κεραμίδα και επαναχρησιμοποιούσαν τον τάφο.

⁶⁸⁶ Goldman- Jones 1942, σ. 369.

⁶⁸⁷ Βλ. *Ο προσανατολισμός των τάφων*.

προσανατολισμού ανατολής – δύσης, αλλά επιλέγοντας τη θέση του πίθου με το στόμιο ανατολικά ή δυτικά.

Δ) Κτερίσματα.

Τα κτερίσματα των νεκρών τοποθετούνταν ως επί το πλείστον εντός των ταφικών αγγείων και σε ορισμένες περιπτώσεις και εκτός αυτών (όπως, στη Χιλιαδί Προσκυνά⁶⁸⁸, στην Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου⁶⁸⁹, στο πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο της Αταλάντης⁶⁹⁰, το γεωμετρικό της Τραγάνας⁶⁹¹, στις Κοκκινόνυζες Λιβανατών⁶⁹²). Στο νεκροταφείο στη θέση Ρούστιανα⁶⁹³ διαπιστώθηκε ότι όλα τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα εντός των ταφικών πίθων.

Στα γεωμετρικά χρόνια οι νεκροί είναι πλούσια κτερισμένοι με αγγεία, αλλά και με μέταλλα αντικείμενα, όπως κοσμήματα, όπλα, σκεύη. Στο γεωμετρικό νεκροταφείο της Τραγάνας⁶⁹⁴ βρέθηκαν πολλά χάλκινα κτερίσματα, όπως σιδερένια ξίφη, χάλκινες φιάλες, περόνες, χάντρες, τοξωτές πόρπες με εγχάρακτες παραστάσεις, καθώς και μια χάλκινη ομφαλωτή φιάλη, η οποία ήταν εισηγμένη και έφερε χεττιτική επιγραφή.

Στους τάφους των αρχαϊκών χρόνων τα κτερίσματα των νεκρών είναι κυρίως αγγεία και λίγα μέταλλα αντικείμενα. Στους ύστερους αρχαϊκούς τάφους από το νεκροταφείο στη θέση Μελινδόνι Αγ. Αικατερίνης Αρκίτσας⁶⁹⁵ βρέθηκαν αρκετοί κορινθιακοί αρύβαλλοι, μελανόμορφοι σκύφοι και μελανόμορφες λήκυθοι, μελαμβαφείς κύλικες, κάρθαροι και μελαμβαφή κύπελλα.

Την κλασική περίοδο υπερτερούν τα αγγεία πόσεως (κάρθαροι, καρχήσια, κύλικες, σκύφοι) και τα ειδώλια (σε διάφορους τύπους κυρίως κατά τον 4^ο αι.

⁶⁸⁸ Δακορώνια 1999, σ. 372 – 377.

⁶⁸⁹ Δακορώνια 1979, σ. 190 – 191.

⁶⁹⁰ Δακορώνια 1985, σ. 165- 67.

⁶⁹¹ Ωνάσογλου 1981, σ. 1 -57.

⁶⁹² Δακορώνια 1980, σ. 245

⁶⁹³ Δακορώνια 1980, σ.252.

⁶⁹⁴ Ωνάσογλου 1981, σ. 35 και 49 -51.

⁶⁹⁵ Ωνάσογλου 1981, σ. 35 και 49 -51.

π.Χ.). Στο κλασικό νεκροταφείο της Παλαιοκάστρα Μεγαπλατάνου⁶⁹⁶ τα αγγεία εκτός των τάφων ήταν τα πινάκια, οι άβαφες πρόχοι και οι λεκανίδες, στην ανατολική πάντα πλευρά του τάφου. Τα κτερίσματα εντός των ταφικών πίθων του νεκροταφείου ήταν: κύλικες-σκύφοι, κύλικες με ανθέμια, καρχήσια, υψίποδες κάνθαροι, λεκανίδες, λήκυθοι, «καρποδόχοι», πινάκια, ειδώλια κυρίως καθήμενων και ιστάμενων γυναικείων μορφών, μυροδοχεία, άβαφες πρόχοι. Τα λυχνάρια με ίχνη χρήσης αποτελούσαν σταθερό κτέρισμα και συνόδευαν τους περισσότερους νεκρούς.

Τα πιο συχνά αγγεία στους κλασικούς τάφους είναι τα μελαμβαφή, προϊόντα τοπικών εργαστηρίων, ενώ τα καλύτερης ποιότητας μελανόμορφα αγγεία είναι εισηγμένα από την Αττική. Από τους ταφικούς πίθους του νεκροταφείου στα Ρούστιανα⁶⁹⁷ προέρχονται μελανόμορφα αγγεία, μάλλον, εισηγμένα από την Αττική, όπως δύο μελανόμορφες κύλικες (τάφος V), μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση αρπαγής της Δηιάνειρας και σκύφος με Διονυσιακή σκηνή (τάφος VII). Τα ειδώλια είναι συνήθως καθήμενων και ιστάμενων γυναικείων μορφών (θεοτήτων). Η μελαμβαφής κύλικα- σκύφος με *graffiti*: ΣΤΡΑΤΟΝ ΗΑΛΑΙΟΣ που βρέθηκε στον ταφικό πίθο III επιβεβαιώνει την επικοινωνία και τις επαφές της πόλης με τις γειτονικές Αλές. Σε έναν από τους εννέα τάφους του νεκροταφείου στα Ρούστιανα βρέθηκαν μεταξύ των άλλων κτερισμάτων του νεκρού πολλές όμοιες μελαμβαφείς κύλικες –σκύφοι (σαράντα στο σύνολο). Πρόκειται για το φαινόμενο της συσσώρευσης ίδιων αγγείων σε μεγάλες ποσότητες μέσα στον ίδιο τάφο. Η ίδια πρακτική επιβεβαιώνεται και σε άλλα κλασικά νεκροταφεία της Ανατολικής Λοκρίδας, όπως στη θέση Χιλιαδί Λιβανατών⁶⁹⁸, Χιλιαδί Προσκυνά⁶⁹⁹.

Από τη μελέτη των κτερισμάτων των ελληνιστικών ταφικών πίθων της Ανατολικής Λοκρίδας, προκύπτει ότι τα αγγεία απαντώνται σε μεγάλη συχνότητα στους τάφους. Σταθερή χαρακτηρίζεται η παρουσία των νομισμάτων στους

⁶⁹⁶ Δακορώνια 1979, σ. 190 – 191.

⁶⁹⁷ Δακορώνια 1997^α, σ. 439 - 451.

⁶⁹⁸ Ο ταφικός πίθος II περιέχει μεταξύ των άλλων κτερισμάτων δέκα επτά κύλικες- σκύφους. Λαμπροπούλου 1981, σ. 220.

⁶⁹⁹ Ο τάφος XV περιέχει μεταξύ των άλλων κτερισμάτων δέκα τρεις κύλικες με διακόσμηση μελανών ανθεμίων. Δακορώνια 1997^α, σ. 443.

ελληνιστικούς τάφους, όπως και της άβαφης πρόχου. Αυτή τοποθετείται συνήθως εκτός των ταφικών πίθων μαζί με ιχθυοπινάκια. Τα πήλινα μυροδοχεία βρίσκονται κυρίως σε μεγάλες ποσότητες στους τάφους, όπως στο νεκροταφείο στη θέση Χιλιαδί Προσκυνά⁷⁰⁰. Τα κτερίσματα των παιδικών τάφων του νεκροταφείου στη θέση Μελινδόνη Αγίας Αικατερίνης Αρκίτσας⁷⁰¹ είναι ως επί το πλείστον αγγεία και αντικείμενα μικρά σε διαστάσεις (μικύλλα), όπως: μελαμβαφή σκυφίδια, μελαμβαφή πυξίδια, μικρή άβαφη πρόχους, μικροί χάλκινοι κρίκοι.

Γενικές παρατηρήσεις.

Ανακεφαλαιώνοντας, από τη μελέτη των νεκροταφείων της Ανατολικής Λοκρίδας τα είδη ταφής που προτιμώνται από τους Λοκρούς είναι: κιβωτιόσχημοι, σε πίθους ή μικρότερα αγγεία, σε πώρινες σαρκοφάγους, σε πήλινες λάρνακες, λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς, καύσεις (βλ. *Χάρτη 8*). Οι κιβωτιόσχημοι απαντώνται κυρίως στα πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά χρόνια, οι πώρινες σαρκοφάγοι στα υστεροαρχαϊκά και κλασικά, οι πήλινες λάρνακες στα κλασικά, οι λακκοειδείς σποραδικά από τα γεωμετρικά χρόνια έως και τα ελληνιστικά σε μεγαλύτερη συχνότητα, οι κεραμοσκεπείς και θαλαμωτοί («μακεδονικού τύπου») στα ελληνιστικά. Οι ταφές σε πίθους ή μικρότερα αγγεία απαντώνται περισσότερο στην Οπουντία Λοκρίδα από τα πρωτογεωμετρικά χρόνια έως και τα ελληνιστικά, με πολύ μεγάλη συχνότητα στα κλασικά χρόνια (βλ. *Χάρτη 9*). Οι καύσεις είναι σπάνιες και εμφανίζονται στην ύστερη γεωμετρική εποχή λίγες δευτερογενείς καύσεις και πολύ λιγότερες πρωτογενείς στα ύστερα κλασικά –ελληνιστικά χρόνια.

Ο ενταφιασμός των ενηλίκων σε μεγάλους πίθους επιλέγεται στα πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά χρόνια και με περισσότερη συχνότητα στη μέση γεωμετρική περίοδο. Στην ύστερη γεωμετρική περίοδο εγκαταλείπεται και

⁷⁰⁰ Δακορώνια 1999, σ. 376 – 77. Τάφοι ελληνιστικών χρόνων που περιείχαν μυροδοχεία, όπως XVI, XVIII, XXII, LXXIX, LXXXIII, LXXXV, LXXXVII, LXXXVIII, LCI, XCV, XCVI, XCVII, XCIX, C, CII, CIII, CIV, CV, CVI, CVII και CVIII. Από αυτούς στους τάφους CV και CVIII βρέθηκαν τα περισσότερα μυροδοχεία, δώδεκα στον καθένα. Οι υπόλοιποι είχαν από ένα έως και έξι μυροδοχεία.

⁷⁰¹ Δακορώνια 1997^a, σ. 439 - 440: τάφοι III, VIII, XVII, XVIII.

ξαναεμφανίζεται προς τα ύστερα αρχαϊκά χρόνια. Συνεχίζεται με μεγάλη συχνότητα κατά τη διάρκεια της κλασικής περιόδου, ενώ με μικρότερη κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής, που στο τέλος αυτής εγκαταλείπεται. Ο προσανατολισμός των ταφικών πύλων είναι σχεδόν σταθερός με κατεύθυνση ανατολής – δύσης, ενώ ασταθής είναι η θέση του στόμιού τους στα ανατολικά ή δυτικά.

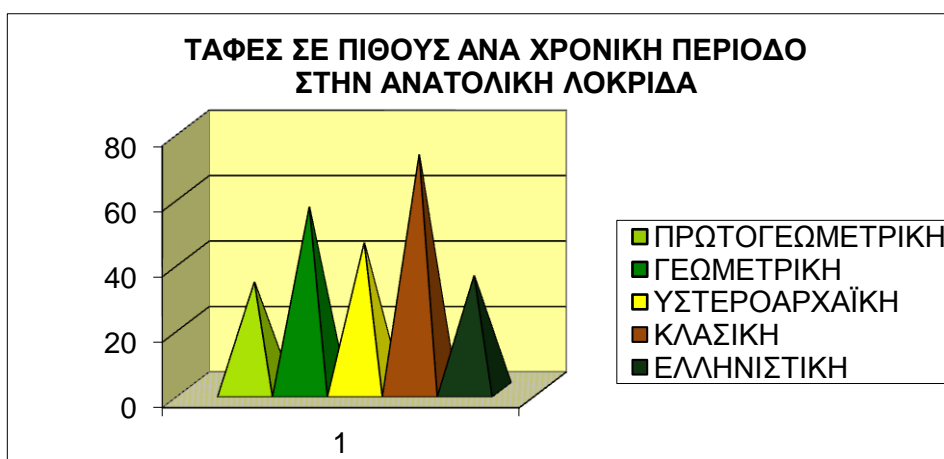
Στον πίνακα περιγράφονται τα είδη των τάφων που προτιμώνται ανά χρονική περίοδο στην Ανατολική Λοκρίδα:

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΕΙΔΗ ΤΑΦΩΝ
ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ - ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ	<ul style="list-style-type: none"> • ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ • ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΚΑΥΣΕΙΣ
ΑΠΟ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΕΩΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ	<ul style="list-style-type: none"> • ΣΕ ΠΙΘΟΥΣ ή ΣΕ ΜΙΚΡΟΤΕΡΑ ΑΓΓΕΙΑ
ΠΡΩΙΜΗ ΑΡΧΑΪΚΗ	<ul style="list-style-type: none"> • ΑΠΟΥΣΙΑ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ
ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΗ	<ul style="list-style-type: none"> • ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ
ΚΛΑΣΙΚΗ	<ul style="list-style-type: none"> • ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ • ΛΑΡΝΑΚΕΣ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ	<ul style="list-style-type: none"> • ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ • ΚΕΡΑΜΟΣΚΕΠΕΙΣ • ΘΑΛΑΜΩΤΟΙ • ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΚΑΥΣΕΙΣ

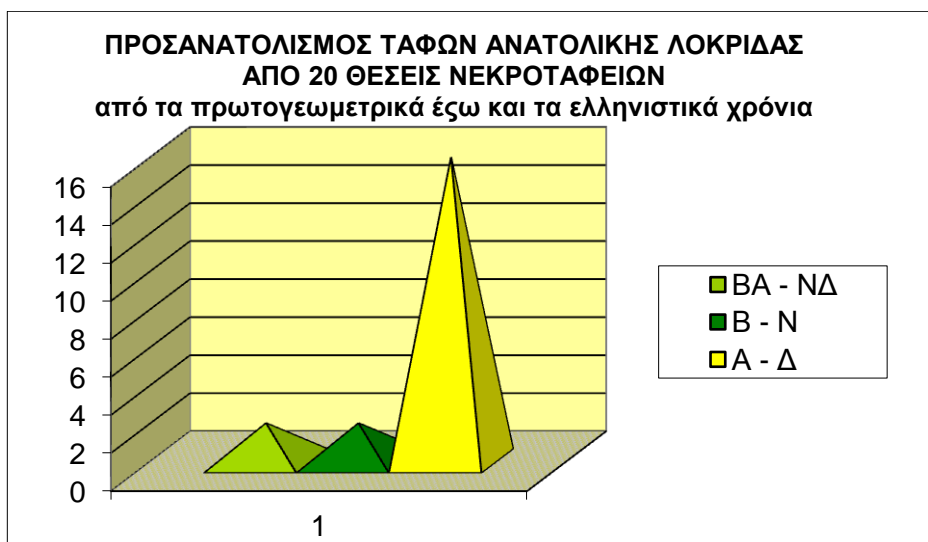
Στον παρακάτω πίνακα και στο γράφημα προσδιορίζονται η ποσοστιαία συχνότητα εμφάνισης των ταφών ενηλίκων σε πύλους ή παιδιών σε μικρότερα αγγεία ανά χρονική περίοδο στην Ανατολική Λοκρίδα⁷⁰²:

⁷⁰² Με βάση τη μελέτη συγκεκριμένου αριθμού τάφων που γνωρίζουμε από τα Χρονικά των Αρχαιολογικών Δελτίων.

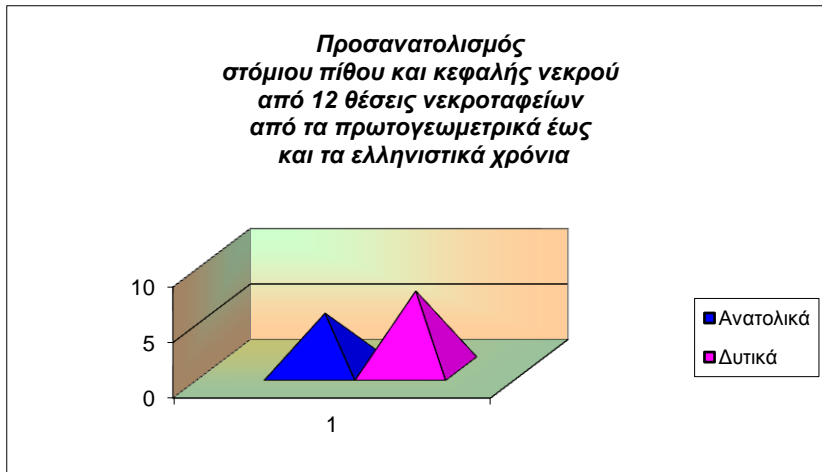
ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΑΦΩΝ ΣΕ ΠΙΘΟΥΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΤΑΦΩΝ
ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ	33,3 %	44
ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ	56,2 %	57
ΥΣΤΕΡΟ-ΑΡΧΑΪΚΗ	44,88 %	254
ΚΛΑΣΙΚΗ	78,3 %	120
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ	35,5 %	138

Στο γράφημα που ακολουθεί φαίνονται οι αναλογίες που σχετίζονται με τον προσανατολισμό των τάφων της Ανατολικής Λοκρίδας, σύμφωνα με την έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε είκοσι θέσεις νεκροταφείων:

Στο επόμενο γράφημα δίνεται ο προσανατολισμός του στόμιου των ταφικών πίθων και αγγείων και κατά επέκταση της κεφαλής των νεκρών, από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε δώδεκα συνολικά θέσεις νεκροταφείων της Ανατολικής Λοκρίδας:

ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΣΤΗΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ο ενταφιασμός των ενηλίκων μέσα σε ταφικούς πίθους αποτελεί έναν ιδιαίτερο τρόπο ταφής που δεν απαντάται συχνά στον ελλαδικό χώρο. Εντούτοις, οι ταφές βρεφών και νηπίων μέσα σε ταφικά αγγεία είναι συχνές σε αρκετές θέσεις στην Ελλάδα.

Βόρεια Ελλάδα.

Χαρακτηριστική μορφή ταφικών μνημείων της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στη Μακεδονία είναι οι τύμβοι⁷⁰³. Στο μεγάλο νεκροταφείο τύμβων της Βεργίνας περισσότεροι από εκατό τύμβοι κάλυπταν τάφους σε ακανόνιστη διάταξη: απλοί ενταφιασμοί ή ταφές σε πίθους πλούσια κτερισμένοι. Το νεκροταφείο⁷⁰⁴ χρησιμοποιήθηκε από τον 10^ο αι. π.Χ. έως και τον 1^ο αι. μ.Χ. Οι ταφές σε πίθους αφορούσαν ενήλικες. Ήταν κατασκευασμένες με ιδιαίτερη επιμέλεια και συχνά δύο ταφικά αγγεία ήταν τοποθετημένα μαζί, στόμιο με στόμιο και καλυμμένα με λίθους. Τύμβοι με ενταφιασμούς εμφανίζονται σε αρκετές θέσεις της Κεντρικής, Δυτικής και Ανατολικής Μακεδονίας⁷⁰⁵.

Οι ανασκαφές στα Άβδηρα⁷⁰⁶ έδειξαν ότι η πρακτική του ενταφιασμού ενηλίκων σε πίθους στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια είναι σπάνια, αλλά όχι ανύπαρκτη: βρέθηκαν δύο μεγάλοι οξυπύθμενοι ταφικοί πίθοι, που περιείχαν ταφές ενηλίκων ανδρών και ένας τρίτος πίθος του 7^{ου} αι. π.Χ. (πιθανότατα σε τμήμα νεκροταφείου των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων). Στα βόρεια της αρχαϊκής

⁷⁰³ Βοκοτοπούλου -Κουκούλη 1998, σ. 22 - 26.

⁷⁰⁴ Σαατσόγλου – Παλιαδέλη 2002, σ. 178- 81.

⁷⁰⁵ Οι ταφικοί τύμβοι της Ανατολικής Μακεδονίας καλύπτουν (όπως και στην Κεντρική και Δυτική) ταφές –καύσεις ή ενταφιασμούς κατά προτίμηση σε πίθους, όπως στο νεκροταφείο τύμβων, στη βιομηχανική ζώνη Δράμας, στο νεκροταφείο στα βόρεια της Αμφίπολης. Περιστέρη 2004, σ. 259- 64.

⁷⁰⁶ Λαζαρίδης 1966, σ. 363. Σκαρλατίδου 2010.

πόλης αποκαλύφθηκαν και άλλες ταφές ενηλίκων σε πίθους (χωρίς να είναι γνωστός ο ακριβής αριθμός τους).

Στο νεκροταφείο των ελληνοιστικών χρόνων της αρχαίας Ακάνθου⁷⁰⁷ βρέθηκε ένα μεγάλο μεγέθους ταφικό αγγείο, το οποίο περιείχε την ταφή μιας ενήλικης γυναίκας. Στην περιοχή του οικισμού της Θέρμης Θεσσαλονίκης⁷⁰⁸ αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαϊκού και κλασικού νεκροταφείου της πόλης. Μεταξύ των λίγων ταφών που είχαν πραγματοποιηθεί μέσα σε αγγεία (δύο άβαφους πίθους, έναν οξυπύθμενο αμφορέα και ένα άβαφο χυτροειδές αγγείο) βρέθηκε μία ταφή ενηλίκου⁷⁰⁹.

Οι θέσεις νεκροταφείων της Βόρειας Ελλάδας με ταφές ενηλίκων σε πίθους καταγράφονται στον πίνακα που ακολουθεί:

ΒΟΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΑ		
Θέσεις νεκροταφείων με ταφές ενηλίκων σε πίθους	Σύνολο ταφών ενηλίκων σε πίθους	Χρονολογική περίοδος
ΑΒΔΗΡΑ	<ul style="list-style-type: none"> • 3 • 1 (σε ταφικό αγγείο) 	<ul style="list-style-type: none"> • Υστεροαρχαϊκή • Ελληνιστική
ΘΕΡΜΗ ΘΕΣ/ΚΗΣ	<ul style="list-style-type: none"> • 1 	Αρχαϊκή -κλασική

Ωστόσο, ο ενταφιασμός των παιδιών σε ταφικά αγγεία απαντάται συχνά στη Βόρεια Ελλάδα. Από το αρχαϊκό νεκροταφείο της αποικίας των Κλαζομενίων στα Άβδηρα προέρχονται τάφοι παιδιών ενταφιασμένων μέσα σε μεγάλα αγγεία. Από το πρώιμο αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων⁷¹⁰ βρέθηκαν διακόσιοι ογδόντα δύο τάφοι, εκ των οποίων διακόσιοι τριάντα εννέα εγχυτρισμοί (ποσοστό 85,75%). Από αυτούς οι εκατόν ογδόντα ένας πραγματοποιήθηκαν σε

⁷⁰⁷ Samίου 2004, σ. 291 – 303.

⁷⁰⁸ Σκαρλατίδου 1999, σ. 532 – 36 και 2000, σ. 675 - 79. Μοσχονησιώτου 1991, σ. 284- 86. Αλλαμανή 1999, σ. 541.

⁷⁰⁹ Αλλαμανή 1999, σ. 541.

⁷¹⁰ Από τον τομέα Κ που βρίσκεται έξω από το βόρειο σκέλος του περιβόλου II της αρχαϊκής πόλης των Αβδήρων, βλ. Σκαρλατίδου 2010, σ. 343- 44.

αμφορείς⁷¹¹ διαφόρων τύπων και οι υπόλοιποι σε χυτροειδή αγγεία, σε πίθους, πιθαμφορείς, κρατηρόσχημα αγγεία, οινοχόες, υδρίες και αταύτιστα αγγεία.

Σχετικά με τον τρόπο ταφής, το στόμιο των ταφικών αγγείων συνήθως έκλεινε μικρή πέτρα ή και μεγαλύτερη λίθινη πλάκα, αλλά και κομμάτια από σπασμένα αγγεία. Αφού τοποθετούνταν το σώμα από το στόμιο ή από την κοιλιά του αγγείου και τα κτερίσματά του, το υπόλοιπο τμήμα του ταφικού αγγείου γεμιζόταν με άμμο (εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις). Ο προσανατολισμός τους δεν ήταν σταθερός, αλλά παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία. Η ανθρωπολογική εξέταση του σκελετικού υλικού έδειξε ότι το 81,2% του συνόλου των νεκρών ήταν κυρίως βρέφη και πολύ λιγότερα παιδιά, ενώ το 18,8% έφηβοι και ενήλικες.

Οι ταφικοί πίθοι από το εκτενές νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου (Ιερισός)⁷¹² προορίζονταν για τον ενταφιασμό των παιδιών. Το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε αδιάκοπα από τον 7^ο έως και 4^ο αι. π.Χ. και περιέχει ταφές όλων των τύπων⁷¹³. Οι εγχυτρισμοί των παιδιών είναι εκατόν εξήντα πέντε συνολικά και καταλαμβάνουν το 41% του συνόλου των τάφων. Από αυτούς οι εκατόν τριάντα τρεις έχουν πραγματοποιηθεί σε οξυπύθμενους αμφορείς και οι υπόλοιποι σε υδρίες, πίθους, πρόχους, πιθαμφορέα και σε λέβητα.

Οι ταφές δεν είχαν σταθερό προσανατολισμό, αλλά ήταν κατά κανόνα παράλληλες προς την ακτή της θάλασσας. Τα ταφικά αγγεία, γενικότερα, τοποθετούνταν σε μικρούς λάκκους, πλαγιασμένα κατά κύριο λόγο, με το στόμιο συνήθως στραμμένο προς τα ανατολικά ή νοτιοανατολικά. Η τοποθέτηση των βρεφών μέσα στο αγγείο γινόταν από ένα μεγάλο σπάσιμο στον πυθμένα του, το οποίο συχνά καλυπτόταν με μεγάλα όστρακα από άλλα αγγεία. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα αγγεία ήταν σπασμένα στο μέρος της κοιλιάς ή έλειπε ολόκληρο τμήμα από τον ώμο και πάνω, οπότε ο εγχυτρισμός γινόταν στο σημείο αυτό.

⁷¹¹ Πολλοί από τους αμφορείς σχετίζονται με τα κεραμικά εργαστήρια της Ανατολής και παρουσιάζουν ομοιότητες με εκείνους των Κλαζομενών. Skarlatidou 2004, σ. 249 – 59.

⁷¹² Παντερμαλής 1973-1974, σ. 502.

⁷¹³ Παντερμαλής 1973, σ. 678, 693. Τρακοσοπούλου 2000, σ. 709 - 11. Καλτσάς 1998, σ. 289 - 303. Οι λακκοειδείς καταλαμβάνουν το 43% του συνόλου των τάφων, οι πήλινες σαρκοφάγοι το 6,68%, οι κεραμοσκεπείς το 5,92%, οι καύσεις το 1,72%, οι κιβωτιόσχημοι το 1,21% και οι ταφές σε λίθινες σαρκοφάγους το 0,24%.

Στους ελληνοιστικούς χρόνους στο νεκροταφείο της Ακάνθου⁷¹⁴ αποκαλύφθηκαν πενήντα τέσσερις τάφοι (τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. έως και το β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.). Ο πιο συνήθης τύπος τάφου ήταν ο κεραμοσκεπής και αντιπροσώπευσε το 46,2% του συνόλου των τάφων. Οι λακκοειδείς αντιστοιχούσαν στο 40%, ενώ οι ταφές σε ταφικά αγγεία είναι ελάχιστες⁷¹⁵.

Από το νεκροταφείο της Μένδης⁷¹⁶ προέρχονται διακόσιοι τριάντα πέντε τάφοι. Από αυτούς οι εκατόν εβδομήντα τρεις (ποσοστό 73,6%) ήταν εγχυτρισμοί παιδιών. Οι πρωϊότεροι τάφοι χρονολογούνται από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. και ανήκαν αποκλειστικά σε βρέφη, παιδιά και νεαρά άτομα, ενώ σποραδικά στον 6^ο αι. π.Χ. ο χώρος χρησιμοποιήθηκε και για την ταφή ενηλίκων. Τα αγγεία των εγχυτρισμών είναι κυρίως εγχώριοι πιθαμοφορείς και πίθοι, άβαφοι οξυτύθμενοι αμφορείς, καθώς και πολλά άβαφα σκεύη οικιακής χρήσης. Ο προσανατολισμός των τάφων είναι συνήθως ανατολής – δύσης και ακολουθεί τη γραμμή του κύματος της γειτονικής ακτής. Τα στόμια των αγγείων και τα κρανία των νεκρών είναι στραμμένα προς τα ανατολικά. Οι νεκροί σπάνια συνοδεύονταν από κτερίσματα.

Στην περιοχή του οικισμού της Θέρμης Θεσσαλονίκης⁷¹⁷ μεταξύ των κυρίαρχων λακκοειδών τάφων αποκαλύφθηκαν εγχυτρισμοί παιδιών αρχαϊκής εποχής, μέσα σε πιθάρια και αμφορείς. Στο αρχαίο νεκροταφείο της Οισύμης⁷¹⁸ βρέθηκαν τάφοι του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ.: λίθινοι κιβωτιόσχημοι, πήλινες λάρνακες και απλοί λακκοειδείς, δύο ταφές σε πίθους, εκ των οποίων στη μία δεν γνωρίζουμε εάν επρόκειτο για καύση ή ενταφιασμό μικρού παιδιού. Από τους εκατόν είκοσι έναν τάφους του νεκροταφείου κοντά στη Σίνδο⁷¹⁹, που χρονολογούνται κυρίως στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο, μόνο οι δύο είναι

⁷¹⁴ Αυτό ήταν εγκατεστημένο στην περιοχή που βρισκόταν ο ναός της Δήμητρας και Κόρης που χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} έως και τις αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. Samίου 2004, σ. 291 – 303.

⁷¹⁵ Βρέθηκαν δύο ταφές σε ταφικά αγγεία, εκ των οποίων το ένα περιείχε ταφή παιδιού.

⁷¹⁶ Το νεκροταφείο εκτείνεται στα νοτιοανατολικά του αρχαίου οικισμού και επί της παραλίας του. Μοσχονησιώτου 2004, σ. 277 – 93.

⁷¹⁷ Σκαρλατίδου 1999, σ. 532 – 36 και 2000, σ. 675 - 79. Μοσχονησιώτου 1991, σ. 284- 86. Αλλαμανή 1999, σ. 541.

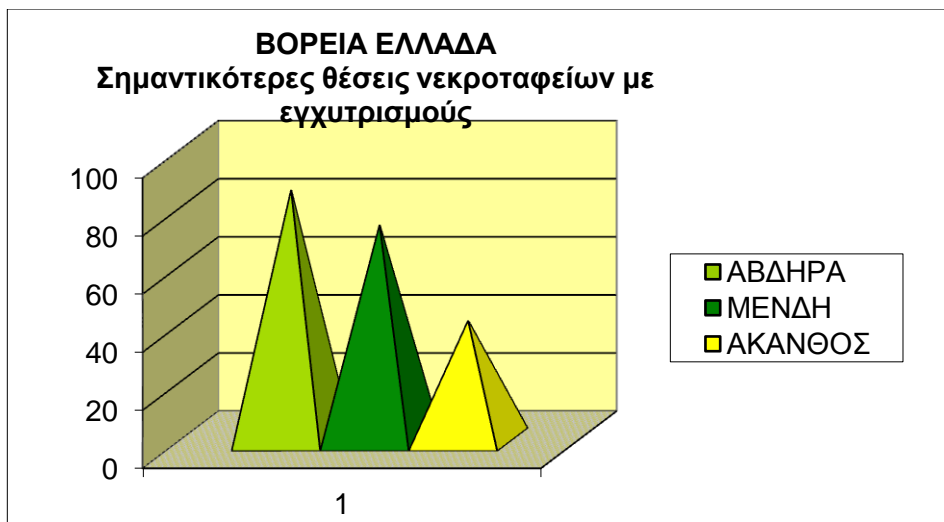
⁷¹⁸ Γιούρη- Κουκούλη 1969, σ. 349.

⁷¹⁹ Δεσποίνη 1997, σ. 11 -13.

εγχυτρισμοί παιδιών. Στη Νικήτη Χαλκιδικής⁷²⁰, στη θέση Άι Γιάννης αποκαλύφθηκαν πενήντα επτά τάφοι του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π.Χ., μεταξύ των οποίων ταφικοί πίθοι και εγχυτρισμοί για παιδιά και κεραμοσκεπείς καλυβίτες για τους ενήλικες.

Για να συνοψίσουμε, στη Βόρεια Ελλάδα οι εγχυτρισμοί παιδιών εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα: α) στο αρχαϊκό νεκροταφείο της Μένδης σε ποσοστό 73,6%, β) στο αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων σε ποσοστό 85,7% και γ) στο νεκροταφείο της Ακάνθου (από τα αρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια) σε ποσοστό 41%.

Στο γράφημα και στον πίνακα δίνονται τα παραπάνω στοιχεία:

ΒΟΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΑ		
Σημαντικότερες θέσεις νεκροταφείων με εγχυτρισμούς παιδιών	Σύνολο εγχυτρισμών	Ποσοστό %
ΑΚΑΝΘΟΣ	261	41%
ΜΕΝΔΗ	173	73,6%
ΑΒΔΗΡΑ	239	85,75%

⁷²⁰ Ρωμοπούλου 1977, σ. 204 -205.

Κεντρική Ελλάδα.

Στην Κεντρική Ελλάδα η ταφή ενηλίκων σε πίθους δεν είναι άγνωστη πρακτική ενταφιασμού. Στη Βοιωτία, στο Τάχι Θηβών⁷²¹ αποκαλύφθηκε νεκροταφείο των ύστερων γεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών χρόνων. Στο τμήμα του υστερογεωμετρικού νεκροταφείου βρέθηκε συστάδα δέκα επτά τάφων με ταφές σε μεγάλους αμφορείς ή πίθους. Από αυτούς δύο μεγάλα ταφικά αγγεία (0,90 X 0,55 και 1,10 X 0,50μ.) πιθανότατα περιείχαν ταφές ενηλίκων.

Στην Αττική στο τέλος της πρωτογεωμετρικής περιόδου συνηθίζεται ο ενταφιασμός των νεκρών, με επικρατέστερο τύπο τον λακκοειδή τάφο. Η ταφή ενηλίκων σε πίθους είναι ένας ιδιαίτερος και σπάνιος τύπος ταφής στην Αττική. Μία ταφή ενηλίκου σε χονδροειδή πίθο, γεωμετρικής εποχής, βρέθηκε στην οδό Πειραιώς⁷²². Ο πίθος έφερε εγχάρακτη διακόσμηση σε τρεις παράλληλες ταινίες και ήταν τοποθετημένος σε οριζόντια διάταξη και με το στόμιο σφραγισμένο με μια πήλινη πλάκα. Στην αρχαία Αγορά⁷²³, στην περιοχή δυτικά της Ακρόπολης, αποκαλύφθηκαν δύο ταφικοί πίθοι γεωμετρικής περιόδου, εκ των οποίων ο ένας περιείχε ταφή –καύση πολεμιστή. Στη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου στην Αττική ο ενταφιασμός των ενηλίκων σε μεγάλο μέγεθος άτεχνους πίθους συνεχίζει να αποτελεί έναν ασυνήθιστο τύπο ταφής. Μία ταφή ενηλίκου σε πίθο βρέθηκε στον Κεραμεικό⁷²⁴.

Στην περιοχή της δυτικής Κεντρικής Ελλάδας και συγκεκριμένα στην Αιτωλοακαρνανία βρέθηκαν αρκετές ταφές ενηλίκων σε πίθους. Στην επαρχία Μεσολογγίου, στην πρώην κοινότητα Γαβαλούς⁷²⁵, αποκαλύφθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι και πέντε ταφές σε πίθους, που χρονολογούνται στα πρωτογεωμετρικά χρόνια. Αυτές που πραγματοποιήθηκαν σε πίθους αφορούσαν ενήλικες και ήταν τοποθετημένες σε άξονα με κατεύθυνση βορρά – νότου και με

⁷²¹ Αραβαντινός 1994, σ. 269 - 71. Αραβαντινός 2002, σ. 82 – 91.

⁷²² Pernice 1893, σ. 133- 134: πρόκειται για τον ταφικό πίθο XIX, ύψους 1,40μ., διαμ. 0,82μ. και διαμ. στόμιου 0,50μ.

⁷²³ Thompson 1950, σ. 330.

⁷²⁴ *Kerameikos* VI, σ. 1, 75: ταφικός πίθος 61 του α' τέταρτου του 6^{ου} αι. π.Χ. Το στόμιο του πίθου ήταν προσανατολισμένο προς τον νότο. Ο τάφος ανήκει στο νεκροταφείο νότια του Ηριδανού.

⁷²⁵ Οι ταφές αποκαλύφθηκαν στο πλαίσιο σωστικής ανασκαφικής έρευνας, βλ. Σταυροπούλου – Γάτση 1980, σ. 102 – 130.

τον ίδιο προσανατολισμό: όλα τα κρανία των νεκρών ήταν τοποθετημένα προς τα δυτικά. Ως ταφικά αγγεία χρησιμοποιήθηκαν μεγάλα κομμάτια από το σώμα πίθων. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι στραμμένο προς τα δυτικά και τα χέρια τοποθετημένα μπροστά στο στήθος.

Στην περιοχή Σταμνά Αιτωλοακαρνανίας⁷²⁶ αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου νεκροταφείου πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου. Οι ταφές που ερευνήθηκαν (τριάντα δύο) ήταν ενταφιασμοί ενηλίκων σε πίθους, κιβωτιόσχημοι τάφοι, εγχυτρισμοί παιδιών και καύσεις, τα ταφικά υπολείμματα των οποίων τοποθετήθηκαν μέσα σε μεγάλα ή μικρά ταφικά αγγεία (αμφορείς ή άλλα πιθόσχημα αγγεία). Εννέα μεγάλοι πίθοι περιείχαν ισάριθμες ταφές ενηλίκων. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση και χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό. Τα κτερίσματά τους ήταν κυρίως αγγεία, ορισμένα από τα οποία είχαν τοποθετηθεί και έξω από τους πίθους (είτε ως κτερίσματα είτε ως σήματα). Οι πίθοι ήταν τοποθετημένοι σε οριζόντια θέση ή ελαφρώς υπερευωμένοι, ενώ για την στήριξή τους τοποθετήθηκαν μικροί λίθοι περιμετρικά τους. Το στόμιο των ταφικών πίθων φραζόταν με ασβεστολιθικές πλάκες, τις οποίες στήριζαν αργοί λίθοι.

Ο ενταφιασμός των παιδιών μέσα σε ταφικά αγγεία είναι αρκετά συχνός στην Κεντρική Ελλάδα. Στη Βοιωτία, στο υστερογεωμετρικό νεκροταφείο στο Τάχι Θήβας, όπως ήδη αναφέρθηκε⁷²⁷, από τις δέκα επτά ταφές μέσα σε μεγάλους αμφορείς ή πίθους οι δέκα πέντε ανήκαν σε νήπια. Τα ταφικά αγγεία σε ορισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν όρθια και σε άλλες τοποθετημένα πλάγια, με το στόμιο στραμμένο προς τον βορρά ή τον νότο. Στη Θήβα⁷²⁸ αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου που χρονολογείται από τα υπομυκηναϊκά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Βρέθηκαν χίλιοι διακόσιοι συνολικά τάφοι, με ποικιλία τύπων: κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς, εγχυτρισμοί παιδιών, ενταφιασμοί σε λάρνακες και καύσεις. Οι εγχυτρισμοί⁷²⁹ πραγματοποιήθηκαν μέσα σε αμφορείς, λέβητες, χύτρες και οξυπύθμενους πίθους. Ο συνολικός αριθμός τους ανέρχεται

⁷²⁶ Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της διεξαγωγής κοινωφελών έργων. Χριστακοπούλου 2006, σ. 511 -18. Κολώνας- Χριστακοπούλου 1994, σ. 242 - 43.

⁷²⁷ Βλ. σ 252.

⁷²⁸ Στο πλαίσιο της κατασκευής της γέφυρας του ΟΣΕ, βλ. Αραβαντινός 2000, σ. 377 -378.

⁷²⁹ Αραβαντινός 2009, σ. 737.

στους τριάντα επτά. Στη γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο αποδίδονται έξι εγχυτρισμοί νηπίων. Τα ταφικά τους αγγεία (πίθοι και οξυπύθμενοι αμφορείς) ήταν σε β' χρήση και είχαν συγκολληθεί με μολύβδινους συνδέσμους. Στην ελληνιστική εποχή χρονολογούνται τέσσερις εγχυτρισμοί παιδιών⁷³⁰. Μια ταφή νηπίου πραγματοποιήθηκε μέσα σε δύο πίθους τοποθετημένους «συρταρωτά».

Εκτεταμένο νεκροταφείο των αρχαϊκών και κλασικών κυρίως χρόνων αποκαλύφθηκε στο Ακράϊφνιο⁷³¹. Οι περισσότεροι τάφοι χρονολογούνται στον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ. και λιγότεροι στον 4^ο αι. π.Χ. Οι τύποι ποικίλλουν: λακκοειδείς, με ή χωρίς καλυπτήριες πλάκες, πρωτογενείς πυρές, εγχυτρισμοί παιδιών, κεραμοσκεπείς, πώρινοι κιβωτιόσχημοι, πήλινες λάρνακες και μονολιθικές σαρκοφάγοι. Εγχυτρισμός νηπίου σε πίθο βρέθηκε στην Ελοπία Βοιωτίας, στο κανάλι του Μόρνου⁷³² και χρονολογείται στα υπομυκηναϊκά – πρωτογεωμετρικά χρόνια. Στις υπώρειες του λόφου Γκριμάδα στην Τανάγρα⁷³³ ανάμεσα στους πενήντα τρεις τάφους που αποκαλύφθηκαν, βρέθηκαν τέσσερις εγχυτρισμοί (μικρών παιδιών) αρχαϊκών χρόνων.

Στην Άμφισσα⁷³⁴ έχουν αποκαλυφθεί τμήματα νεκροταφείων έξω από τη γραμμή του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης, από τους γεωμετρικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι εγχυτρισμοί που βρέθηκαν αφορούν ταφές βρεφών ή παιδιών. Από το γεωμετρικό νεκροταφείο της Μεδεώνας⁷³⁵ προέρχονται κιβωτιόσχημοι τάφοι και ταφές σε πίθους που αφορούσαν μικρά παιδιά. Από τη μελέτη των τάφων στη Φθιώτιδα, η Δακωρόνια⁷³⁶ επισημαίνει μια αλλαγή στον τρόπο ταφής κατά τον 10^ο αι. π.Χ.: εγκαταλείπονται τα νεκροταφεία με τους θαλαμωτούς τάφους και εμφανίζεται ένας καινούργιος τύπος τάφου, ο κιβωτιόσχημος.

⁷³⁰ Το ένα από τα τέσσερα ταφικά αγγεία έφερε στον ώμο εγχάρακτη επιγραφή *ΛΥΣΑΝΔΡΟ*.

⁷³¹ Αποκαλύφθηκαν γύρω στους 2.100 τάφους που χρονολογούνται από τη μέση γεωμετρική I περίοδο έως και τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Ανδρειωμένου 2001, σ. 191- 220.

⁷³² Βλαχογιάννη 2000, σ.396 – 97.

⁷³³ Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2000 στο πλαίσιο των εργασιών της ΕΥΔΑΠ. Χαραμή 2000, σ. 398 – 99.

⁷³⁴ Τσαρούχα 2006, σ. 855 – 61.

⁷³⁵ Snodgrass 1971, σ. 160. Constantinou 1964, σ. 224.

⁷³⁶ Δακωρόνια 2003, σ. 339 – 343.

Στην Ερέτρια⁷³⁷ τα παιδιά ενταφιάζονταν σε λάκκους ή πήλινα αγγεία (εγχυτρισμούς) ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. Το ταφικό αγγείο τοποθετείται οριζόντια, το κεφάλι του παιδιού προς το στόμιο, που φράζεται με πέτρα ή πήλινο αγγείο. Δύο κατηγορίες ταφικών αγγείων χρησιμοποιούνται: α) μεγάλα τροχήλατα αγγεία σε κομψά σχήματα (ορισμένα με διακόσμηση) ή χονδροειδή χειροποίητα (με εγχάρακτη και πλαστική διακόσμηση) και β) απλά χονδροειδή καθημερινής χρήσης αγγεία. Οι ταφικοί αμφορείς με περίτεχνη διακόσμηση, που χρησιμοποιήθηκαν για τις ταφές των παιδιών, ήταν πιθανότατα κατασκευασμένοι για το σκοπό αυτό. Η παραγωγή τους ξεκινά γύρω στο 700 π.Χ. και διαρκεί έως και μετά τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Στον Ωρωπό⁷³⁸ αποκαλύφθηκαν πάνω από τριάντα τάφοι, ως επί το πλείστον εγχυτρισμοί παιδιών μέσα σε χονδροειδή ταφικά αγγεία (υδρίες, αμφορείς), αλλά και σε πίθους.

Στην Αττική⁷³⁹ στο τέλος της πρωτογεωμετρικής περιόδου τα νήπια και τα βρέφη θάβονταν σε αγγεία, όπως πίθους, υδρίες, αμφορείς και οινοχόες, με γραπτό διάκοσμο ή χωρίς. Στην αρχαία Αγορά⁷⁴⁰, στην περιοχή δυτικά της Ακρόπολης βρέθηκαν δύο ταφικοί πίθοι γεωμετρικής περιόδου, εκ των οποίων ο ένας περιείχε ταφή μικρού παιδιού. Στη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου στην Αττική για τα νήπια και τα βρέφη ο συνηθέστερος τρόπος ενταφιασμού είναι μέσα σε ταφικά αγγεία (αμφορείς και πίθους). Στην κλασική περίοδο τα παιδιά στην Αττική θάβονταν σε λάκκους, αλλά και σε ταφικά αγγεία. Ταφές σε αγγεία, κυρίως αμφορείς, βρέθηκαν στον Κολωνό⁷⁴¹, στην οδό Πανεπιστημίου⁷⁴², στα ανατολικά της αρχαίας οδούς που συνέδεε το Δίπυλον με την Ακαδημία⁷⁴³, πλησίον των

⁷³⁷ Blandin 2010, σ. 311 – 13. *BSA* 47 (1952), σ.1 κ.έ.

⁷³⁸ Μαζαράκης – Αινιάν 2000, σ 17. Mazarakis – Ainian 1998, σ. 204 -205.

⁷³⁹ *Kerameikos* IX, σ.13 -14, 25, 187. *Kerameikos* V, σ. 6 -13.

⁷⁴⁰ Thompson 1950, σ. 330.

⁷⁴¹ Ερευνήθηκαν ενενήντα έξι τάφοι κλασικής και υστεροκλασικής περιόδου, από τους οποίους οι επτά πραγματοποιήθηκαν σε ταφικά αγγεία όπως, οξυπύθμενους αμφορείς και πρόχους. Αλεξανδρή 1972, σ. 32 -35.

⁷⁴² Από τους τριάντα τρεις κλασικούς τάφους που αποκαλύφθηκαν οι δύο είχαν πραγματοποιηθεί μέσα σε αμφορείς. Αλεξανδρή 1972, σ. 71 -75.

⁷⁴³ Αποκαλύφθηκε συστάδα τάφων του 5^{ου} αι. π.Χ., μεταξύ των οποίων δύο ταφές σε οξυπύθμενους αμφορείς. Αλεξανδρή 1972, σ. 122 - 23.

Ηρίων Πυλών⁷⁴⁴. Στην ελληνιστική περίοδο τα νήπια και τα παιδιά θάβονταν σε πήλινους λουτήρες, αλλά εξακολουθούν, επίσης, να ενταφιάζονται και σε πήλινα αγγεία, όπως σε αμφορείς.

Οι ταφικοί πίθοι τοποθετούνταν όρθιοι, ορισμένες φορές βυθισμένοι στο ένα τμήμα του λάκκου, ενώ τα υπόλοιπα ταφικά αγγεία τοποθετούνταν οριζόντια. Το στόμιό τους έκλεινε ένα μικρότερο αγγείο, ένα όστρακο, μία λίθινη πλάκα ή ένα κομμάτι πηλού. Για την τοποθέτηση του νεκρού σώματος, εάν η είσοδος δεν ήταν εφικτή από το στόμιο, ανοιγόταν για τον σκοπό αυτό ένα τμήμα της κοιλιάς, το οποίο και επανατοποθετούνταν.

Στην Οινόη⁷⁴⁵ στον Μαραθώνα αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. με τάφους διαφόρων τύπων: κεραμοσκεπέις, απλοί λακκοειδείς, πυρές και εγχυτρισμοί. Οι εγχυτρισμοί αφορούσαν ταφές μικρών παιδιών και βρεφών σε ταφικούς αμφορείς ή πίθους. Τα ταφικά αγγεία ήταν τοποθετημένα στο πλάι και τις περισσότερες φορές το στόμιό τους ήταν στραμμένο στα ανατολικά, το οποίο έκλεινε μία σχιστολιθική πλάκα. Στον Μαραθώνα⁷⁴⁶ στο βόρειο νεκροταφείο, των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, αποκαλύφθηκαν ογδόντα επτά τάφοι, από τους οποίους οι τριάντα πέντε ήταν εγχυτρισμοί (ποσοστό 40,2%).

Στην Ελευσίνα⁷⁴⁷ το Νότιο Νεκροταφείο της πόλης χρησιμοποιείται από τα τέλη του 10^{ου} αι. π.Χ. και διαρκεί έως και τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. Η χρήση των ταφικών αγγείων για τον ενταφιασμό των μικρών παιδιών στο νεκροταφείο είναι συχνή. Τα αγγεία των εγχυτρισμών είναι συνήθως άβαφα χειροποίητα χρηστικά σκεύη⁷⁴⁸, ακόσμητα ή με απλή εγχάρακτη διακόσμηση και σπανιότερα είναι μεγάλα γραπτά αγγεία. Τοποθετούνται σε πλάγια ή οριζόντια θέση μέσα σε ελλειψοειδή ορύγματα και σε ορισμένες περιπτώσεις στερεώνονται με κροκάλες ή

⁷⁴⁴ Οι τρεις από τις τριάντα μία ταφές του αΐμισού του 5^{ου} αι. π.Χ. πραγματοποιήθηκαν σε αμφορείς. Αλεξανδρή 1972, σ. 142 - 46.

⁷⁴⁵ Αραπογιάννη 1985, σ.207 κ.έ.

⁷⁴⁶ Από το παιδικό νεκροταφείο του 8^{ου} αι. π.Χ. στον Μαραθώνα βρέθηκαν αρκετές ταφές σε πίθους, βλ. Σωτηριάδης 1934, σ. 38. Για το βόρειο νεκροταφείο των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, βλ. Τσιριγώτου – Δρακωτού 2010, σ. 55.

⁷⁴⁷ Μυλωνάς 1975, σ. 57- 59. Παπαγγελή 2004, σ. 403 – 411.

⁷⁴⁸ Σκιάς 1898, σ. 93: οι πίθοι είναι αγάνωτοι, χειροποίητοι, ύψους 1,31μ. και διάμ. στόμιου 0,37μ.,

αργούς λίθους στην περίμετρό τους. Το στόμιο των ταφικών αγγείων καλύπτει συνήθως μία λίθινη πλάκα ή κάποιο κομμάτι μεγάλου αγγείου ή σπανιότερα κάποιο μεγάλο αγγείο. Συχνά εκτός του ταφικού αγγείου τοποθετείται μία άβαφη χειροποίητη πρόχους. Τα κτερίσματα άλλοτε τοποθετούνται μέσα και άλλοτε έξω από το ταφικό αγγείο.

Πελοπόννησος.

Στην Πελοπόννησο η πρακτική της ταφής των ενηλίκων σε πίθους και των παιδιών σε ταφικά αγγεία είναι συχνή. Κατά τη γεωμετρική εποχή ο πιο συνηθισμένος τρόπος ταφής για παιδιά και ενήλικες είναι ο ενταφιασμός σε κιβωτιόσχημους τάφους και σε ταφικά αγγεία. Στη βορειανατολική Αχαΐα αποκαλύφθηκαν πολλές θέσεις ταφικών πίθων που προορίζονταν για ταφές ενηλίκων. Ειδικότερα, στην Πάτρα⁷⁴⁹ ταφές σε πίθους βρέθηκαν στην περιοχή της Αγυιάς⁷⁵⁰, στον Πετρωτό Λόφο Μυγδαλιά⁷⁵¹, στο Άνω Καστρίτσι⁷⁵², στο Κάτω Καστρίτσι⁷⁵³, στο σημερινό χωριό Πλατάνι⁷⁵⁴, στο σημερινό χωριό Δρέπανο⁷⁵⁵. Ο ταφικός πίθος (πίθος 3) από το Δρέπανο περιείχε ταφή πολεμιστή, πλούσια κτερισμένου με χάλκινα αντικείμενα⁷⁵⁶.

Το αρχαίο νεκροταφείο της πόλης του Αιγίου⁷⁵⁷ καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα της σύγχρονης πόλης. Ταφικοί πίθοι βρέθηκαν στις οδούς Ερμού⁷⁵⁸,

⁷⁴⁹ Σταυροπούλου κ.ά. 2006, σ. 84.

⁷⁵⁰ Κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών, στη συμβολή των οδών Αλιάκμονος και Κ. Ουράνη, βρέθηκαν δύο ταφικά πιθάρια, που από τα κτερίσματά τους χρονολογούνται στα υστερογεωμετρικά χρόνια Παπακώστα 1993, σ. 116.

⁷⁵¹ Αποκαλύφθηκαν τμήματα ταφικών πίθων υστερογεωμετρικής περιόδου. Γκαδόλου 2008, σ. 32.

⁷⁵² Γκαδόλου 2008, σ. 33.

⁷⁵³ Στη θέση Μαυροποδιά βρέθηκαν ταφικοί πίθοι πρωτογεωμετρικής περιόδου. Γκαδόλου 2008, σ. 33.

⁷⁵⁴ Πρόκειται για τρεις υστερογεωμετρικούς πίθους. Γκαδόλου 2008, σ. 33.

⁷⁵⁵ Δίπλα στον ποταμό Βολιναίο αποκαλύφθηκαν έξι ταφικοί πίθοι πρωτογεωμετρικών και υστερογεωμετρικών χρόνων. Γκαδόλου 2008, σ. 33.

⁷⁵⁶ Η Δεκουλάκου ισχυρίζεται ότι η αποκάλυψη των πλούσια κτερισμένων ταφικών πίθων στην περιοχή αποδεικνύει ότι το νεκροταφείο θα πρέπει να ανήκε σε ένα μεγάλο και αξιόλογο γεωμετρικό οικισμό. Δεκουλάκου 1973, σ. 15 – 19.

⁷⁵⁷ Γκαδόλου 2008, σ. 34 - 35.

⁷⁵⁸ Αποκαλύφθηκαν δύο υστερογεωμετρικοί ταφικοί πίθοι.

Κολοκοτρώνη⁷⁵⁹, Μ.Μπότσαρη⁷⁶⁰, Πλαστήρα⁷⁶¹ και Κ. Παλαιολόγου⁷⁶². Σε έναν ταφικό πίθο της οδού Κολοκοτρώνη υπήρχαν δύο ταφές μαζί, μιας γυναίκας και ενός παιδιού. Στην ενδοχώρα της Αιγιαλείας, νότια του Αιγίου στο Κάτω Μαυρίκι⁷⁶³ αποκαλύφθηκαν τρεις θέσεις ταφικών πύθων. Στην περιοχή των Καλαβρύτων⁷⁶⁴ αποκαλύφθηκαν ταφές σε πύθους σε αρκετές θέσεις⁷⁶⁵. Λιγότερες θέσεις ταφικών πύθων βρέθηκαν στην Κεντρική και Δυτική Αχαΐα⁷⁶⁶.

Οι ταφικοί πύθοι της βορειοανατολικής Αχαΐας έχουν ύψος από 1,90 έως 2,10μ. και καταλήγουν όλοι σε οξυπύθμενο άκρο και οι περισσότεροι διακοσμούνται με ανάγλυφες πλαστικές ταινίες. Το στομίο τους έκλεινε είτε με πλάκα από ασβεστόλιθο είτε με πήλινο στρογγυλό πώμα είτε με στρογγυλή κεραμίδα. Όλοι οι πύθοι ήταν τοποθετημένοι οριζόντια με την κοιλιά στο χώμα και με προσανατολισμό προς τα ανατολικά, βορειοανατολικά ή νοτιοανατολικά. Ο νεκρός ήταν συνήθως τοποθετημένος με το κεφάλι προς το στόμιο του πύθου. Η Γκαδόλου⁷⁶⁷ υποστηρίζει ότι σχετικά με τη στάση των νεκρών στα ταφικά πύθια, τα στοιχεία είναι ελάχιστα και ετερόκλητα και δεν επιτρέπουν την κατάταξη σε ομάδες. Σε ορισμένους τάφους οι νεκροί είναι σε ύπτια θέση με τα χέρια παράλληλα και σε άλλους σε συνεσταλμένη στάση. Κατά κανόνα, όμως, οι νεκροί είναι τοποθετημένοι με το κεφάλι προς το στόμιο του πύθου και ύπτιοι.

⁷⁵⁹ Πρόκειται για είκοσι τέσσερις πρώιμους γεωμετρικούς και υστερογεωμετρικούς ταφικούς πύθους.

⁷⁶⁰ Γεωμετρικών χρόνων.

⁷⁶¹ Βρέθηκαν δέκα τέσσερις υστερογεωμετρικοί ταφικοί πύθοι.

⁷⁶² Αποκαλύφθηκαν πέντε ταφικοί πύθοι πρωτογεωμετρικής και μέσης γεωμετρικής περιόδου. Από αυτούς οι δύο βρέθηκαν ενωμένοι. Βλ. Δεκουλάκου 1973 -1974, σ. 377 -378.

⁷⁶³ Γκαδόλου 2008, σ. 35.

⁷⁶⁴ Γκαδόλου 2008, σ. 36 - 37.

⁷⁶⁵ Στο Τρεγλό (έξι ταφικοί πύθοι πρώιμης αρχαϊκής περιόδου), στα Φλάμουρα (ένας ταφικός πύθος πρώιμης αρχαϊκής περιόδου), στο Μάνεσι (ένας ταφικός πύθος υστερογεωμετρικών χρόνων), στον Πριόλιθο (ένας ταφικός πύθος που χρονολογείται στα πρωτογεωμετρικά χρόνια), στη θέση Κιούπια (ταφικός πύθος με ταφή πολεμιστή της υστερογεωμετρικής – πρώιμης αρχαϊκής περιόδου), στο Δερβένι Μαμουσιάς (πρώιμος γεωμετρικός πύθος) και στο Ασάνι – Κρυονέρι (ένας ταφικός πύθος των αρχών της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου).

⁷⁶⁶ Στις Φαρές στη θέση Προφήτης Ηλίας βρέθηκε ένας ταφικός πύθος πρωτογεωμετρικών χρόνων και στον Καταράχη (Λόπεσι), στη θέση Φτέρη, ένας πύθος ύστερης γεωμετρικής περιόδου. Γκαδόλου 2008, σ. 38.

⁷⁶⁷ Γκαδόλου 2008, σ. 82.

Στη Μεσσηνία⁷⁶⁸ επιλέγεται συχνά ο ταφικός πίθος για τον ενταφιασμό των ενηλίκων κατά την πρώιμη γεωμετρική περίοδο. Η ταφή σε πίθο στα Νιχώρια⁷⁶⁹ χρονολογείται στα τέλη της ύστερης γεωμετρικής περιόδου (τάφος L24 -111). Ο ταφικός πίθος ήταν τοποθετημένος σε οριζόντια θέση με μια μικρή κλίση μέσα σε έναν μικρό λάκκο στο έδαφος, ώστε η βάση του να βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από το στόμιο. Η κλίση αυτή είναι πιθανό να βοηθούσε στη διευκόλυνση της εισαγωγής του σώματος του νεκρού. Μετά την ολοκλήρωση της ταφής, για το σφράγισμα του στόμιου τοποθετούνταν πέτρες. Το στόμιο του πίθου ήταν στραμμένο προς τον νότο. Η διάμετρός του ήταν το 0,65μ., το ύψος του πίθου 1,71μ. και η μέγιστη διάμετρος του σώματος 1,17μ. Το σχήμα του πίθου ήταν ωοειδές, με βραχύ λαιμό, χείλος ελαφρώς εξέχον με οριζόντια επιφάνεια και προεξέχουσα στενή βάση. Το σώμα του νεκρού είχε εισαχθεί με τα πόδια, που τοποθετήθηκαν στον πυθμένα, ελαφρώς λυγισμένα. Τα χέρια ήταν τοποθετημένα το κάθε ένα στους ώμους. Κοντά στο χωριό Πύλα Πυλίας⁷⁷⁰ στη Μεσσηνία αποκαλύφθηκε ταφικός πίθος αρχαϊκών χρόνων, πλούσια κτερισμένος με χάλκινα αντικείμενα.

Στη θέση Πέρα Καλαμίτσι⁷⁷¹, κοντά στην Καλαμάτα, όπου τοποθετούνται οι αρχαίες Φαρές, βρέθηκε μία ταφή σε πίθο, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. Η Χατζή⁷⁷² υποστηρίζει ότι οι ταφές σε πίθους στη Μεσσηνία (Ρίζες, Καρποφόρα) και οι αψιδωτές κτιστές ταφικές κατασκευές (Καρποφόρα)⁷⁷³ εμφανίζονται με τον ερχομό των «βορειοδυτικών Ελλήνων» ήδη νωρίς και το πέρασμά τους γίνεται αισθητό στην Ηλεία και στην Αχαΐα.

Στην Αργολίδα και ιδιαίτερα στο Άργος το έθιμο της ταφής σε πίθους επιλέγεται, παράλληλα με άλλα είδη τάφων, σε όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων και με μεγαλύτερη συχνότητα από τα τέλη της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου. Τα νεκροταφεία των πρωτογεωμετρικών, γεωμετρικών και

⁷⁶⁸ Χατζή-Σπηλιοπούλου 1981-1982, σ. 321 - 47. Coldstream 1977, σ. 160 -62.

⁷⁶⁹ *Nichoria III*, σ. 262.

⁷⁷⁰ Θέμελης 1965, σ. 208. Coldstream 1977, σ. 162.

⁷⁷¹ Ραυτοπούλου 1998, σ. 280.

⁷⁷² Χατζή- Σπηλιοπούλου 1981-1982, σ. 321 – 47.

⁷⁷³ Παρλαμά 1974, σ. 32 – 58.

αρχαϊκών χρόνων βρίσκονται σε πολλά σημεία της πόλης του Άργους⁷⁷⁴. Οι τάφοι είναι κατανεμημένοι σε συστάδες και ανήκουν σε τύμβους. Η χρήση των τύμβων ξεκινά από τα τέλη της πρωτοελλαδικής και συνεχίζεται έως και τη μυκηναϊκή IIIB, επανεμφανίζεται στα πρωτογεωμετρικά χρόνια και συνεχίζεται αδιάκοπα έως και τα ελληνοιστικά. Επανερχονται τα παλαιά μεσοελλαδικά έθιμα: κιβωτιόσχημοι κτιστοί, ατομικοί τάφοι, συνεσταλμένη στάση νεκρών, χρήση σημάτων και χρήση μεγάλων ταφικών πίθων για την ταφή ενηλίκων. Στα ύστερα γεωμετρικά χρόνια χρησιμοποιούνται κυρίως μικροί διακοσμημένοι ταφικοί πίθοι που καλύπτονται από τύμβους. Στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους οι ταφές πραγματοποιούνται μέσα σε μεγαλύτερους ταφικούς πίθους. Το έθιμο ακολουθείται έως και τους ελληνοιστικούς χρόνους και διαπιστώνεται μία φυλετική και θρησκευτική ομοιογένεια σε όσους χρησιμοποίησαν τους τύμβους.

Ο Hägg⁷⁷⁵ ισχυρίζεται ότι το έθιμο της ταφής ενηλίκων σε πίθους στην Αργολίδα είναι διαδεδομένο από τα υστερομυκηναϊκά έως και υστερογεωμετρικά χρόνια. Παράλληλα, όμως, συνυπάρχουν και άλλα είδη ταφής, όπως οι λακκοειδείς και οι κιβωτιόσχημοι. Οι ταφές ενηλίκων σε πίθους είναι περισσότερες στο Άργος⁷⁷⁶ και στην Τίρυνθα σε σχέση με εκείνες που βρέθηκαν στο Ναύπλιο, στη Λέρνα και στις Μυκήνες. Η πλειονότητα των ταφών αυτών χρονολογείται στη γεωμετρική περίοδο. Από τις ταφές σε πίθους (22%) μόνον το 10% είναι ταφές μικρών παιδιών, ενώ οι υπόλοιπες είναι ενηλίκων, σε ποσοστό 12%. Ο Hägg κατατάσσει τους ταφικούς πίθους σε δύο κατηγορίες ανάλογα με τις διαστάσεις τους: α) τους μικρούς (0,40 X 0,95μ.) που προορίζονταν για τα παιδιά και β) στους μεγάλους (0,95 X 2,10μ.) για τους ενήλικες. Οι πίθοι είναι προσανατολισμένοι προς δυσμάς. Νεότερες ανασκαφικές έρευνες στο κέντρο της πόλης του Άργους αποκάλυψαν ταφικούς πίθους ενηλίκων γεωμετρικών⁷⁷⁷, αλλά

⁷⁷⁴ Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1984, σ. 33 – 47.

⁷⁷⁵ Hägg 1974, σ. 100 – 149.

⁷⁷⁶ Στο Άργος αποκαλύφθηκαν πενήντα έξι, στην Τίρυνθα σαράντα τρεις, ενώ στο Ναύπλιο δέκα τρεις, στη Λέρνα επτά και στις Μυκήνες δύο.

⁷⁷⁷ Κάτω από στρώμα ελληνοιστικής οικιστικής φάσης βρέθηκε σπασμένος ταφικός πίθος γεωμετρικής περιόδου. Μπανάκα – Δημάκη 2000, σ.164 – 65. Επίσης, σε διαφορετικό σημείο της πόλης αποκαλύφθηκαν και πάλι κάτω από στρώμα ελληνοιστικής οικιστικής φάσης ταφικοί πίθοι γεωμετρικής και ύστερης γεωμετρικής εποχής. Πιτερός 2000, σ.183 – 84.

και κλασικών και ελληνοιστικών⁷⁷⁸ χρόνων. Μεταξύ αυτών βρέθηκαν⁷⁷⁹: ένας γεωμετρικός ταφικός αμφορέας με δύο ταφές της ίδιας εποχής (ενός παιδιού και ενός νηπίου) και ένας μεγαλύτερος ταφικός πίθος που περιείχε ακτέριστη ταφή ενήλικα ύστερης γεωμετρικής εποχής, καθώς και δύο παραμερισμένες ταφές της ίδιας εποχής (ενός ενήλικα και ενός εφήβου) πλούσια κτερισμένων. Στην περιοχή της Λέρνας⁷⁸⁰ βρέθηκε μεγάλος οξυπύθμενος πίθος γεωμετρικών χρόνων που περιείχε τους σκελετούς δύο ακτέριστων νεκρών, με τα οστά του παλαιότερου συσσωρευμένα προς τον πυθμένα.

Οι ταφικοί πίθοι (που προορίζονταν για τους ενταφιασμούς των ενηλίκων) των πρώιμων γεωμετρικών χρόνων στην Αργολίδα⁷⁸¹ είναι ωοειδείς, ως προς το σχήμα και συνήθως τοποθετούνται στο έδαφος με κλίση 45°. Το σώμα του νεκρού εισάγονταν με τα πόδια πρώτα και το κεφάλι τοποθετούνταν στο στόμιο του ταφικού πίθου. Στο τέλος έκλειναν το στόμιο του πίθου συνήθως με επίπεδη πέτρα ή με αγγείο, όπως κρατήρα, υδρία. Οι πίθοι ορισμένες φορές χρησιμοποιούνταν για μεταγενέστερες ταφές και συσώρευαν τα οστά της προγενέστερης ταφής στον πυθμένα του πίθου. Το κεφάλι του νεκρού συνήθως τοποθετούνταν βόρεια – βορειοδυτικά. Κατά τον 8^ο αι. π.Χ. τα παιδιά στην Αργολίδα ενταφιάζονταν μέσα σε ταφικά αγγεία.

Οι ταφές ενηλίκων σε πίθους στην Ηλεία είναι σπάνιες στη γεωμετρική εποχή και απουσιάζουν στους αρχαϊκούς χρόνους. Ξαναεμφανίζονται, όμως, στην περιοχή ως κυρίαρχος τύπος τάφου στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. Σωστικές ανασκαφικές έρευνες στην Ηλεία⁷⁸² αποκάλυψαν περισσότερες από είκοσι θέσεις με ταφικούς πίθους. Οι πίθοι είναι κυρίως μεγάλων διαστάσεων και περιείχαν ταφές ενηλίκων που χρονολογούνται στα κλασικά και πρώιμα ελληνοιστικά χρόνια,

⁷⁷⁸ Αποκαλύφθηκαν είκοσι τρεις τάφοι, από τους οποίους πέντε σε ταφικούς πίθους. Οι ταφικοί πίθοι διατάσσονταν σε ευθεία με διεύθυνση βορρά – νότου και με το στόμιο στραμμένο στα δυτικά. Σαρρή 1996- 97, σ. 395 – 413.

⁷⁷⁹ Πιτερός 2000, σ.183 – 84.

⁷⁸⁰ Στο βορειοδυτικό τμήμα του Αργολικού κόλπου, σε απόσταση 10χλμ. νοτιοδυτικά του Άργους. Μπαρακάρη –Γλένη 2006, σ.292. Κριτζάς 1973 -74, σ. 247.

⁷⁸¹ Foley 1998, σ. 34 – κ.έ.

⁷⁸² Χατζή- Σπηλιοπούλου 1991, σ. 351 – 63.

όπως στην Κοίλη Ήλιδα, στην Πισάτιδα και σε μέρος της Τριφυλιακής Χώρας⁷⁸³, στη Χαριά⁷⁸⁴, στην Ήλιδα στη θέση Αλώνια⁷⁸⁵. Στο Νεοχώρι Κυλλήνης⁷⁸⁶ βρέθηκε ένας αδιατάρακτος και πλούσια κτερισμένος ταφικός πίθος, του β'- γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., μεγάλων διαστάσεων. Αυτός περιείχε δύο νεκρούς με τα κρανία τοποθετημένα προς τον νότο. Στο δυτικό τμήμα του στόμιου είχε τοποθετηθεί ως εξωτερικό κτέρισμα μία πήλινη σπασμένη οινοχοίσκη.

Η Χατζή - Σπηλιοπούλου⁷⁸⁷ σχολιάζει ότι οι ταφικοί πίθοι της Ηλείας που προορίζονταν για ενήλικες έχουν ύψος που κυμαίνεται από 1,50-2,10μ., διάμετρο σώματος από 1-1,30μ. και άνοιγμα στόμιου συνήθως από 0,50-1μ. Έχουν βρεθεί όλοι σε πλάγια θέση στο χαρακτηριστικό αμμουδερό έδαφος της Ηλείας και αρκετοί από αυτούς είχαν δεχθεί επιδιορθώσεις από την αρχαιότητα με μολύβδινους συνδέσμους. Ο προσανατολισμός ήταν πιθανότατα τυχαίος⁷⁸⁸ και οι νεκροί ήταν σε ύπτια θέση. Σε ορισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν μεμονωμένες ταφές, αλλά και διπλές και ταφές με περισσότερους από δύο νεκρούς. Τα κτερίσματα είναι κυρίως αγγεία ποικίλων τύπων. Το σχήμα των ταφικών πίθων της Ηλείας διατηρεί την παράδοση των μεσοελλαδικών, δηλαδή ωσειδής κοιλιά και δυσανάλογα μικρή και μη χρηστική βάση. Σε ορισμένες περιπτώσεις η βάση είναι δισκοειδής, ενώ επίπεδη είναι σε πίθους κάτω του 1μ. Το χείλος είναι ιδιαίτερα εξέχον, οριζόντιο ή επικλινές. Δεν έχουν λαβές και είναι ακόσμητοι. Το στόμιο κάλυπταν ποικίλα είδη πωμάτων: κοίλες κεραμίδες, πλακωτές πέτρες, λεκανοειδή αγγεία, δισκοειδές πήλινο πώμα, με κεντρική οπή. Στη Λακωνία

⁷⁸³ Πρόκειται για δέκα έξι ταφικούς πίθους στην περιοχή Κυλλήνης - Ήλιδας και για δέκα τρεις στην ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας.

⁷⁸⁴ Ένας μεμονωμένος ταφικός πίθος βρέθηκε στη Χαριά με εκτάδην ταφή ενηλίκου, του τέλους του 4^{ου} - αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.

⁷⁸⁵ Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο έργου ύδρευσης και αποκαλύφθηκαν δύο ταφικοί πίθοι, εκ των οποίων ο ένας κατεστραμμένος από παλιά και ο δεύτερος του 5^{ου} αι. π.Χ., ο οποίος περιείχε τρεις ταφές μαζί. Οι δύο νεκροί του ήταν στραμμένοι προς βορρά και ο τρίτος προς νότο. Βικάτου 2000, σ. 276- 77.

⁷⁸⁶ Χατζή- Σπηλιοπούλου 1991, σ. 351 - 52.

⁷⁸⁷ Χατζή- Σπηλιοπούλου 1991, σ. 356.

⁷⁸⁸ Στους είκοσι τέσσερις ταφικούς πίθους το στόμιο και το κρανίο του νεκρού είναι στραμμένα στα δυτικά ή νότια ή σε συνδυασμό.

βρέθηκαν λιγότερες ταφές ενηλίκων σε πίθους. Στη Σπάρτη⁷⁸⁹ δύο πλούσια κτερισμένες ταφές σε πίθους ανάγονται στα ύστερα γεωμετρικά χρόνια.

Για να συνοψίσουμε, από τις τριάντα οχτώ θέσεις νεκροταφείων των πρώιμων ιστορικών χρόνων που αποκαλύφθηκαν στην Αχαΐα, στις τριάντα βρέθηκαν ταφικοί πίθοι (ποσοστό 78,9%) και περιείχαν ως επί το πλείστον ταφές ενηλίκων. Οι δέκα οχτώ βρέθηκαν στη βορειοανατολική Αχαΐα (επαρχίες Πατρών και Αιγιαλείας), οι έξι στην περιοχή των Καλαβρύτων (αρχαία Αρκαδία) και οι πέντε στην κεντρική και δυτική Αχαΐα. Στην Αργολίδα και ιδιαίτερα στο Άργος το έθιμο της ταφής ενηλίκων σε πίθους εμφανίζεται, παράλληλα με άλλα είδη τάφων, σε όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων και με μεγαλύτερη συχνότητα στα τέλη της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου. Οι ταφές σε πίθους στην Αργολίδα κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο λιγοστεύουν. Στην Ηλεία η ταφή ενηλίκων σε πίθους επιλέγεται από την εποχή του Χαλκού. Σπανιότερο είναι το έθιμο στη γεωμετρική εποχή και στους αρχαϊκούς χρόνους απουσιάζει. Ξαναεμφανίζεται στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. και διαρκεί έως και τα ελληνιστικά χρόνια. Στη Μεσσηνία το έθιμο ακολουθείται αδιάκοπα από τα μέσα με τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ.

Στον παρακάτω πίνακα αναφέρονται ποιες περιοχές της Πελοποννήσου ακολουθούν το έθιμο της ταφής ενηλίκων σε πίθους και πότε και στο δεύτερο πίνακα αναγράφονται οι διαστάσεις των ταφικών πίθων:

⁷⁸⁹ Ραυτοπούλου 1998, σ. 272 – 82. Στο πλαίσιο της εκτέλεσης δημόσιων έργων αποκαλύφθηκαν οι ταφές σε πίθους, βλ. Ραυτοπούλου 1996 -97, σ. 409 – 410.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ Χρονική διάρκεια εθίμου ταφής ενηλίκων σε πίθους	
ΝΟΜΟΙ	Χρονολογική περίοδος Εμφάνισης – διάρκειας του φαινομένου
ΑΧΑΪΑΣ	<ul style="list-style-type: none"> Από πρώιμα γεωμετρικά έως και πρώιμα αρχαϊκά χρόνια (έντονο)
ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ	<ul style="list-style-type: none"> Πρώιμα γεωμετρικά έως και αρχαϊκά (έντονο) Κλασικά –ελληνιστικά (σπάνιο)
ΗΛΕΙΑΣ	<ul style="list-style-type: none"> Γεωμετρική εποχή (σπάνιο) 5^{ος} αι. π.Χ. έως και ελληνιστικά χρόνια (έντονο)
ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	<ul style="list-style-type: none"> Μέσα – τέλος 8^{ου} αι. π.Χ. (έντονο)

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΑΦΙΚΩΝ ΠΙΘΩΝ	
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΑΧΑΪΑ	1,90 -2,10μ. ύψος
ΑΡΓΟΛΙΔΑ	2,10μ. ύψος X 0,95μ. διάμετρος
ΗΛΕΙΑ	1,50 -2,10μ. ύψος
ΜΕΣΣΗΝΙΑ: πίθος Νιχωρίων	1,71μ. ύψος X 1,17μ. διάμετρος

Νησιωτική Ελλάδα.

Η ταφή ενηλίκων σε πίθους στη Νησιωτική Ελλάδα είναι σπάνιο φαινόμενο. Στο βορειοανατολικό Αιγαίο στη Λέσβο και συγκεκριμένα στη Μυτιλήνη⁷⁹⁰ αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαϊκού νεκροταφείου, το οποίο περιελάμβανε πολλές ελεύθερες ταφές, εγχυτρισμούς και μία ταφή σε

⁷⁹⁰ Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των εργασιών ύδρευσης- αποχέτευσης της πόλης. Μπουλώτης 1999, σ. 747- 49.

σαρκοφάγο. Βρέθηκαν δέκα εννέα ταφές ενηλίκων μέσα σε επτά μεγάλα πιθάρια και δώδεκα ταφές παιδιών μέσα σε μικρότερα αγγεία, κυρίως αμφορείς. Οι ταφικοί πίθοι είναι μεγάλων διαστάσεων (1,95μ. ύψος), οξυπύθμενοι και φέρουν διακόσμηση από τρεις πλαστικούς δακτύλιους στο λαιμό ή στην κοιλιά. Χρησιμοποιήθηκαν είτε ακέραιοι είτε θραυσμένοι κατά το ήμισυ και χρησιμοποιήθηκαν ως καλυπτήριες πλάκες. Στο εσωτερικό των πίθων ενταφιάζονταν περισσότεροι του ενός νεκροί. Το στόμιό τους έφραζαν κεραμίδες, αργοί λίθοι ή λίθινες πλάκες. Σε δύο περιπτώσεις έκλειναν το στόμιο των πίθων αγγεία, όπως ένας αμφορέας που περιείχε παιδικά οστά. Οι ταφικοί πίθοι δεν είχαν τον ίδιο προσανατολισμό.

Στην Ιαλυσό⁷⁹¹ της Ρόδου πριν το 550 π.Χ. προτιμάται η καύση των ενηλίκων και ο ενταφιασμός των παιδιών σε ταφικά αγγεία, ενώ μετά εγκαταλείπεται αυτή η συνήθεια και τόσο τα παιδιά όσο και οι ενήλικες ενταφιάζονταν σε κιβωτιόσχημους τάφους. Στο αρχαϊκό νεκροταφείο της Ιαλυσού⁷⁹² αποκαλύφθηκαν καύσεις ενηλίκων, εγχυτρισμοί σε ταφικά αγγεία για νήπια και εφήβους, ταφές σε απλούς λάκκους και σε σαρκοφάγους. Από τους εγχυτρισμούς οι ογδόντα ένας πραγματοποιήθηκαν σε πίθους ή άλλα ταφικά αγγεία, εκ των οποίων οι εβδομήντα επτά ήταν ταφές νηπίων και εφήβων, ενώ οι τέσσερις, ίσως, αφορούσαν ταφές ενηλίκων. Ο πίθος που προοριζόταν για ενήλικα είχε τις μεγαλύτερες διαστάσεις (2,05 ύψος X 3,58μ. διάμετρος). Το στόμιό του έκλειναν τρεις πέτρες και ήταν προσανατολισμένος προς τα δυτικά.

Στη Νίσυρο η πρακτική ταφής ενηλίκων σε πίθους είναι γνωστή και απαντάται κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. Από το νεκροταφείο στην περιοχή Άγ. Ιωάννης στο Μανδράκι Νισύρου⁷⁹³ προέρχονται σαράντα ένας τάφοι, εκ των οποίων η πλειονότητα είναι καύσεις του 7^{ου} – 6^{ου} αι. π.Χ. και οι δέκα πέντε είναι ταφές σε αγγεία του 5^{ου} – 4^{ου} αι. π.Χ. Οι επτά από τις ταφές σε αγγεία πραγματοποιήθηκαν σε πίθους και είναι ενηλίκων, ενώ οι άλλες επτά είναι εμβρύων και νεογέννητων και πραγματοποιήθηκαν ως επί το πλείστον μέσα σε

⁷⁹¹ Gates 1983, σ. 19 – 29.

⁷⁹² *CIRh* III, σ. 7.

⁷⁹³ *CIRh* VI - VII, σ. 471 – 552.

στάμνους. Νεότερη έρευνα⁷⁹⁴ αποκάλυψε τέσσερις ακόμη ταφές σε πίθους του 4^{ου} αι π.Χ., πιθανότατα ενηλίκων, σε τμήμα του ίδιου νεκροταφείου.

Οι ταφικοί πίθοι⁷⁹⁵ της Νισύρου έχουν ύψος 1,03 έως 1,37μ. περίπου και διάμετρο στόμιου 0,45 έως 0,72μ. Το σώμα τους είναι σφαιρικό, η βάση μικρή επίπεδη, το στόμιο ευρύ και το χείλος βαρύ με διακόσμηση πλαστικών δακτυλίων. Το στόμιο των πίων έφραζε πήλινο ανοιχτό αγγείο.

Στην Κρήτη στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα⁷⁹⁶ διαπιστώθηκαν τρεις διαφορετικές ταφικές πρακτικές: καύσεις, εγχυτρισμοί (σε πίθους ή σε αμφορείς) και απλές ή «ανοιχτές» ταφές. Η ταφή ενός ή περισσοτέρων νεκρών μέσα σε ένα ταφικό αγγείο (εγχυτρισμός) είναι η δεύτερη ταφική πρακτική που εφαρμόστηκε στο νεκροταφείο για ανήλικα παιδιά, εφήβους, αλλά και ενήλικες. Τα ταφικά αγγεία είναι συνήθως πίθοι, αμφορείς ή πιθαμφορείς μεγάλων διαστάσεων (0,60/0,70 – 1,50μ.), όταν πρόκειται για τον ενταφιασμό ενηλίκων και μικρότερων για την ταφή νηπίων. Το στόμιό τους φραζόταν από καλυπτήρια πλάκα, που στερεωνόταν από αργούς λίθους, ή άλλοτε από πήλινο δίσκο και λίθους. Οι εγχυτρισμοί ενηλίκων ήταν ως επί το πλείστον ακτέριστοι.

Ο Σταμπολίδης⁷⁹⁷ ισχυρίζεται ότι μεταξύ 9^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. οι εγχυτρισμοί αποτελούν μια ταφική πρακτική που ακολουθείται στο νεκροταφείο για συγκεκριμένα ηλικιακά σύνολα, κυρίως ανηλίκους κάτω των 18 ετών και ενήλικες προχωρημένης για την εποχή ηλικίας, δηλαδή πάνω από 55 – 60 ετών.

Στον πίνακα που ακολουθεί αναφέρονται τα παραδείγματα ορισμένων νεκροταφείων με ταφές ενηλίκων σε πίθους στον Νησιωτικό ελλαδικό χώρο:

⁷⁹⁴ Φιλήμονος – Τσοποτού 1980 και 2007, σ. 130- 1.

⁷⁹⁵ Φιλήμονος – Τσοποτού 1980, σ. 64.

⁷⁹⁶ Το 1995 η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ένα σημαντικό νεκροταφείο των γεωμετρικών - αρχαϊκών χρόνων (β' - γ' δεκαετία του 9^{ου} αι. π.Χ. έως και α' τρίτο του 6^{ου} αι. π.Χ.) στη δυτική πλαγιά του λόφου Πρινές στην Ελεύθερνα. Σταμπολίδης 2004, σ. 116 – 43.

⁷⁹⁷ Σταμπολίδης 2004, σ. 130.

ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ		
Θέσεις νεκροταφείων με ταφές ενηλίκων σε πίθους	Σύνολο ταφών ενηλίκων σε πίθους	Χρονολογική ή περίοδος
ΛΕΣΒΟΣ: Μυτιλήνη	19 ενήλικες σε 7 πίθους	Αρχαϊκή
ΡΟΔΟΣ: Ιαλυσός	4	»
ΚΡΗΤΗ: Ελεύθερνα	Αρκετές ενηλίκων μεταξύ 55 -60 ετών	Γεωμετρική - αρχαϊκή
ΝΙΣΥΡΟΣ: Μανδράκι	11	Κλασική

Ωστόσο, η πρακτική του ενταφιασμού των μικρών παιδιών μέσα σε ταφικά αγγεία είναι γνωστή σε αρκετά νησιά⁷⁹⁸. Στη Σάμο⁷⁹⁹ ο συνήθης τρόπος ενταφιασμού στους γεωμετρικούς χρόνους ήταν η καύση σε πυρές και η ανακομιδή της τέφρας σε αγγεία για τους ενήλικες, ενώ για τα παιδιά η ταφή σε αγγεία. Τα ταφικά αγγεία ήταν κυρίως άβαφα και χονδροειδή και τοποθετούνταν με την κοιλιά στο έδαφος, εκτός ενός που τοποθετήθηκε όρθιο.

Στη Θήρα προτιμάται η καύση των νεκρών. Αρκετοί τάφοι του 7^{ου} αι. π.Χ. είναι οι θαλαμοειδείς, εκτός, όμως, από αυτούς υπάρχουν και ταφές σε ταφικά αγγεία θαμμένα στην πλαγιά του λόφου, που ορισμένες φορές προστατεύονται από έναν χαμηλό βαθμιδωτό τοίχο. Στο νεκροταφείο της αρχαίας Οίας⁸⁰⁰ οι γεωμετρικές και αρχαϊκές ταφές είναι για τους ενήλικες ταφές καύσης, ενώ για τα παιδιά εγχυτρισμοί, συνήθως σε χρηστικά ακόσμητα αγγεία, όπως οξυπύθμενους αμφορείς. Αυτά τοποθετούνταν σε αβαθή λάκκο και στερεώνονταν εξωτερικά με πέτρες και σπάνια συνοδεύονταν από κτερίσματα. Η πρακτική του ενταφιασμού των παιδιών σε αγγεία απαντάται και στο αρχαϊκό νεκροταφείο στο Καμάρι της

⁷⁹⁸ Για παράδειγμα στην Αμοργό εγχυτρισμός νηπίου πραγματοποιήθηκε μέσα σε αμφορέα που τοποθετήθηκε με το στόμιο στα ανατολικά. Βλ. Μαραγκού 2002, σ. 214.

⁷⁹⁹ Στη δυτική πλευρά του Πυθαγόρειου μέσα από τα τείχη της αρχαϊκής πόλης αποκαλύφθηκε το γεωμετρικό νεκροταφείο της αρχαίας Σάμου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε από τον 9^ο αι. π.Χ. έως και τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. Βιγλάκη – Σοφianού 2004, σ. 189 – 96.

⁸⁰⁰ Το νεκροταφείο έχει αποκαλυφθεί κατά το μεγαλύτερο τμήμα του και χρονολογείται από το β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. έως και 2^ο - 3^ο αι. μ.Χ. Δανέζης 2001, σ. 232 – 34.

Θήρας⁸⁰¹. Τα παιδιά θάβονταν σε αγγεία, κυρίως σε οξυπύθμενους αμφορείς και σπανιότερα σε πίθους, υδρίες και χύτρες. Χρησιμοποιούνταν αγγεία φθηνά ή άχρηστα πλέον για οικιακή χρήση. Για την εισαγωγή του παιδιού στο αγγείο, αυτό κοβόταν στη μέση και τα τεμάχιά του επανασυνδέονταν πρόχειρα. Το στόμιο του αγγείου έκλεινε κάθε πρόσφορο μέσο, όπως πλακοειδής λίθος ή άλλο αγγείο.

Στην Αστυπάλαια στις παραφές του οικισμού της Χώρας, στη θέση Κυλίνδρα⁸⁰² αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο σύνολο ταφών σε αγγεία (2.770), τα οποία περιείχαν σκελετούς νεογέννητων μωρών, βρεφών έως έξι μηνών και μικρών παιδιών έως τριών ετών. Από τη μελέτη της κεραμικής προέκυψε ότι η χρήση του χώρου είναι συνεχής από το τέλος της γεωμετρικής εποχής έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Τα ταφικά αγγεία είναι κυρίως αμφορείς, αλλά και υδρίες και μικρές χύτρες. Συχνά η κοιλιά των αγγείων είναι κομμένη σε σχήμα ελλειψοειδές και σπανιότερα σε τετράγωνο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η διάτρηση πραγματοποιούνταν με τρυπάνι. Το στόμιο έφραζαν συνήθως πέτρα ή ένα ή περισσότερα όστρακα. Εξαιρεση αποτελεί η περίπτωση τάφου που το σώμα του αγγείου καλυπτόταν με θραύσμα πίθου, που έφερε μολύβδινους συνδέσμους. Ο προσανατολισμός των ταφικών αγγείων είναι ποικίλος.

Στην Κάμειρο της Ρόδου οι ταφικές συνήθειες είναι, προφανώς, επηρεασμένες από την Κύπρο με την παρουσία των μονολιθικών σαρκοφάγων. Στο νεκροταφείο στο Μακρύ Λαγκόνι⁸⁰³ βρέθηκαν πενήντα δύο εγχυτρισμοί, από τους οποίους οι δέκα οχτώ είναι σε πίθους και χρονολογούνται έως και τον 5^ο αι. π.Χ. Τα ταφικά αγγεία τοποθετούνταν πάντα στο πλάι, το στόμιό τους έκλεινε μία πέτρα ή σπάνια ένα επίπεδο κομμάτι αγγείου. Η εισαγωγή του σώματος πραγματοποιούνταν από την κοιλιά του αγγείου, καθώς αφαιρούνταν κομμάτι της και στη συνέχεια επανατοποθετούνταν. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν εντοπιστεί τα ίχνη του αιχμηρού εργαλείου στην κοιλιά του ταφικού αγγείου. Ο νεκρός εισάγονταν με τα πόδια, καθώς το κεφάλι τοποθετούνταν στο στόμιο του ταφικού αγγείου ή πίθου.

⁸⁰¹ Σιγάλας 1988, σ. 504 κ.έ.

⁸⁰² Φαρμακίδου 1995, σ. 809. 1998, σ. 962. 1999, σ. 956 - 57. Κόλλια 2012. Clement et al. 2009, σ. 17 - 21.

⁸⁰³ *CIRh* IV, σ. 10.

Στον πίνακα καταγράφονται ορισμένες θέσεις νεκροταφείων με εγχυτρισμούς παιδιών από τη Νησιωτική Ελλάδα:

ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ		
Ορισμένες θέσεις νεκροταφείων με εγχυτρισμούς	Σύνολο εγχυτρισμών	Ποσοστό %
ΑΣΤΥΠΑΛΛΑΙΑ: Κυλίνδρα	2770	100%
ΘΗΡΑ:		
• Οία	• 300	• 51,7%
• Καμάρι	• 203	• 53,7%
ΡΟΔΟΣ:		
• Ιαλυσός	• 81	• 23,7%
• Κάμειρος: Μακρύ Λαγκόνι	• 52	• 20%
ΝΙΣΥΡΟΣ: Μανδράκι	7	12,5%

Παράλια Μικράς Ασίας.

Στα παράλια της Μικράς Ασίας ταφές ενηλίκων σε πίθους απαντώνται στις Κλαζομενές και στην Άσσο (Χάρτης 11). Στο αρχαϊκό νεκροταφείο των Κλαζομενών στη θέση Ayyıldız⁸⁰⁴ βρέθηκαν αρκετές ταφές σε σαρκοφάγους και στο αρχαϊκό νεκροταφείο στη θέση Μοναστηράκια⁸⁰⁵ ταφές πολλών διαφορετικών τύπων: σε σαρκοφάγους, σε απλούς λάκκους, σε πίθους για τους ενήλικες, σε αμφορείς για τα παιδιά και λίγες καύσεις. Από τις εκατό συνολικά ταφές οι μισές περίπου πραγματοποιήθηκαν σε αμφορείς και αφορούσαν παιδιά. Στο ίδιο νεκροταφείο βρέθηκαν πέντε ταφικοί πίθοι, καθώς και τμήματα άλλων έξι που περιείχαν ταφές ενηλίκων.

Το σχήμα των πίθων είναι κωνικό ή στρογγυλό, με κομβιόσχημη βάση και το ύψος τους κυμαίνεται από 0,73 έως 1,59μ. Όλοι οι πίθοι ήταν τοποθετημένοι στο πλάι. Ένας πίθος περιείχε τον σκελετό ενός ενήλικα που διατηρούνταν

⁸⁰⁴ Anlagan 1980, σ. 354 – 359. Mitchel 1984-85, σ. 83.

⁸⁰⁵ Tzannes 2004, σ. 97 – 108.

σχεδόν ακέραιος, με τα πόδια του νεκρού τοποθετημένα προς τον πυθμένα του πίθου. Από το νεκροταφείο των Κλαζομενών στη θέση Akrina⁸⁰⁶ αποκαλύφθηκαν τέσσερις πήλινες σαρκοφάγοι του τελευταίου τέταρτου του 7^{ου} αι. π.Χ., καθώς και ταφές παιδιών σε αμφορείς που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ.

Στην Άσσο ο ελληνικός αποικισμός άρχισε τον 7^ο αι. π.Χ., όταν η πόλη κατοικήθηκε από Αιολείς από τη Μήθυμνα της Λέσβου. Βρέθηκαν ταφές ενηλίκων σε ταφικούς πίθους κατά τη διάρκεια του β' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. Από τις είκοσι εννέα συνολικά ταφές ενηλίκων σε πίθους (κυρίως του 6^{ου} αι. π.Χ.), οι είκοσι περίπου ήταν ανδρικές εκτός μίας, ίσως, γυναικείας. Από το ίδιο νεκροταφείο της πόλης⁸⁰⁷ αποκαλύφθηκαν παιδικές ταφές σε αμφορείς και σε μικρούς πίθους που χρονολογούνται μεταξύ 560 και 540 π.Χ.

Στους πίνακες που ακολουθούν αναφέρονται οι θέσεις νεκροταφείων με ταφές ενηλίκων σε πίθους και με εγχυτρισμούς παιδιών στα παράλια της Μ.Ασίας και η χρονική περίοδος, στην οποία εμφανίζονται. Επίσης, αναγράφεται το σύνολο των ταφικών πίθων και το είδος του ταφικού αγγείου που χρησιμοποιήθηκε στους εγχυτρισμούς των παιδιών:

ΠΑΡΑΛΙΑ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ		
Θέσεις νεκροταφείων με ταφές ενηλίκων σε πίθους	Χρονική περίοδος	Σύνολο ταφών
ΚΛΑΖΟΜΕΝΕΣ: Μοναστηράκια	Αρχαϊκή	αρκετές
ΑΣΣΟΣ	Αρχαϊκή	29 (20 άνδρες, 1 γυναίκα)

⁸⁰⁶ Mitchell 1999, σ. 147 -148.

⁸⁰⁷ Utili 1999, σ. 128 – 136.

ΠΑΡΑΛΙΑ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ		
Θέσεις νεκροταφείων με εγχυτρισμούς	Είδος ταφικού αγγείου	Χρονολογική περίοδος
ΚΛΑΖΟΜΕΝΕΣ <ul style="list-style-type: none"> • Μοναστηράκια • Akpınar 	<ul style="list-style-type: none"> • Αμφορείς (55) • Αμφορείς 	Αρχαϊκή Κλασική
ΑΣΣΟΣ	Αμφορείς και μικροί πίθοι	Αρχαϊκή

Γενικές παρατηρήσεις.

Από τη μελέτη της ταφής των ενηλίκων μέσα σε πίθους στον ελλαδικό χώρο προκύπτει ότι αυτή είναι μια ασυνήθιστη πρακτική ενταφιασμού και ότι απαντάται σε λίγες περιοχές (βλ. *Χάρτη 10*). Στη Βόρεια Ελλάδα είναι γνωστή στα Άβδηρα και στην περιοχή της Θέρμης Θεσσαλονίκης κατά τα υστεροαρχαϊκά χρόνια. Στην Κεντρική Ελλάδα ακολουθείται στην Αθήνα και στη Θήβα στη διάρκεια των υστερογεωμετρικών χρόνων, στην Ανατολική Λοκρίδα από τα γεωμετρικά έως και τα ελληνιστικά χρόνια και στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας στα πρωτογεωμετρικά. Στην Πελοπόννησο η πρακτική αυτή εμφανίζεται από τα πρώιμα γεωμετρικά χρόνια και διατηρείται έως και την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Στη Νησιωτική Ελλάδα ο ενταφιασμός των ενηλίκων σε πίθους είναι ασυνήθιστος, εκτός από τη Μυτιλήνη, την Ιαλυσό, τη Νίσυρο, την Κρήτη. Στη Μικρά Ασία ταφές ενηλίκων σε πίθους βρέθηκαν σε αρχαϊκά και κλασικά νεκροταφεία στις Κλαζομενές και στην Άσσο.

Η έρευνα επεκτάθηκε και σε ορισμένες πόλεις της Κάτω Ιταλίας, με αφορμή την ίδρυση της αποικίας των Επιζεφύριων⁸⁰⁸ Λοκρών από τους Οζολούς

⁸⁰⁸ *Locri Epizefirii*, 1977, σ. 30 – 37. Η πόλη ιδρύθηκε γύρω στο 680 με 670 π.Χ., στην περιοχή της νότιας Καλαβρίας από Λοκρούς προερχόμενους από την Οζολία Λοκρίδα ή από την

ή Οπουντίους Λοκρούς. Στις ελληνικές αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας επικρατεί γενικότερα ο ενταφιασμός των ενηλίκων, αλλά η πρακτική της ταφής τους μέσα σε μεγάλους πίθους είναι ασυνήθιστη. Ο ενταφιασμός νεογέννητων, νηπίων και μικρών παιδιών σε ταφικά αγγεία και πίθους είναι αντίθετα μία πρακτική γνωστή και διαδεδομένη, όπως για παράδειγμα στους Επιζεφύριους Λοκρούς (νεκροταφεία *Lucifero*⁸⁰⁹ και *Monaci*) κατά τους αρχαϊκούς κυρίως χρόνους, στην Απουλία⁸¹⁰ από τα γεωμετρικά έως και τα ελληνιστικά χρόνια, στις Πιθηκούσες⁸¹¹. Στα νεκροταφεία της Σικελίας η ταφή των παιδιών σε αγγεία ή πίθους απαντάται συχνότερα, όπως, στην περιοχή της *Pestavechia*⁸¹² της Ιμέρας (σε ποσοστό 64,4%), στα Μέγαρα Υβλαία⁸¹³ (3,5%) και στις Συρακούσες, στο νεκροταφείο *Fusco*⁸¹⁴ (σε ποσοστό 25,1%). Ένας μεγάλος ταφικός πίθος⁸¹⁵ προέρχεται από το νεκροταφείο αυτό και περιείχε το κρανίο ενός εφήβου - ενήλικα 18 ετών και στο αντίθετο άκρο του δεύτερο σκελετό της ίδιας ηλικίας.

Το έθιμο της ταφής των παιδιών σε ταφικά αγγεία και πίθους είναι έντονο και στον ελλαδικό χώρο από τα ύστερα γεωμετρικά - πρώιμα αρχαϊκά χρόνια έως και τα κλασικά, ενώ προς τα ελληνιστικά είναι σπανιότερο.

Από τη μελέτη των ταφών σε πίθους ή ταφικά αγγεία σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο από τα πρωτογεωμετρικά έως και τα ελληνιστικά χρόνια, προκύπτει ότι οι γενικοί κανόνες ενταφιασμού είναι οι ίδιοι. Το ταφικό αγγείο είναι

Οπουντία. Το πρόβλημα της καταγωγής των Επιζεφύριων Λοκρών από την Ανατολική ή Δυτική Λοκρίδα δεν έχει ακόμη διασαφηνιστεί πλήρως. Ήδη από την αρχαιότητα η καταγωγή της αποικίας δεν ήταν πλήρως εξακριβωμένη. Ο οικιστής της πόλης, κατά τον Στράβωνα (*Στράβων* I, 1.7) ήταν ο Ευάνθης, ένας από τους γιούς του Διονύσου και επώνυμος ήρωας της Οιάνθειας, πόλης των Οζολών Λοκρών.

⁸⁰⁹ Orsi 1911^b, σ. 3 – 5.

⁸¹⁰ Julii 1988, σ. 22 – 25.

⁸¹¹ Snodgrass 1971, σ. 140 – 97. Στις Πιθηκούσες τα νεογέννητα ενταφιάζονταν σε μικρά αγγεία (εγχετρισμοί), βλ. Ridgway 1979, σ. 67. Ομοιότητες με τις ταφικές συνήθειες του Ωρωπού, βλ. Μαζαράκης - Αιτιάν 2000, σ. 17.

⁸¹² *Himera II*, σ. 816 – 818. Τα νεογέννητα, τα νήπια και τα μικρά παιδιά ενταφιάζονταν μέσα σε ταφικά αγγεία, όπως σε πίθους, αμφορείς, υδρίες, μικρές άβαφες οινόχους.

⁸¹³ Cèbeillac – Gervanosi 1976 -77, σ. 595 - 96. Από το αρχαϊκό νεκροταφείο της πόλης τα ταφικά αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν (αμφορείς) προορίζονταν κυρίως για δευτερογενείς καύσεις, ενώ ελάχιστα χρησιμοποιήθηκαν για ενταφιασμούς.

⁸¹⁴ Orsi 1895, σ. 109 -157. Αποκαλύφθηκαν ενενήντα μία ταφές παιδιών σε ταφικά αγγεία (όπως αμφορείς, οινόχους, υδρίες, πίθοι) που χρονολογούνται στα γεωμετρικά και αρχαϊκά χρόνια (κυρίως στον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ.).

⁸¹⁵ Ο πίθος του τάφου 337 είναι διαστάσεων 1,25 X 0,92μ. Βλ. Orsi 1895, σ. 150.

τοποθετημένο σε πλάγια θέση, μέσα σε ένα μικρό άνοιγμα που έχει δημιουργηθεί στο χώμα. Η κλίση του ποικίλλει ελαφρώς από περιοχή σε περιοχή και το νεκρό σώμα εισάγονταν από το στόμιο (εάν αυτό ήταν εφικτό) ή από την κοιλιά, αφού ανοιγόταν ένα κομμάτι για τον σκοπό αυτό και επανατοποθετούνταν. Στην Κάμειρο για παράδειγμα έχουν βρεθεί ίχνη αιχμηρού εργαλείου στην κοιλιά ταφικού αγγείου. Τα πόδια του νεκρού τοποθετούνταν στον πυθμένα, ενώ το κεφάλι στο στόμιο του πίθου ή ταφικού αγγείου. Ποικιλία παρουσιάζουν και τα πώματα που έκλειναν το στόμιο, όπως επίπεδη πέτρα ή κεραμίδα στις περισσότερες περιοχές ή και αγγείο όπως στην Αργολίδα ή και δισκοειδές πήλινο πώμα όπως στην Ηλεία, θραύσμα πίθου με μολύβδινους συνδέσμους στην Αστυπάλεια, κ.ά. Η επιλογή του πώματος προέρχεται από μία μεγάλη ποικιλία πρόχειρων σχετικά υλικών σε όλες τις περιοχές. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις το ταφικό αγγείο στερεωνόταν με μικρούς αργούς λίθους περιμετρικά.

Ο προσανατολισμός των τάφων είναι ποικίλος, όπως και η τοποθέτηση του στόμιου των ταφικών πίθων ή αγγείων. Ο λόγος στον οποίο οφειλόταν είναι άγνωστος. Σε όλες σχεδόν τις περιοχές η κεφαλή τοποθετούνταν πάντοτε κοντά στο στόμιο.

Η τυπολογία των πίθων ή ταφικών αγγείων διέφερε συνήθως από περιοχή σε περιοχή και αυτό, προφανώς, οφειλόταν στην τοπική κεραμική παραγωγή. Σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν άβαφα χειροποίητα καθημερινής χρήσης αγγεία (όπως, στην Ελευσίνα, Θήρα), και σε άλλες προσεγμένα και διακοσμημένα (όπως, στην Ερέτρια, Νίσυρο). Ίσως, αυτό έδειχνε και την κοινωνική διαστρωμάτωση της κάθε τοπικής κοινωνίας. Συχνά τα ταφικά αγγεία ή οι πίθοι είναι συγκολλημένα με μολύβδινους συνδέσμους (όπως, στη Θήβα, Ηλεία). Η πλειονότητα των πίθων είναι οξυπύθμενοι (όπως, στην Αχαΐα, Ανατολική Λοκρίδα) και ορισμένοι διακοσμούνται με πλαστικές ταινίες στο σώμα. Οι παλαιότεροι (γεωμετρικών χρόνων) είναι ωοειδείς και οι μεταγενέστεροι (κλασικοί) με πιο καμπύλο περίγραμμα (όπως, στην Ηλεία, Ανατολική Λοκρίδα, Νίσυρο). Συνήθως, στο εσωτερικό τους περιέχουν έναν νεκρό, ενώ εξαίρεση αποτελούν οι περιπτώσεις με διπλές ή και περισσότερες ταφές (όπως, στη

Μυτιλήνη, Ήλιδα). Αρκετοί ταφικοί πίθοι επαναχρησιμοποιήθηκαν, αφού παραμερίστηκε η προγενέστερη ταφή (όπως, στην Αργολίδα).

Τα κτερίσματα είναι στην πλειονότητα αγγεία και ποικίλλουν ανάλογα με την περιοχή και την κοινωνική ίσως τάξη του νεκρού. Ήταν τοποθετημένα στο εσωτερικό κυρίως των ταφικών αγγείων ή πίθων, αλλά και εξωτερικά τους. Συνήθως εξωτερικά, κοντά στο στόμιο, τοποθετούνταν η πρόχους και ερμηνεύτηκε είτε ως κτέρισμα (τελετουργικό) είτε και ως σήμα των ίδιων των τάφων (όπως, στην Ελευσίνα, Σταμνά Αιτωλοακαρνανίας, Νιχώρι Κυλλήνης).

Δ´

ΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ – ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Η γεωγραφική θέση των Ανατολικών Λοκρών, επάνω στον σημαντικότερο οδικό άξονα που συνδέει το βόρειο με το νότιο τμήμα της ελληνικής χερσονήσου, υπήρξε στρατηγικής σημασίας και καθοριστική για την πορεία τους μέσα στο χρόνο. Η έκταση που κατείχαν οι Λοκροί χαρακτηρίζεται από χαμηλές οροσειρές και λίγες πεδιάδες με εύφορη καλλιεργήσιμη γη. Στο ανατολικό τμήμα της Ανατολικής Λοκρίδας, γνωστής και ως Οπουντίας, αναπτύσσονται σημαντικές πόλεις, ορισμένες από τις οποίες αναφέρονται από τον Όμηρο (Οπούς, Κύνος, Καλλίαιρος, Βήσσα, κ.ά.). Ο Οπούς είναι η πρωτεύουσα της Οπουντίας Λοκρίδας και ο Κύνος το σημαντικότερο λιμάνι της. Οι ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή αποκάλυψαν τμήματα οικισμών και νεκροταφεία. Το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών βρίσκεται εντός των ορίων της Οπουντίας Λοκρίδας και τοποθετείται πλησίον του αρχαίου Κύνου.

Στην εγγύτερη περιοχή του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς αποκαλύφθηκαν ίχνη ακρόπολης του 4^{ου} αι. π.Χ. στον λόφο της Παληοκάστρα. Οι θέσεις των νεκροταφείων γύρω από την ακρόπολη ήταν αρκετές και βρέθηκαν σε χαμηλά υψώματα και σε εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Αυτές χρονολογικά καλύπτουν ένα φάσμα από τα μυκηναϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια.

Ο οικισμός της Παληοκάστρα Λιβανατών δεν έχει ακόμη ταυτιστεί. Οι ερευνητές με βάση τα έως σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα προτείνουν για την πιθανή ταύτισή του τρεις πόλεις: Βήσσα, Καλλίαιρο και Κύνος. Η πρόταση για την ταύτιση του οικισμού της Παληοκάστρα με την πόλη του Κύνου είναι η πειστικότερη, καθώς έχει ταυτιστεί το λιμάνι της αρχαίας πόλης του Κύνου, σε πολύ κοντινή απόσταση από το νεκροταφείο (3,5 χλμ. περίπου) και όχι η ίδια η πόλη. Οι μελλοντικές ανασκαφές στην περιοχή θα δώσουν απαντήσεις σε καίρια ερωτήματα και θα διαγράψουν μια πιο σαφή εικόνα για την ιστορία της περιοχής.

Τα ταφικά έθιμα της εγγύτερης περιοχής από τα υστεροαρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια δεν διαφοροποιούνται. Ο κυρίαρχος τρόπος ταφής είναι ο ενταφιασμός και το επικρατέστερο είδος ο εγχυτρισμός: μέσα σε ταφικό πίθο για τους ενήλικες ή και εφήβους (σε ποσοστό 85%) και σε μικρότερα αγγεία για τα παιδιά και τα βρέφη (13%), που χρονολογούνται από τα υστεροαρχαϊκά έως και τα πρώτα χρόνια της ελληνιστικής περιόδου. Τάφοι άλλου τύπου, όπως

λακκοειδείς (2,8%), κιβωτιόσχημοι (0,9%) και πήλινες λάρνακες (0,9%) εμφανίζονται στα ελληνοιστικά χρόνια. Μοναδική είναι η παρουσία καύσης στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς τον 2^ο αι. π.Χ. Στο ίδιο νεκροταφείο ο ενταφιασμός σε πίθους αντιστοιχεί σε ποσοστό 81,25% του συνόλου των τάφων και σε μικρότερα αγγεία σε 17,5%.

Η επιμονή των κατοίκων του οικισμού να θάβουν τους ενήλικες με έναν συγκεκριμένο τρόπο (μέσα σε μεγάλους πίθους) δεν είναι πιθανότατα τυχαία. Η επιλογή της συγκεκριμένης πρακτικής σε μια δεδομένη περιοχή και συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι δυνατόν να εξυπηρετούσε ιδεολογικές, κοινωνικές ή και άλλες ανάγκες της ίδιας της κοινωνίας⁸¹⁶. Δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί η περίπτωση να αποτελεί έθιμο για την περιοχή.

Το έθιμο της ταφής ενηλίκων σε πίθους στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας επιβιώνει στα πρωτογεωμετρικά και στα γεωμετρικά χρόνια, με περισσότερη συχνότητα στη μέση γεωμετρική περίοδο. Κατά την ύστερη γεωμετρική περίοδο εγκαταλείπεται και ξαναεμφανίζεται προς τα ύστερα αρχαϊκά χρόνια. Συνεχίζεται σε πολύ μεγάλη συχνότητα κατά τη διάρκεια της κλασικής εποχής, ενώ σε αρκετά μικρότερη κατά τη διάρκεια της ελληνοιστικής, που εγκαταλείπεται.

Η διαχρονική εξέταση του εθίμου⁸¹⁷ στην υπόλοιπη Ελλάδα δείχνει ότι αυτό εφαρμόστηκε σποραδικά σε ορισμένες περιοχές (όπως στα Άβδηρα, στη Θέρμη Θεσσαλονίκης, στη Θήβα, στην Αττική, στη Μυτιλήνη, στην Ιαλυσό της Ρόδου, στη Νίσυρο, στην Ελεύθερνα Κρήτης), ενώ διατηρήθηκε με μεγάλη συχνότητα σε τρεις περιοχές του ελλαδικού χώρου, την Αιτωλοακαρνανία, τη Δυτική κυρίως Πελοπόννησο και την Ανατολική Λοκρίδα. Χρονολογικά οι ταφικοί

⁸¹⁶ Voutsaki 1998, σ. 43. Για την καλύτερη κατανόηση ενός ταφικού εθίμου μιας περιοχής (όπως εξηγεί η μελετήτρια στην περίπτωση των θολωτών τάφων της Μεσσηνίας κατά την Μεσοελλαδική ΙΙΙ περίοδο) είναι απαραίτητο να ληφθούν υπόψη οι ιδεολογικές και κοινωνικές ανάγκες της συγκεκριμένης τοπικής κοινωνίας.

⁸¹⁷ Η ταφική πρακτική του εγχυτρισμού πιστεύεται ότι πρωτοεμφανίστηκε στην Ανατολία στα προϊστορικά χρόνια, Pini 1968, σ.13 (οι εγχυτρισμοί ήταν γνωστοί στην Ανατολία από το α΄ τέταρτο της 3^{ης} χιλ. π.Χ.). Ο Persson ασχολήθηκε με τους ελλαδικούς εγχυτρισμούς (από την Ασίνη) και ανάγει την προέλευσή τους (όπως και των μεταγενέστερων εγχυτρισμών της Κεντρικής Ευρώπης) στους πρωτοελλαδικούς εγχυτρισμούς της Ανατολίας, Frödin- Persson 1938, σ. 348 – 352. Ο Κορρές σχολιάζει γενικότερα την ταφική πρακτική του εγχυτρισμού στον ελλαδικό χώρο, Κορρές 1976 -1978, σ. 344-5.

πίθοι της Αιτωλοακαρνανίας καλύπτουν τα πρωτογεωμετρικά χρόνια και της Δυτικής Πελοποννήσου τα πρώιμα γεωμετρικά έως και τα αρχαϊκά κυρίως χρόνια και σε ορισμένες περιπτώσεις και τα κλασικά και πρώιμα ελληνιστικά. Το έθιμο τηρείται και στα παράλια της Μ.Ασίας, όπως στις Κλαζομενές και στην Άσσο, κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου. Στους Επιζεφύριους Λοκρούς, την αποικία των Οζολών ή Οπουντίων Λοκρών, τα έθιμα ταφής διαφέρουν από εκείνα της μητρόπολης.

Ως εκ τούτου το έθιμο της ταφής ενηλίκων σε πίθους δεν είναι ευρέως διαδεδομένο, αλλά περιορίζεται γεωγραφικά κυρίως στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα, παρουσιάζοντας μια ομοιογενή εικόνα. Η εφαρμογή του στις προαναφερόμενες περιοχές και κατά τις ίδιες περίπου χρονικές περιόδους μαρτυρά, ίσως, μια κοινή καταγωγή και φυλετική ομοιογένεια των κατοίκων και ως ένα βαθμό μια πολιτιστική ομοιογένεια.

Αναζητώντας την κοινή ρίζα καταγωγής των περιοχών αυτών λαμβάνουμε υπόψη ορισμένες παρατηρήσεις μελετητών. Στην Πελοπόννησο η ταφή των ενηλίκων σε πίθους και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είναι ένα παλαιό έθιμο που ανάγει την προέλευσή του στη Μεσοελλαδική περίοδο⁸¹⁸. Ο Σακελλαρίου⁸¹⁹ ισχυρίζεται ότι στην Αχαΐα ήταν γνωστές τρεις εθνικές φάσεις (ιωνική, αχαϊκή και βορειοδυτική) στο τέλος της εποχής του Χαλκού. Υποστηρίζει ότι μερικοί Αιολείς εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Αχαΐας σε μια περίοδο που δεν απείχε χρονικά από την άφιξη των Αχαιών και των Βορειοδυτικών φύλων. Οι εθνικές αναστατώσεις σημάδεψαν το πέρασμα από τη μια εποχή στην άλλη, χωρίς να εξαφανίσουν τους προηγούμενους πληθυσμούς, αλλά αντίθετα ιωνικά, αχαϊκά και αιολικά στοιχεία επέζησαν ως υπόστρωμα.

Στην Ανατολική Λοκρίδα, το αιολικό στοιχείο είναι έντονο στη λοκρική διάλεκτο, η οποία κατατάσσεται στις βορειοδυτικές διαλέκτους⁸²⁰. Η Δακορώνια⁸²¹ εξηγεί ότι τα αιολικά στοιχεία στη λοκρική διάλεκτο δικαιολογούν την παρουσία των αιολικών φύλων στην Ανατολική Λοκρίδα πριν από την έλευση των Λοκρών.

⁸¹⁸ Βλ. σ. 259 – 263.

⁸¹⁹ Sakellariou 1991, σ.18. Γκαδόλου 2008, σ. 328.

⁸²⁰ Ο Στράβων θεωρεί αιολικές τις δυτικές διαλέκτους. Στράβων VIII, 1.2.

⁸²¹ Δακορώνια κ.ά. 2002, σ. 23. Βλ. σ. 57.

Η ίδια⁸²² αναρωτιέται μήπως τελικά οι Λοκροί μετακινήθηκαν προς τις ιστορικές τους περιοχές μετά τα τέλη της Μυκηναϊκής εποχής, δηλαδή κατά τον 10^ο αι. π.χ. Είναι πιθανό στα πρωτογεωμετρικά χρόνια να λαμβάνουν χώρα στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας ουσιαστικές αλλαγές στη δομή των τοπικών κοινωνιών, γεγονός που επιβεβαιώνεται εν μέρει και ανασκαφικά. Στο γενικότερο αυτό πλαίσιο εντάσσεται η εμφάνιση ενός νέου ταφικού εθίμου, του ενταφιασμού σε κιβωτιόσχημους τάφους, αλλά και η συνέχιση παράλληλα ενός παλαιότερου, του ενταφιασμού μέσα σε μεγάλους ταφικούς πίθους. Η Κατσοנוπούλου⁸²³ αναφέρει ότι οι βορειοδυτικοί εισβολείς κατεβαίνοντας από τον βορρά προς την Κεντρική Ελλάδα κατέλαβαν περιοχές που ανήκαν στους Αιολείς, όπως των Λοκρών, Μαλιέων και Φωκέων.

Θα μπορούσε το αιολικό στοιχείο να αποτελέσει τον συνδετικό κρίκο της κοινής καταγωγής των περισσότερων προαναφερόμενων περιοχών; Το κοινό στοιχείο μεταξύ Ανατολικής Λοκρίδας και Μυτιλήνης, στην οποία διατηρείται το ίδιο έθιμο ταφής, είναι το αιολικό στοιχείο, όπως και με την Άσσο⁸²⁴ στα παράλια της Μ.Ασίας. Η επιβίωση του εθίμου στις Κλαζομενές στα αρχαϊκά χρόνια, αλλά και στην αποικία της στα Άβδηρα, ίσως εξηγείται από το γεγονός ότι ήδη από την πρώιμη εποχή του Χαλκού η πόλη διατηρούσε πολιτισμικές σχέσεις με την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου. Αυτό είναι δυνατόν να επηρέασε τις ταφικές συνήθειες της αιολικής Λέσβου. Η Ανατολική Λοκρίδα και η Αιτωλοακαρνανία έχουν ένα διαφορετικό κοινό στοιχείο: τη βορειοδυτική διάλεκτο, την οποία μιλούσαν και στην Πελοπόννησο. Η Πελοπόννησος κατά τον Σακελλαρίου, όπως ήδη αναφέρθηκε, διατηρούσε μεταξύ των άλλων ξένων στοιχείων (ιωνικό, αχαϊκό) και το αιολικό.

Το έθιμο της ταφής σε πίθους στην Ανατολική Λοκρίδα είναι πολύ πιθανό να έχει τις ρίζες του στους πρώτους κατοίκους της περιοχής, τους Αιολείς. Είναι δυνατόν ερχόμενοι οι Βορειοδυτικοί εισβολείς στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας να διατήρησαν το τοπικό στοιχείο και κατά συνέπεια να σεβάστηκαν τα

⁸²² Δακορώνια 2003, σ. 342 – 43.

⁸²³ Κατσοπούλου 1990, σ. 16. Βλ. σ. 57. Οι Λοκροί μετακινήθηκαν προς τα νότια και την περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας γύρω στο τέλος της εποχής του Χαλκού.

⁸²⁴ Στην Άσσο ο ελληνικός αποικισμός άρχισε τον 7^ο αι. π.Χ., όταν η πόλη κατοικήθηκε από Αιολείς από τη Μήθυμνα της Λέσβου.

ταφικά έθιμα της περιοχής και να τα διέδωσαν στις υπόλοιπες περιοχές που κατέλαβαν. Η συνύπαρξη των παλαιών και νέων φυλετικών ομάδων ήταν πιθανότατα ομαλή, όπως και η αφομοίωση των νέων φυλετικών ομάδων από το τοπικό στοιχείο. Ίσως, το έθιμο της ταφής των ενηλίκων σε πίθους να είναι αποτέλεσμα εσωτερικών διεργασιών και αναγκών της κάθε τοπικής κοινωνίας. Η διάδοσή του έλαβε χώρα στα γεωγραφικά όρια του Ελλαδικού χώρου διατηρώντας έναν τοπικό και ξεχωριστό κάθε φορά χαρακτήρα και ακολουθώντας μια εξελικτική πορεία στη διάρκεια των χρόνων.

Σχετικά με τον ενταφιασμό των μικρών παιδιών σε ταφικά αγγεία η έρευνα έδειξε ότι αυτή είναι μία πολύ γνωστή και διαδεδομένη πρακτική στον ελλαδικό χώρο. Νεκροταφεία με εγχυτρισμούς παιδιών σε ταφικά αγγεία βρέθηκαν σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως: Αττική, Βοιωτία, Εύβοια, Φθιώτιδα (από τα γεωμετρικά έως και ελληνοιστικά χρόνια), Αχαΐα, Αργολίδα, Ηλεία, Μεσσηνία (από τα πρώιμα γεωμετρικά έως και τα αρχαϊκά και λιγότερο στα ελληνοιστικά), Άβδηρα, Άκανθο, Μένδη (στα αρχαϊκά και κλασικά), Ρόδο, Μυτιλήνη, Σάμο, Θήρα, Αστυπάλαια, Νίσυρο (στα αρχαϊκά).

Σχετικά με τον τρόπο του ενταφιασμού των ενηλίκων μέσα στους πίθους, η έρευνα έδειξε ότι αυτός δεν διέφερε από περιοχή σε περιοχή σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Ο προσανατολισμός των πίθων της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών είναι σταθερός με κατεύθυνση ανατολής – δύσης και με τοποθέτηση του στόμιου προς τα ανατολικά. Μοναδική εξαίρεση αποτελούσε ένας τάφος, ο οποίος περιείχε δύο νεκρούς μαζί και είχε τοποθετημένο το στόμιό του στα δυτικά. Η θέση της κεφαλής του νεκρού μέσα στους πίθους είναι πάντοτε προς το στόμιο. Η σταθερή αυτή προτίμηση του προσανατολισμού τόσο στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς όσο και στην ευρύτερη περιοχή της Οπουντίας Λοκρίδας, για μεγάλο χρονικό διάστημα μπορεί να δείχνει ότι αποτελούσε ταφικό έθιμο στην περιοχή. Διαφοροποιούνταν μόνο στην επιλογή της τοποθέτησης του στόμιου του πίθου στα ανατολικά ή δυτικά, για άγνωστους ακόμη λόγους.

Η τυπολογία των ταφικών πίθων διέφερε συνήθως από περιοχή σε περιοχή και αυτό, προφανώς, οφειλόταν στην τοπική κεραμική παραγωγή. Οι ταφικοί πίθοι του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς προέρχονταν από τοπικό

εργαστήριο, το οποίο παρήγαγε ταφικούς πίθους, καθώς η ζήτηση ήταν μεγάλη, δεδομένης της ταφικής χρήσης τους στην περιοχή της Οπουντίας Λοκρίδας⁸²⁵. Τα χαρακτηριστικά τους διαφοροποιούνται ανάλογα με τις χρονικές περιόδους και φαίνεται μια εξέλιξη του σχήματός τους στο πέρασμα του χρόνου.

Τα κτερίσματα των τάφων της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών ήταν κυρίως αγγεία. Ειδώλια, νομίσματα και μετάλλια αντικείμενα βρέθηκαν σε μικρότερες ποσότητες. Τα είδη των κτερισμάτων που προτιμώνται τόσο στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς όσο και στα υπόλοιπα νεκροταφεία της Οπουντίας Λοκρίδας είναι τα ίδια: μελανόμορφες κύλικες, ληκύθια, σκύφοι, μελαμβαφείς κύλικες-σκύφοι, κύλικες, κάνθαροι, καρχήσια, ιχθυοπινάκια, μυροδοχεία, άβαφες πρόχοι, «καρποδόχοι», λυχνάρια, ειδώλια γυναικείων και ιστάμενων μορφών, ζώων, νομίσματα και λίγα μετάλλια αντικείμενα. Η παρουσία της άβαφης πρόχου στους τάφους είναι σταθερή. Αυτή τοποθετείται συνήθως εξωτερικά του ταφικού πίθου κοντά στο στόμιό του και ερμηνεύεται ως τελετουργικό κτέρισμα. Η παρουσία της στην πλειονότητα των τάφων της Ανατολικής Λοκρίδας μπορεί να δηλώνει ομοιογένεια θρησκευτικών δοξασιών για τη μεταθανάτια ζωή στην περιοχή.

Η επανάληψη μεγάλων ποσοτήτων τοπικών αγγείων ίδιου τύπου στους υστεροαρχαϊκούς και κλασικούς τάφους μπορεί να αποτελεί ένα μέσο προβολής της οικονομικής κατάστασης των συγγενών του νεκρού ή να δείχνει απλά μια συνήθεια ή προτίμηση που επικρατούσε τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Τα κτερίσματα των ελληνιστικών τάφων είναι ως επί το πλείστον νομίσματα και όχι αγγεία. Μπορεί οι κάτοικοι του οικισμού να το θεώρησαν ως ένα μέσο προβολής της ευμάρειάς τους ή να σχετιζόταν με τις θρησκευτικές τους αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή.

Τα πολυτελέστερα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν ως κτερίσματα ήταν οι μελανόμορφες λήκυθοι, οι μελανόμορφες και μελαμβαφείς κύλικες, οι μελανόμορφοι σκύφοι, ένα αρυβαλλοειδές ερυθρόμορφο ληκύθιο, προϊόντα εισηγμένα από την Αττική. Τα προϊόντα τα οποία εισήγαγαν ήταν μαζικής παραγωγής. Θα μπορούσαν να προμηθεύονται τα εισηγμένα προϊόντα με

⁸²⁵ Βλ. σ. 81 – 2.

ανταλλαγή των δικών τους παραγωγών, σε γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα. Οι κάτοικοι ασχολούνταν, προφανώς, με γεωκτηνοτροφικές εργασίες ή και με την αλιεία (λόγω της γειτνίασης με τη θάλασσα), όπως θα μπορούσε να αποδείξει και η μεγάλη ποσότητα θαλασσινών όστρεων στους παιδικούς τάφους.

Τις διατροφικές συνήθειες ενός μικρού δείγματος των κατοίκων του οικισμού (του 12,5% του συνόλου των τάφων του νεκροταφείου) τις γνωρίζουμε με βάση την οστεολογική εξέταση των διατηρούμενων έως σήμερα οστών. Τα οστά από τους έντεκα συνολικά τάφους που εξετάστηκαν, ήταν όλα ενηλίκων άνω των δέκα οχτώ ετών και από αυτούς οι τρεις στους έξι είχαν τερηδόνα. Αυτό δείχνει την αυξημένη κατανάλωση φυτικών υδατανθράκων και φρούτων που σε συνδυασμό με κακή οδοντική υγιεινή διαβρώνουν τα δόντια⁸²⁶. Το γεγονός ότι τρία στα επτά άτομα εμφάνιζαν πώρωση της οροφής της οφθαλμικής κόγχης, σχετίζεται με χαμηλή κατανάλωση τροφών ζωικής προέλευσης. Αν και το μέγεθος και η αποσπασματικότητα του δείγματος δεν επιτρέπουν τη διεξαγωγή πιο συγκεκριμένων συμπερασμάτων, η διατροφή του ενήλικου πληθυσμού, μάλλον, βασιζόταν κατά ένα μεγάλο μέρος στις φυτικές τροφές (προφανώς σιτηρά και όσπρια), ενώ οι ζωικές αποτελούσαν ένα μικρό ποσοστό του διαιτολογίου τους. Άλλωστε και η μελέτη του οστεολογικού υλικού του οικισμού στη γειτονική σχετικά θέση Προσκυνά (Νεότερη νεολιθική Ι έως και μυκηναϊκά χρόνια)⁸²⁷ (Χάρτης 4) έδειξε πως ανάμεσα στα βασικά προβλήματα των κατοίκων του οικισμού ήταν και η κακή διατροφή, φτωχή σε σίδηρο, λόγω της κατανάλωσης μεγάλης ποσότητας φυτικών τροφών.

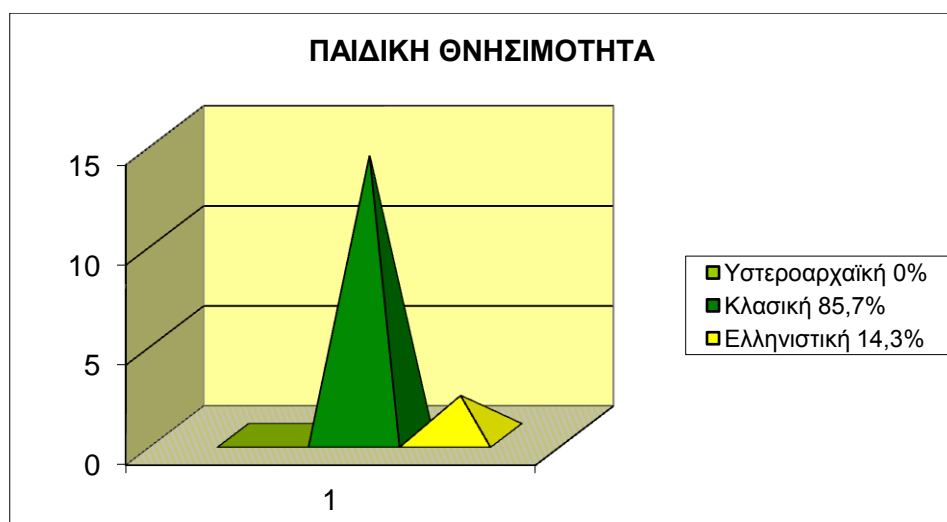
Στατιστικά οι υστεροαρχαϊκοί τάφοι αντιπροσωπεύουν το μικρότερο ποσοστό του συνόλου των τάφων του νεκροταφείου, το 6,25%, οι ελληνοιστικοί ένα μεγάλο, το 42,5%, ενώ οι κλασικοί το μεγαλύτερο ποσοστό, το 51,25%. Κατά συνέπεια, ο οικισμός, στον οποίο ανήκει το νεκροταφείο, παρουσιάζει τη μεγαλύτερη ανάπτυξη κατά τους κλασικούς χρόνους. Το 81,25% των νεκρών του νεκροταφείου ήταν ενήλικες ή και έφηβοι και το 17,5% μικρά παιδιά και βρέφη. Η παιδική θνησιμότητα στους κλασικούς χρόνους αντιστοιχεί στο 85,7% περίπου,

⁸²⁶ Morris 1997, σ. 122- 23: για τη φθορά στα δόντια από τις τροφές. Βλ. επίσης *Η οστεολογική μελέτη*.

⁸²⁷ Παπαθανασίου 2006, σ. 623.

ενώ στους ελληνοιστικούς μειώνεται σημαντικά στο 14,3%. Για τους υστεροαρχαϊκούς τάφους το ποσοστό είναι μηδενικό. Τα αποτελέσματα δείχνουν μια σημαντική αύξηση της παιδικής θνησιμότητας⁸²⁸ κατά τη διάρκεια της κλασικής εποχής.

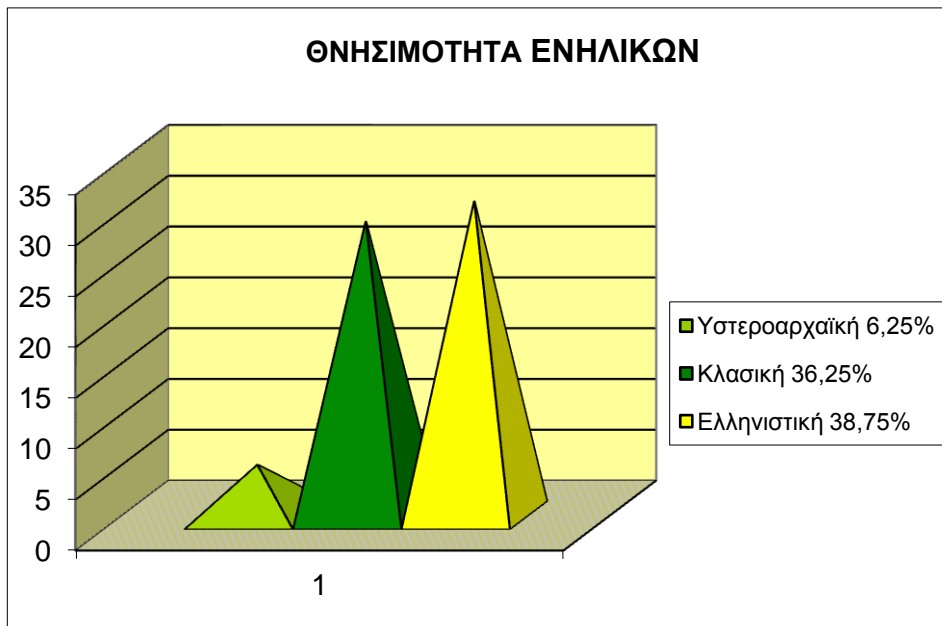
Στο παρακάτω γράφημα δίνονται τα ποσοστά της παιδικής θνησιμότητας κατά την υστεροαρχαϊκή, κλασική και ελληνοιστική περίοδο:

Η θνησιμότητα των ενηλίκων στους κλασικούς χρόνους αντιπροσωπεύει το 36,25%, στους ελληνοιστικούς το 38,75 %, ενώ στους υστεροαρχαϊκούς μόλις το 6,25%. Παρατηρείται μια μεγάλη αύξηση της θνησιμότητας των ενηλίκων κατά τα κλασικά χρόνια, σε σχέση με τα αρχαϊκά και μια μικρότερη κατά την ελληνοιστική περίοδο σε σχέση με την κλασική. Από τη μελέτη της θνησιμότητας των ενηλίκων και των παιδιών στις ίδιες χρονικές περιόδους προκύπτει ότι κατά τα κλασικά χρόνια η παιδική θνησιμότητα είναι αυξημένη σε σχέση με των ενηλίκων, ενώ στα ελληνοιστικά η θνησιμότητα των ενηλίκων είναι αυξημένη σε σχέση με την παιδική.

Στο γράφημα που ακολουθεί σημειώνονται τα ποσοστά της θνησιμότητας των ενηλίκων κατά την υστεροαρχαϊκή, κλασική και ελληνοιστική περίοδο:

⁸²⁸ Γενικότερα, στις αρχαίες κοινωνίες η βρεφική και παιδική θνησιμότητα ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο κυρίως εξαιτίας των επιδημιών.

Ο οικισμός, στον οποίο αντιστοιχεί το νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών, κατοικείται αδιάκοπα από τα υστεροαρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια. Στους κλασικούς χρόνους οι επιδημίες μπορεί να αποδεκατίζουν τα παιδιά και οι πολεμικές συγκρούσεις τον ενήλικο πληθυσμό. Άλλωστε, ιστορικά επιβεβαιώνεται από τις συνεχείς καταστροφές που προξενούν οι Αθηναίοι στα εδάφη της Ανατολικής Λοκρίδας κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, αλλά και οι Φωκείς κατά τη διάρκεια του Γ΄ Ιερού πολέμου. Το ανθρώπινο δυναμικό του οικισμού κατορθώνει να ανανεωθεί και να επιζήσει και στα ελληνιστικά χρόνια, με την ανασυγκρότηση των Κοινών των Λοκρών. Οι μεγάλες ποσότητες νομισμάτων στους ελληνιστικούς τάφους μπορεί να δείχνουν τη μεγάλη διάθεση και κυκλοφορία τους και την οικονομική κατάσταση της τοπικής κοινωνίας την εποχή αυτή. Συγχρόνως, τα νομίσματα στους τάφους μαρτυρούν τις επαφές και συναλλαγές της τοπικής κοινωνίας με τον υπόλοιπο κόσμο, όπως με τη Βοιωτία, Αιτωλία, Φωκίδα, Χαλκίδα, Ιστιαία και Κόρινθο. Τα νομίσματα προέρχονται από πόλεις που ο οικισμός είχε καλές σχέσεις και προέβαινε σε οικονομικές συναλλαγές μαζί τους. Η μεγάλη διάθεση των νομισμάτων των Κοινών (Λοκρών και Οπουντίων) δείχνουν τους πολιτικούς συνασπισμούς στους οποίους ανήκαν οι κάτοικοι του μικρού οικισμού μαζί με τις

υπόλοιπες μικρές πόλεις της Ανατολικής Λοκρίδας. Είναι ενωμένες και υπακούν στον Οπούντα τη μητρόπολή τους.

Τα εισηγμένα προϊόντα κεραμικής κυρίως από την Αττική και τη Βοιωτία καθώς και τα τοπικά που μιμούνται τα αττικά και βοιωτικά πρωτότυπα δείχνουν τις καλές εμπορικές σχέσεις με τους Αθηναίους και Βοιωτούς τεχνίτες. Στα αρχαϊκά χρόνια οι Ανατολικοί Λοκροί είναι πολιτικά και οικονομικά ισχυροί με την ίδρυση της πρώτης Αμφικτιονίας των πόλεων της Θεσσαλίας και της Κεντρικής Ελλάδας σε έδαφός τους. Το 560 π.Χ. μειώνεται σημαντικά η πολιτική επιρροή τους, αφού μεταφέρεται η έδρα της Αμφικτιονίας στους Δελφούς. Μέχρι, όμως, το 480 π.Χ. και την έναρξη των πολεμικών συγκρούσεων στα εδάφη τους στη διάρκεια των περσικών πολέμων διανύουν μια μακρά περίοδο ειρήνης. Αυτό επιβεβαιώνεται από τα κτερίσματα των υστεροαρχαϊκών και πρώιμων κλασικών τάφων του νεκροταφείου. Αρκετά προϊόντα είναι εισηγμένα από την Αττική με την οποία οι σχέσεις είναι καλές. Λίγα σιδερένια ξίφη βρέθηκαν στους κλασικούς τάφους χωρίς να μπορούν με βεβαιότητα να χαρακτηριστούν ως όπλα. Κατά τη διάρκεια των κλασικών και υστεροκλασικών χρόνων τα προϊόντα της κεραμικής και της κοροπλαστικής που βρέθηκαν στους τάφους είναι κυρίως τοπικά και με πολλές επιρροές από τη γειτονική Βοιωτία ή εισηγμένα από αυτή. Στο χρονικό αυτό διάστημα οι Ανατολικοί Λοκροί είναι σύμμαχοι των Θηβαίων και στον Πελοποννησιακό πόλεμο τάσσονται στο πλευρό των Σπαρτιατών με αποτέλεσμα οι Αθηναίοι να προξενούν καταστροφές στα εδάφη της Ανατολικής Λοκρίδας διεκδικώντας τα. Το γεγονός ότι τα κτερίσματα των τάφων της περιόδου αποτελούν εισηγμένα προϊόντα από τη Βοιωτία ή απομιμήσεις των βοιωτικών πρωτοτύπων επιβεβαιώνει τις εχθρικές σχέσεις με την Αττική και τη διακοπή ίσως των εμπορικών συναλλαγών με αυτή. Στη διένεξη Θήβας – Σπάρτης οι Ανατολικοί Λοκροί υποστηρίζουν και πάλι τους Θηβαίους και οι σχέσεις Βοιωτίας με την Ανατολική Λοκρίδα είναι καλές και αυτό αντικατοπτρίζεται και στην κεραμική και κοροπλαστική παραγωγή. Στην ελληνιστική περίοδο οι Ανατολικοί Λοκροί βρίσκονται υπό την επιρροή των διαφόρων Κοινών, όπως των Αιτωλών (και ασκούν πολιτική επιρροή στη Δελφική Αμφικτιονία), των Βοιωτών, των Φωκίων και των Λοκρών. Διανύουν μια περίοδο ειρηνική και η ευημερία και οι

επαφές με τους γειτονικούς λαούς αποδεικνύεται από τα νομίσματα στους τάφους. Η κεραμική παραγωγή είναι κυρίως τοπική και οι ντόπιοι τεχνίτες δημιουργούν και τους δικούς τους χαρακτηριστικούς τύπους αγγείων. Η ύπαρξη του λιμανιού σε κοντινή απόσταση (στη θέση Πύργος) συνέτεινε προφανώς καθόλη τη διάρκεια της ζωής του οικισμού στη διευκόλυνση των εμπορικών επαφών με τον υπόλοιπο κόσμο. Οι επαφές αυτές δείχνουν ότι η κοινωνία αυτή δεν ήταν ούτε κλειστή, ούτε απομονωμένη. Μπορεί να μην παρήγαγε αγγεία για να τα εξάγει, αλλά ήταν ικανή να καλύψει τις ανάγκες της και να είναι αυτόνομη και αυτάρκης.

Το γεγονός ότι όλοι σχεδόν οι τάφοι του νεκροταφείου ήταν κτερισμένοι δείχνει, ίσως, ότι ο οικισμός στον οποίο αντιστοιχεί το νεκροταφείο δεν είχε έντονες κοινωνικές διαφορές. Το ότι ορισμένοι τάφοι περιείχαν περισσότερα και καλύτερης ποιότητας αντικείμενα, αν και αυτά δεν χαρακτηρίζονται πλούσια και εντυπωσιακά, δείχνει ότι ορισμένα μέλη αυτής (είτε ήταν άνδρες είτε γυναίκες) ξεχώριζαν από τα υπόλοιπα, ως περισσότερο ευκατάστατα. Οι ανδρικές ταφές που ξεχώριζαν περιείχαν καλύτερης ποιότητας αγγεία και σε μεγάλες ποσότητες, καθώς και λίγα μετάλλια αντικείμενα. Οι γυναικείες ταφές που διαφοροποιούνταν από τις άλλες περιείχαν περισσότερα προσωπικά αντικείμενα για τον καλλωπισμό των γυναικών, όπως ο τάφος ΠΘ.ΧΙV. Η οστεολογική μελέτη το επιβεβαίωσε, όπου αυτό ήταν δυνατό. Οι παιδικές ταφές που γνωρίζουμε ότι πραγματοποιήθηκαν μέσα σε μικρά ταφικά αγγεία έχουν κτερίσματα που είναι κυρίως παιδικά παιχνίδια. Αυτό δείχνει ότι και οι γυναίκες, αλλά και τα παιδιά του οικισμού θα πρέπει να είχαν ενταφιαστεί με την ίδια φροντίδα.

Ο οικισμός θα αποτελούνταν προφανώς από κεραμείς, τεχνίτες, γεωργούς, κτηνοτρόφους, αλιείς, αλλά και από μία ανώτερη κοινωνικά τάξη. Η αμπελουργία δεν αποκλείεται να αναπτύχθηκε περισσότερο στην περιοχή, αν συνδυαστεί με τη μεγάλη ποσότητα αγγείων του ποτού που βρέθηκαν στους τάφους και με τις απεικονίσεις συμβόλων που σχετίζονται με αυτή στους οπισθότυπους των νομισμάτων κυρίως του Κοινού των Οπουντίων (όπως, αμφορέας, κάνθαρος, τσαμπιά σταφυλιών, κληματόφυλλα). Σύμφωνα και με τις

αρχαίες πηγές την εξουσία κατείχαν οι «εκατό οίκοι»⁸²⁹ (ευγενών οικογενειών) και επικεφαλής τους ήταν ο άρχων που αποφάσιζε μαζί με τη Βουλή (αποτελούμενη από 100 μέλη). Η ύπαρξη των «Κοινών» (μεγαλύτερων ή μικρότερων πολιτικών συνασπισμών) καθόριζε την από κοινού αντιμετώπιση των σοβαρότερων προβλημάτων της περιοχής τους. Ο Οπούς ήταν η μητρόπολη των Λοκρών, τις αποφάσεις της οποίας οι μικρότερες κώμες ακολουθούσαν πιστά και ενωμένες.

Η διατήρηση του ίδιου ταφικού εθίμου από τους κατοίκους του οικισμού για μεγάλο χρονικό διάστημα από γενιά σε γενιά, μπορεί να δείχνει ότι αυτοί ήταν συντηρητικοί στις παραδόσεις τους ή και ότι ήθελαν να αποδώσουν με τον δικό τους τρόπο ιδιαίτερες τιμές στους αγαπημένους τους ανθρώπους. Το ταφικό αυτό έθιμο, γνωστό και διαδεδομένο στην περιοχή της Ανατολικής Λοκρίδας, ήταν μάλλον παλαιό, με καταγωγή από τους μακρινούς προγόνους τους, ίσως, τους Αιολείς και τιμούσε ιδιαίτερα τους νεκρούς τους. Στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών, όμως, ακολουθήθηκε αποκλειστικά και αδιάκοπα για 400 περίπου χρόνια (από το τέλος της υστεροαρχαϊκής εποχής έως και τα μέσα περίπου του 2^{ου} αι. π.Χ.) και δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί η περίπτωση ότι αυτό αντιπροσώπευε μια συγκεκριμένη τάξη των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων του οικισμού, ίσως ευγενών οικογενειών. Η Ωνάσογλου⁸³⁰ πιστεύει ότι οι 33 ελληνιστικοί τάφοι του νεκροταφείου που αντιστοιχούν σε 175 περίπου χρόνια, είναι πιθανότατα οικογενειακοί τάφοι. Για την ομάδα αυτή των ανθρώπων του οικισμού τηρήθηκαν πιστά οι ταφικές παραδόσεις, γιατί πιθανότατα οι κάτοικοι του οικισμού πίστευαν πως με τον τρόπο αυτό θα τους έκαναν να ξεχωρίζουν και στη μεταθανάτια ζωή. Στη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων βρέθηκαν και άλλα είδη τάφων πλησίον των τειχών της ακρόπολης της Παλαιοκάστρα, καθώς και στην ευρύτερη περιοχή από τα γεωμετρικά έως και τα ελληνιστικά χρόνια, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι στην ίδια περιοχή τα υπόλοιπα είδη ενταφιασμού δεν ήταν άγνωστα. Αυτό θα μπορούσε να ενισχύσει την άποψη ότι στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών ενταφιάζονταν σκοπίμως με τον ίδιο τρόπο μια ιδιαίτερη ομάδα ανθρώπων του οικισμού για πολλά χρόνια. Το

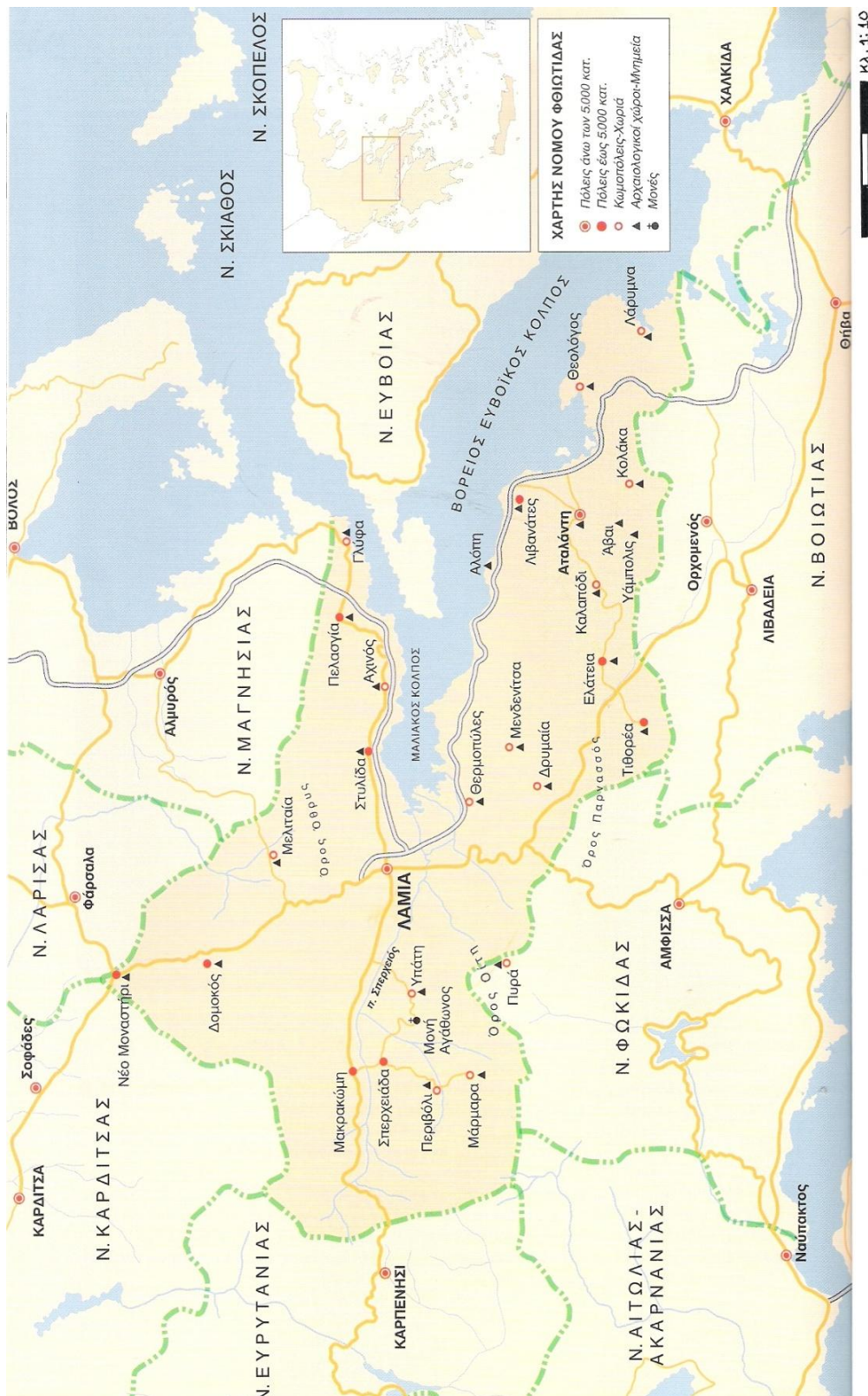
⁸²⁹ Θουκυδίδης I, 108.3. Forrest 1982, *ACH* III, σ. 304. Βλ. επίσης σ. 51.

⁸³⁰ Ωνάσογλου 1991, σ. 65.

γεγονός ότι την ίδια χρονική περίοδο επιλεγόταν η πρακτική του ενταφιασμού σε πίθους για συγκεκριμένο αριθμό ατόμων σε ένα νεκροταφείο που και σε προγενέστερα χρόνια τηρούνταν η ίδια πρακτική, δείχνει ότι αυτή προφανώς σχετιζόταν με συγκεκριμένες αντιλήψεις των ανθρώπων αυτών γύρω από τον θάνατο. Αυτές αναπτύχθηκαν σε παλιότερες περιόδους, αλλά διατηρήθηκαν με ιδιαίτερη άνθηση μέχρι και τα ελληνιστικά χρόνια στο πλαίσιο ίσως οικογενειών.

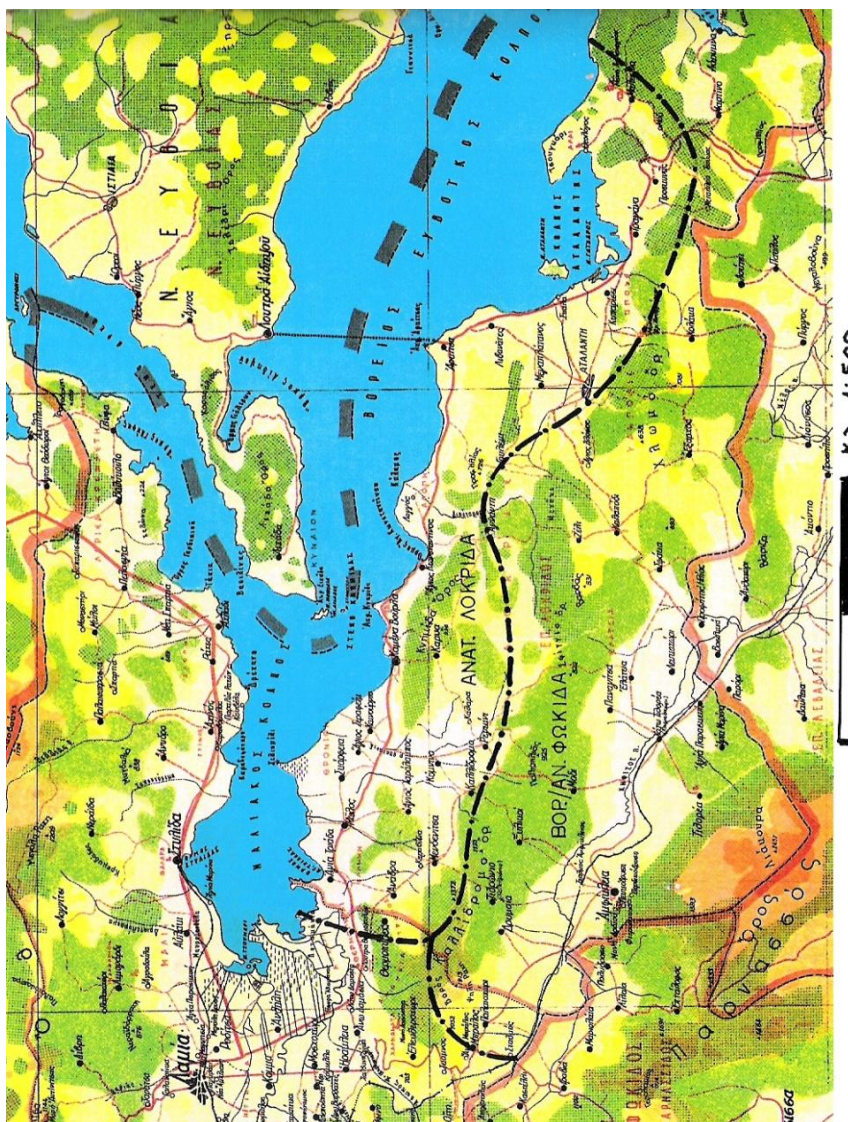
Το τέλος της ζωής της κοινωνίας αυτής γράφεται στο νεκροταφείο της Τριανταφυλλιάς τον 2^ο αι. π.Χ. με την παρουσία ενός νέου είδους ταφής για την περιοχή, την πυρά. Ιστορικά επιβεβαιώνεται από την επιδρομή του Σύλλα το 87/86 π.Χ. στην Ανατολική Λοκρίδα, όταν αυτός θέλησε να εμποδίσει τον Μιθριδάτη και αρχαιολογικά από τις καταστροφές που προκλήθηκαν στις λοκρικές πόλεις και την ερήμωση της υπαίθρου.

Ε΄
ΧΑΡΤΕΣ - ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ

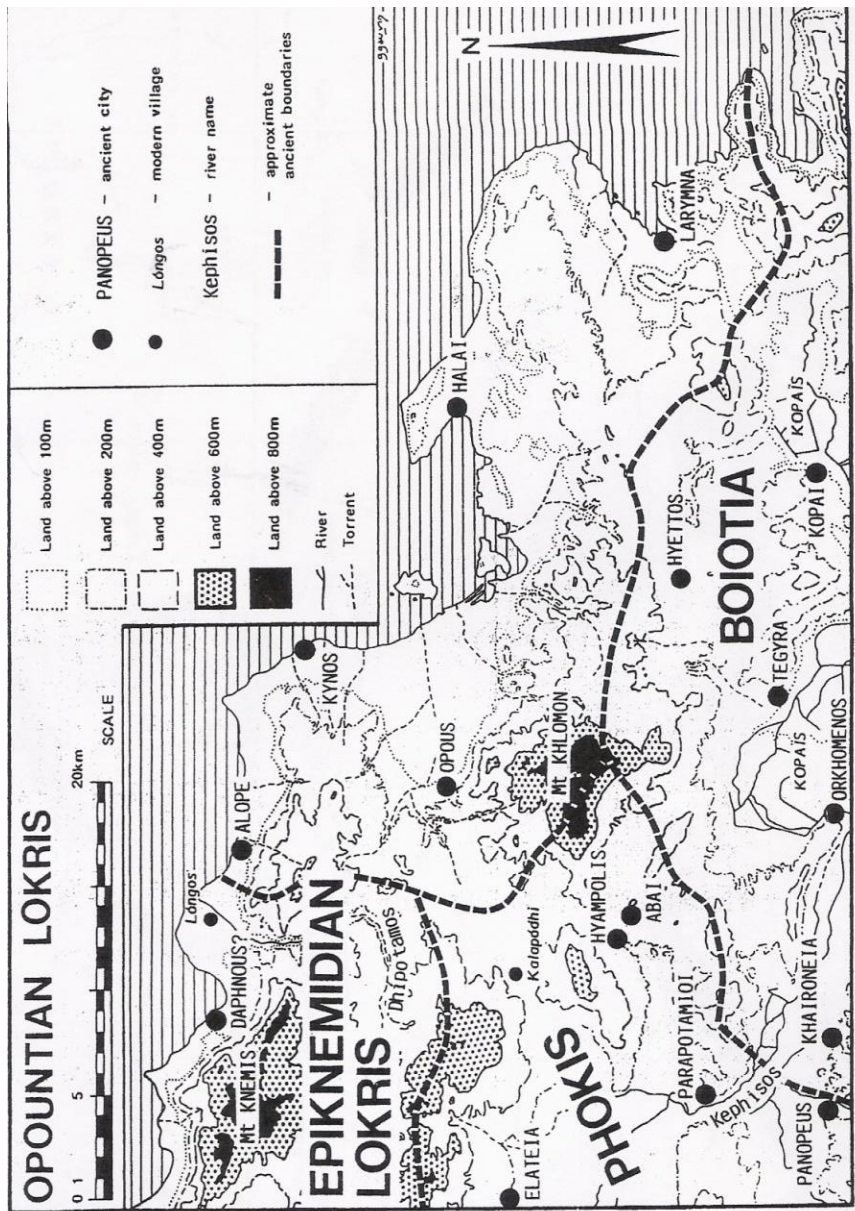
ΧΑΡΤΗΣ 1:

Χάρτης Ν.Φθιώτιδας (από: Παπακωνσταντίνου 2009, σ. 34).

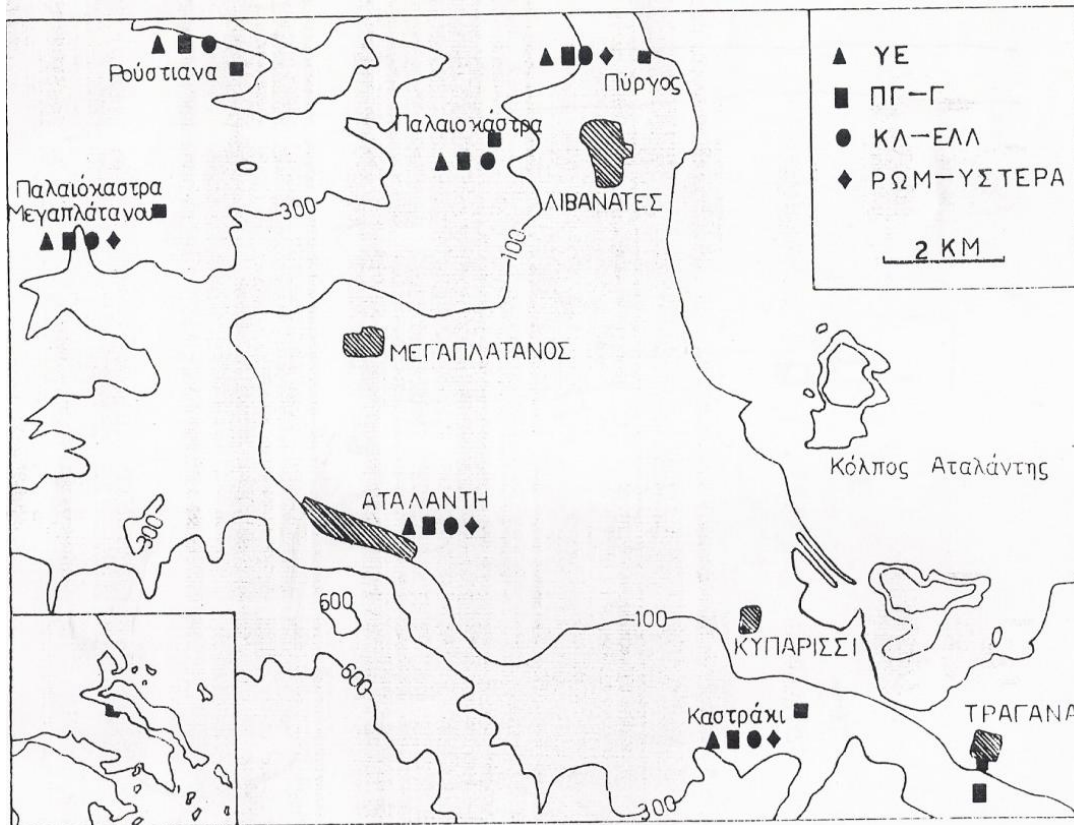
ΧΑΡΤΗΣ 2:

Χάρτης Ανατολικής Λοκρίδας (από: Δακωρώνια 2006, σ. 6).

ΧΑΡΤΗΣ 3:

Χάρτης Οπουντίας Λοκρίδας (από: Fossey 1990, σ. 6).

ΧΑΡΤΗΣ 5:

Χάρτης Οπουντίας Λοκρίδας (από: Dakoronia 1993, σ. 116).

ΠΡΟΣ ΑΓ. ΚΑΝ/ΝΟΝ ΠΡΟΣ ΛΙΒΑΔΙΑΣ 55'

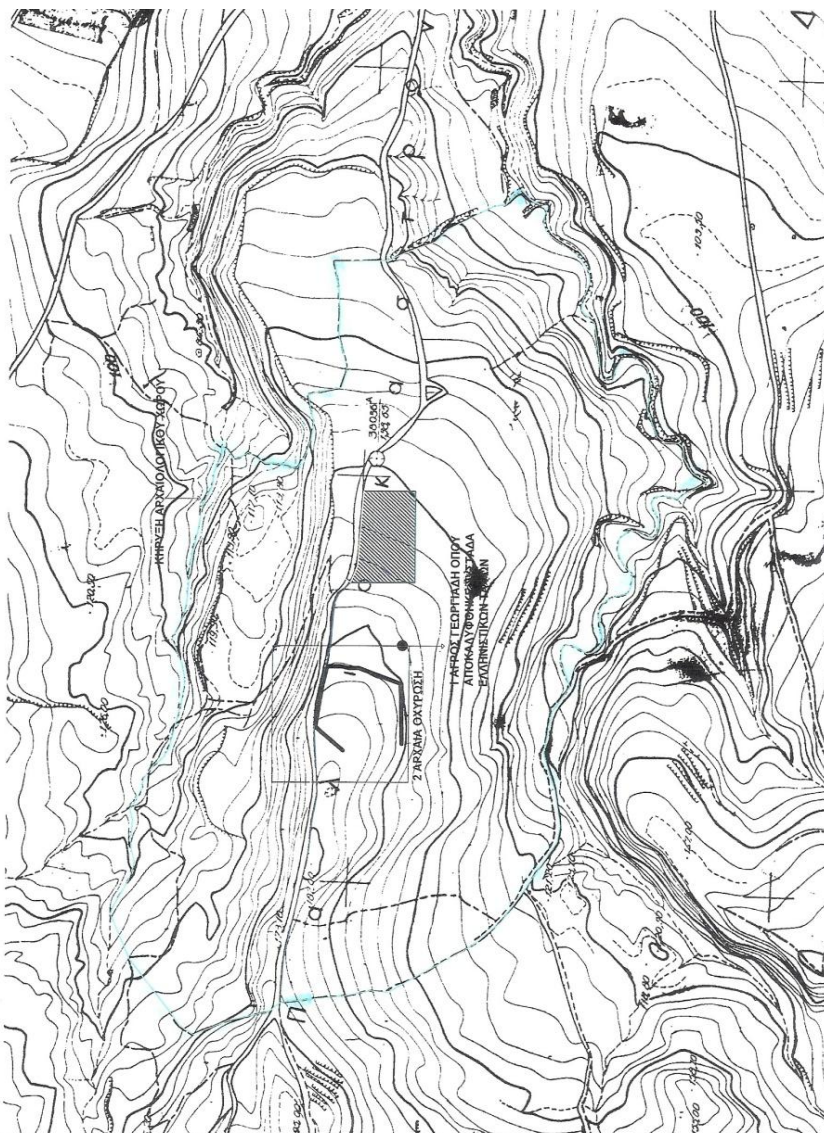
ΧΑΡΤΗΣ 6:

Τοπογραφικό της εγγύτερης περιοχής της Τριανταφυλλιάς Λιβανατών (από το αρχείο της ΙΔ'ΕΠΚΑ).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

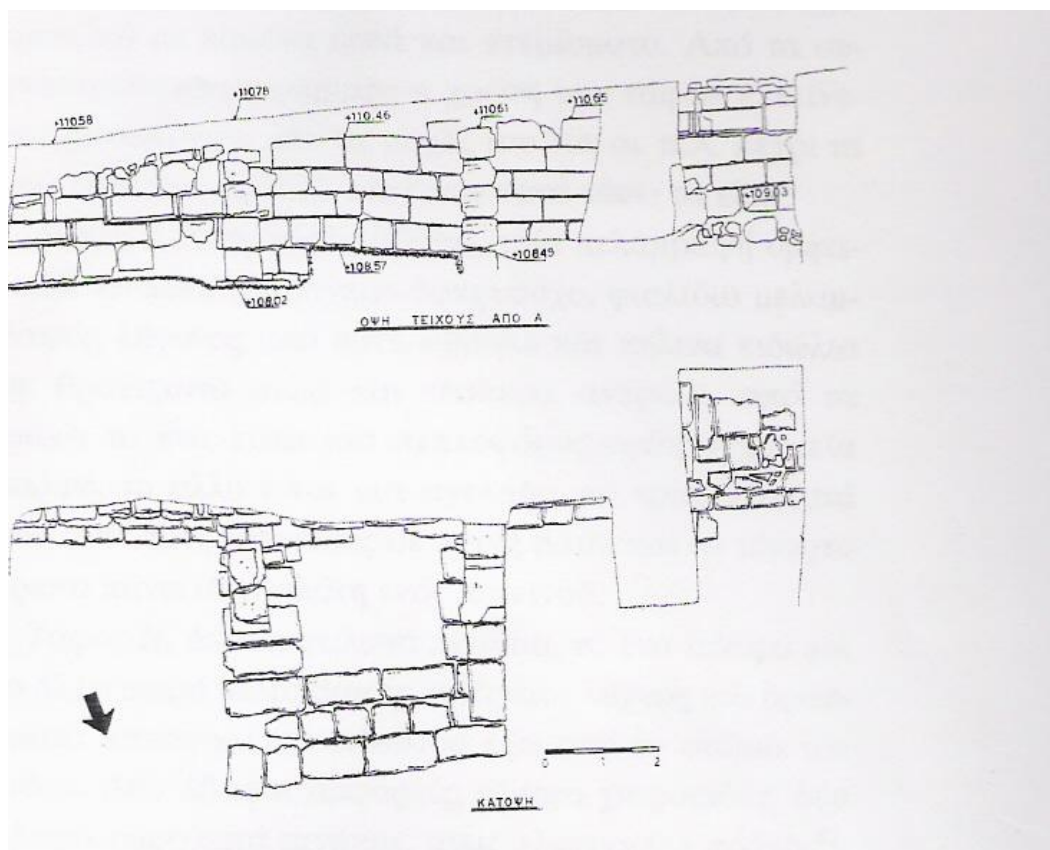
Αρχαιολογικές θέσεις στην περιοχή των Λιβανατών:

1. Πύργος
2. Κοκκινόθυρες
3. Αγροτικός δρόμος Ι.Ν.Μεταμορφώσεως Σωτήρος –Λιβανάτες
4. Λουτρό (παραλία Λιβανατών)
5. Τριανταφυλλιά (αγρός Γ.Καραϊσκού)
6. Χιλιάδι Λιβανατών
7. Παληοκάστρα Λιβανατών
8. Αγρός Γ.Γεωργιάδη (ΠαληοκάστραΛιβανατών)
9. Οικόπεδο Αθ. Τσαρούχα (παραλία Λιβανατών)
10. Οικόπεδο στην παραλία Λιβανατών με ρωμαϊκά και βυζαντινά κατάλοιπα (ανασκαφή 2003)
11. Οικόπεδο στον οικισμό των Λιβανατών με βυζαντινά κατάλοιπα (ανασκαφή 2007)
12. Οικόπεδο Πούσια στην παραλία Λιβανατών με βυζαντινά κατάλοιπα (ανασκαφή 2009)

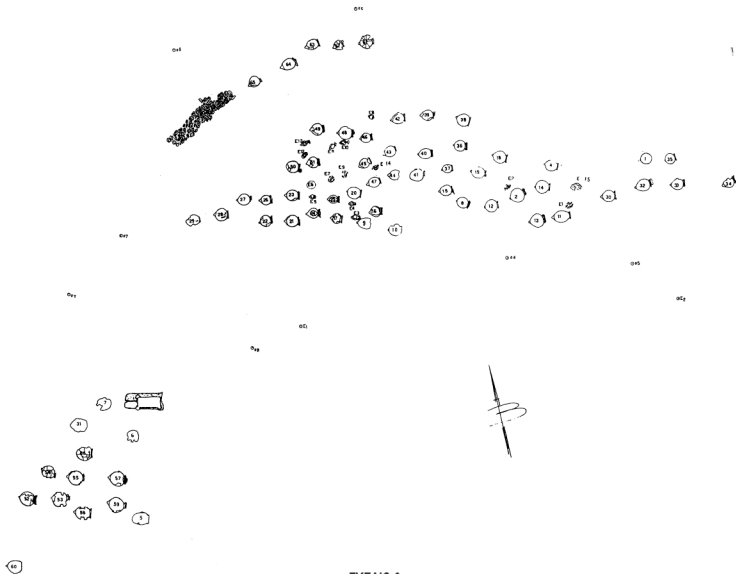
ΧΑΡΤΗΣ 7:

Τοπογραφικό (από το αρχείο της ΙΔ' ΕΠΚΑ): αρχαία οχύρωση στην Παληοκάστρα Λιβανατών και αγρός Γεωργιάδη με συστάδα ελληνιστικών τάφων.

ΣΧΕΔΙΟ 1:

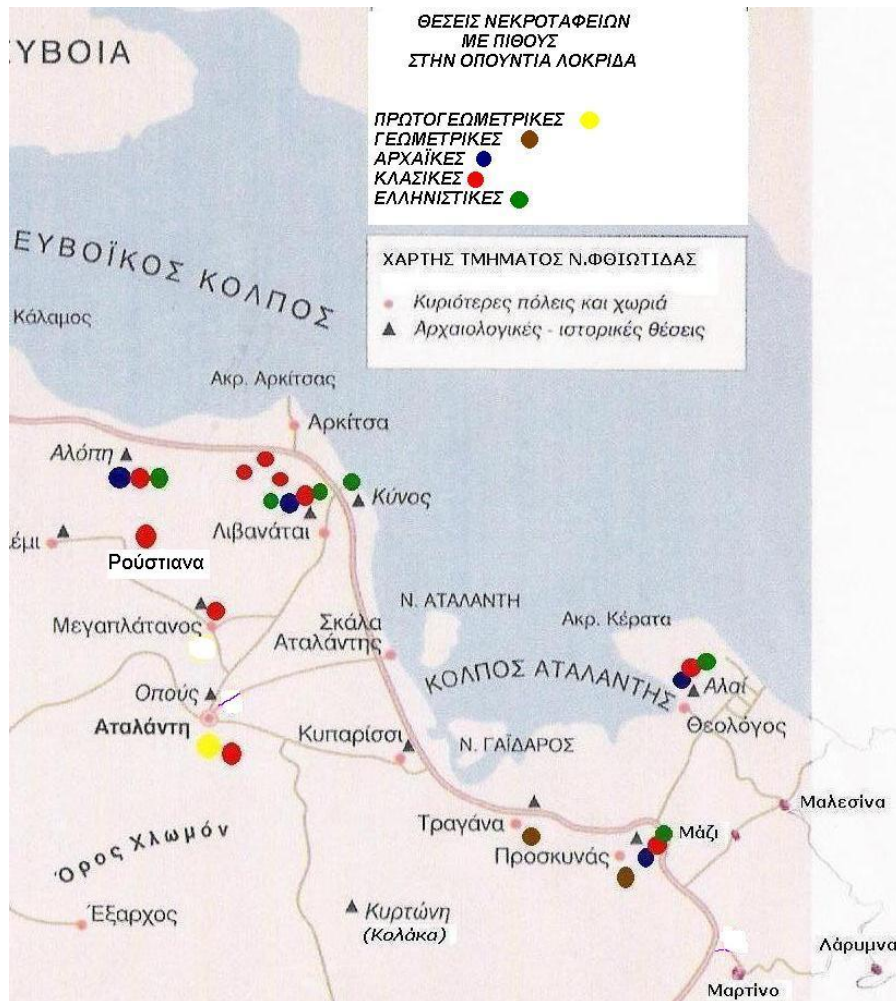
Κάτοψη και όψη του οχυρωματικού περιβόλου στη θέση Παληοκάστρα Λιβανατών (σχέδιο από: Δακορώνια 1993, σ. 207).

ΣΧΕΔΙΟ 2:

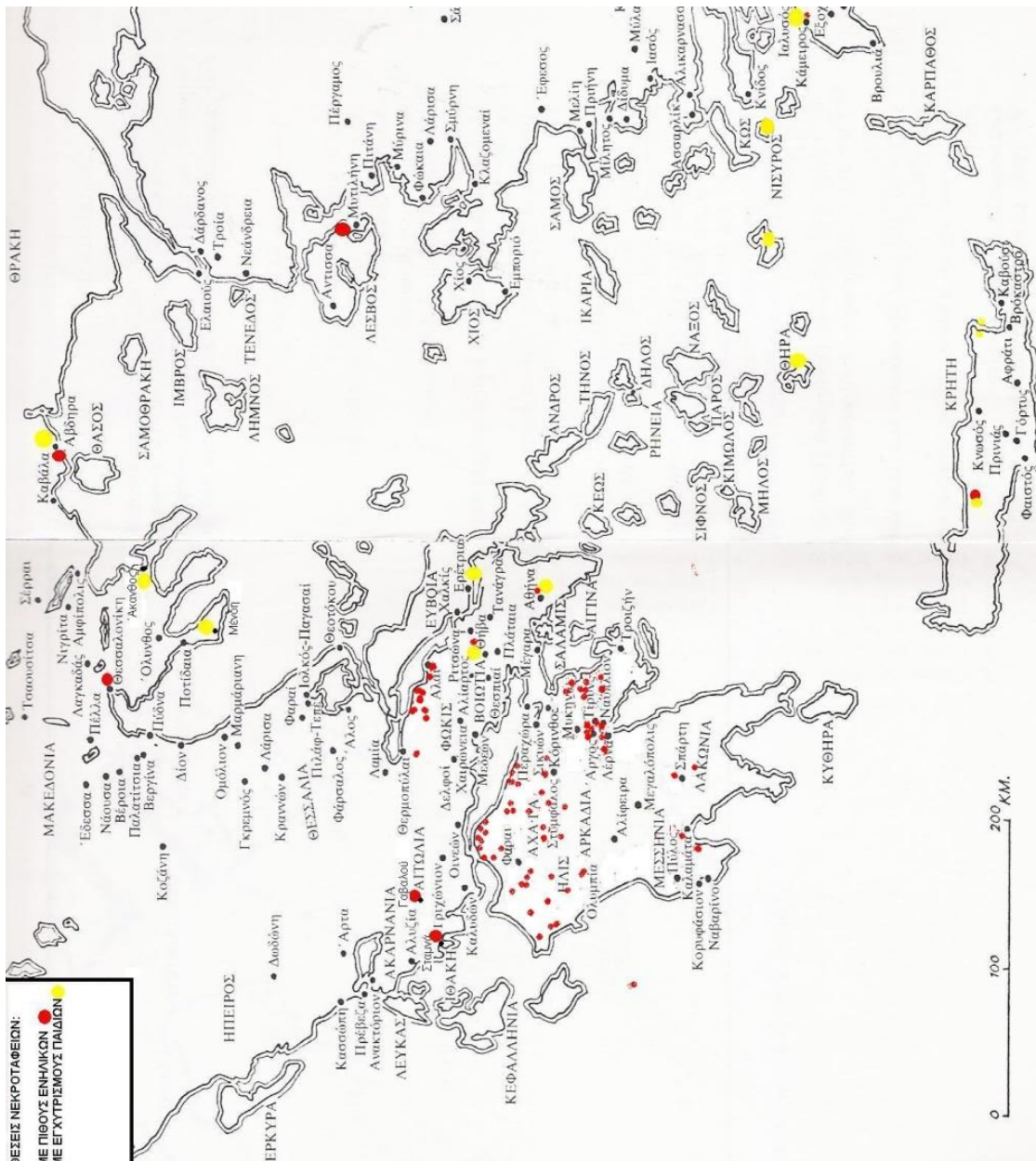
Κάτοψη νεκροταφείου Τριανταφυλλιάς Λιβανατών (από: Ωνάσογλου 1994, σ. 58).

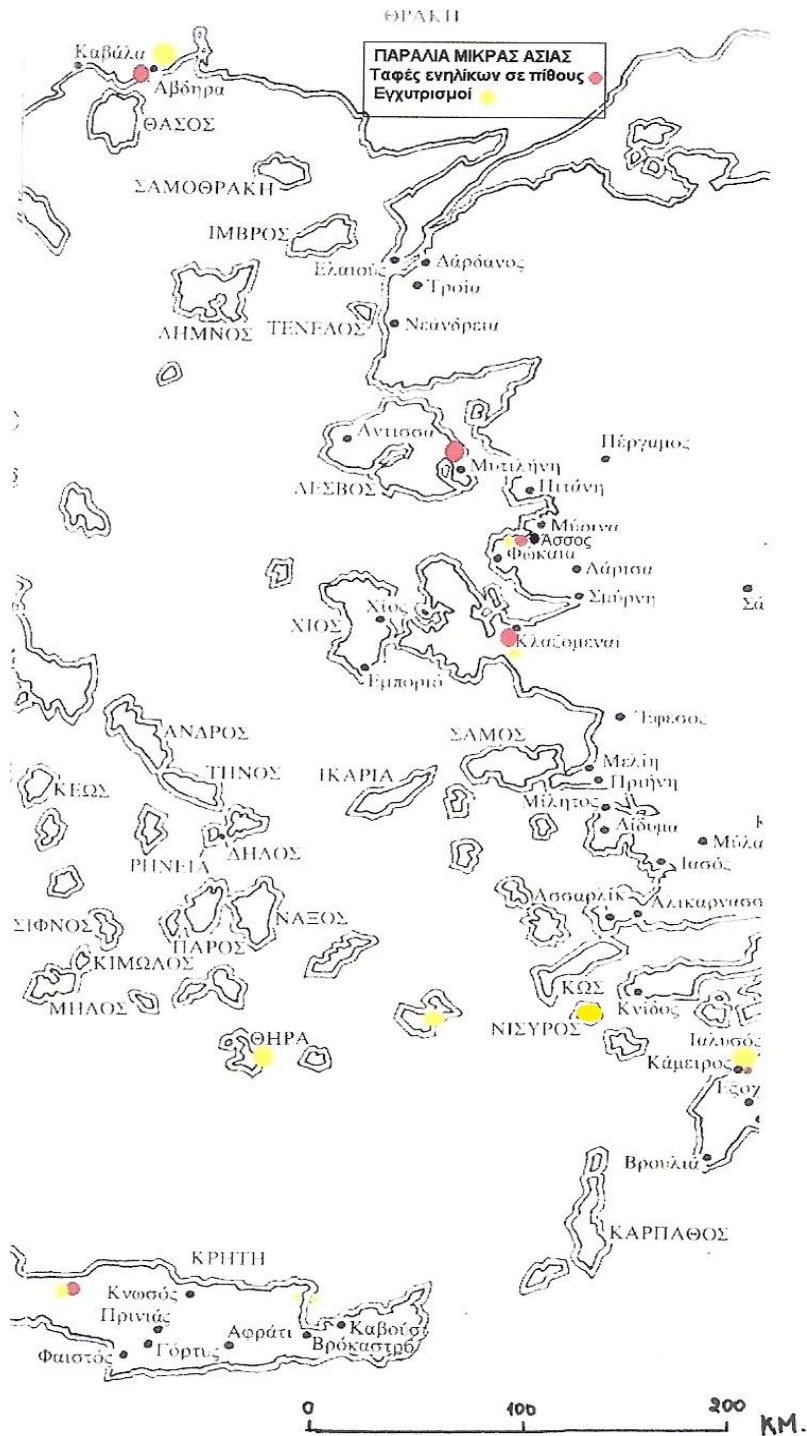
ΧΑΡΤΗΣ 9:

Θέσεις νεκροταφείων με πίθους στην Οπουντία Λοκρίδα από τα πρωτογεωμετρικά έως και τα ελληνοιστικά χρόνια.

ΧΑΡΤΗΣ 10:

Θέσεις νεκροταφείων με πίθους ενηλίκων και εγχυτρισμούς παιδιών στην Ελλάδα, (ο χάρτης από: Kurtz- Boardman 1994, σ. 322- 23, επεξεργάστηκε).

ΧΑΡΤΗΣ 11:

Ταφές ενηλίκων σε πύθους και εγχυτρισμοί παιδιών σε ταφικά αγγεία και πύθους στα παράλια της Μ.Ασίας κατά την αρχαϊκή περίοδο. (Χάρτης από: Kurtz-Boardman 1994, σ. 322 -23, που επεξεργάστηκε και προστέθηκε η πόλη της Ασσου).

Γενικές φωτογραφίες αγρού Γ.Καραϊσκού Τριανταφυλλιάς Λιβανατών.

Άποψη τῶ ἀγροῦ. Διακρίνονται ὑστερημα ἀγρίων
καὶ εἰδῶν. , xii

Άποψη τῶ ἀγροῦ. Διακρίνονται εἰς μετὰ τοῦ
, xiii

Άνοιξη του αγγού με σφαιρικούς αστέρες , XLII

Άνοιξη του αγγού , XLIII

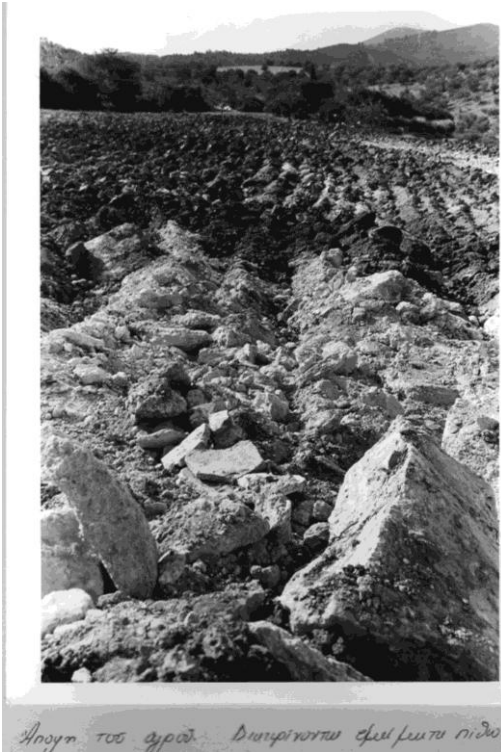

Άνοιξη του αβρού. Διασπρίσιντος εφέ μετω ροδα

Άνοιξη του αβρού

ΣΙΠ

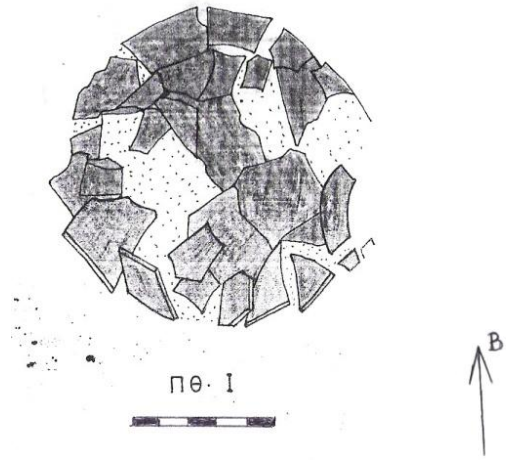
Απόκ. τῶν ἀγρῶν. Διασπορά τῶν ἐπιπέδων ἰσίδων

Τοίχος: Αρ.φωτ. 4850

**ΣΧΕΔΙΑ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΤΑΦΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ**

ΠΙΘΟΣ Ι

K 4081

K 5559

K 3902

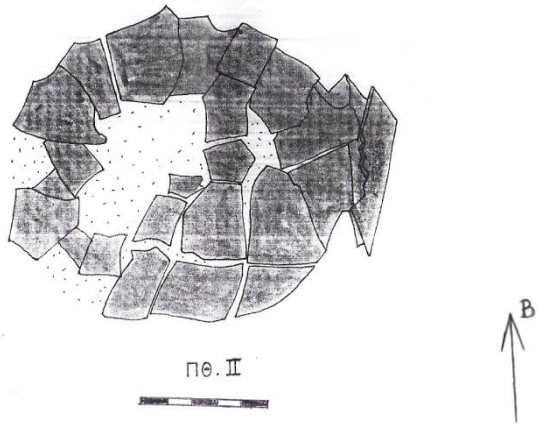

K 5575

ΠΘ.1.δ (αρ.φωτ.2428)

ΠΙΘΟΣ II

ΠΙΘΟΣ II. από Νάγρια κ. 27

ΠΙΘΟΣ II. από Νάγρια κ. 27

K 3897

K 3896

K 5578

K 3898

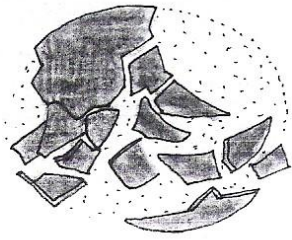

K 3899

K 3895

ΠΙΘΟΣ ΙΙΙ

πθ. ΙΙΙ

K 5536

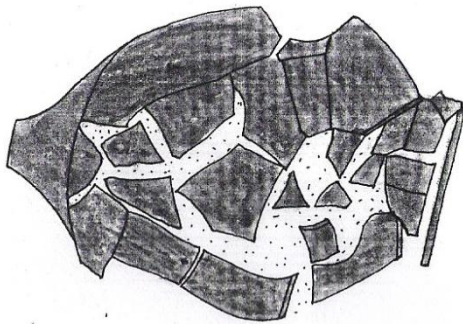

K 3901

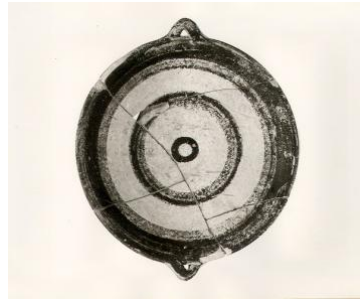

K 3900

ΠΙΘΟΣ IV

πθ. IV

K 3893

K 3892

K 5576

K 3890

K 3891

K 3863

K 3889

K 3895

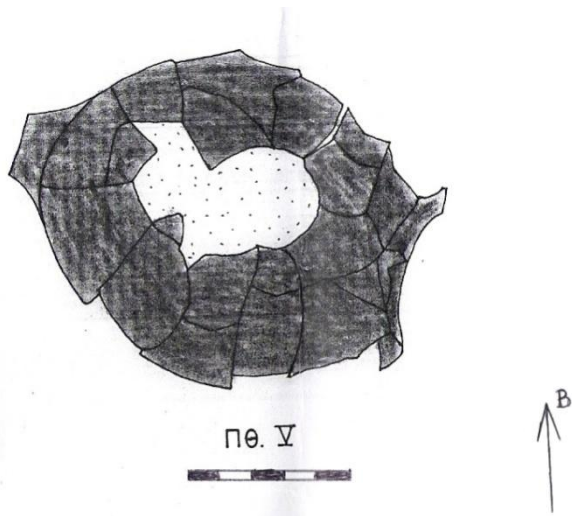

M 5699

Πίν. 28^α στο: Ωνάσογλου 1994.

ΠΙΘΟΣ V

K 3858

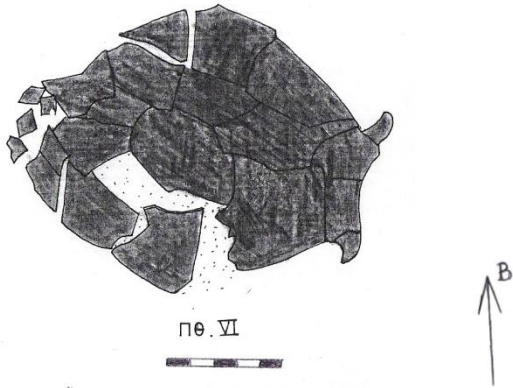

K 3859

K 3857

ΠΙΘΟΣ VI

K 3894

K 3861

K 5537

K 3862

K 4162

K 4163

ΠΘ.6.β (αρ.φωτ.2443)

K 4164

K 3860

E 3435

E 3462

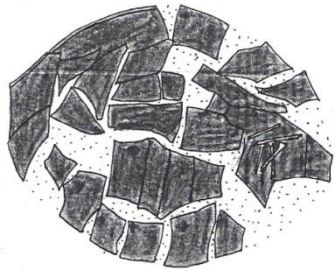

E 3590

Προθήκη: ειδώλιο E 3590 =αρ.31.

ΠΙΘΟΣ VII

ΠΙΘΟΣ VII

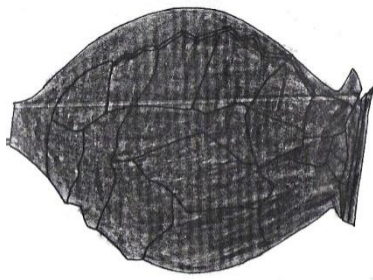

(αρ.φωτ.3926)

K 3886

ΠΙΘΟΣ VIII

πθ. VIII

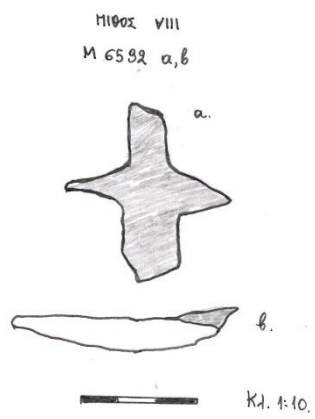

(αρ.φωτ.4615)

(αρ.φωτ.3929)

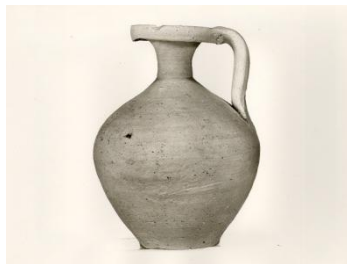
Μ 6592 α,β: Σχέδιο Καταλόγου καταγραφής Μ.4 της ΙΔ'ΕΠΚΑ.

Κ 5580

Κ 3705

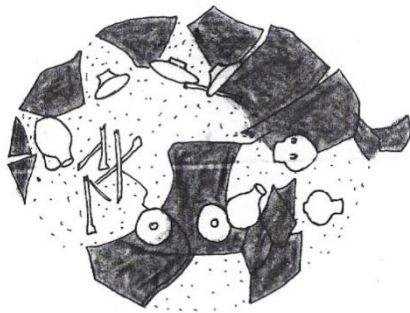

ΠΘ.8.δ (αρ.φωτ.2449)

Ε 3470

ΠΙΘΟΣ ΙΧ

ΠΙΘ. ΙΧ

K 3856

K 3852

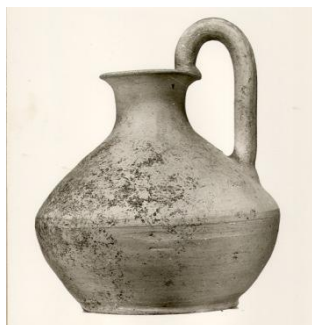
ΠΘ.9.θ (αρ.φωτ.2445)

K 5209

K 5208

ΠΘ.9.γ (αρ.φωτ.2452)

K 3849

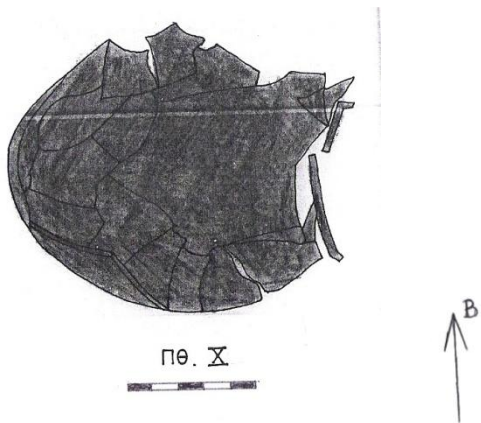

K 3850

K 3851

ΠΙΘΟΣ Χ

K 5569

ΠΘ.10.θ (αρ.φωτ.2446)

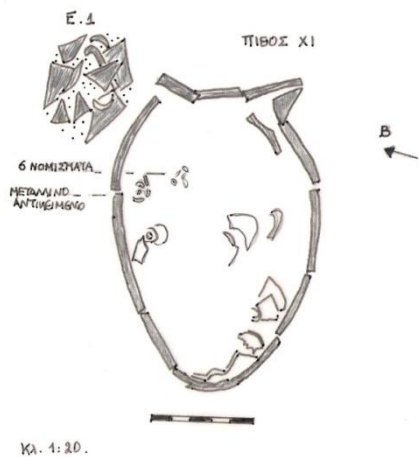

K 3854

K 3853

ΠΙΘΟΣ ΧΙ

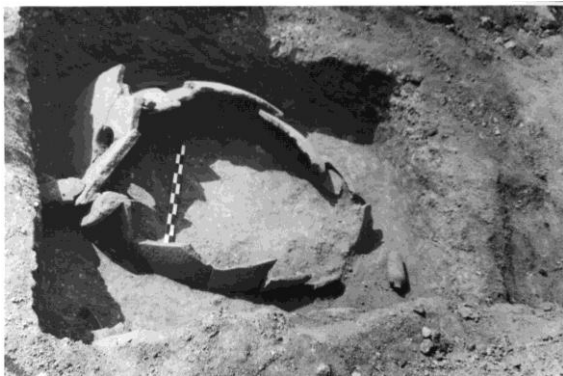
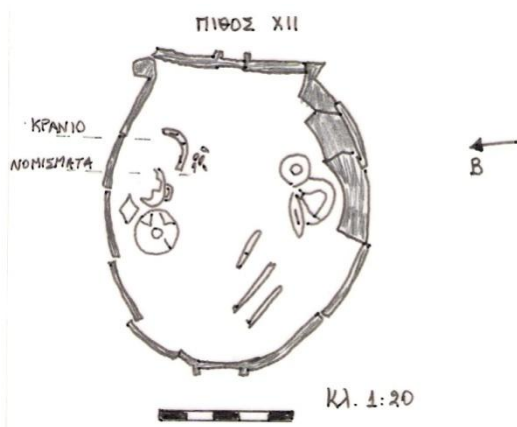

K 3702

K 5573

ΠΙΘΟΣ XII

K 5535

K 3699

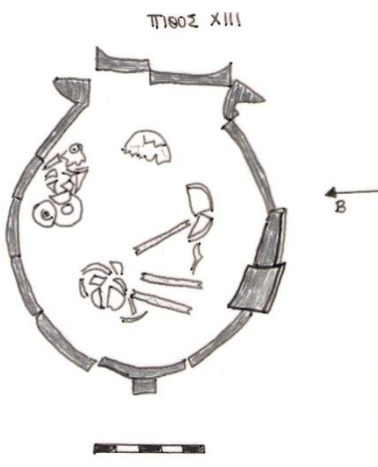

K 4097

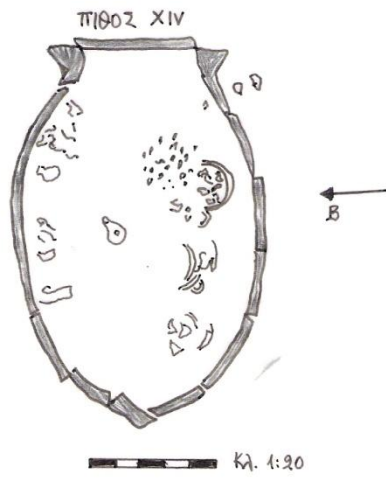
K 3697

ΠΙΘΟΣ XIII

K 3905

ΠΙΘΟΣ XIV

M 4694

M 4755

K 3903

E 3975

E 3976

E 4129

E 3969

E 3968

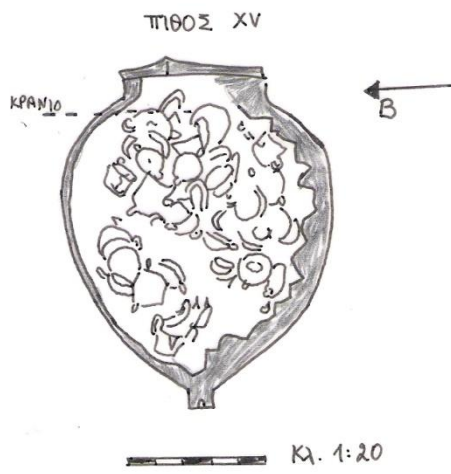

E 3977

E 3964

ΠΙΘΟΣ XV

K 3183

K 3942

K 3945

K 3946

K 3947

K 3948

K 3939

K 3940

K 3953

K 3955

K 3956

K 3951

Αρ. φωτ. 1973

Αρ. φωτ. 1974

Αρ. φωτ. 1975

Αρ. φωτ. 1976

K 3964

K 4038

K 3171

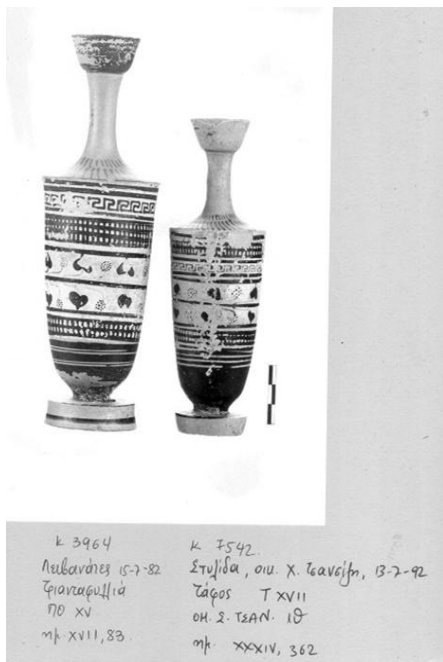
K 3963

K 3938

K 3185

κ 3964
 Λευανήτες 15-7-82
 Γρανιταφεία
 ΠΟ XV
 ητ XVII, 83.

κ 7542
 Στυλίδα, σιμ. χ. Ιεανόζη, 13-7-92
 Τάφος Τ XVII
 ΟΗ. 2. ΤΣΑΝ. 1Θ
 ητ XXXIV, 362

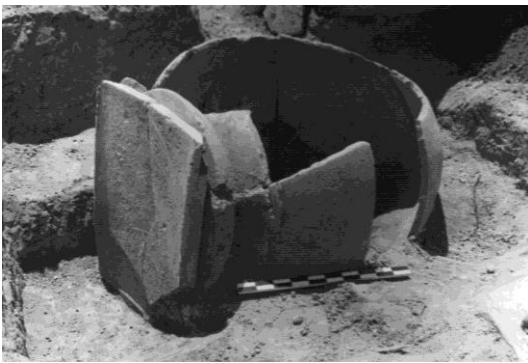
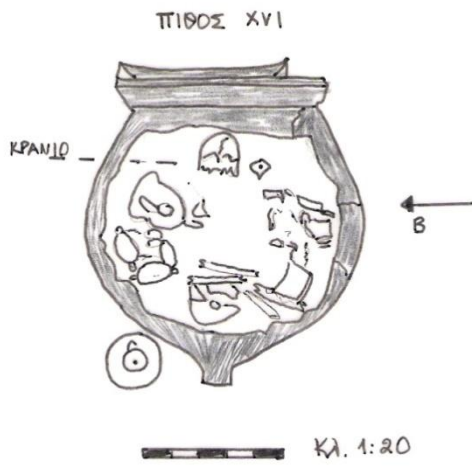

κ 3964

κ 7542

Αρ. φωτ. ΙΔ'ΕΠΚΑ 8958 -8959:
 Σύγκριση της Κ 3964 με άλλες ληκύθους από τάφους νεκροταφείων της
 περιοχής.

ΠΙΘΟΣ XVI

(αρ. φωτ. 4633)

K 3205

K 3200

K 3201

K 3202

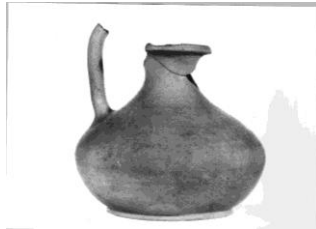
K 3203

K 3204

K 3206

K 3211

K 3207

K 3208

K 3213

K 3214

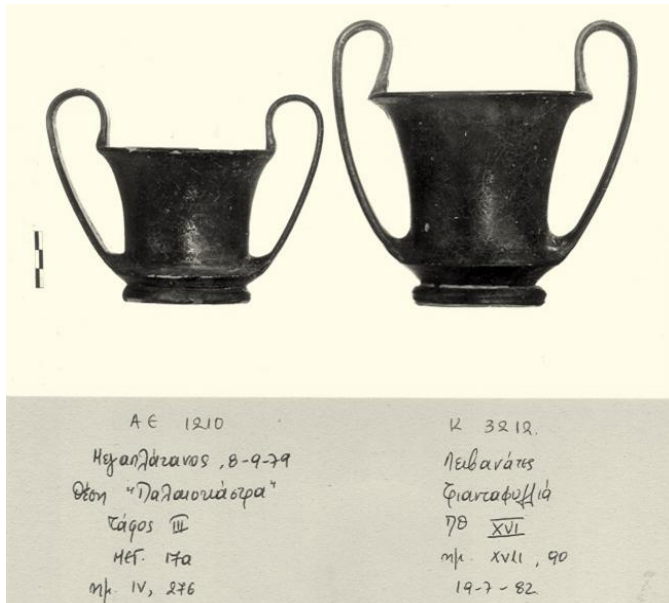
K 3212

E 3455

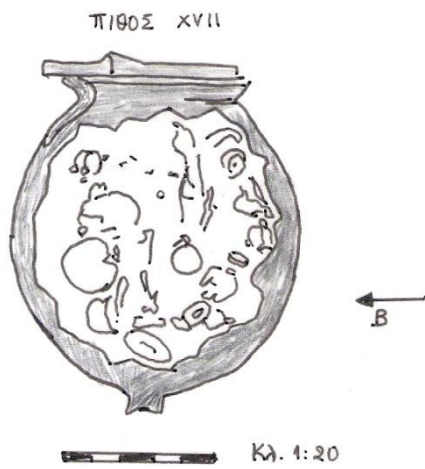

M 5331

Αρ. φωτ. της ΙΔ' ΕΠΚΑ 8931: Σύγκριση του K 3212 με κώνθαρο, που προέρχεται από τάφο νεκροταφείου της περιοχής του Μεγαπλάτανου.

ΠΙΘΟΣ XVII

(αρ.φωτ.4640)

(αρ.φωτ.4643)

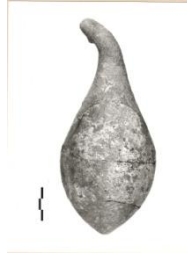

K 3622

K 3620

Δ 5188

E 3431

E 3432

E 3436

E 3293

E 3294

E 3292

E 3295

E 3306

E 3380

E 3368

E 3395

E 3425

E 3426

E 3327

E 3372

E 3803

E 3461

E 3448

E 3799

E 3800

E 3449

E 3801

E 3297

E 3296

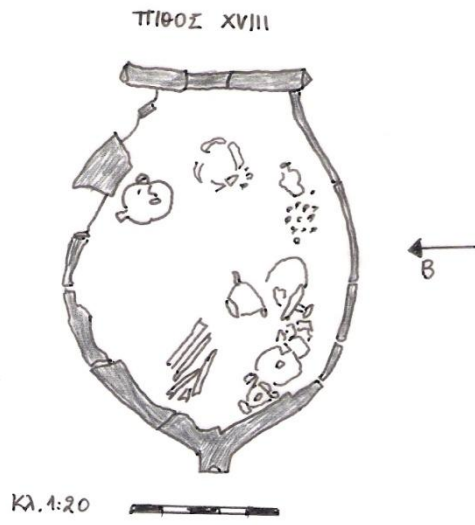

E 3307

Δυσδιάκριτο ζώο

ΠΙΘΟΣ XVIII

(αρ.φωτ.4645)

M 4697

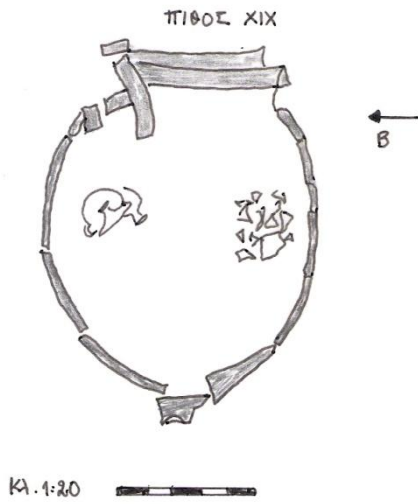

M 4715

Πίν. 27^α στο : Ωνάσογλου 1994.

ΠΙΘΟΣ ΧΙΧ

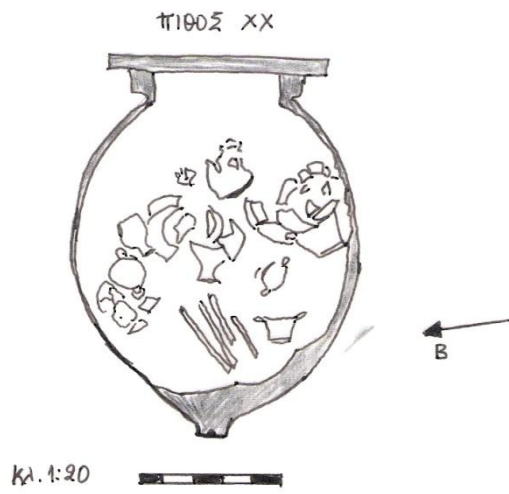

(αρ.φωτ.4644)

K 5585

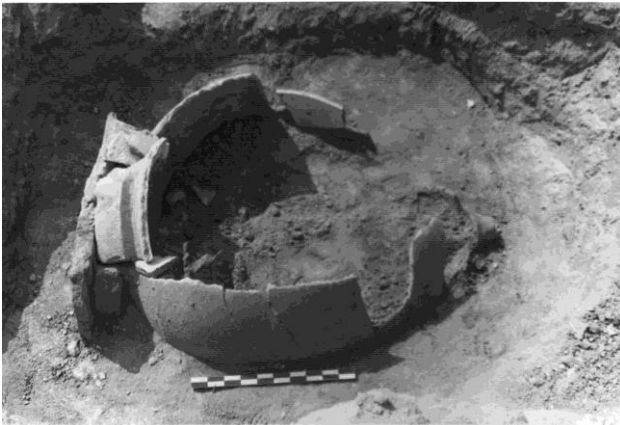
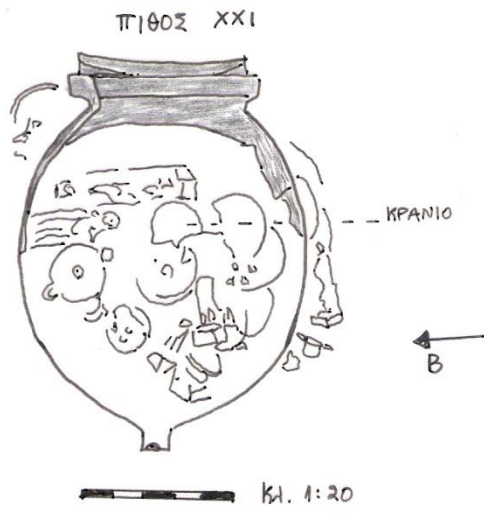
ΠΙΘΟΣ ΧΧ

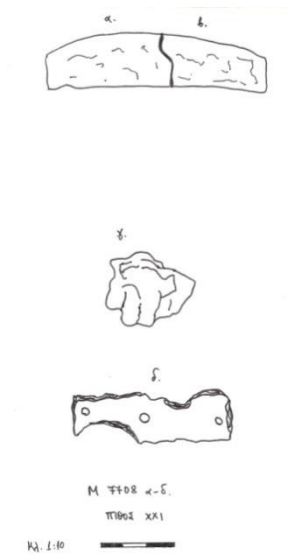

(αρ.φωτ.4646)

ΠΙΘΟΣ XXI

Μ 7708 α-δ: Σχέδιο από τον Κατάλογο καταγραφής Μ.6 της ΙΔ'ΕΠΚΑ.

K 8682

K 8742

K 3840

K 3841

K 3842

K 3843

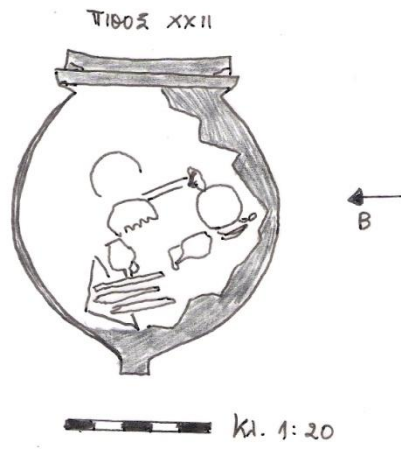

K 3844

E 3334

ΠΙΘΟΣ XXII

M 4706

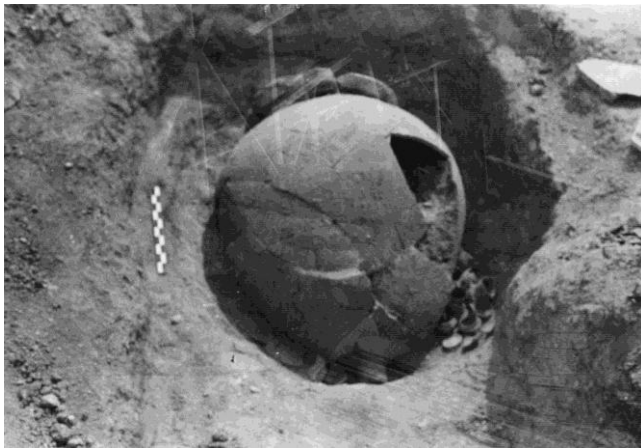
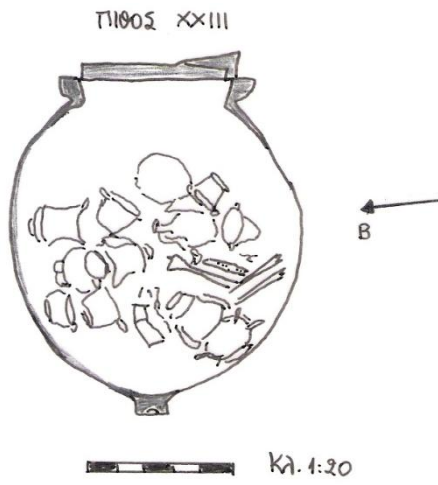

K 3831

E 3326

ΠΙΘΟΣ XXIII

K 3753

K 3748

K 3739

K 3740

K 3741

K 4101

K 8756

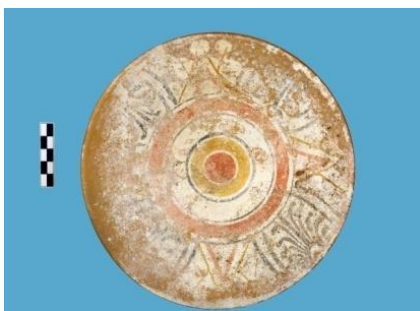
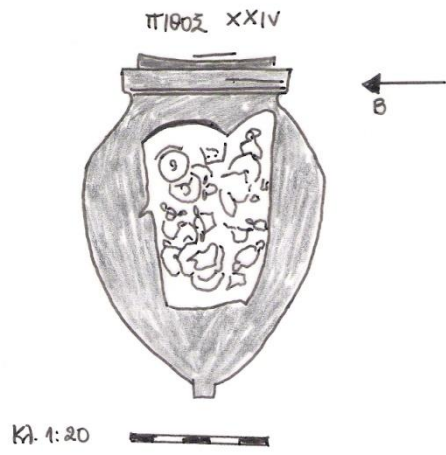

M 5356

M 5356

ΠΙΘΟΣ XXIV

K 8107

K 8106

K 3718

K 3711

K 3706

K 3707

K 3708

K 3709

K 3710

K 3712

K 3713

K 3714

K 3715

K 3716

K 37117

K 3719

K 3720

K 3721

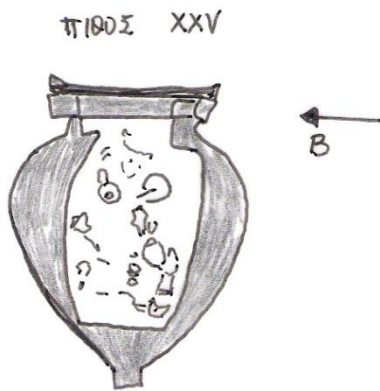

E 3298

E 3323

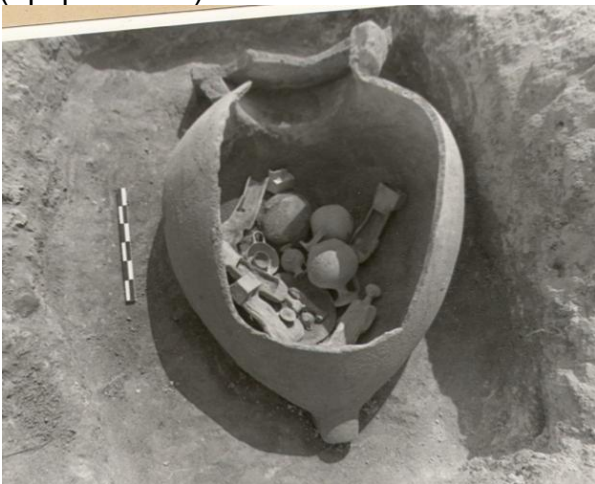
ΠΙΘΟΣ XXV

Κλ. 1:20

(αρ. φωτ. 4564)

K 3757

K 3758

K 3759

K 3762

K 3764

K 3765

E 3322

E 3336

E 3373

E 3299

E 3299

E 3300

E 3802

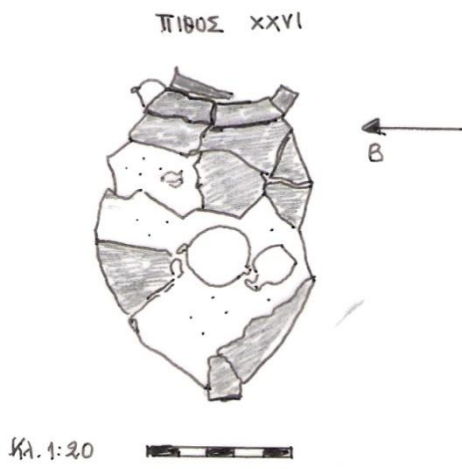

E 3305

E 3305

ΠΙΘΟΣ XXVI

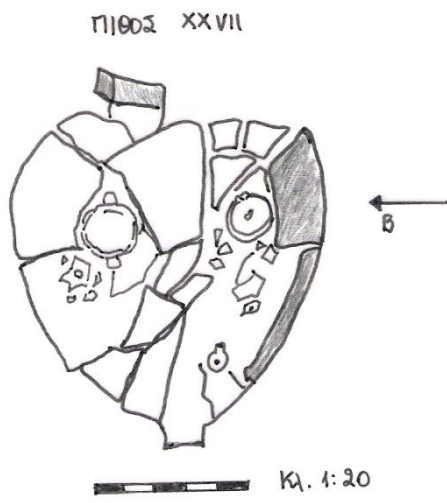

(αρ.φωτ.4565)

K 4034

ΠΙΘΟΣ XXVII

K 5567

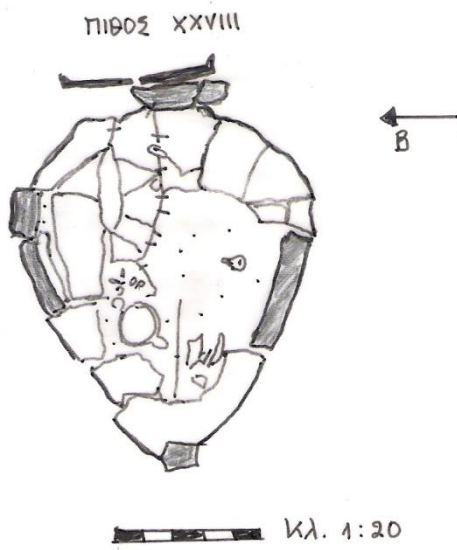

K 5549

E 3324

ΠΙΘΟΣ XXVIII

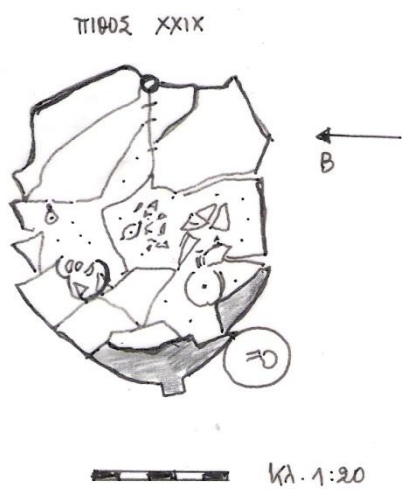

(αρ.φωτ.4569)

K 5545

ΠΙΘΟΣ XXIX

(αρ.φωτ.4570)

(αρ.φωτ.4571)

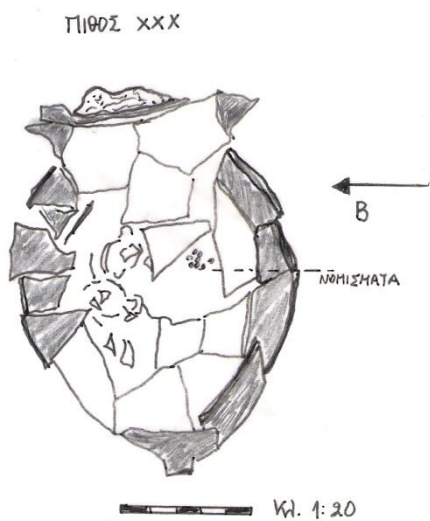

K 4128

K 4112

ΠΙΘΟΣ XXX

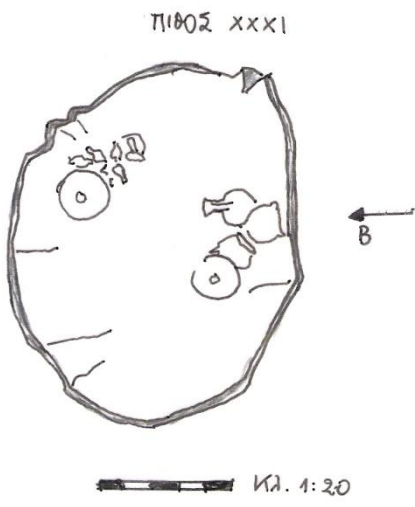

K 5563

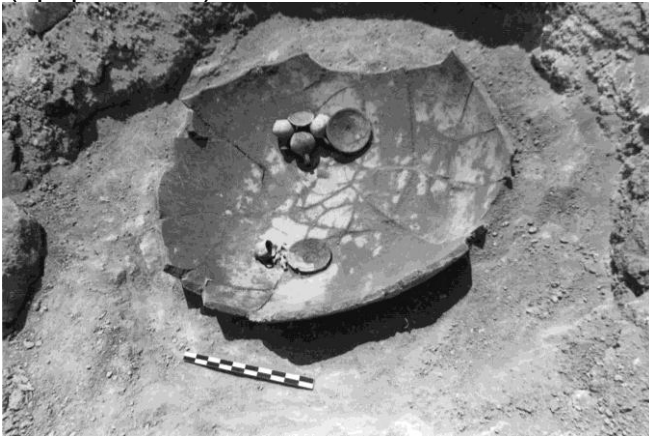

K 5546

ΠΙΘΟΣ XXXI

(αρ.φωτ.4577)

K 8751

K 5523

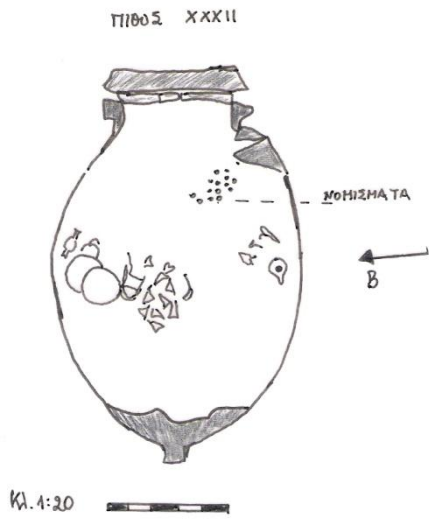

Κ 4233

Πίν. 31^α στο: Ωνάσογλου 1994.

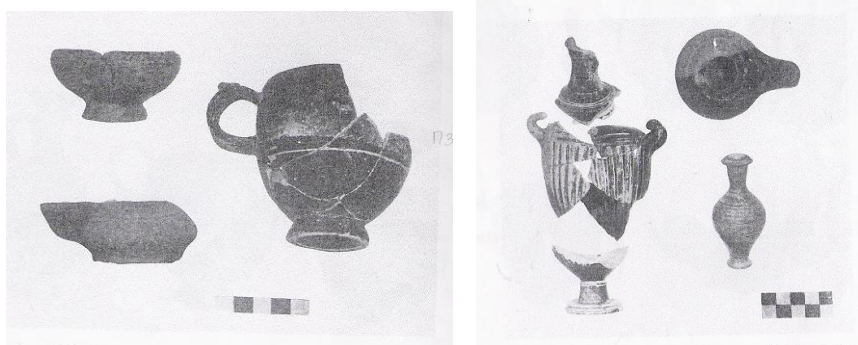
ΠΙΘΟΣ XXXII

K 5582

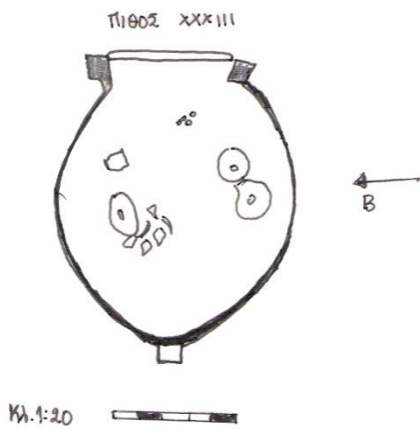

K 4223

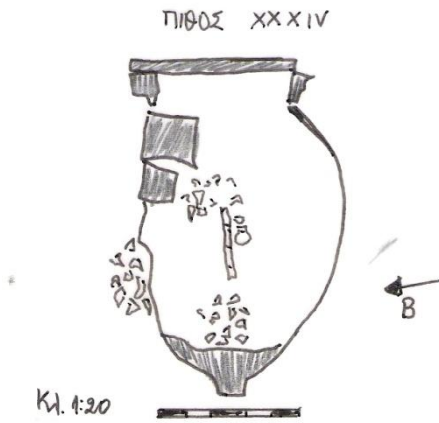
Πίν. 32 β και πίν. 30β στο: Ωνάσογλου 1994.

ΠΙΘΟΣ XXXIII

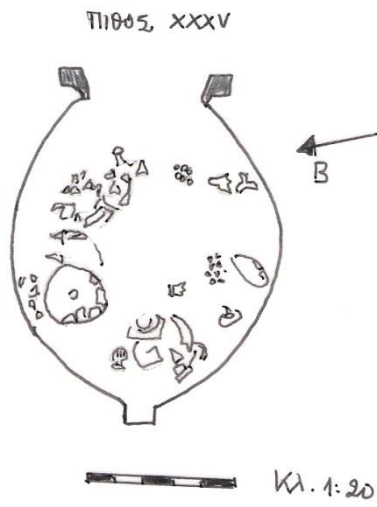

K 4235
(Προθήκη Μουσείου)

ΠΙΘΟΣ XXXIV

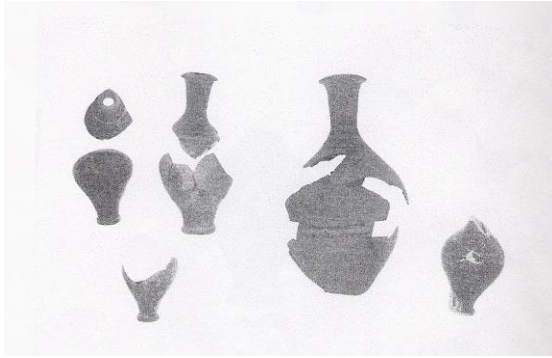
ΠΙΘΟΣ XXXV

K 8735

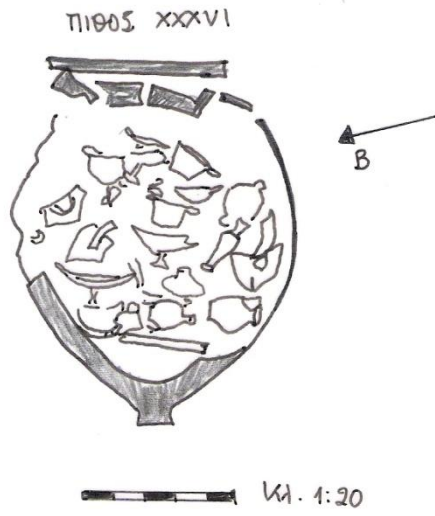

K 5530

Πίν. 28β, στο: Ωνάσογλου 1994.

ΠΙΘΟΣ XXXVI

(αρ.4819)

K 3908

K 3909

K 3910

K 3919

K 3912

K 3918

K 9062

K 9064

K 9066

K 9068

K 9063

K 9065

K 9067

K 9069

K 9070

K 9071

K 9072

K 9073

K 9074

K 9076

K 9075

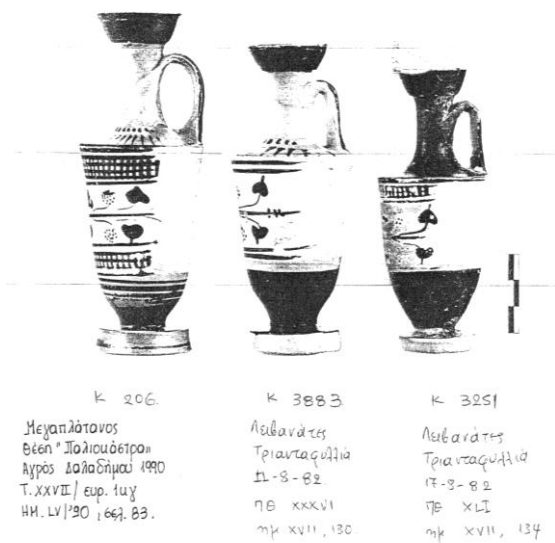
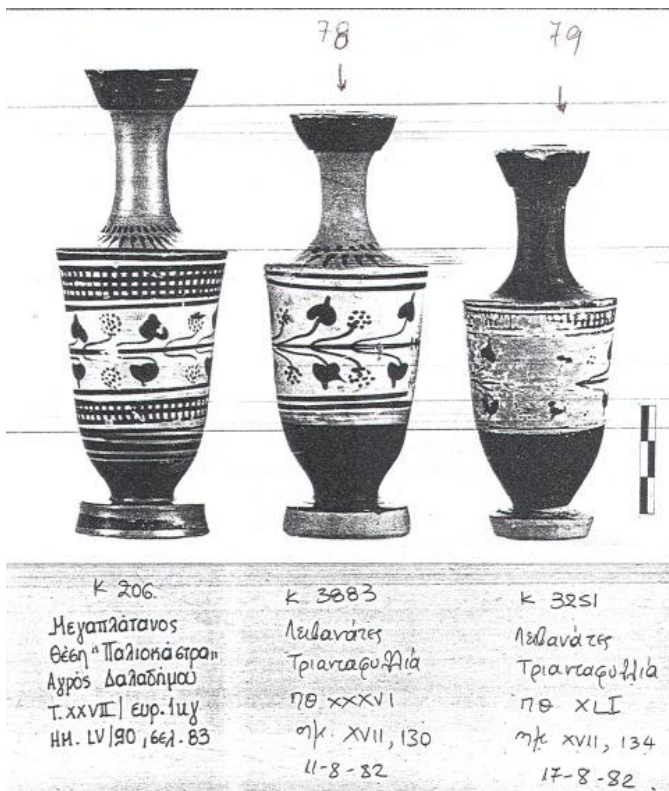
K 9077

K 3883

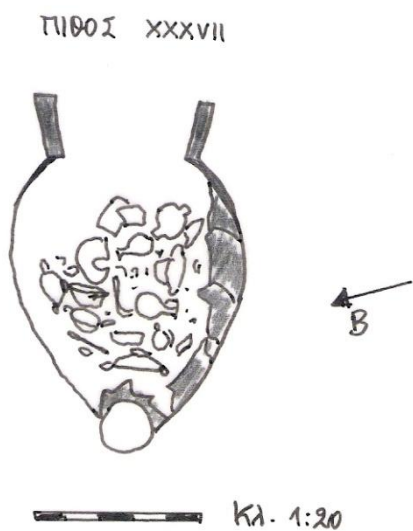

K 4161

Αρ. φωτ. ΙΔ'ΕΠΚΑ 8961: Σύγκριση της K 3883 με άλλες ληκύθους από τάφους νεκροταφείων της περιοχής.

ΠΙΘΟΣ XXXVII

(αρ.φωτ.4820)

M 4716

M 4717

M 5353

M 5353

E 3318

E 3288

K 3873

K 3871

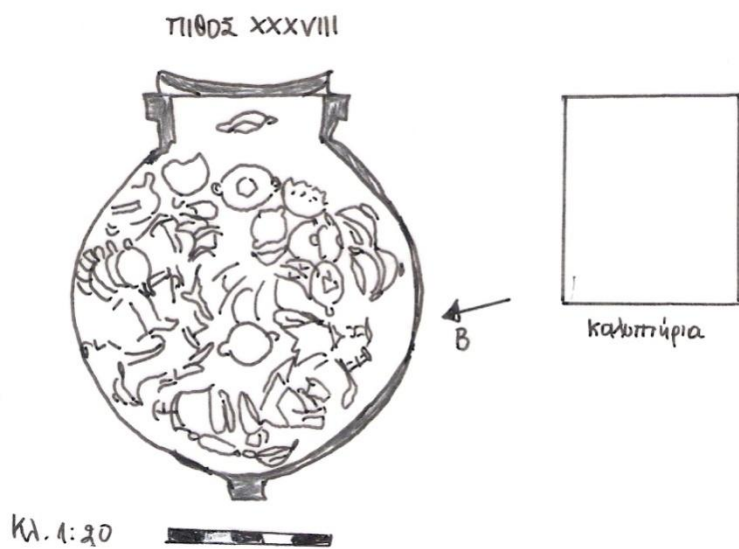

K 3872

K 4159

ΠΙΘΟΣ XXXVIII

(αρ.φωτ.4822)

K 3324

K 3319

K 3320

K 3345

K 3345

K 3343

K 3346

K 3344

K 3325

K 3327

K 3329

K 3336

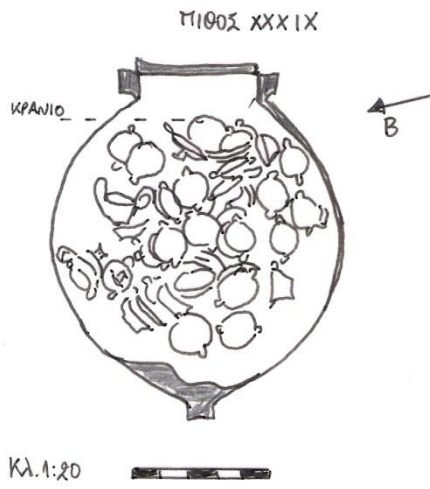
K 3339

K 3313

ΠΙΘΟΣ XXXIX

(αρ.φωτ. 4826)

K 3411

K 3412

K 3413

K 3415

K 3420

K 3421

K 3338

K 3417

K 3352

K 3354

K 3363

K 3385

K 3387

K 3392

K 3398

K 3399

K 3390

K 3407

K 3401

K 3407

K 3347

K 3348

K 3357

K 3351

K 3355

K 3360

K 3361

K 3362

K 3366

K 3367

K 3369

K 3370

K 3373

K 3376

K 3377

K 3378

K 3379

K 3380

K 3381

K 3382

K 3384

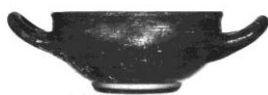
K 3386

K 3389

K 3393

K 3394

K 3395

K 3396

K 3397

K 3400

K 3402

K 3403

K 3404

K 3405

K 3406

Χωρίς αρ.καταγραφής
Αρ.φωτ.1935

Χωρίς αρ.καταγραφής
Αρ.φωτ. 1987

Χωρίς αρ.καταγραφής
Αρ.φωτ. 1949

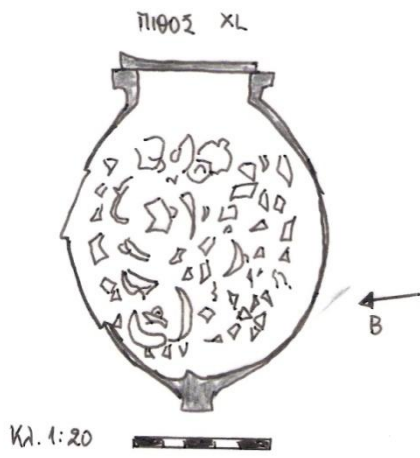

Χωρίς αρ.καταγραφής
Αρ.φωτ.1943

Χωρίς αρ.καταγραφής
Αρ.φωτ. 1947

ΠΙΘΟΣ ΧΛ

K 3602

K 8756

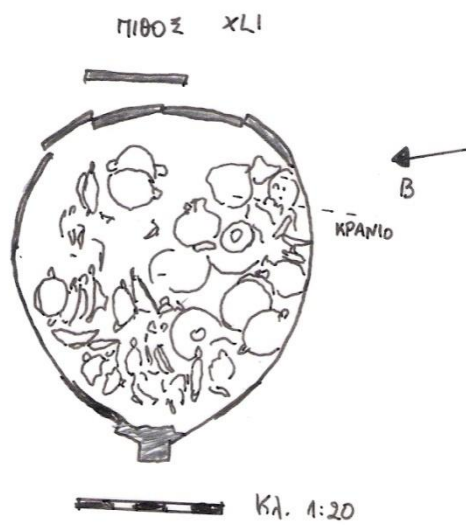

K 4103

K 3604

ΠΙΘΟΣ ΧΛΙ

(αρ.φωτ.4827)

K 3253

K 3250

K 3251

K 3260

K 3496

K 3261

K 3262

K 3521

K 3530

K 3534

K 3534

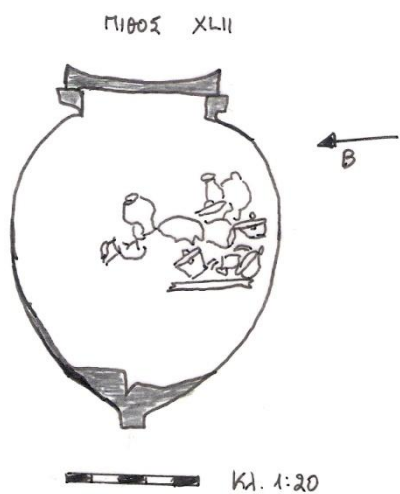

K 3225

Αρ. φωτ. ΙΔ'ΕΠΚΑ 8961 και 8960: Σύγκριση της K 3251 με άλλες ληκύθους από τάφους νεκροταφείων της περιοχής.

ΠΙΘΟΣ ΧΛΙΙ

(αρ.φωτ.4829)

K 3199

K 3189

K 3190

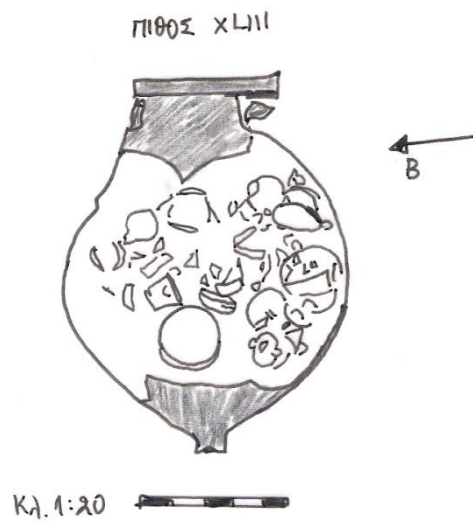

K 3192

K 3191

ΠΙΘΟΣ ΧΛΙΙΙ

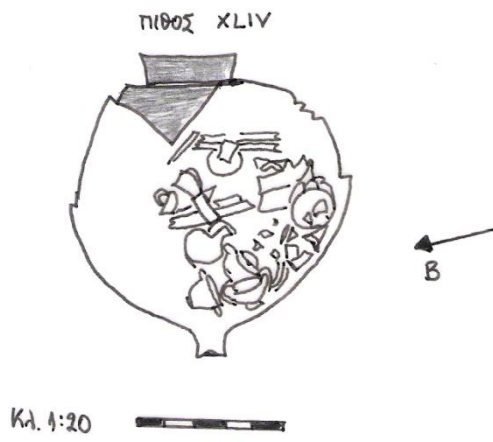

(αρ.φωτ.4830)

K 3478

ΠΙΘΟΣ XLIV

(αρ.φωτ.4832)

K 3466

K 3467

K 3498

K 3469

K 3471

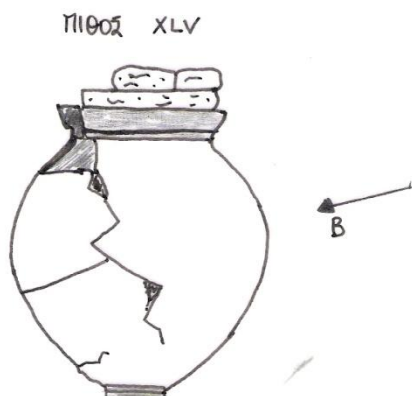

M 7164

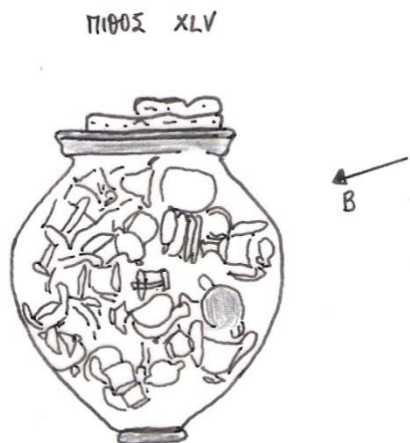

Δ 5183

ΠΙΘΟΣ XLV

Κλ. 1:20

Κλ. 1:20

(φωτ.αρ.4838)

K 3527

K 3565

K 3566

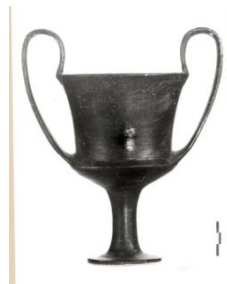
K 3567

K 3580

K 3583

K 3585

K 3587

K 3591

K 3592

K 3600

K 3593

K 3599

K 3597

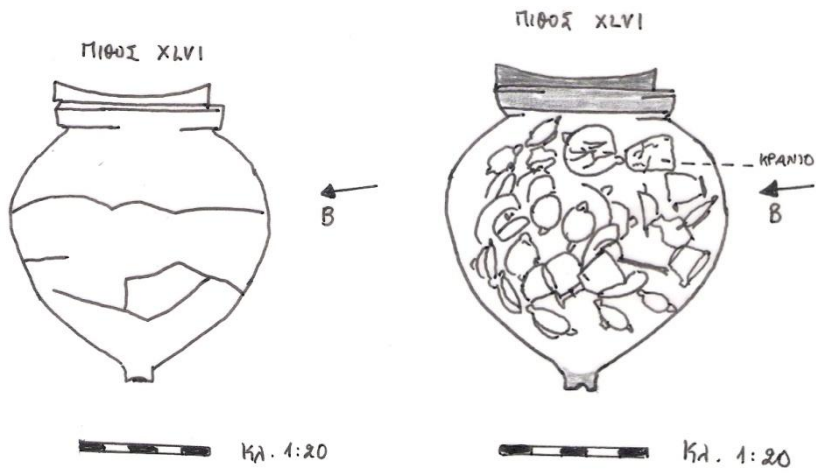

K 3598

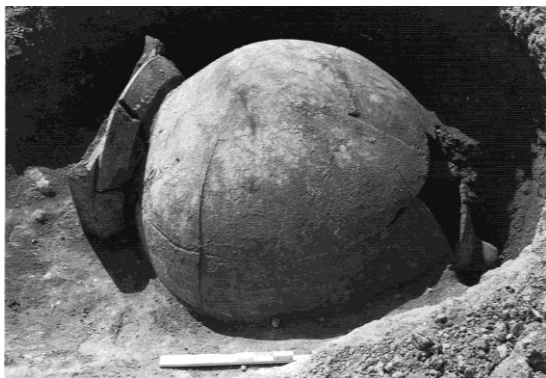

K 8105

ΠΙΘΟΣ XLVI

(αρ.φωτ.4837)

K 3428

K 3457

K 3453

K 3456

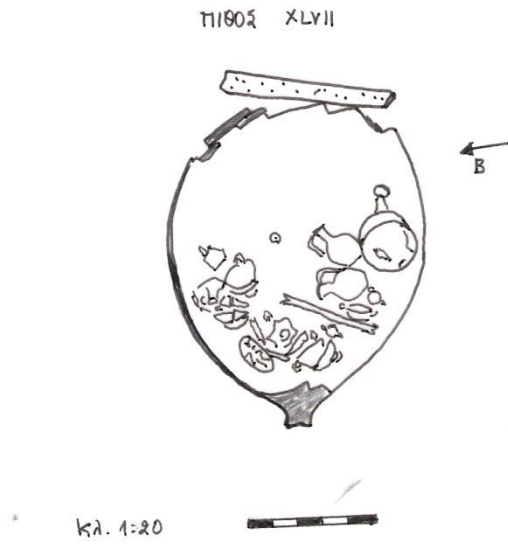

K 3456

K 3454

ΠΙΘΟΣ XLVII

(αρ.φωτ.4840)

E 3478

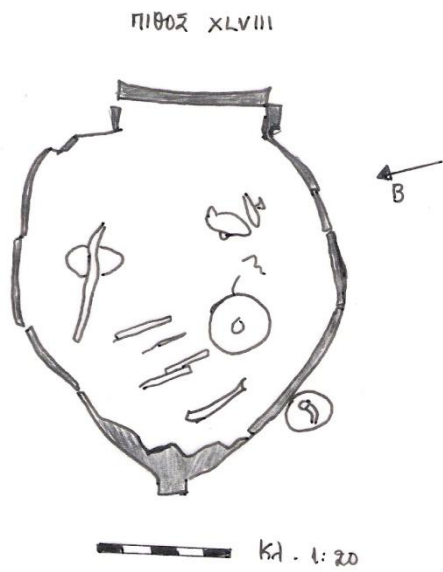

K 3780

Δ 3702

ΠΙΘΟΣ XLVIII

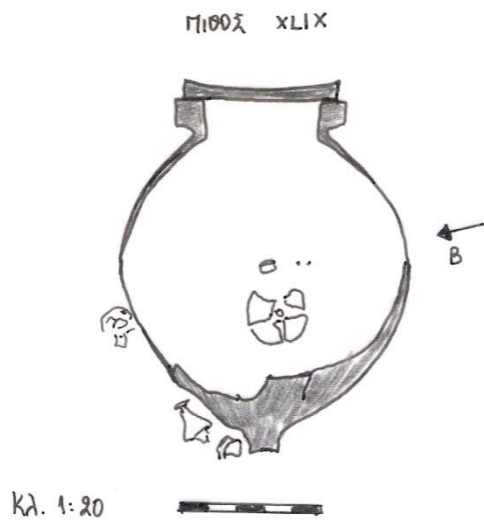

K 4169

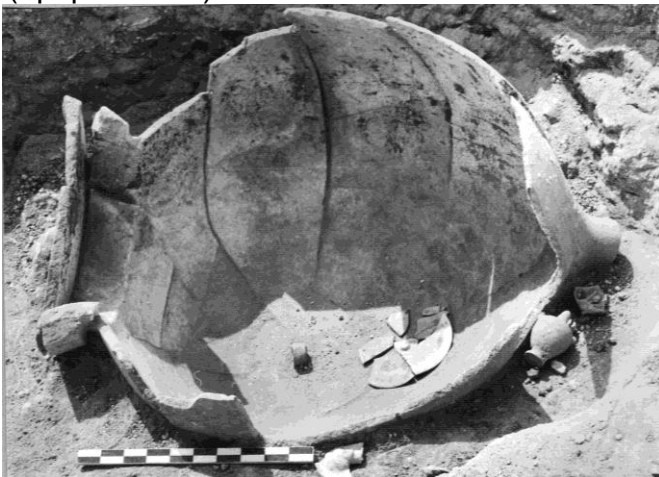

K 4170

ΠΙΘΟΣ ΧΛΙΧ

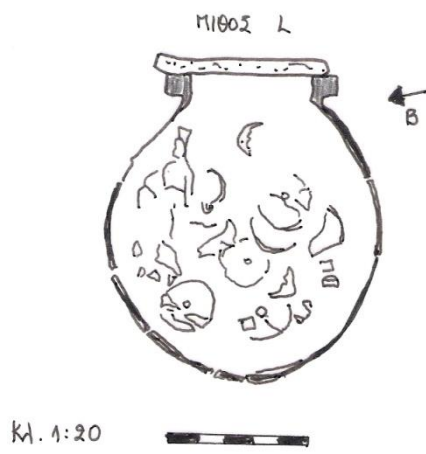

(αρ.φωτ.4843)

E 3482

ΠΙΘΟΣ L

(αρ.φωτ.4846)

K 8753

K 3936

K 8683

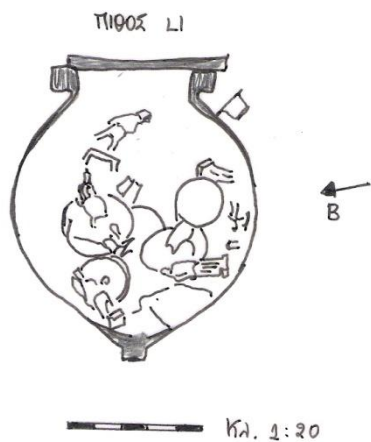

K 8748

E 3450

ΠΙΘΟΣ ΛΙ

(αρ.φωτ.4849)

K 9078

K 9082

K 3934

K 8739

K 8739

K 3929

E 3315

E 3316

E 3317

E 3466

E 3467

E 3469

E 3303

E 3302

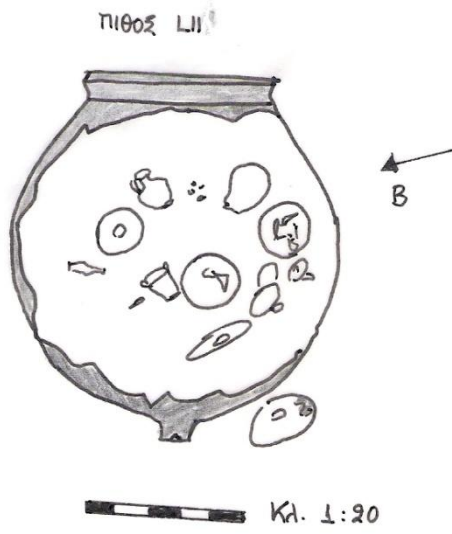

E 3301

M 5704

ΠΙΘΟΣ LII

(αρ.φωτ.4862)

K 4149

K 5544

K 5542

K 5553

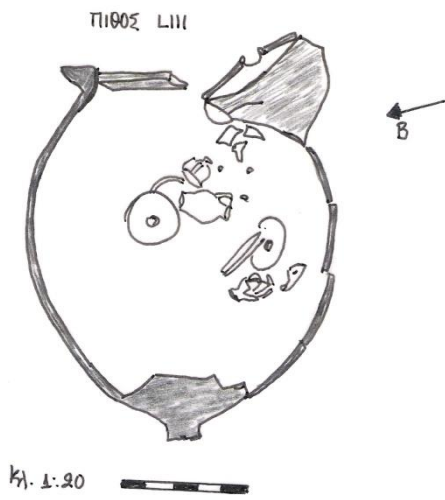

K 5547

M 4695

ΠΙΘΟΣ LIII

(αρ.φωτ.4788)

K 3786

K 5541

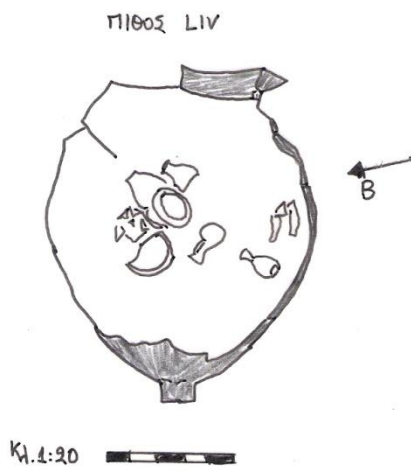

Κ 5550

Πίν. 33^α στο: Ωνάσογλου 1994.

ΠΙΘΟΣ LIV

(αρ.φωτ.4814)

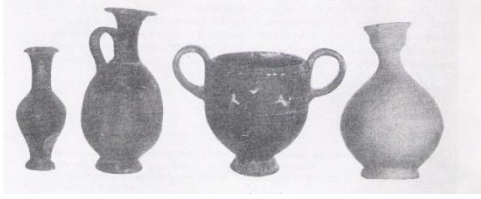
K 5531

K 5552

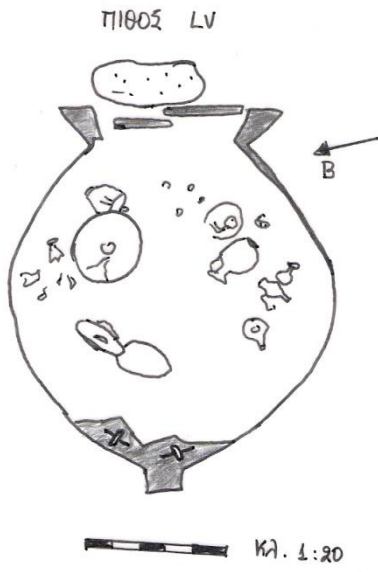

K 5543

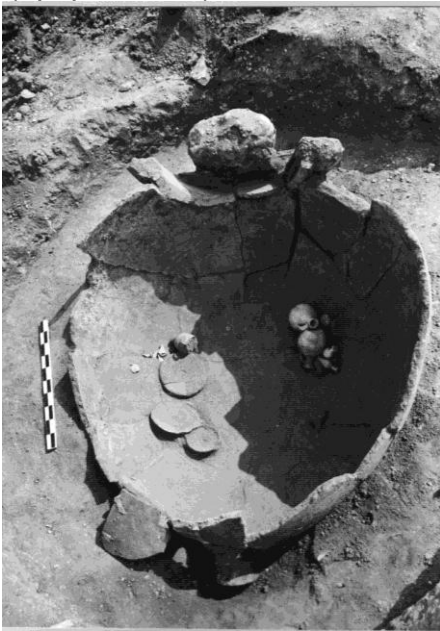

Πίν. 33β στο: Ωνάσογλου 1994.

ΠΙΘΟΣ LV

(αρ.φωτ.4791)

K 3785

K 5568

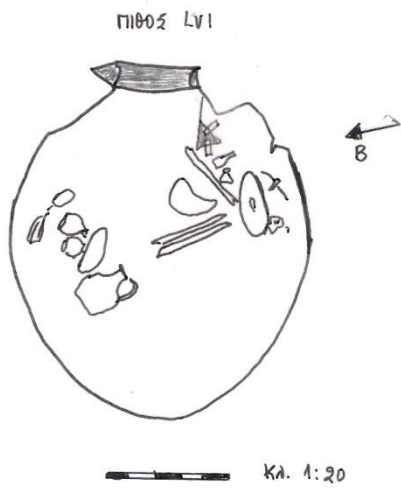

K 5520

K 3781

ΠΙΘΟΣ LVI

(αρ.φωτ.4790)

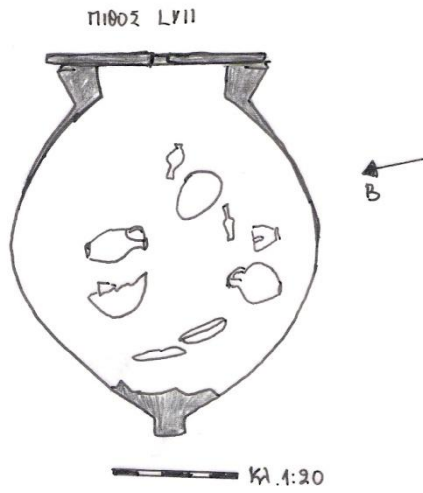

K 4145

K 5532

ΠΙΘΟΣ LVII

(αρ.φωτ.4792)

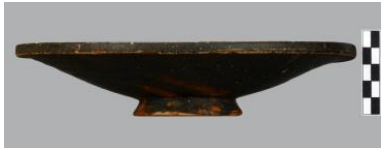

K 4155

K 4156

K 5570

K 5526

K 5553

K 5525

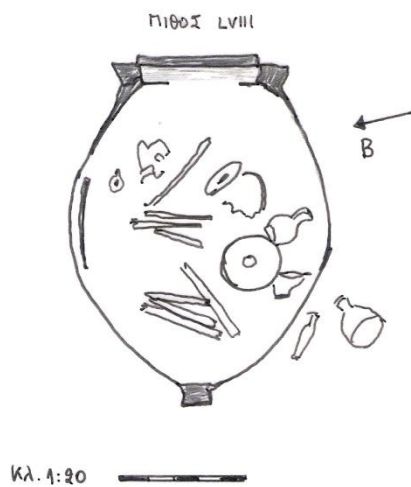

K 5521

M 4714

ΠΙΘΟΣ LVIII

(αρ.φωτ.4793)

(αρ.φωτ.4794)

K 5558

K 8681

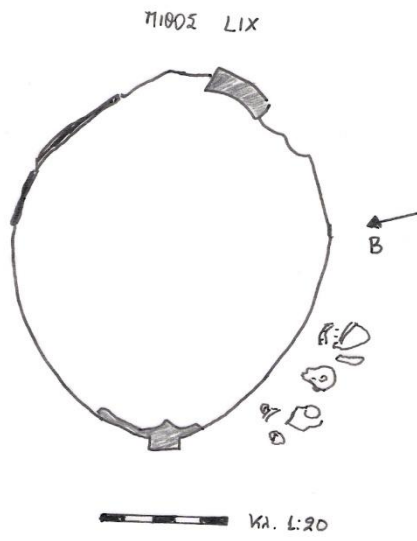

K 5519

K 5518

ΠΙΘΟΣ LIX

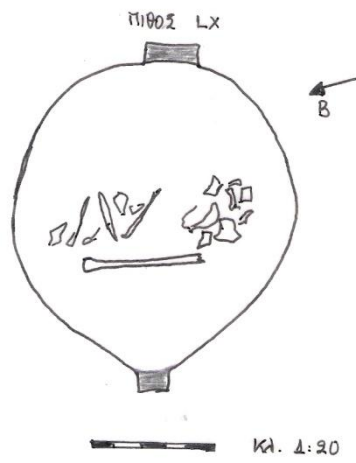

K 5557

K 5529

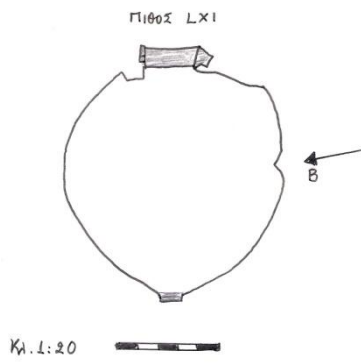
ΠΙΘΟΣ LX

(αρ.φωτ.4803)

ΠΙΘΟΣ LXI

(Πίθοι LXI – LXII)

K 3508

K 3509

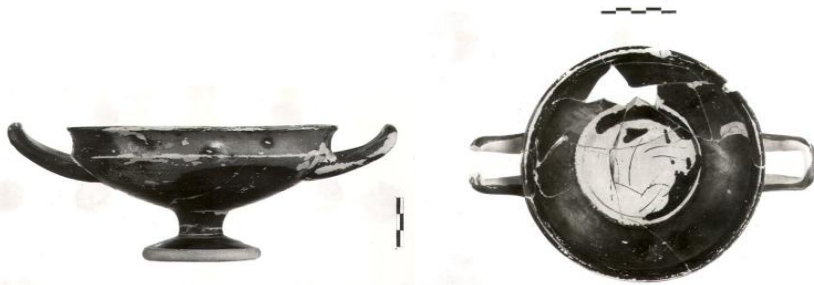
K 3511

K 3512

K 3549

K 3551

K 3553

K 3555

K 3546

K 3544

K 3550

K 3545

K 3572

K 3497

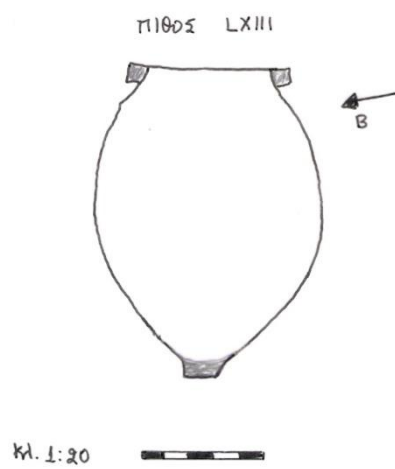
κ 3508	κ 6297
Λεβαυτίες	Καϊόχεση Ζουρνόπουλων
Τριανταφυλλιά	11-12-84
70 LXI	
28-9-82	
μη. XVII, 153.	

κ 3508	κ 6297
--------	--------

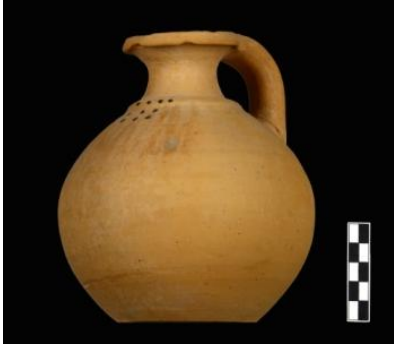
Αρ.φωτ.της ΙΔ'ΕΠΚΑ 8964 -8965: Σύγκριση της K 3508 με λήκυθο από κατάσχεση στην περιοχή.

ΠΙΘΟΣ LXIII

(αρ.φωτ.4804)

K 3828

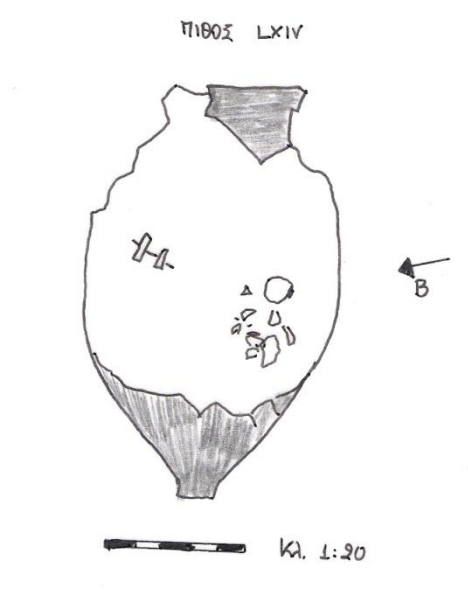

K 4037

K 3829

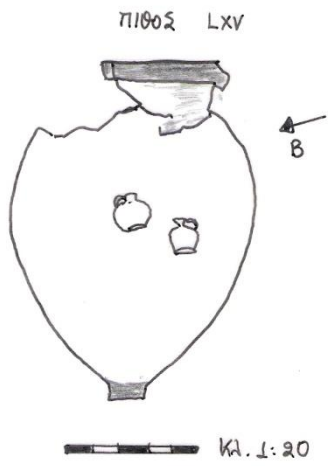
ΠΙΘΟΣ LXIV

(αρ.φωτ.4806)

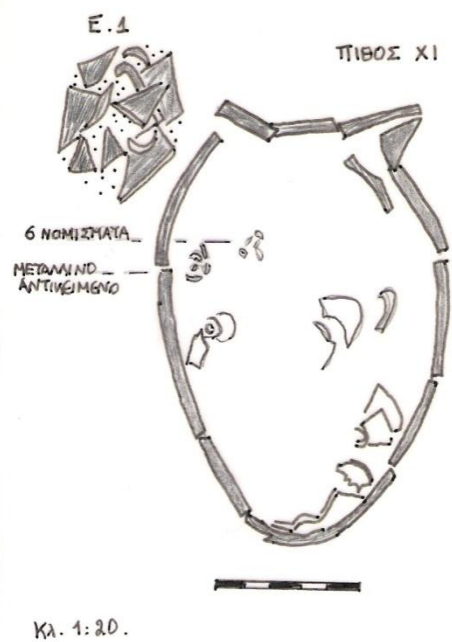
ΠΙΘΟΣ LXV

(αρ.φωτ.4808)

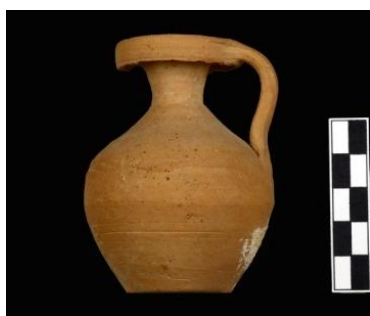
E.1

(αρ.φωτ.4618)

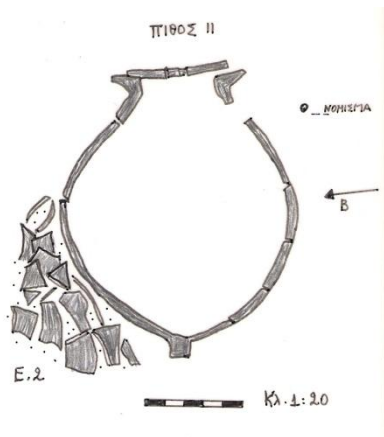

Ε.1 Βόρεια τμήμα 178 στ. 2017

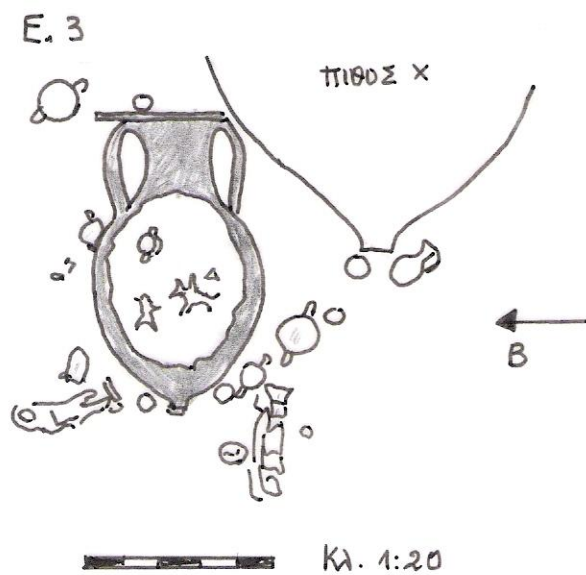
K 3805

E.2

K 3906

E.3

(αρ.φωτ.4634)

K 3629

K 3628

K 3636

K 3635

K 4031

K 3637

K 3624

K 3623

K 3633

K 3634

E 3593

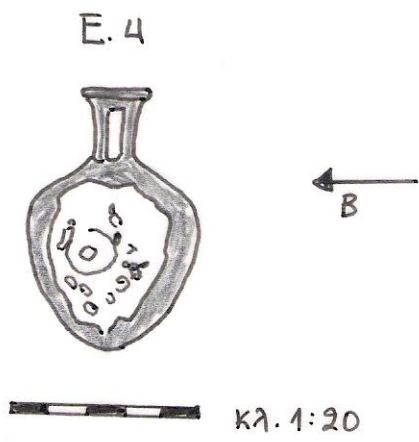

E 3433

E 3320

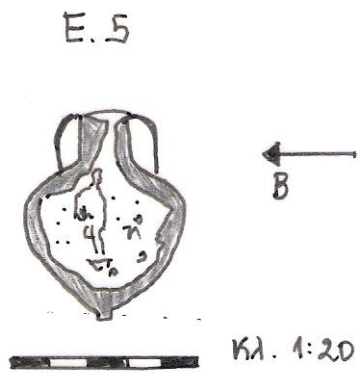
E. 4

(αρ.φωτ.4641)

E.5

(αρ.φωτ.4560)

K 3724

E 3440

E 3441

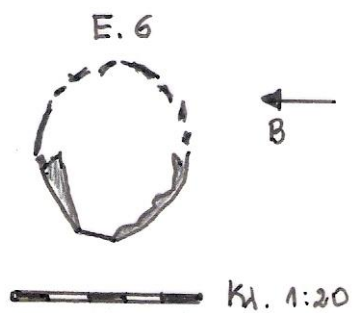

E 3439

E 3313

E.6

(αρ.φωτ.4561)

K 3727

K 3731

K 3730

K 3728

E 3314

E 3442

E 4127

E 3341

E 3319

E 3344

E 3335

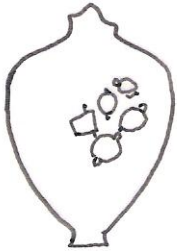
κ 3731
Λεβανίτες
Φιανταφφιά
Ε 6.
ηφ XVII, 105
26.7-82

κ 182.
Μεγαπλάτανος
Θέση "Παλιουόστρα",
Αγρός Σαλαβήμου. 1990
Τ. XXIV | ευρ. 16εδ
ΜΗ. LV 20, 6.71.

Αρ. φωτ. 8802 της ΙΔ'ΕΠΚΑ: Σύγκριση του Κ 3731 με ληκύθιο από τάφο του νεκροταφείου του Μεγαπλάτανου.

E.8

E. 8

κλ.1:20

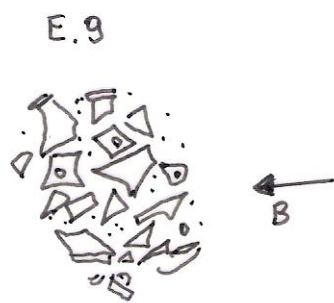

(αρ.φωτ.4839)

K 3696

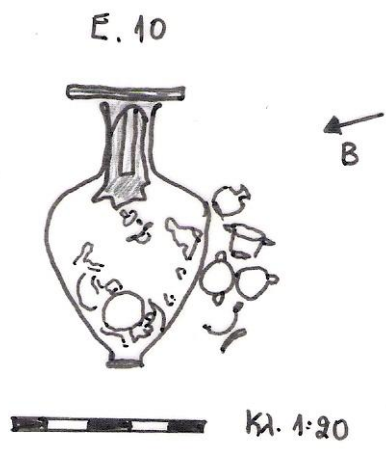
E.9

K. 1:20

E.10

(Εγχυτρισμοί 10 – 11) (αρ.φωτ.4841)

K 3803

K 3820

K 3799

K 3790

K 3791

K 3792

K 3794

K 3795

K 3796

K 3810

E 3477

E 3483

E 3484

E 3503

E 3510

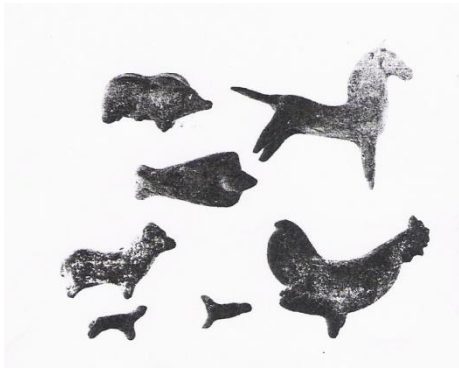
E3533

E 3486

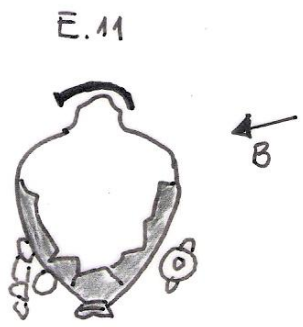

E. 4515

Πίν. 114δ στο: ΑΔ.37 (1982).

E.11

Κλ. 1:20

(Εγχυτρισμοί 10 – 11) (αρ.φωτ.4841)

E-20, E 11. x125 142

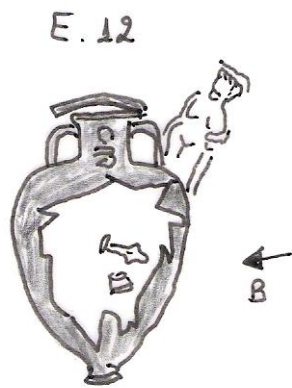

K 3817

E 3506

E.12

Κλ.1:20

(αρ.φωτ.4844)

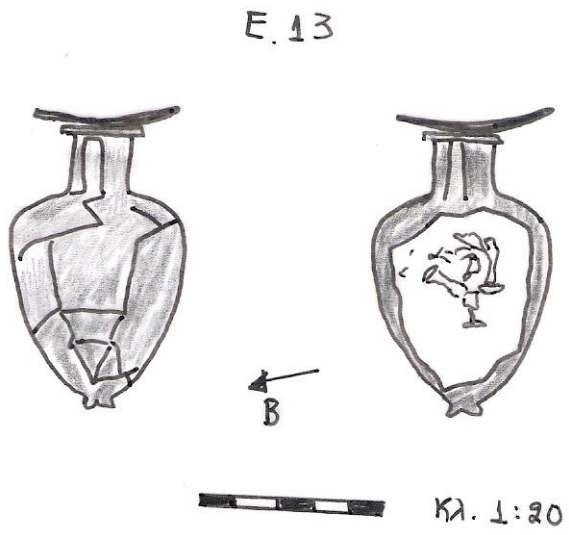

K 3822

E 3428

E.13

(αρ.φωτ.4848)

E 3507

ΠΥΡΑ ΙΙ

K 3966

K 3967

K 3968

K 3969

K 3970

K 3971

K 3973

K 3974

K 3975

K 3976

K 3977

K 3978

K 3979

K 3980

K 3981

K 5538

K 5539

K 5560

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ ΧΩΡΙΣ ΑΚΡΙΒΗ ΕΝΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ

ΑΓΓΕΙΑ

K 4130

K 5556

K 4132

K 4104

K 4127

K 4042

K 4043

K 4045

K 4098

K 4121

K 4122

K 4123

K 5556

K 4131

K 4094

K 4967

K 4093

K 4064

K 4065

K 4095

K 4113

K 4146

K 4141

K 4061

K 4062

K 3465

K 4059

K 3887

K 4058

K 4060

K 4063

K 4129

K 8719

K 4140

K 4180

K 8720

K 8721

K 8722

K 8723

K 8724

K 4057

K 4100

K 3874

K 4102

K 8718

K 8717

K 4071

K 3536

K 4052

K 4125

K 4126

K 4045

K 4047

K 4048

K 4049

K 4053

K 4092

K 4068

K 4077

K 4033

K 4032

K 4120

K 8726

K 4073

K 4016

K 4036

K 4039

K 3988

K 8754

K 8755

K 4110

K 8689

K 8690

K 4112

K 4086

K 8692

K 4105

K 4171

K 8629

K 8684

K 8686

K 8687

K 8697

K 8698

K 8712

K 8713

K 8714

K 7716

K 8738

K 8744

K 8745

K 8746

K 8750

K 8749

K 8747

K 5209

K 5572

K 5574

K 8737

K 8736

K 8711

K 8685

K 8705

K 8707

K 8706

K 8708

K 8740

K 8741

K 8743

K 8752

K 8688

K 8695

K 8709

K 8710

K 3965

K 4029

K 4185

K 5586

K 4030

K 4107

K 4284

4117

K 4027

K 4028

K 4079

ΕΙΔΩΛΙΑ

E 3321

E 3468

E 3471

E 3289

Χωρίς αρ. καταγραφής.

E 3304

ΛΥΧΝΟΙ

K 5524

K 5561

ΔΙΑΦΟΡΑ

Δ 3703

